Иво Топалилов

Ivo Topalilov

РИМСКИЯТ ФИЛИПОПОЛ. ТОМ 1.

ТОПОГРАФИЯ, ГРАДОУСТРОЙСТВО И АРХИТЕКТУРА

DAS RÖMISCHE PHILIPPOPOLIS. P. 1.

TOPOGRAFIE, STÄDTEBAU UND ARCHITEKTUR

Настоящото произведение е издадено с финансовата подкрепа
на Фонд „Научни изследвания“
при Министерството на образованието, младежта и науката

Коректор: *Любомир Трифонов*,
Научен редактор: *проф. дин. Румен Иванов*

© Иво Топалилов – автор, 2012
© Издателство „Фабер“, 2012

ISBN: 978–954–400-

ИВО ТОПАЛИЛОВ

IVO TOPALILOV

РИМСКИЯТ ФИЛИПОПОЛ. ТОМ 1.

ТОПОГРАФИЯ, ГРАДОУСТРОЙСТВО И АРХИТЕКТУРА

DAS RÖMISCHE PHILIPPOPOLIS. P. 1.

TOPOGRAFIE, STÄDTEBAU UND ARCHITEKTUR

издателство ФАБЕР 2012

На моите родители

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 7

Глава 1.
Проблеми на историческото развитие на Филипопол през I – началото на IV в. 9

Глава 2.
Топографско развитие на римския Филипопол 21
2.1. Проблеми на топографската приемственост между късноелинистическия и римския Филипопол 21
2.2. Топографско развитие на римския Филипопол 28

Глава 3.
Обществени сгради. Основни обществени архитектурни комплекси във Филипопол. Основни характеристики 106
3.1. Централен площаден комплекс (агора) 106
3.2. Стадион 120
3.3. Източни терми 125
3.4. Западни терми 129
3.5. Театър 131
3.6. Източна порта 137
3.7. Култова архитектура 143
3.8. Водоснабдяване 148

Глава 4.
Жилищна архитектура 155

Глава 5.
Фортификационна система на Филипопол 158

Глава 6.
Проблеми на урбанистичното развитие на Филипопол през I – началото на IV в. 164

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА 184

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ 201

(Zusammenfassung) 202

ПРИЛОЖЕНИЯ 218

ПРЕДГОВОР

Идеята за написването на монография върху римския Филипопол възникна през миналото десетилетие, когато бях един от тези щастливци, които имат възможността да се докоснат до величествения римски град не само по литература, но и на терен. Археологическите разкопки, които извършвах самостоятелно или в екип с Е. Кесякова и Ж. Танкова, не само ме запознаха с материалната култура на древните жители, но ми позволиха да изградя едно свое виждане за процесите, свързани с политическото развитие на Филипопол, с неговото урбанистично развитие и др. Ежедневните ми контакти с тези колеги през този период изключително много допринесоха за израстването ми в тази посока, заради което съм им изключително признателен.

Проблемите на римския град, дори и в днешните български земи, са проблемите на един необхватен океан. Изключителното многообразие на градския живот, неговите основни характеристики и специфики, различни проявления, не позволяват да се разгледат в едно изследване, макар и монографично, градския живот. Мозайката, наречена урбанизация и градски живот, тясно преплетена с другата основна тема в Античността, а именно – сблъсъка между романизацията и елинизацията, с местните традиции, специфики в политическото и икономическото развитие, не може да бъде изцяло реконструирана, поне не и в рамките на едно монографично изследване. Но, това не е и необходимо. Постоянно излизащия материал от спасителните археологически разкопки в живия град Пловдив, чийто централни части са разположен върху останките на древния Филипопол, не само, че обогатява нашето познание в различни аспекти от живота на древните, но и отваря нови хоризонти за ново познание, за развитие на науката, за разкриването на нови аспекти от живота на древните, които да бъдат изследвани. Ето защо, предложеното на читателя изследване е замислено като първи том от една поредица, чрез която да може да се проследят и изследват, дококото това е възможно, основните аспекти от живота в древния Филипопол, градът, който в много отношения се счита за еталон за развитието на града в Тракия.

Основната цел, която си поставям в това първо изследване, е да проследя доколкото е възможно основните насоки и проблеми на урбанистичното развитие на Филипопол през I – началото на IV в., когато ясно се очертава известния и по писмени извори античен град, различен както от предходния Филипопол, така и от последващия. Това е град, носещ свой собствен дух, изграден и формиран по други закони, на сблъсъка между романизацията, изразяваща се в проникването на римските градоустройствени практики, следствие от романизацията на местния елит и разположението на града в рамките на Римската империя, на една от най-важните ѝ транспортни артерии, елинизацията, донесена от имигрантите, преселили се в града от източните гръцки провинции на империята, основно от Мала Азия и традициите на местното, тракийско население. Представеното монографично изследване не претендира за изчерпателност по тези въпроси, дори напротив. Авторът би бил изключително щастлив, ако прочитането на текста доведе читателя не до съгласие с изказаните тези, а го накара да се замисли по някои от дискутираните в монографията проблеми. Някои от тях са поставени за първи път и все още чакат своето решенеие, ако това е възможно, на други е направен опит да се предложи разрешение, при

трети е предложено алтернативно, от приетото в литературата, решение. Все пак, както гласи поговорката, в спора се ражда истината.

Предложеното изследване тук е по-скоро аналитично, отколкото представящо нов материал от разкопките в Пловдив. Неговата цел не е да публикува материал, а чрез анализ, който включва и най-емблематичните обекти на римския градд да се постигнат набелязаните цели. В едно такова обощаващо изследване, публикуването на всеки едни от археологическите обекти, би било немислимо и би направил текста изключително тромав. Разбира се, основните резултати от по-важните обекти ще бъдат представени, с коментар, където е необходимо, но то ще бъде направано в светлината на заложената цел – очертаване на основните аспекти и проблеми от развитието на урбанизацията, архитектурата и градоустройството на Филипопол.

Реализирането на замислената в тази монография цел не би било възможно без помощта на редица мои колеги и приятели, на които дълга много. На първо място искам да благодаря на Е. Кесякова и Ж. Танкова (РАМ-Пловдив), от които научих много за практическата страна на градския живот във Филипопол. Разбира се, това не би могло да стане без назначаването ми на работа в музея от неговия директор доц. д-р К. Кисьов. Искам специално да благодаря също така на проф. дин. Румен Иванов, доц. д-р В. Динчев, гл. ас. д-р Здр. Димитров (НАИМ-БАН), доц. д-р М. Маджаров (АМ-Хисаря), д-р К. Станев и Е.Паунов, за постоянните дискусии с тях върху научни проблеми и методология, което спомогна изключително много не само за научното ми израстване, на доц. д-р В. Попова, която ме консултира за мозайките и други аспекти от живота на древните, на Д. Дончева, Сл. Чернева-Тилкиян и Е. Божинова (РАМ-Пловдив) за проведените дискусии върху развитието на Филипопол в течение на годините. Специални благодарности дължа и на доц. д-р Н. Неделчев, който ме въведе в интересния свят на древната Античност.

Специално искам да благодаря на Л. Трифонов, който се нагърби с нелеката задача да редактира и коригира текст, който обикновеният редактор би върнал за преработка и на Кр. Инкьов от НБ „Иван Вазов“ – гр. Пловдив за пълното съдействие, което ми осигури до богатия библиотечен фонд по всяко време. Благодаря и на моите родители, на които посвещавам тази книга, че през всичките тези години бяха съпричастни към моята изследователска дейност.

Юли 2012 г. *Иво Топалилов*

Глава 1.

ПРОБЛЕМИ НА ИСТОРИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ФИЛИПОПОЛ ПРЕЗ I – НАЧАЛОТО НА IV В.

В края на I в. пр. н. е. и по-точно между 13–11 г. избухнало въстание, ръководено от Дионисовия жрец Вологез. При него бил убит одриско-астейският цар Раскупорис III, а Реметалк I, брат на одриския цар Котис и настойник на синовете му, избягал в римското владение Тракийски Херсонес. Това дало повод на римляните да се намесят по-активно във вътрешнотракийските дела, известно в изворите като „*bellum Thracicum*".[1] В Тракия бил изпратен управителят на Памфилия Луций Пизон, който разгромил бесите[2] и възстановил „създадения ред". Било създадено клиентското Тракийско царство,[3] начело на което римляните поставили представителя на сапейския царски дом – Реметалк I (Ῥοιμητάλκης)(12/11 пр. н. е. – 12 г.).[4] Територията на новото царство била била уголемена,[5] на север достигаща до р. Дунав, на юг – до Мраморно море, на изток – до Бизантион, на запад – до Рила. Столицата на царството бил град Бизие, родов център на сапейската династия, чийто представител бил царят. Монетите на новия управител били сечени в градове, разположени в този район и западното Черноморие и по-точно в Бизантион, Калхедон, Аполония, Месамбрия, са в монетната циркулация именно в тази област.[6] Надписите и писмените извори също показват значимостта на този регион.[7] Неслучайно, надписите на един от неговите наследници Реметалк II, посочен като δυνάστης са открити именно в Бизие,[8] Бургас и Абритус.[9]

След смъртта на Реметалк I (12 г.), който бил един от верните съюзници на римляните в региона, Август разделил царство му на две между Котис и Раскупорис. В последвалата междуособица, която протекла при управлението на Тиберий, при която и двамата били убити, дошли на власт синовете на Котис и Реметалк II, който се титулувал като δυνάστης. Под предтекст, че децата на Котис били малолетни, Тиберий изпратил Требелиен Руф за техен настойник. Той резидирал не в столицата на царството, а във Филипопол.

Основните причини Филипопол да е бил предпочетен от римляните за тяхна база в Тракия са може би три. От една страна е споменатото в почти всички изследвания стратегическо положение на селището и неговата естествена укрепеност, предвид разположението му на скалния масив, състоящ се от три хълма – Небеттепе, Джамбазтепе и Тексим тепе, който ще даде впоследствие и римското име на града – *Trimontium*.

---

[1] Dio, 54. 34. 5–7; Vell. Paterculus, 2. 98, 2.

[2] Dio LIV 34, 5–7.

[3] За клиентските царства, така характерни за Източното Средиземноморие и тяхната характеристика – вж. Тачева 1997, 87; Gruen 1984: 1, 13 сл.

[4] За него – вж. *PIR*^{2}, R 50.

[5] Tac. Ann II, 63, 3.

[6] Юрукова 1992, 185 сл.

[7] IGBulg. I^2, 12;Ovid. Ex Ponto, II.

[8] EE, IX, 696; 694.

[9] Иванов 1955, 167–175.

Като втора причина можем да посочим разположението му на една от основните пътни артерии на Балканския полуостров, а именно – *via diagonalis*. Именно поради това, градът се е превърнал във важен пункт при сборовете и движението на войските на Реметалк I за участието му в потушаването на Панонското въстание (6–9 г.) и прогонването на нахлулите в Македония даки и сармати, за което се споменава в изворите.[10] Присъствието на римските войници може да се констатира отново чрез монетите на Август, сечени във Филипи, открити при разкопки на агората.[11] Освен това, оттук вече се прави връзка и с важната *via Egnatia*, както е отбелязъл още W. Weber.[12]

Може да се посочи и още една причина, а това е близостта на града до опорните военни пунктове на римляните в региона. Така, както ще стане това през 21 г., при опасност на обсадените в града е можела да дойде бърза и своевременна помощ от *Oescus*, където стационирал от първото десетилетие на I в. V Македонски легион.[13] Впоследствие, между Филипопол и Ескус ще бъде изграден отделен път именно като следствие от стратегическото положение на града.[14]

Както вече отбелязах, Реметалк II първоначално бил признат за δυνάστης, тъй като баща му Раскупорис загубил доверието на Тиберий и бил понижен от βασιλεως в δυνάστης.[15]

През 21 г. дий, койлалети и одриси, които ненавиждали както Требелиен Руф, така и своя цар, според Тацит, се обединили, при което „най-многото и при това най-насъсканите, обсадили царя и града Филипополис".[16] За основна причина се посочва наложената наборна система. Единствено бързата намеса на *Publius Velleius* начело на легион успяла да спаси царя и римския претор.[17] Траките до такава степен са били обезверени, че при второто въстание, през 26 г., те вече не се насочили срещу Филипопол, а отишли в планините и може би поради тази причина сенатът дал право на триумф на *Pompeius Sabinus* над „планинските траки".[18]

Разгромът на траките не само позволил на римските пълководци да отпразнуват своя триумф над траките, но спомогнал Реметалк II да спечели доверието на Тиберий и да получи титлата βασιλεως.[19] Като по-важен резултат за предлаганото в настоящата монография изследване е, че по това време вече са били налице предпоставки за промяната на центъра на Тракийското царство от столицата Бизия в посока към Филипопол. Разбира се, това не станало изведнъж, но е много показателно, че денарите на Тиберий се срещат изключително в региона на Филипопол, но не и в старата столица Бизия.[20] Това е в пълен контраст с нумизтачиния материал от времето на Реметалк I, чийто бронзови монети се секли, препечатвали и разпространявали в източната част на Тракийското царство,[21] като единични бройки от тях се откриват във Филипопол.[22]

---

[10] Cass. Dio, LV, 30. 1–7; тезата е развита в Лозанов 2002.

[11] За тях – вж. Кисьов 2004, табл. 1; вж. Топалилов 2008, 174.

[12] Weber 1924; Дали Филипопол се превръща в царска резиденция е неясно – вж. Лозанов 2002, 233.

[13] Вж. Иванов 1999, 87–88 и пос. там л-ра.

[14] За пътя- вж. последно Маджаров 2009, 202–214.

[15] Вж. за това Gaggero 1980, 307–308.

[16] Tac. Ann. III, 38–39.

[17] Tac. Ann. III, 39.

[18] Tac. Ann., IV, 46–47, 51.

[19] Тачева 1983, 66; Gaggero 1980, 307; Топалилов 2008, 163.

[20] Вж. Юрукова 1992, 190.

[21] Вж. Юрукова 1992, 186–196.

[22] В литературата са посочени не повече от десетина монети – вж. Кисьов 2004, табл. 1; вж. също и разкопките на М. Боспачиева на обект «бул. княгиня Мария Луиза», бл. 23 – вж. Во-

Промяната на титлата на владетеля от δυνάστης в βασιλεως не се открива в района на столицата Бизия, където той си остава δυνάστης,[23] а вероятно в родовите му владения, т. е. около Абритус и Североизточна България. Това показва две неща. Първото е, че както изглежда Реметалк II е имал сериозна опозиция сред аристкорацията в столицата Бизия, която не приемала неговата нова титла. По-важното е обаче, че този отказ позволява на Реметалк II с помощта на римляните да образува алтернативен на столицата център, където неговата царска власт е била призната. А такъв център, може да е именно Филипопол, където били и римляните, обявили Реметалк II за βασιλεως.

В този смисъл, ние не би трябвало да сме изненадани от известието на Йоан Малала. Според него, в Тракия бил основан град, който носели името Τιβερίας.[24] Въпреки че *Chronographia* на Малала е от едно значително по-късно време, неговата достоверност не буди съмнение. Нивото на урбанизация на Тракия по това време подсказва, че единственият възможен град е именно Филипопол, както е допуснал W. Weber,[25] въпреки че в литературата са изказани и други мнения.[26]

Писмените извори не дават информация, какво точно се крие под това известие. В епохата на Античността извършването на преустройство или мащабно строителство в един град е било представяно именно като негово повторно основаване.[27] За Филипопол това може да бъде възстановяване на града или изграждането на нов град, създаден по римските градоустройствени изисквания. Освен това е възможно и функционирането на монетарница във Филипопол по онова време,[28] предвид присъствието на римски войскови части.[29]

Въстанието от 44–45 г. било особено голямо и сериозно, тъй като според надписи в неговото потушаване участвали три легиона: IV Скитски, V Македонски и новия VIII Августов, който бил дислоциран в провинция Мизия по това време за подсилване на местния гарнизон.[30] Васалното Тракийско царство било анексирано и превърнато в римската провинция Тракия с главен град Перинт.[31] Новата провинция била императорска и се управлявала от прокуратор, назначаван от императора.

За момента ние не разполагаме с данни за извършени промени в града непосредствено след превръщането на Тракия в римска провинция. Една открита надгробна плоча на ветерана преторианец *C. Iulius Gratus*, *domo Beryto*, поставена от *C. Iulius Gratus*, *vet*(*eranus*)

---

spatchieva 2005,320. Това показва, че през този период Филипопол не е бил значителен център. Нещо повече. Липсата на монети на предходните тракийски владетели, които отново се откриват в източните части на тракийските земи, поставя проблемът доколко въобще във Филипопол е бил организиран градски живот преди управлението на Реметалк I?

[23] Вж. по-горе бел. 8 и бел. 9.

[24] 236,1 – „εκτισε δε και ό Τιβεριος πόλιν εν τη Θρακη άλλην, ήν εκάλεσε Τιβερίαν"- Ioannis Malalae Chronographia (recensuit I. Thurn), 2000.

[25] Weber 1924, 42 сл.; вж. също Велкова 1975, 80; Топалилов 2001, 72 сл.; Лозанов 2002; Bospatchieva 2005,321; Топалилов 2007b, 110.

[26] Г. Кацаров предполага, че в случая става въпрос за Хисаря (Кацаров 1933, 399), но разкопките там не потвърждават тази теза.

[27] Примерите с градовете в Мала Азия са особено характерни в този аспект и особено тези от времето на Тиберий, който подпомогнал значителна част от тях след опустошително земетресение.

[28] Впрочем, идеята за началото на монетарницата във Филипопол да се отнесе именно към времето на Тиберий е на Д. Такела.

[29] Вж. Юрукова 1992, 201.

[30] Вж. Filov 1906, 10; Генчева 2002, 7 и пос. там л-ра.

[31] Eusebius-Hieronymus, Chronik 262, 12 сл.; Cassiodor, Chronik 137; Danov 1979, 145.

leg(*ionis*) *IIII Scyt*(*icae*), дава основание да се допусне заселване на ветерани в града при Нерон или Веспасиан,[32] но това е неясно.[33] Именно с това организирано настаняване на ветерани или урбанизационни дейности на последните тракийски царе се обяснява и появата на епитета *Iulia* в името на града,[34] но тук става въпос за псевдо-триба, използвана от преторианци, които обаче по произход са от Филипи.[35]

За извършени промени във Филипопол разполагаме с данни едва по времето на Флавиите. Те се свързват с извършени промени не само в града, но и в цялата провинция като цяло. Те са предадени отново в известията на Йоан Малала. Според него провинция Тракия била организира при Веспасиан (69–79) с център Хераклея (Перинт).[36] Разбира се, подтекстът на това известие е не буквалното основаване на провинция Тракия, а по-скоро реорганизирането и превръщането ѝ в част от Римската империя. По този начин, Тракия била въвлечена в живота на империята, било то политически, било фискално. Може би неслучайно се предполага, че под известието на Йоан Малала би трябвало да разбираме образуването на провинциалното събрание на траките (τὸ κοινόν τῶν Θρακῶν), чиято първоначална столица се предполата, че е бил Перинт.[37] Известието може да се интерпретира и в друга посока, като въвличането на Тракия в фискалната политика на империята,[38] следствие от което може да се разглежда обпазуването на провинциалното събрание на траките. Известно е, че първоначалните функции на подобно събрание в слабоурбанизираните провинции, каквато е била Тракия по това време, наред с почитането на императорския култ, бил именно събирането на паричните данъци.[39] Пак по това време, изглежда, че градът получил своето латинско име Trimontium.[40] Както пише Плиний Стари: „*Oppidum sub Rhodope Poneropolis antea, mox a conditore Philippopolis, nunc a situ Trimontium dicta*“.[41] Смъртта на последния през 77 г. е и *terminus ante quem* на приемането на новото име на града.

Създаването на провинциалното събрание на траките (τὸ κοινόν τῶν Θρακῶν) изглежда, че е било направено по времето на Домициан (81–96). Фрагментарно запазен надпис, част от статуя на император, открит във Филипопол, чиято датировка първоначално е отнесена към управлението на Веспасиан,[42] но впоследствие коригирана при Домициан[43] вероятно комеморира този акт. С него Филипопол получил и статута на метрополия, т. е. на седалище на провинциалното събрание.[44]

След смъртта на Домициан, при управлението на Нерва (96–98), неговото решението е било отменено, а самият император, подложен на *damnatio memoriae*, което довело до

---

[32] Герасимова, Мартинова 1994, 27–29.

[33] Вж. Боянов 2008, 195.

[34] Вж. Геров 1980, 40 сл., бел. 34; Лозанов 2002, 234.

[35] Топалилов 2007c.

[36] Ioannis Malalae Chronographia, X, 339.

[37] Puech 2004, 367, n. 54.

[38] Вж. Топалилов 2005, 685–692.

[39] за това- вж. Топалилов 2006, 53 сл.

[40] да се смята, че името на града Филипопол е било заместено от Тримонциум по времето на Клавдий I *a priori* ми се струва неаргументирано.

[41] Plin. Nat. Hist. IV, 11, 41

[42] Герасимова, Мартинова 1994, 66–70.

[43] Шаранков 2004, 148–153; Sharankov 2005, 241–242.

[44] дълго време в науката беше разпространено мнението, че Филипопол получил титлата на метрополия едва по времето на Септимий Север- вж. Mihailov 1963, 118; вж. също и многобройните препратки в Ботева 1997.

един кратък период от време, когато Перинт е бил седалището на койнона. В началото на управлението на Траян (98–117) обаче, изглежда, че Перинт и Филипопол се помирили и последният отново се титулува като метрополия,[45] титла, с която останал до края на съществуването на койнона. Възможно е, този обратен трансфер да е следствие от енергична защита на града от прокуратора *Tiberius Claudius Sacerdos Iulianus*,[46] посочен в надпис като εὐεργέτης на метрополията.[47]

Всичките промени, които настъпили през управлението на Веспасиан, Тит и особено Домициан, били много силен катализатор за развитието на градския живот във Филипопол. Те се изразявали не само в даването на привилегии и статути, но вероятно и в провеждането на мащабни градоустройствени мероприятия. Тук трябва да припомним, че Домициан оставил държавната хазна на своя приемник празна, именно поради осъществяването на крупно строителство не само в Рим, но и в провинциалните градове.[48] Светоний пише за «изтощаване» на хазната следствие от поддръжката на сгради.[49] Много е вероятно Филипопол да е получил импулс по това време в градското си развитие.

Монетосеченето, което започнало пак по това време и по-точно през 88 г.,[50] показва, че първоначално именно властите в лицето на провинциалния управител контролирали монетосеченето, което подсказва и статута на града по това време по-скоро като център на койнона, отколкото като административна единица. Всъщност, проблемът с получаването на градски статут на Филипопол е експониран в литературата. В подобни случаи, където имаме наличието на градските магистрати още преди включването на града в рамките на Римската империя, то те ги запазват, като се образуват нови в съответствие с новите изисквания.[51] В този смисъл, за Филипопол не било нужно да получава „градски“ статут, тъй като той автоматично влезнал в категорията на *civitas stipendiarae*.

По времето на Флавиите, както Веспасиан, така вероятно и Домициан, във Филипопол и неговата територия са се заселили римски ветерани. В този случай не говорим за връщането на тракийските ветерани по родните си домове, а за ветерани, чийто произход се свързва основно с източните провинции. Такива ветерани, които носят императорските имена на Флавиите, като с редки изключения те се заселват във Филипопол и по протежение на пътя *via diagonalis*. Епиграфските паметници показват заселването на ветерани от Антиохия и др.[52] Без съмнение те се организират в отделна община, която, както показват надписите се запазва повече от век и нейни представители не само, че участват в управлението на Филипопол и другите населени места,[53] но се рекрутират в преторианската

---

[45] Надписите се публикувани в Sharankov 2005a, 58–59; 60–62.

[46] Топалилов 2007, 256–260.

[47] Надписът е публикуван два пъти от различни автори – вж. Герасимова 2003a; Sharankov 2005, 235–237.

[48] Вж. Ковалев 1986, 539.

[49] Suet. Dom. 12, 1.

[50] Вж. за емисията RPC II, pp. 76–77.

[51] За това вж. посл. Dmitriev 2005.

[52] Вж. напр. IGBulg. III, 1, 1410; Идеята на Л. Ботушарова за раздаването на римско гражданство при Флавиите на част от населението, разположено на територията на Филипопол – вж. Ботушарова 1971, 67, ми се струва неудачна и неприемлива. Императорската романизация на част от населението се свързва не с раздаването на римско гражданство на обикновените траки, а по-скоро с участието им в римската войска и завръщането им като ветерани или настаняването на ветерани от чужд, но перегринален източен или гръцки произход.

[53] За това – вж. Геров 1980, 40–41.

гвардия на Северите.[54] По този начин се затвърждава римската власт в новата провинция, а пък на част от нейната аристокрация се привлича към римските ценностна система чрез раздаването на римско гражданство и привилегиите, които произтичат от това.[55]

Обикновено се смята, че използваното *Fl(avia)* в номенклатурата на преторианците от Филипопол в края на II- началото на III в. в *laterculi praetorianorum* е епитет на града и следствие от урбанистичните мероприятия на императорите от династията на Флавиите и особено Веспасиан (69–79).[56] Трябва да уточним в този случай, че използването на псевдотрибата *Flavia* не може да се разглежда като следствие от факта, че Филипопол официално е получил подобен епитет. В нито един от надписите, открити както във Филипопол, така и в Рим, а и в другите провниции, градът е представен с подобен епитет. Подобна е и констатацията за местното монетосечене, където подобна пропаганда е добре изявена.[57]

В литературата е допуснато, че през I в. част от населението на града е приело християнството. Основания за тази теза са легендарните извори, според които един от учениците на ап. Павел – епископ Ерм посетил града и станал негов епископ.[58] Възможно е това да е така, но до момента липсват доказателства за тази теза, както археологически, така и писмени или епиграфски. Дори и да е имало християнска община[59], то тя е била много малка и незначителна, поради което е останала незабелязана от Лукиян, който посетил града в зимата на 165–166 г. и написал „Бегълци".[60]

Освен при Веспасиан (69–79), податки за настаняването на ветерани на територията на Филипопол откриваме и за времето на Нерва (96–98). В селище край пътната станция *Parembole* е открит фрагмент от посветителен надпис със споменаване на титулатурата на императора.[61] Всъщност, възможно е именно тук да е бил и лагерът на една от четирите кохорти, за които споменава Йосиф Флавий.[62]

Управлението на император Траян (98–117) е едно от най-важните що се отнася до развитието на провинция Тракия. Това, без съмнение, е оказало влияние и върху урбанистичното развитие на Филипопол.

В литературата, когато се разглежда управлението на Траян в Тракия, се обръща внимание особено върху т. нар. „Траянова урбанизация". При нея се образували нови градове в Тракия,[63] а пък други общини получили урбанистично развитие.[64] Всъщност, тези промени, които продължават и по времето на наследника на Траян Хадриан (117–138), могат да се разграждат като резултат от извършването на една изключително важна реформа,

---

[54] Вж. Топалилов 2011, 257–268.

[55] Много характерен пример за едно такова въздействия е например галското въстание начело на което бил Юлий Цивилис с цел – образуването на *imperium Galliarum*, което избухнало в самото начабо на управлението на Веспасиан. Отказът на върхушката да участва в него, както и на голяма част от галските племена обрекло въстанието на неуспех. Възможно е това да е подтикнало самият Веспасиан към провеждането на политика на романизация на част от провинциалната върхушка.

[56] Вж. Ботушарова 1971, 71–72.

[57] Вж. напр. случая с Топир- Топалилов 2000–2005, 47 сл.

[58] Мартинова, Боспачиева 2002, 192; 193; Bospačieva 2005, 25.

[59] Тук няма да се спираме на една лансирана напоследък теза, че ап. Павел посетил Филипопол, а не Филипи- вж. Чилингиров 2006, 74 сл. поради липсата на доказателства.

[60] Sharankov, Cherneva-Tilkiyan 2002, 45 сл.; Шаранков 2002a, 233 сл.

[61] Tsontchev 1958, 527–529.

[62] Fl. Ios. Bell. Iud., II, 16,4

[63] von Domaschewski 1914, 19; Mommsen 1917, 281; Филов 1915, 187; Кацаров 1920, 122;

[64] Геров 1952, 21 сл.

която ще бъде катализатор за развитието на градския живот в Тракия. Тази реформа е административна, като обикновено се свързва с превръщането на провинцията от императорска в сенатска и заместването на провинциалния управител до този момент *procurator Augusti* с *legatus Augusti pro praetore*.[65] При тази промяна се засегнало административното деление на провинцията,[66] като императорската власт натоварила местните общини със самоуправление в рамките на провинцията. По този начин възникналите следствие от реформата нови градове довели до упадъка и постепенното отказване от заварената система на стратегиите. Тази реформа показва, че в провинция Тракия вече е съществувала достатъчно силен аристократичен елит, който е бил романизиран, с възможности, и който е можел да осъществява едно подобно управление.[67] Именно този елит стои в основата на развитието на градския живот в Тракия.

За разлика от останалите градове, чийто институции се развили по времето на Траян (98–117) и особено Хадриан (117–138), Филипопол не е почувстал подобна нужда. Може би проблемна е била ситуацията със статута на метрополия, т. е. седалище на провинциалното събрание на траките, усложнена с *damnatio memoriae* на решението на Домициан. Проблемът обаче е бил разрешен.

Управлението на Хадриан (117–138) също оставило своя отпечатък във Филипопол, както впрочем и в цяла Тракия. Без съмнение, то е било в унисон с пропагандираната от него идея за PATRIA,[68] което го представало като *restitutor*.[69] Като следствие от тази политика във Филипопол се създала институцията на «Свещенната герузия» (ἡ ἱερὰ γερουσία)[70] и институцията на *tabularius provinciae*.[71] С тяхна помощ, както и с помощта на романизирания градски елит е било възможно извършването на реконструкция на основните обществени сгради. Така, надписи от театъра показват извършването на реконструкция, от агората – марморизиране на украсата на комплекса, изграждането на стадиона, акведукти, западните терми и др. Нужно е да отбележим, че част от тези реконструкции са датирани в самото начало от управлението на Хадриан (117–138), като например реконструкцията на архитектурната украса на северната част на агората, което още веднъж показва началото на тези промени по времето на Траян (98–117).[72]

Силно развитие получава императорският култ при управлението на Хадриан (117–138). Членове на „Свещенната герузия“ поставили статуя в чест на императора,[73] разпространила се кръглата портретна пластика като част от императорската порпаганда чрез

---

[65] Вж. Jones 1937, 18021; Jones 1971, 83–84; Velkov 1965, 207 сл.

[66] Връзката между образуването на новите градове и промяната на статута на провинцията е отбелязана за първи път в Poulter 1995, 10.

[67] Изказаната в литературата идея, че във Филипопол се формирали реални градски институции показващи статута му на polis/civitas едва по времето на Хадриан (117–138) – за това- вж. Лозанов 2002, 234–238, е хипотетично и противоречи на известните ни епиграфски паметници от града, показващи съществуването на реални градски институции като булето и демоса още в началото на управлението на Траян- вж. например Шаранков 2004а, 204.

[68] За тази доктрина – вж. Perowne 1976, 54, 67–76.

[69] Над 210 града от провинциите са се възползвали от неговата политика, която е отъждествена с политиката на Август – вж. Boatwright 2002, 12.

[70] Вж. Шаранков 2004а, 205.

[71] Топалилов 2008, 170

[72] За императора и града – вж. Topalilov 2011, 23–33.

[73] Шаранков 2004, 203–204. Авторът допуска датировка на надписа в началото на Хадриановото управление, което показва, че е възможно Филипопол да е бил посетен при обиколката на императора в провинцията през 123–124 г.

два примера с глави на императрицата Сабина,[74] била изградена почетна арка,[75] създала се колегията на φιλοκαισάρων, отговорна за почитането на императорския култ.[76] Тази активност вероятно е следствие от посещение на императора във Филипопол, най-вероятно между 130–136 г.[77] По време на посещението на императора, в града са били организирани игри, посветени на Антиной,[78] наречени Ἀντινύεια ἐν Φιλιππουπόλει,[79] и отбелязани със специална монетна емисия.[80]

В последвалото управление на Антонин Пий (138–161), Марк Аврелий (161–180) и Луций Вер (161–169) продължава разветът на градския живот във Филипопол. Монетите показват завършването на акведукт, некрополите са разширяват, следствие от притока на ново население, което е носело и други погребални практики, развиват се занаятите, търговия и др. Малкото по количества известни събития от това време, свързани с градския живот във Филипопол, показва, че той е протичал безпроблемно, поне в по-голямата си част. Съществуват обаче някои отделни събития, които заслужават по-специално внимание.

Изглежда, че Филипопол, както и останалите градове от Истока, не бил подминат от разпространението на философските идеи. В него гостували различни философи, които излагали своите идеи на централния площад. Един такъв е бил и Лукиан, който изглежда е прекарал зимата на 165/166 г. в града, където написал «Бегълци» (Δραπέται). В нея той осмивал разпространението на т. нар. «лъже философия», но същевременно с това ни дава и ценни сведения за религията, образованието, стопанския живот, обществените отношения, градоустройството и правосъдието във Филипопол. Гражданите му, според Лукиан, били в отлично материално положение, което било и стимул за имигранти, самият град е бил културен център, оратори и философи използвали трибуните на агората.[81] В този текст, за първи път изрично се споменава, че Филипопол е разглеждан от гражданите като дело на „прочутия Филип", т. е. Филип II Македонски (359–336 г. пр. н.е.).[82] До този момент се споменава, че бил само дело на Филип, македонския цар.[83] Изглежда, че Филипопол е влезнал в една от пропагандните „войни" между градовете в Тракия, по подобие на тези в Мала Азия, за определянето на първенствуващата роля на града според значимостта на неговия основател. Докато повечето градове в Тракия посочили Траян (98–117), а пък Августа Траяна Марк Аврелий (161–180), посочен като „κτίστης", гражданите на Филипопол пропагандирали „известният Филип". Целта на тази пропагандна война е била получаването на отделни статути, привилегии, почести от императора.[84]

---

[74] Вж. Колева 2005, 7–9.

[75] Вж. Кесякова 1994, 193–194; Botušarova, Kesjakova 1983, 266–269.

[76] Шаранков 2004а, 199.

[77] При това посещение е починал един войник от конната гвардия на императора, погребан във Филипопол. Надгробната стела е публикувана в Герасимова, Мартинова 1994, 29–32.

[78] За Антиной и превързаността на Хадриан към него- вж. Cass. Dio LXIX, 11; Script. Hist. Aug., *Hadr.*, XIV, 5–7; Aur. Victor, *De Caes.*, 14, 7–9; Eus. *Hist. eccl.*, IV, 8.

[79] Шаранков 2002, 164–168.

[80] 1924, 214 и табл. II, № 22; Шаранков 2002, 167.

[81] Текстът е публикуван на български език в Шаранков 2002а, 233–244; анализ е направен в Sharankov, Cherneva-Tilkiyan 2002, 45 сл.

[82] Luc., 24–25:Ἔβρος μὲν οὗτος, ἡ δὲ πόλις ἔργον Φιλίππου ἐκείνου. Впоследствие този текст ще се пренесе във St. Byz.: „Φιλιππόπολις, πόλις Μακεδονίας, Φιλίππου τού Ἄμοντα κτίσμα ευ τώ Εβρω".

[83] Вж. напр. Tac. Ann, III, 38: „…urbemque, a Macedono Philippo sitam,…"

[84] Вж. примерите посочени в Magie 1950, I – II vols.

По време на Маркоманските войни на Марк Аврелий, Филипопол, а и останалите градове в провинция Тракия, се оказали незащитени и под опасност от разрушение.[85] Поради тази причина те били укрепени с крепостни стени, като Филипополските били построени през 172 г. със средства от императорската каса.[86] Изглежда обаче, че градът бил засегнат от чумната епидемия, за което можем да съдим от някои погребения в Източния некропол, строителството на храм на Асклепий, някои монетни емисии и др.

От особено значение за развитието на града е управлението на император Комод (180–192), което до този момент е пренебрегвано в литературата.[87] По негово време била построена сградата „*Aedes The<n>sauroru[m]*“,[88] което може да се тълкува като клон на централната фискална система на империята.[89] Забелязва се и значително развитие на императорския култ, което би могло да бъде и следствие от по-широка програма за заселването на ветерани в града,[90] като следствие от вероятния демографския срив от времето на Марк Аврелий. Като един от тези ветерани можем да посочим M. Annius Severus,[91] който се предполага, че бил рекрутиран във връзка с потушаването на въстанието на юдеите от Хадриан през 131–136 г.[92]

Освен императора, изглежда и градската управа предприела стъпки за премахването на последиците от срива като се предоставяло Филипополското гражданство не само на знатни и известни чужденци, но също така и на обикновени занаятчии. За последното ни информира надписът на Луций Криспин Епагат, който бил τορνευτὴς обикновен стругар, кападокиец, но получил филипополско гражданство и по този случай поставил специална ара.[93]

Били организирани специални игри в чест на императора,[94] като лицето, което отговаряло за това бил προταρχῶν.[95] Императрицата Криспина, от друга страна, била почетена като градска богиня,[96] което не било характерна практика за Филипопол. В цялата негова история, още една императрица била почетена по този начин- Юлия Домна.[97] Организирането на игрите и промените, които настъпил в града по времето на Комод (180–192), позволяват да се допусне евентуално императорско посещение във Филипопол, вследствие от което били направени и промените. Това би могло да стане през 183–184 г., когато била построена сградата на съкровищницата, или през 186–187 г., когато била поставена статуя на императора на агората при провинциалния управител *Caecilius Matennus*. Надписът, където императорът е почетен от първия архонт, е датиран в 186 г.,[98] което подкрепя вто-

---

[85] За варварските нападения в Тракия през втората половина на II в.- вж. Varbanov 2007, 153–170.

[86] IGBulg. III, 1, № 878.

[87] За Комод- вж. последно Hekster 2002.

[88] Ivanov, Ivanov, 1983, 190–196.

[89] Николов 1994, 98–99.

[90] В литературата е допусната тезата за строителството на *Augusteum* през управлението на Комод в близост до Източната порта – вж. Шаранков 2004а, 200. От това време е надпис, посветен на Каракала и Юлия Домна, *mater castrorum*, от тяхните ветерани- AE 1939, 115.

[91] Topalilov 2002, 59–65.

[92] Paunov 2005, 39 сл.

[93] Надписът е публикуван в Sharankov, Cherneva-Tilkiyan 2002, 54–55.

[94] Мушмов 1924, 234; Герасимов 1958, 289–290; Колев 1992, 119 сл. и пос. там литература.

[95] IGBulg. III, 1, 881.

[96] Вж. Мушмов 1924, 244, № 252.

[97] Вж. Мушмов 1924, 257, № 359.

[98] IGBulg. III, 1, 881.

рата дата на императорското посещение. Възможно е и организирането на гладиаторски борби по това време (*munera et venations*).[99]

Значението на управлението на Комод за Филипопол било толкова голямо, че градът не последвал решението на сената и не подложил името му на *damnatio memoriae*. Името му е запазено върху някои от базите за статуи, като една от тях дори била вградена по-късно в сграда на агората.[100]

Смята се, че най-голям разцвет в своята история Филипопол изживял в епохата на Северите. Градът изглежда избрал страната на Септимий Север (193–212) в периода на Гражданските войни (193–195 г.), което обусловило и благосклонното отношение на императорското семейство към него. Той бил посетен както от Септимий Север през 202 г., така и по-късно през 212 г. от Каракала и Юлия Домна. Тогава били организирани и специални игри в чест на изживяващия се като Александър император.[101] Изглежда, че Каракала бил посрещнат тържествено с колесница, украсена именно с плакетка с неговото изображение и това на Херакъл,[102] а Юлия Домна била почетена, както и Криспина, като градска богиня.[103] Игрите, впрочем, били организирани както от градската община, така и от койнона на траките във Филипопол. Игрите са били Питийски, съответно Александрея през 214 г. и впоследствие Кендрисея, през 218 г.[104]

При посещението на Елагабал (218–222) през 221 г., градът бил дарен за първи път с неокория, като култът към императора бил настанен в храма на главния бог на Филипопол – Аполон Кендрисийски. Самата церемония била съпътствана с организирането на игри в чест на Елагабал.[105] След това събитие прекъсва и автономното монетосечене на града.

Втора неокория получил градът по времето на Север Александър (222–235).[106] Редица надписи, открити във Филипопол и неговата територия показват не само получаването на привилегията,[107] но също така и възможни игри, организирани в чест на императорско посещение. Откритите надписи ни информират, че за това е бил отговорен Т. Φλ. Πρεισκιανός.[108]

Изглежда, че градът е бил посетен и от Максимин Цезар (235–238), който също е бил почетен чрез организирането на игри, организирани от специален човек.[109] Многобройните надписи, поставени в негова чест и на Отацилия,[110] също предполагат императорско присъствие в града, а вероятно и привилегии, останали неизвестни до този момент.

Значението на Филипопол изглежда толкова нарастнало до средата на III в., че когато градът бил обсаден от готите в 251 г., провинциалният управител на Тракия също бил

---

[99] Вж. Ботушарова 1972, 163.

[100] Вж. този, споменат от Герасимова 2003а, 199.

[101] За императорските посещения- вж. посл. Mihailov 1963, 13 сл.; Ботева 1997.

[102] Chergarov 1999, 71–77.

[103] Мушмов 1924, 257, № 359.

[104] Вж. за тях Герасимов 1958, 289–304; Вагалински 1994, 6–13; Вагалински 2000, 264–268; Leschhorn 1998, 412–413.

[105] Вж. посл. при Borrell 2004.

[106] Borrell 2004, 243–244.

[107] Вж. IGBulg. III, 1, 897, 898, 1373.

[108] Ботушарова 1972, 161–163; IGBulg. V, 5408; Герасимова 2003а, 197–199; 200.

[109] Вж. IGBulg. III, 1, 1515.

[110] Вж. Шаранков 2006, 231–242.

сред обсадените. Това би могло да означава, че или той се е намирал по случайност тук, или по-скоро, че неговата резиденция вече е била тук.[111]

По време на тази обсада, която завършила с предателството на провинциалния управител Луций Приск, градът и неговото население пострадали чувствително. Филипопол бил превзет и разрушен.[112] По писмени извори, дори и преувеличени, повече от 100 000 жители били отведени в робство.[113]

След оттеглянето на готите започнало и възстановяването на града, като за неговите крепостни стени специално били изпратени Клеодам и Атеней при Галиен.[114] Това станало възможно обаче едва след 268 г. и битката при Найсос, когато готите били разбири от император Клавдий II (278–280), с което се прекратили тяхните нападения в региона за следващото столетие. Дова дало възможност не само за консолидиране на лимеса, който при управлението на Аврелиан (270–275) се върнал на р. Дунав, но до и възстановяване на пострадалите градове.

Нашествията на готите довели до демографски срив не само в Тракия, но и във Филипопол. В Панагерикът, посветен на Констанций Хлор от 297 г.[115], се споменава за „пустеещите земи на Тракия".[116] В резултат била предприета целенасочена политика на императорите за заселване на плодородните земи, като преселниците били или закселени варвари, или имигранти от Източните провинции, които поради икономическа стагнация на Изток и потенциала на Тракия, се преселвали по тези земи.

В края на III в., при управлението на Диоклециан (284–305) била осъществена административна реформа, продължена при Диоклециан-Константин с образуването на префектура *per Orientem*, и *dioceses Thraciae* и раздробяването на старите провниции на по-малки по площ. На една от тях, а именно – Тракия, Филипопол бил избран за столица на товата провинция.[117] Това събитие, както и впоследствие фактът, че градът е бил разположен в хинтерланда на новата столица Константинопол, несъмнено оказали благотворно влияние върху градоустройственото развитие на Филипопол. Той през IV в. достигнал отново този просперитет, който изживявал през епохата на Антонините. Но, в IV в. навлизала една нова религия в империята, религия, която ще окаже влияние и върху урбанизацията в Тракия, религия, която няма да подмине и Филипопол – християнството.

Икономическите възможности на провинцията, на града, целенасочената политика от страна на императорите за заселване на ново население в тези земи, както и икономическата стагнация и гонения срещу християнството в провинциите в Мала Азия, довели до значителен имигрантски поток от източните провинции. Във вече посочения Панагерик, посветен на Констанций Хлор (298 г.), изрично се споменава, че преселниците в Тракия били от „Азия". Тези преселници „донесли християнството и светлината" в Тракия.[118] Така навлезнало християнството в Тракия и Филипопол. Тези преселници се установявали основно в градовете, защото били предимно търговци и занаятчии, които търсели по-

---

[111] За *stratura praesidis Thraciae* – вж. Sharankov 2007a, 181–186.

[112] Iord. Get. XVIII, 101–103; Dexipp. fr. 20; Zossimi I, 23; Amm. Marc. XXXI, 5, 15; Апостолидис 1927, 187–194.

[113] Amm. Marc. XXXI, 5, 17.

[114] Danov 1935, 155–159.

[115] За него виж- Герджиков 2007, 88–90.

[116] Panag. Latini 5, V, 21: iussu implevit deserta Thraciae.

[117] В провинцията влизали още Августа Траяна (Берое), Диоклецианопол, Севастопол и Диоспол- вж. Велков 1959, 106–107.

[118] Вж. Baumann 2003, 101–102; Атанасов 2007, 16.

минък в богатите икономически възможности в Тракия.[119] По този начин християнството проникнало първо в градовете, където били основани и първите общини.

Във Филипопол най-ранните данни за християни се откриват върху епиграфски паметник от втората половина на III в.[120] Ясно е, че по времето на Диоклециан в града вече е имало организирана християнска община, както можем от запазените Жития.[121] Източният произход на тези имигранти ще бъде една от предпоставките за бързото приемане на арианството впоследствие. Пак по това време са били предприети и гонения срещу християните в града, като особено популярни са 38-те мъченици от Филипопол и Бизия, изгорени край Източната порта на града.

[119] Вж. Велков 1959, 240–241.

[120] Това е надгробната стела на Αὐρ(ελία) Κυρήλα, която произхождала от сирийския град Λαοδίκεια (ἐπὶ Λύκῳ) и била χρηστιανὴ, т. е. християнка – вж. Beševliev 1964, Nr. 220.

[121] Вж. *Passio SS. Severi, Memnonis et aliorum* (Delehaye 1912, 192- 194; 242) и Житието на св. Александър Римски (Димитров 1934, 121; Марков 1995, 25; Марков 2001; Delehaye 1912, 244–245).

Глава 2.

ТОПОГРАФСКО РАЗВИТИЕ НА РИМСКИЯ ФИЛИПОПОЛ

2.1. Проблеми на топографската приемственост между късноелинистическия и римския Филипопол

Проблемът, свързан с приемствеността, т. е. селищния континюитет между късноелинистическия и ранноримския Филипопол е обект на оживена дискусия в литературата, особено напоследък.

Противно на наложилото се схващането, че елинистическият град се развивал на Трихълмието и едва при идването на римляните се разраства в равнината,[122] в литературата напоследък се допуска съществуването на град в равнината още преди образуването на провинцията Тракия. Аргументите за тази теза се основават на резултатите от археологическите разкопки, проведени на терени, разположени източно и южно от Трихълмието. В следващите редове ще предам основните аргументи.

Преди да започнем с анализа обаче е необходимо да се направят известни уточнения за използваната терминология. А подобно уточнение е необходимо предвид липсата на нейното унифициране в различните изследвания, което води в известна степен до заблуда. От една страна, тези проблеми в терминологията проличават изключително отчетливо при определяне принадлежността на разкритите археологически структури към правилната епоха. В някои от отчетите, те са отнесени най-общо към елинистическата епоха, но в други към период, различен от късноелинистическия.[123] В някои от случаите, тези останки са отнесени най-общо към „предримската епоха“,[124] в други са наречени „тракийски“[125] или са принадлежали на „тракийското селище, предшествало римския град“[126] и др. Проблемът на тези формулировки е смисълът, който обикновено се влага в тях, смисъл, който е коренно различен между самите тях. Ето защо, те не могат да се използват като определение на на един хронологически отрязък от време в развитието на града.

В някои от случаите проблемите произлизат от датирането на самите пластове и периоди. Правилното определяне на последното е от изключителна важност за нашето изследване, тъй като то ще ни позволи да проследим процеса на поселищния континюитет между римския град и предримското селище (град?). За да може да бъде разгледан този проблем обаче е необходимо при подобни изследвания да се уточнят основните характеристики на градските структури[127], което ще позволи правилната интерпретация

---

[122] Botoucharova, Kesjakova 1980, 122.

[123] Танкова 2009, 388.

[124] Каров, Мартинова 1989, 81.

[125] Мартинова-Кютова 2011, 341.

[126] Мартинова-Кютова, Райчева 2011, 343.

[127] За това – вж. по-долу; за правилното идентифициране на градска структура от това време и дискусия върху основните нейни компоненти – вж. Попов 2002.

на съществуващите селищни структури и ще се реши проблема за наличието или не на предримски град, т. е. град, съществувал преди идването на римляните и впоследствие на образуването на римската провинция Тракия.

За начало е необходимо да направим някои уточнения, свързани с развитието на предримския град. Археологическите разкопки показват, че градът, който се развил като резултат от дейността на Филип II Македонски,[128] изглежда, че стагнирал по площ към средата на II в. пр. н. е. От друга страна, монетните находки от Пловдив ясно показват наличието на два основни пласта, като по-ранният от този пласт се отнася категорично към този период.[129] Следователно, всяко едно ново възстановяване на градските структури в равнината, би трябвало да се отнесе след тази дата.

В различните отчети, свързани с първична публикация на резултатите от археологическите разкопки в Пловдив, а и в кратки съобщения, последвалият период от развитието на града е посочен по различен начин. От една страна, той е отнесен към „късноелинистическата епоха" и е датиран към I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.[130] или по-точно до средата на I в. от н. е.[131] Много често се използва и неясният термин „предримски пласт", с който се визират останки както от „I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.",[132] или такива с материали от времето на Реметалк I и Реметалк II или дори по-рано.[133] От друга страна, някои автори поставят началото на римската епоха в средата на I в., когато се образува римската провинция Тракия,[134] докато други датират останките най-общо през I в. пр. н. е. – I в. от н. е.[135] или II – I в. пр. Хр.[136] Тези примери показват липсата на ясно установени критерии, които водят и до различните изказани датировки. Проблемите в тези случаи са основно два. Първият е свързан с установяването на началото на пласта, датиран най-общо „ I в. пр. н. е. – I в. от н. е.", като съществува тенденция долната му граница да бъде изместена и по-рано – през II в. пр. н. е.

Вторият проблем се корени в установяването на края на късноелинистическата епоха и началото на ранноримската във Филипопол. За тази граница се приема датата към средата на I в., когато Тракийското царство е било превърнато в римска провинция. Така предложена, тезата, според мен, не отразява точно промените, които са настъпили в Тракия. Така например, присъединяването на Тракия към Римската империя по времето на император Клавдий I (41–54) през 45/46 г. не е оказало първоначално съществено влияние нито върху урбанизацията в Тракия, нито пък върху материалната култура на траките. Изключение прави основаването на колонията *Claudia Apri*. Както ни информират писмените извори, епиграфските паметници и археологическите разкопки, основната промяна в този аспект се извършила едва при управлението на Флавиите и по-скоро Веспасиан (69–79) и Домициан (81–96), когато Тракия е била въвлечена в живота на империята, както икономически, така и политически.[137]

---

[128] За тях – вж. обобщени в Кисьов 2004.

[129] Вж. Кисьов 2004, табл. 1.

[130] Вж. например Танкова 2009, 388–389.

[131] Мартинова 2011, 341.

[132] Мартинова, Райчева 2011, 343.

[133] Мартинова 2002, 297–298. При този автор е характерна липсата на систематика при използването на терминологията.

[134] Ботушарова 1971, 63; Ботушарова 1956, 130.

[135] Вж. например Ботушарова, Кесякова 1982, 40.

[136] Bospatchieva 2005, 316.

[137] За това – вж. Топалилов 2005, 685–692.

От друга страна, вече беше посочено, че икономическите и политически връзки между Тракия и Рим съществували далеч преди образуването на провинция Тракия, като най-ярък пример за това е васалното Тракийско царство, създадено по инициатива от самите римляни. Нещо повече. По време на съществуването на това царство, писмените извори споменават за изграждането на римски град в Тракия, носещ името Тиберия (Τιβερίας). Този град се отъждествява именно с Филипопол. Както ще проследим по-нататък, именно по времето на Реметалк II е била заложена основната градоустройствена схема на Филипопол, която ще бъде развита в града вече намиращ се в рамките на Римската империя, когато са съществували и необходимите за целта условия. Неслучайно, тези мероприятия са останали в изворите като изграждането на нов град; град, следващ римските градоустройствени концепции и поради това назован с името на управляващия по това време император Тиберий (14–37). Но, новият град коренно се различавал от елинистическия Филипопол, не само по площ, но и по основни градоустройствени принципи. Ето защо, за мен, по-логично изглежда краят на елинистическата епоха и началото на римската епоха да бъде отнесен не към средата на I в., свързано с образуването на провинция Тракия, а по-скоро към времето на управление на Реметалк II. В противен случай ще трябва да приемем за край на късноелинистическата епоха битката при Акциум, която обикновено се посочва в тези случаи.

След това кратко уточнение, нека отново се върнем към проблема за топографската приемственост между късноелинистическия и ранноримския Филипопол.

Предполага се, че голяма част от късноелинистическите пластове са били разрушен или в голяма степен нарушени при изграждането на римския град, като се имат предвид градежите от края на I–II в.[138] Поради тази причина се допуска, че откритите монети от по-ранните епохи, макар и открити в римския или късноантичния пласт, могат да посочат ясно топографията на елинистическия Филипопол. Този метод, според мен, буди възражения и не може да бъде приложен изцяло; причините за появата на тези монети в по-късни пластове могат да бъдат най-различни. Нещо повече. В голяма част от тези обекти не е констатирано по археологически път наличието на структури от това време. Следователно, тези монети биха могли да ни дадат релевантна информация само тогава, когато са открити в контекст.

В литературата се допуска се, че до „ I в. сл. Хр.“ градът е заемал Трихълмието, където е била цитаделата и южното му подножие,[139] където съществувало „урбанизирано пространство от елинистическата епоха“, с пластове, отнасящи се най-общо към елинистическата епоха и II в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.[140] Градежите от тази епоха са били направени първоначално от дялани сиенитни блокове, без спойка, с глинобитни нива, впоследствие надстроени или заменени с градежи на речни камъни на калова спойка.[141] За съжаление, откритите материали да оскъдни, за да се извърши по-прецизна датировка на отделните периоди, но трябва да се обърне внимание върху използването на сиенитните блокове в ранните градежи.

Като обект, където без съмнение е открит пласт от късноелинистическата епоха може да се посочи по-късният централен площаден комплекс – агората. Разкопките недвусмислено показват, че краят на първия и най-ранен строителен период тук са настъпи-

[138] Вж. напр. Кисьов 2004.

[139] Кисьов 2004, 36.

[140] Танкова 2011, 338–339.

[141] Танкова 2011, 339.

ли при обсадата на Филипопол през 21 г.[142] Аргумент за това е унищожаването на сградата следствие от пожар, датиран от откритите в него монети на Август и Реметалк I.[143] Проблемът с този период е уточняването на неговия *terminus post quem*. Откритите монети на Август, сечени във Филипи (33 г. пр. н. е.–14 г. от н. е.), както и монетите на Реметалк I (11 г. пр. н. е.–12 г. от н. е.)[144] датират началото на този период към втората половина на I в. пр. н. е.[145] или по-скоро интензитета на този период, когато самият комплекс като тържище набира значимост именно през първата половина или дори самия край на I в. пр. н. е.

Друг обект, на който се предполага, че са разкрити останки от късноелинистическата епоха, е обект „Бул. Мария-Луиза, бл. 23“, разположен на около 500 м източно от Трихълмието. Тук е разкрита частично сграда, чиято ориентация е различна от тази на римския град, т. е. северозапад-югоизток (обр. 127). Самата сграда е с портик към декуманус, широк повече от 10 м, най-вероятно в дорийски стил, като от нея са проучени верижно разположени помещения (обр. 128). Техниката на градеж е от речни камъни на калова спойка или големи дялани камъни на суха зидария. Откритите монети в „културния пласт с портика“, както и върху пода на сграда 2 на Маронея (II–I в. пр. н. е.), Македония (I в. пр. н. е.) и монети на Реметалк I и Август (33 г. пр. н. е. – 14 г. от н. е.) с преобладаване на последните,[146] е основание за предположението, че тук е съществувало „ранно селище“. Бих уточнил, че наличието на една сграда не е достатъчно указание за подобно твърдение.

Резултатите от тези разкопки поставят повече проблеми, отколкото да решават. Остава неясна връзката между съществуващ горял пласт с монети на Реметалк I и двете фази на сградата. А изясняването на тази връзка е важна предвид проблемите дали сградата е била унищожена следствие от пожара от 21 г., била ли е възстановена след това, съществувала ли е въобще преди пожара и др. Откритите монети показват една идентична картина, като тази на агората, със сграда, чието начало се отнасят към края на I в. пр. н. е. – началото на I в. Ролята на тези монети обаче, не е само като датиращ материал. Вероятно обаче сградата е била разрушена през 21 г., както предполага наличието на горял пласт с монети на Реметалк I.

От друга страна, оскъдната информация, получена по време на разкопките, както и при публикуването на резултатите от тях, не позволява да намерим точното място на разкритата сграда в развитието на Филипопол. Така остава неясна самата функция на сградата, както и т. нар. улица, разположена северно от нея. Ориентацията наистина се различава от тази на останалия град, което може би е указание за изграждането на тази сграда в период, различен от този на останалия град. Това, което е по-важното обаче, че до момента при археологически разкопки не е открита връзката между тази сграда и други, които се отнасят към това време. Нещо повече. До момента не е открита улична мрежа, която да е с подобна ориентация. Всичко това затруднява изследването, но изглежда, че като че ли тази сграда, подобно и на комплекса на агората, е била разположена в равнината като единична сграда. Това, което отличава двата комплекса обаче, е наличието на архитектурна украса при сградата, разположена на „Бул. Мария-Луиза, бл. 23“. При положение,

---

[142] Вж. дискусията в гл. 3.1 и посочените там мнения; вж. също така Топалилов 2001, 80, бел. 69; Топалилов 2008, 173–173.

[143] Твърде вероятно е част от монетите на Реметалк I да са определени погрешно и всъщност да са монети на Реметалк II.

[144] Монетите са определени в Кисьов 2004, табл. 1

[145] Монетите на Филип II и Александър III Македонски, открити на агората не са с такова значение, защото са открити в късноантични пластове.

[146] Вж. Bospatchieva 2005, 320.

че археологическата ситуация е била разчетена правилно от М. Боспачиева, то изглежда, че през 21 г. е била унищожена сграда, която е имала по-монументална украса от самата агора с наличието на дорийски портик. Както е известно, дорийската украса на агората се свързва с втория строителен период, който се отнася след 21 г. и по-скоро към времето на Клавдий I/Веспасиан.[147] За съжаление, дорийските капители, които са открити в по-късни пластове, не са публикувани, но аз трудно бих се съгласил, че на агората ще липсва монументална украса, но такава ще се открива по портиците, разположени от двете страни на улиците на града. И така. При положение, че дорийският портик се отнася към сградата, унищожена от пожара през 21 г. то това поставя проблемът не само за значението на самата сграда (по-голямо от агората, предвид наличието на архитектурна украса), но за планировката на сградата. Възможно е например, т. нар. декуманус, разположен северно от нея, всъщност да е бил друго отворено пространство, като например вътрешен двор, от който е проучен единствено южния портик. Авторът посочва, че „улицата" е имала ширина от повече от 10 м.

Предполага се, че на още един археологически обект в Пловдив са разкрити останки от интересуващия ни преход от късноелинистическия към ранноримския Филипопол. Той е разположен в източното подножие на Трихълмието, където са открити градежи, сходни на тези от обект „бул. Мария-Луиза, бл. 23", както и монета на Реметалк I.[148] Разкритите археологически структури,[149] както и монетата, която не е в контекст, поставят въпроси, свързани с датировката на самите останки, тъй като датирането единствено по техника на градеж, както е направено, е дискусионно. Впрочем, пластът е изключително нарушен.

Въз основа на разкопките се твърди за съществуването на „квартал" от елинистическия град в равнината.[150] Трябва да се отбележи обаче, че за разлика от периода IV–III в. пр. н. е., когато подобно допускане е по-правдоподобно, то за периода от II в. пр. н. е.- управлението на Реметалк II нещата остават неясни. В литературата, посветена на тези проблеми, въпреки ясно изразеното наличие на два периода в елинистическия Филипопол – единият е през IV–II в. пр. н. е., а другият – I в. пр. н. е., те не са взети под внимание. Но, изглежда, че площта на ранноелинистическия град е била значително по-голяма от тази на късноелинистическия град,[151] което означава, че не можем автоматично да допускаме развитие на късния град на места, където са открити останки от по-ранния.

Характерен пример за археологическата ситуация в тази част на града са разкопките на т. нар. „Източна порта". Те не са приключили, но въпреки това резултатите разкриват изключително ясно наличието на постройки от паянтова конструкции, които се развиват през I в. и които са били опожарени.[152] Впоследствие, върху тях са били построени сгради от II в., както и крепостната стена на Филипопол от 172 г. Въпреки мащабността на последните строителни инициативи през римската епоха и по-точно през II в., разкопките ясно показват съществуването на период, характеризиращ се със сгради от паянтова кон-

---

[147] За това – вж. по-долу в гл. 2. 2 и гл. 3.1.

[148] Това е обект „ул. Митрополит Панарет № 3".

[149] Ранните пластове на тези разкопки остават непубликувани. Кратък отчет има в Мартинова 2002, 297; 300, обр. 2.

[150] Мартинова 2002, 297; Koleva, Martinova, Bospatchieva 2000, 113–114; Герасимова, Мартинова 1993, 65–66.

[151] Изказано е мнение за намаляване на площта на града още при управлението на Филип V – вж. Койчев 2003.

[152] Вж. за това – по-долу.

струкция. Това показва, че при прецизно проучване, този пласт може да се засече. Тези разкопки не само показват края на селищните структури тук следствие от пожар, но също така показват и наличието на ясно изявен хиатус между селищната структура от края на I в. пр. н. е. – началото на I в. и римския град. Впрочем, този хиатус се констатира и на други археологически обекти в близост.[153]

Друг обект, където са разкрити структури и материали от късноелинистическата епоха, е т. нар. обект „Музея", разположен в южното подножие на Трихълмието. Единият от проучвателите допуска наличието тук на „урбанизирано пространство" от късноелинистическия Филипопол, което се отнася към II в. пр. н. е. – I в.[154]

Резултатите от археологическите проучвания не са публикувани, което прави тезата на този етап недоказуема. Остава неясно какво точно представлява „урбанизирано пространство", но вероятно би трябвало да се разбира наличието застроено пространство с улична мрежова система. Същевременно с това обаче, в кратките отчети от разкопките липсват данни за наличието на горял пласт от този период, който би могъл да се свърже със събитията от 21 г., което поставя и проблема за правилното датиране на пластовете. Дори обаче, тук все пак да са разкрити структури, които могат да се отнесат към късноелинистическия Филипопол, то тяхната дисперсност изглежда се концентрира единствено в тази част, тъй като при археологически проучвания на обекти, разположени южно и източно, структури от този период не са открити. Проблемът тук остава открит до пълното публикуване на материалите и археологическите ситуации и стратиграфски напластявания.

При археологическите проучвания на още един обект са открити материали в контекст от късноелинистическата епоха. В този случаи обаче, става въпрос за сектор от късноелинистическия некропол. [155] Значението на тези разкопки е голямо не само за изясняването на топографията на късноелинистическия Филипопол. Самият обект е разположен между два други обекта, където са открити материали и структури от късноелинистическата/ранноримската епоха – по-късната агора на римсия град и обект „бул. Княгиня Мария-Луиза", бл. 23. Този обект, а и останалите, разположени топографски между тях, не показват ясна и точно изразена връзка между тях, а дори напротив. Идентична е ситуацията и с обект „Митрополит Панарет" № 3, където в западна, северна, североизточна, южна и югозападна посока не само, че не са разкрити структури от края на I в. пр. н. е. – началото на I в., но дори се констатира наличието на ясно изразен хиатус между археологическите структури от ранноелинистическата епоха и римския град.[156]

Ситуацията е подобна, както беше посочено по-горе, и при комплекса „Източна порта".

И така. Археологическите проучвания в равнината показват безспорно съществуването на сгради, които могат да се датират най-общо към втората половина/края на I в. пр. н. е. – първата четвърт на I в. (обр. 2). Разкопките обаче не показват съществуването на ясно изразена връзка между тях, а дори напротив. Това идва да покаже, че тези структури са по-скоро изолирани и единични в равнината, отколкото да принадлежат към едно цяло. Споменатите по-горе сгради и комплекси, не са били свързани помежду си в едно

---

[153] В случая става въпрос за разкопките на обекта, разположен на ул. Душо Хаджидеков № 2 и ул. Митрополит Панарет № 27.

[154] Вж. бел. 140.

[155] Вж. разкопките на ул. Леонардо да Винчи № 21 – Мартинова-Кютова 2011, 341–342. За тези разкопки – вж. по-долу гл. 2.2.

[156] Вж. тук разкопките на ул. Макгахан № 1, ул. Макгахан № 10, ул. Митрополит Панарет № 27 и др.

урбанизирано пространство, а по-скоро създават впечатлението за разпръснатост и изолираност на структурите една от друга, развиващи се най-вероятно в непосредствена близост до южното и източно подножие на Трихълмието.[157] Впрочем, това е и напълно резонно, предвид спецификите на политическото развитие на региона и селището през II–I в. пр. н. е.[158]

Освен това, самите археологически разкопки не показват наличието на всички онези характерни за градоустройството през късноелинистическата епоха елементи, като например ясно изразена улична мрежа, обществени сгради, жилищни сгради с богато украсен интериор, безспорни материални свидетелства за развитието на интензивен градски живот и др. Единични открити такива, като например вносни лампи, керамични съдове или монети, не са аргумент за наличието на градски живот. Те показват, че живот по това време е имало на тези места, но не можем да говорим за урбанизация.

Археологическите разкопки в Пловдив и материали, произлизащи от тези разкопки, известни ми до този момент, които се отнасят към втората половина/ края на I в. пр. н. е. – първата четвърт на I в., не позволяват да приемем тезата за съществуването на град в равнината по това време. Впрочем, самите писмени извори, които описват събитията от това време, като например Плиний Стари, представят Филипопол като *oppidum*[159] или *praesidium*.[160] Впрочем, строго погледнато, археологическите разкопки, показващи съществуването на укрепен град на Трихълмието и разпръснати структури в низината, отговаря именно на представата на римляните за опидум.[161]

Същевременно с това, писмените извори, освен че показват, значението на Филипопол като център на общност или регион, ясно свидетелстват за началото на урбанистични процеси. В известията на Тацит и Тит Ливий той е посочен като „град", но по-важно е известието на Йоан Малала за изграждането на град в Тракия по времето на Тиберий.

Друго, което прави впечатление, е наличието на точно датиращ материал като монетите едва от последната третина на I в. пр. н. е. Това е особено показателно за икономическото развитие на селището. Самите монети обаче, основно на Август, сечени в римската колония Филипи, позволяват да се разкрие характера за това икономическо оживление, настъпило в края на I в. пр. н. е. или в началото на I в. от н. е. А той се свързва най-вероятно с наличието тук на военни части и идентифицирането на Филипопол като сборен пункт за военните части, участвали в потушението на въстанието в Панония и прогонването на нахлулите в Македония даки и сармати.[162] Доколко Филипопол може да се интерпретира като сборен пункт за събиране на римски войски е спорно, особено що се отнася до военните действия в Македония, но пък е напълно възможно да бъде такъв пункт за сбор на тракийските съюзници на римляните. Неслучайно, именно тук е и резидирал изпратения от римския император префект *Trebellenus Rufus*.

Археологическите разкопки недвусмислено показват, че съществуващите в равнината структури са били засегнати от събитията през 21 г. Както вече беше посочено, освен

---

[157] Идентична е и ситуацията при тракийското селище, предшествало римския град Пауталия, където разкопките показват рядка и непланомерна застроеност на терена в равнитата – вж. Кацарова 2005, 95–101.

[158] Вж. за това – по-горе в гл. 1.

[159] Plin. NH 4, 11, 41: oppidum sub Rhodope Poneropolis antea, mox a conditore Philippopolis, nunc a situ Trimontium dicta.

[160] Tit. Liv., XXXIX, 53.

[161] За термина *oppidum* и неговото значение – вж. Cunliffe, Rowley 1976.

[162] За това- вж. Suet., Iul. 44, 3; Cass. Dio, LV, 30.1–7. Тезата е развита в Лозанов 2002, 232.

агората са пострадали сградата, разположена на бул. Мария Луиза, бл. 23 и при комплекса на Източната порта. При останалите два обекта обаче, т. нар. обект „Музея“ и на ул. Митрополит Панарет, бл. 3, подобен пласт липсва или не е споменат в отчетите. Логично е обаче, и тук съществуващите сгради да са пострадали, както и при останалите случаи. Ето защо, при липсата на подобен горял пласт и прецизно проучване на обектите, съм склонен да отнеса констатираните там градежи във времето след 21 г.

В този смисъл е възможно някои от тези градежи да се свържат не толкова с късноелинистическия Филипопол, а по-скоро с град Тиберия. Както посочих по-горе, според „*Chronographia*“ на Йоан Малала, в Тракия е бил построен град, носещ името на императора, като разкопките показват, че най-вероятно става въпрос за Филипопол. Всъщност, предвид наличието на римска войска, която да защитава града от евентуални бъдещи въстания на траките, както и нарастналото ново значение на Филипопол като център на римската власт в Тракия е напълно логично урбанистичните мероприятия, които се крият под сведението на Йоан Малала, да са се случили именно във Филипопол. Друг е въпросът какво точно е направено в този аспект?

Изглежда, че намеренията на Реметалк II обаче, изглежда не били осъществени. Краткото управление на тракийския цар, икономическата и политическата криза, в която изпаднало Тракийското царство след неговата смърт, не позволили осъществяването на замислите му. Липсата на стабилност не позволила осъществяването на подобни мащабни проекти, както например това ще стане в рамките на Римската империя със строителството на градове в провинциите Тракия и Долна Мизия по времето на Траян – Хадриан.

2.2. Топографско развитие на римския Филипопол

През 1982 г. излиза съвместното изследване на Л. Ботушарова и В. Танкова, посветено на топографското развитие на Филипопол със заглавие «Материали за археологическа карта на Филипопол».[163] В него авторите представят в изключително резюмиран вид резултатите от различните археологически проучвания в Пловдив, проведени от самото им начало до това време, заедно с изчерпателна литература по въпроса.

Изключително мащабната строителна кампания, която се предприе в Пловдив в годините след това и която продължи до последните няколко години, доведоха до провеждането на много нови археологически разкопки, свързани с новото строителство. Голяма част от тях имат приносен характер за урбанистичното и градоустройствено развитие на римския Филипопол, поради което резултатите от тях, ще бъдат и акцент на тази глава. Те ще ни позволят да разкрием спецификите в градоустройственото и урбанистично развитие на римския Филипопол. Тази глава се явява едно своеобразно продължение на изследването от 1982 г., като по-значимите открития, вече описани в резюмиран вид там, ще намерят своето място в настоящото изследване.

Поставените цели на настоящата монография обаче изискват представянето на обектите да не бъде в подобен резюмиран вид. Поради спецификата на всеки един от тези обекти, информацията за тях е формализирана, като включва пореден номер с който ще бъде отбелязан обектът на карта, име, показващо идентификацията на разкритите останки, местоположение с възможно най-пълната информация (доколкото това е възможно), година на проучване, в която ще се посочи и типа на археологическото проучване и ръководителя на археологическите разкопки, кратко описание на резултатите от археоло-

[163] Ботушарова, Танкова 1982, 45–67.

гическите разкопки, като ще се акцентира на основните характеристики през отделните строителни периоди, промените в планировка и др., техника на градеж и др., датировка, където се разискват основните проблеми, свързани с датирането на отделните строителни периоди и най-накрая се посочват основните публикации за обекта. Там, където съм сметнал за необходимо за целите на настоящата монография, е направен коментар върху отделните периоди, датировки и др.

Поради факта, че част от основните обществени архитектурни комплекси на римския град, като например агората, термите, стадиона, театъра, водоснабдяване и др. ще бъдат обект на специален анализ в следващата глава, то в тази ще бъдат представени в най-общи линии, а по-подробно с всичките дискусионни моменти ще бъдат развити в следващата глава.

Оделните археологически обекти ще бъдат отбеляни върху карта на римския град със своите номера, като трябва да се подчертае, че не за всички обекти може да се определи тяхното топографско местоположение. Това се отнася особено за тези, проучени през първата половина на XX в. (обр. 3).

Пореден номер: 1.

Име: Агора.

Местоположение: източна и южна част.

Година на проучване: 1971–1992 г., 2004 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Хр. Джамбов, М. Матеев и впоследствие Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

Разкрит е част от източната и южната част на централния площаден комплекс на Филипопол (агора) с разположените верижно помещения, портика пред тях, част от арея-та, кардото и декуманусa, тангиращи от изток и юг съответно комплекса. Няма да се спирам тук на останките от агората (обр. 11–15), защото това ще бъде направено в гл. 3.1., но ще отбележа, че кардото, тангиращо от изток комплекса е с ширина 7, 40 м, а декуманусът, тангиращ от юг комплекса е с ширина 8 м.[164] Последният е оформен от две страни с бордюри.

Датировка:

Направени са сондажни проучвания, доказващи липсата на елинистически пласт под агората,[165] докато при разкопките най-ранните строителни нива се датират в I в., а най-късните – в VI в.[166]

Публикации: Джамбов, Матеев 1979, 47–55; Djambov, Matheev 1974, 135–153; Djambov, Matheev 1980, 106–121; Кесякова 2004а, 9–73; Кесякова 2005, 217–218.

Пореден номер: 2.

Име: Агора.

Местоположение: северен подкомплекс.

Година на проучване: 1986 – 1990 г.; 1992 г. – З. Каров, М. Мартинова – спасителни археологически проучвания, 2002 – 2004 г., сондажни археологически разкопки под ръководството на М. Мартинова – Кютова във връзка с консервационно-реставрационни работи.

---

[164] Кесякова 1977, 54–55.

[165] Лични наблюдения на автора.

[166] Кесякова 2005, 217.

Описание на разкритите останки:

Разкрити са останките на две сгради, едната е разположена в североизточната част на комплекса, а другата – западно от нея. Северно от последната и западно от първата се образува вътрешен двор, от който е проучена източната и частично южната му част (обр. 4).

Източната сграда има почти квадратна форма (около 35/35 м). Тя не е проучена изцяло,[167] но въпреки това може да се направи едно сравнително описание, което да послужи при настоящето изследване. Тя се състои от амфитеатрално разположени седалки (*cavea*), поставени върху проходи от радиално разположени зидов с полуцилиндричен свод, направен от тухли.[168] На този етап, поради ниската запазеност на градежите и липсата на публикация остава неясно дали кавеята е имала така характерната *dyazoma*, която да я разделяла на *ima cavea* и *media cavea*, но без съмнение е имала радиално разположени стълбища (*klimakes*), който разделят от своя страна кавеята на *cunei*. Предвид размерите на сградата, е много вероятно да има и двете кавеи, разделени от диазомата. Самите стълбища достигали до орхестрата, която е полукръгла. От двете ѝ страни, т. е. северна и южна,[169] чрез проходи се е осъществявала връзката със сводовите помещения, разположени под *cavea*-та. Северният вход е осъществявал връзката между *auditorium*-а и портика, украсяващ западната фасада на сградата. Настилката на орхестрата, която е ограничена от мраморен цокъл, е направена от мраморни плочи, поставени върху хоросанова подложка.[170]

Западно от орхестрата е разположен *pulpitum*, издигнат над охрестрата, с разположен зад него *scaenae frons* (обр. 5). *Proescenium*-ът е украсен с мраморни плочи, поставени между долен и горен профилиран мраморен ред. Украсата на *scaenae frons* се е състояла от поне един етаж коринтска ордерна колонада. Западно от *auditorium-a*, посредством портик и стълбище от две стъпала се е осъществявала връзка с малък площад с настилка от мраморни плочи.[171] Открит е северният вход, разположен на фасадната страна на сградата (обр. 6), чиято ширина е 3 м., затварящ се с двукрила врата. Южно от него е проучено помещение с квадратна форма (4,50/4,40 м), както и зидан канал и три глинени водопровода, ориентирани към агората.[172]

Достъпът от ареата на агората до булевтериона се е осъществявал посредством широк 4 м закрит пасаж през две помещения едното е интерпретирано като „входен вестибюл", който е извеждал под портика на сградата.[173] Всъщност, тук, както и на източната страна, едно от помещенията, разположено във верижно подредените помещения е било пригодено за тези функции и следователно отворено и от двете страни.

При разкопките в дълбочина се достига до глинобитно ниво и кирпичени градежи с каменна субструкция и долна част на суперструкцията, която продължава във височина с кирпич. Те са синхрони с подобни градежи, открити в рамките на северния портик на ареята.[174] За момента това са най-ранните, открити тук и отчетени официално отстанки.

През следващия период вече се изгражда сградата, която, както ще видим по-нататък, се интерпретира по-скоро като булевтерион, отколкото като одеон.

---

[167] В случая остава непроучен североизточната част на сградата.

[168] Каров, Мартинова 1992, 90.

[169] Всъщност посоката е северозапад-югоизток.

[170] Каров, Мартинова 1989, 82.

[171] Каров, Мартинова 1994, 64.

[172] Мартинова 2004, 135–136.

[173] Мартинова-Кютова 2006, 279.

[174] Каров, Мартинова 1994, 64.

В средата на III в. изглежда, че сградата е пострадала, защото се споменава в отчетите за горял пласт с „фрагменти от архитектурната украса на сградата“, разположен в „прохода между двата масивни зида“.[175]

Сградата е била впоследствие възстановена, като при повдигането на нивото на орхестрата и кавеата са били употребени фрагменти от мраморна архитектурна декорация, впоследствие демонтирани в хода на реставрационните работи.[176]

Западно от сградата на булевтериона и от южната страна на перистилния двор е разположена друга сграда, проучена частично. Разкрита е източната половина на сграда с правоъгълна форма, запазена добре в последната си фаза. Сградата е ориентирана в посока изток – запад, ширината е 15 м, а дължината е над 18 м. Суперструкцията е била изградена в *opus mixtum* с ломени камъни, споени на бял хоросан, премесен с тухлен прах и фракция тухли и редове от по два реда тухли. Дебелината на стените е 1,90 м. Нямаме данни за субструкцията на зидовете. Самата сграда представлява правоъгълна по план зала, около която покрай стените се развива мраморен подиум, с ширина 1,10 м, издигнат на 1 м над настилка от мраморни плочи, поставени върху подложка от хоросан с тухлен прах. Стените от вътрешната страна са били разчленени от правоъгълни ниши с ширина 1,10 м и дълбочина 0,50 м, изградени чрез тухлен градеж. Проучени са шест на източната страна, три на северната и шест на южната, като последните две страни не са изцяло проучени. В южния зид са били вградени вертикално глинени тръби. Входът към сградата с ширина 2,5 м е бил от юг, от северния портик на агората, посредством три стъпала (обр. 7).

При разкопките са документирани две строителни фази на сградата, като при покъсната се запазва архитектурният план на по-ранната.

Дискусионна е интерпретацията на сградата. В литературата е допуснато, че тази „луксозна обществена“ сграда трябва да се интерпретира като библиотека.[177] Аргументите за тази теза са характерните двойни стени, служещи за изолиране на влагата и обиколен подиум, осигуряващ достъп до ниши, вградени в стените, в които са се поставяли кошовете с пергаментите, като се посочват за примери библиотеката в Ефес (обр. 170), в Асклепиона в Пергам и в Сагаласос.[178] Наистина, нишите и обиколният подиум се откриват в сгради, интерпретирани като библиотеки, но те се откриват и в други сгради със сходни функции. Такива са сградите и на градския архив.

И преди да приключим е необходимо да обърнем внимание върху верижно разположените помещения, разположени северно от портика, тангиращ от север ареята и източно от сградата на архива. Предполага се, че тези помещения не могат да се интерпретират като магазини,[179] но не се дават аргументи за това твърдение. Наистина по размер са поразлични от останалите, като те са по-издължени и тънки, но тази теза изисква аргументи и доказателства.

Датировка:

В отчет, без аргументация, се споменава за разкриването на градежи от „предримската епоха“.[180] Впоследствие се споменава, че откритите останки в този подкомплекс, в случая сградата на булевтериона, са разделени на четири строителни фази, които се дати-

[175] Каров, Мартинова 1994, 64.
[176] Мартинова 2005а, 219.
[177] Вж. Мартинова-Кютова 2006, 275–284.
[178] Мартинова-Кютова 2006, 281–283.
[179] Каров, Мартинова 1989, 82.
[180] Каров, Мартинова 1989, 81.

рат от I до V в.[181] Това показва, че на този етап от проучванията не се откриват недвусмислени структури, които могат да се отнесат във времето преди изграждането на площада.

За сградата на архива се предполага, че има две строителни фази. Първата се датира най-общо през II в.[182], а втората се отнася след възстановяването на агората след средата на III в.[183] Това означава, че сградата е била изградена през втората фаза на втория строителен период на агората и впоследствие възстановена през третата или по-скоро четвъртата. Вероятно краят ѝ се свързва с края на агората и изоставянето на мястото след средата на V в.

Публикации: липсва изчерпателна публикация за северния подкомплекс на агората, за някои от сградите, като например булевтериона, се откриват данни единствено в кратки отчети в Каров, Мартинова 1989a, 81–82; Каров, Мартинова 1992, 90; Каров, Мартинова, 1994, 64; Мартинова 2004, 135–136; Мартинова 2005, 219; а други – като сградата на библиотеката/архива е публикувана в Мартинова-Кютова 2006, 275–284; фасадата на „Съкровищницата"- в Иванов, Иванов 1981, 20–28; Ivanov, Ivanov, 1983, 190–196.

Пореден номер: 3.

Име: Агора.

Местоположение: ул. „Гладстон" № 6.

Година на проучване: 2008 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на М. Мартинова-Кютова. Разкопките не са завършени.

Описание на разкритите останки:

При разкопките е разкрита частично сграда, най-вероятно принадлежаща към северния подкомплекс на агората и кардо, тангиращо от запад комплекса. От сградата е разкрит частично западният фасаден зид и стълбище от три стъпала към него. По използваната техника на градеж са констатирани са две фази, като при първата градежът е от ломени камъни на спойка от бял хоросан, докато при втората фаза е бил долепен допълнителен градеж до съществуващия по-ранен, в който са преупотребени като сполии мраморни архитектурни детайли. Западно от този зид са открити глинени водопроводи и нов зид с неясна функция.

Над останките от сградата са проучени три погребения, вероятно трупополагане, посока изток-запад, отнесени към средновековието.[184]

Датировка:

Не са публикувани данни за стратиграфските напластявания на обекта, нито за датировката на отделните периоди. Най-общо разкритите останки са отнесени към II-XI в. от н. е.[185], като се споменава, че използваните като сполия архитектурни елементи в долепения градеж през втория период на античната сграда, се датират към края на II в.,[186] т. е., те ни дават един *terminus post quem* на втората фаза. Те също така показват, че сграда или комплекс, украсен към края на II в., е бил разрушен за да може да бъдат преизползвани като сполии в нов градеж. Кога е станало това би могло да стане ясно от стратиграфските напластявания, за които липсват данни.

Публикация: резултатите от разкопките не са публикувани- вж. краткия отчет в Мартинова-Кютова 2008c, 400.

---

[181] Мартинова 2003, 101–102.

[182] Вж. Мартинова-Кютова 2006, 281.

[183] Мартинова-Кютова 2006, 281.

[184] Липсва описание на погребенията в отчета – Мартинова-Кютова 2008c, 400.

[185] Мартинова-Кютова 2008c, 400.

[186] Мартинова-Кютова 2008c, 400.

Пореден номер: 4.

Име: Агора, западна част.

Местоположение:

Година на проучване: 1985 г., спасителни разкопки под ръководството на З. Каров.

Описание на разкритите останки:

На площ от 650 кв. м са разкрити част от северния и западния стилобат на агората, два от магазините и част от кардото, тангиращо от запад площада, заедно с кръстовище. Констатирани са четири строителни периода. През първия период уличната настилка е била съставена от тръмбована строителна керамика, пясък и чакъл, а стилобатът в субструкция е бил от ломени камъни на бял зърнест хоросан, а суперструкцията е с киприч. Субструкцията и долната част на суперструкцията на магазините са били направени от едри каменни блокове, а в инсулата, западно от агората, градежите са били от речен камък на калова спойка.

През втория строителен период се фундира нов стилобат, като той и магазините са били изградени от ломени камъни, споени на бял хоросан. Подчертани са входовете на магазините чрез пясъчникови прагове. Настилката на ареата е била от речен камък, продължават да се използват заварените улици.

През третия строителен период при повдигане на нивото се запазва диспозицията на комплекса, уличното платно е вече постлано с сиенитни плочести камъни. През последния, четвърти, строителен период нивото на ареата се повдига, покрива се с мраморни плочи, диспозицията на комплекса се запазва, градежите са от ломен камък на розов хоросан, повдига се и нивото на улицата с преизползвани плочи от по-ранната настилка. От този период са констатирани преправки.

Датировка:

М. Боспачиева посочва, че най-ранните монети на Реметалк I, открити в опожарен пласт, датират началото на изграждането на агората, началото на втория период се датира с монети на Веспасиан, които също са били *terminus ante quem*,[187] докато третият строителен период се отнася най-общо към Траян/Хадриан. Последният период се отнася след управлението на Аврелиан (270–275), чиято монета, открита под уличната настилка, е *terminus post quem*. Последната монета, открита при разкопките е на Юстиниан I (527–565), а през Средновековието тук е имало жилищни сгради и некропол от XI-XIV в.

Публикация: отчет в Каров 1986, 71; Боспачиева 2003, 41–48.

Пореден номер: 5.

Име: жилищна инсула.

Местоположение: инсулата, разположена южно от комплекса на агората.

Година на проучване: 1971–1979 г., първоначални археологически разкопки под ръководството на Хр. Джамбов и М. Матеев, през 2004 г. – от Е. Кесякова във връзка с изграждането на „Културно-информационен и търговски център".

Описание на разкритите останки:

Разкопките показват, че декуманусa, разположен южно от агората, е бил украсен с портик от южна страна, зад който се е развивала жилищна сграда. От нея е проучена изцяло северната половина. Разкрити са помещения с провоъгълна форма, разположени в две

[187] Използването на монетите за датиране на отделните периоди по този начин е методологическо погрешно. Представени по този начин, тези монети не ни помагат при датирането на отделните пластове и периоди.

редици покрай декумануса, както и чатично помещения, разположени южно от тях. Прави впечатление, че някои от помещенията имат изключително големи размери (дължина от повече от 20 м), като особено ярко се откроява помещение от трета редица, с дължина около 20 м и ширина от повече от 20 м. Разкопките не са публикувани, но с известни изключения, през констатираните периоди се запазва вътрешната планировка на сградата.

Липсата на публикувани архитектурни планове не позволява да придобием цялостна представа за планировката на сградите, разположени в инсулата, през отделните периоди, но става ясно, че при най-ранното застрояване в инсулата се касае за верижно разположени помещения, правоъгълни по план, с малки размери, чийто градежи са направени от речен камък на калов разтвор. При този първи строителен период са констатирани два етапа на преустройство, без обаче да се променя архитектурният план.

През втория етап на преустройство градежите са в *opus incertum*, изграден от дребни ломени камъни, споени с бяло-сивкав хоросан, като те надграждат заварените по-ранни, които са били преизползвани като тяхна субструкция. Сградите вероятно са били поне двуетажни, като вторият етаж е бил от кирпичи и дърво. Те са били унищожени от пожар.

При последвалото застрояване на инсулата, градежите отново са били в техниката *opus incertum*, като единствената разлика с по-ранните е в примесването на хоросана с тухлен прах и парченца тухли. Надстрояването на заварените градежи е било направено в западната част на инсулата, докато в източната вътрешната диспозиция е била променена с изграждането на по-масивни зидове. За съжаление, липсват публикувани архитектурни планове, което не позволява да придобием цялостна представа за планировката на сградата и промените, които се извършили. Според проучвателя новата сграда е изпълвала изцяло инсулата и принадлежала на „богат тракийски аристократ“.[188]

Датировка:

Датирането на първия строителен период в инсулата се отнася към периода от втората половина на I в. до средата на III в., като Е. Кесякова предлага началото на втория етап на преустройство в инсулата да се датира в началото на II в.[189] Датировката е направена въз основа на откритите монети и битова керамика, открити върху подовете на помещенията.

Не е предложена датировка на възстановяването на инсулата и изграждането на сградата, която изпълва изцяло инсулата. Вероятно тя е престанала да съществува през VI в.[190]

Публикация: резултатите от разкопките не са публикувани, а са предадени в отчет – Кесясова 2005, 217–218; Djambov, Matheev 1980, 106–107, 110, fig. 5;

Пореден номер: 6.

Име: Западни терми.

Местоположение: дн. Бинго-Балкан.

Година на проучване: 1938 г.,спасителни археологически разкопки под ръководството на Д. Цончев.

Описание на разкритите останки:

На площ от около 700 кв. м са проучени частично останките на термална сграда на Филипопол. Разкопките показват съществуването на две последователни сгради, интерпретирани като терми.

---

[188] Кесякова 2005, 218.

[189] Кесякова 2005, 217.

[190] Кесякова 2005, 217.

Сградата е ориентирана спрямо посоките на улиците от ортогоналната улична мрежова система, като се предполага, че термите са обърнати в посока юг.

По-ранните терми са запазени изключително частично, като е проучена част от тях, разположена под по-късните помещения 6 и 9. От нея са запазени мозаичен под, мраморни прагове, впоследствие преизползвани, оточен канал. Мозайката е изработена в *opus vermiculatum* в хоросанов пласт с дебелина 0,15 м. На свой ред той лежи върху *statumen* с дебелина 0,25 м, направен от дребни необработени сиенитни камъни и следван от *rudus* и *nucleus* с дебелина до 0,2 м, в който са били поставени теселите. Част от нея е с геометрични орнаменти, но основната част е заета от животни, от които се разпознават морски кентавър, морски бик и два делфина (обр. 37, обр. 39). Мозайката принадлежи към така характерните за I – първата половина на II в. черно-бели мозайки,[191] постигната чрез бели мраморни и черни гнайсови тесели.

На този етап не може да се реконструира планът на по-ранните терми, поради оскъдната запазеност на останките. Самата сграда е била разрушена и опожарена.

След като първата сграда е пострадала е била изградена нова обществена сграда, която не е следвала планировката на по-ранната (обр. 38). Изградена е в *opus mixtum*, от ломени камъни от сиенит и гнайс и тухлени пояси от по четири реда тухли, споени с червен хоросан. Дебелината на фугите е равна на дебелината на тухлите – 0,04 м. Стените са били облицовани с мраморни плочи. Разкрити са общо девет помещения, организирани около едно централно – помещение № 3. То е с квадратна форма (11 м/11 м/, покрит с купол, поради което в четирите му ъгъла са били изградени пиластри, които са били в основата на сводовете и оттам – на купола. В една от стените има ниша, вероятно за статуя. Това помещение се интерпретира като вестибюл. От него, чрез вход от 1,4 м се влива в коридор (помещение № 5), от което се осъществявал достъп до разположените от изток и запад помещения. Коридорът е дълъг повече от 10 м. Първото помещение (помещение 6), разположено в дясно, което е имало първоначално пряк достъп до вестибюла е с квадратна форма (5,8/5,8 м), украсено с подова мозайка. Вероятно това е *apodietrum*-а на разположения от другата страна на коридора *frigidarium* (помещение 7). Последното също представлява квадратна стая (5,8/5,8 м), достъпът, до която се е осъществявал чрез два входа от коридора. Тук е бил разположен тухлен басейн, достигнат чрез стъпало, който е заемал почти цялата западна половина на помещението (5,8/2,5 м). Открити са три канала към басейна. От това помещение се е влизало в съседното, разположено в северна посока, което е проучено частично (помещение 8). Подът е направен от мраморни плочи, вероятно отново с басейн. Предполага се, че това е всъщност *tepidarium*-а. До него има директен достъп от коридора (помещение 5), който води до разположеното срещу тепидариума друго помещение (9).То е имало хипокауст и е било украсено с подова мозаична украса.

Западно от вестибюла (помещение 3) е било разположено друго правоъгълно помещение (4), с тухлен под и неизвестно предназначение. Пак западно и югозападно от вестибюла, са проучени частично две помещения (1 и 2), но без директен достъп до вестибюла.

Върху останките от тази сграда са открити следи от ранновизантийска крепостна стена.

Датировка:

Датирането на отделните сгради ще бъде изследвано по-нататък в изложението. Нужно е да отбележим, че откритите монети върху подовете на по-късните терми, се да-

[191] За тях – вж. най-общо Blake 1936, 67-241.

тират най-общо към първата половина на IV в., което е и в основата на твърдението на Д. Цончев, че сградата е престанала да съществува през първата половина на IV в.

Публикации: Цончев 1940, 129–159.

Пореден номер: 7.

Име: Стадион – богато украсена фасада.

Местоположение: Чипев.

Година на проучване: 1923 г., спасителни разкопки под ръководството на Б. Дякович.

Описание на разкритите останки:

Открити са пет пиластрови стълба (обр. 27, 28) с релефно изображение на кривака на Херакъл, кожата на немейския лъв с предните лапи, главата и гривата, над тях – лък и колчан със стрели; а останалите е ясна украсата на две – с Херма, Хермес, амфора и клонче от финикова палма, жертвеник и др. (обр. 29, 30).

Датировка:

Датирането ще бъде изследвано по-нататък в изложението.

Публикации: Цончев 1938, 73–74; Матеев 1971, 135–151.

Пореден номер: 8.

Име: Стадион.

Местоположение: ул. Княз Александър № 24, източно подножие на Сахаттепе.

Година на проучване: 2004 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на М. Мартинова-Кютова.

Описание на разкритите останки:

В източната половина на обекта е разкрит сектор от западната *cavea* на стадиона с първите шест реда мраморни седалки, запазени *in situ*, някои от които украсени със стилизиран лъвски крак, профилирани мраморен ортостат с височина 1,80 м, отделящ първия ред седалки от пистата, както и една керкира, от която са проследени шест стъпала, които достигат до пистата. Пред ортостатите, които са били издигнати върху ред от мраморни профилирани блокове, е разкрит U-образен канал. При изграждането на западната *cavea* на стадиона непосредствено върху заравнен скален масив стъпаловидно поставените редове седалки са поставени чрез изграждането на стени от ломени камъни, споени на бял хоросан, който позволява изграждането на стъпаловидните редове седалки (обр. 24). Там, където скалният масив липсва остава неясно,[192] но вероятно е съществувал блокаж, подобен на този, открит при източната *cavea* на стадиона, а и в сектора на кавеата, проучена в съседния парцел.[193] Предполага се, също така, че пистата представлява заравнения скален масив.

През Средновековието тук е било построено жилище, а през Възраждането стадионът е използван за добиване на вар. Допълнително, останките от стадиона са били нарушени при строителството на съвременната сграда в края на XIX в.

Датировка:

Липсват данни за стратиграфска стратификация, както и датиращи находки, но изглежда, че нарушенията от по-късните епохи са били значителни.

---

[192] М. Мартинова посочва, че там, където липсва скалния масив „е направено запълване от пръст с червеникав цвят“ – вж. Мартинова 2005, 219, но това ми се струва малко вероятно предвид масивността на конструкцията.

[193] Вж. например Мартинова 2001, 102.

Публикация: резултатите не са публикувани, кратък отчет в Мартинова 2005, 218–219.

Пореден номер: 9.
Име: Стадион.
Местоположение: ул. Княз Александър I № 22.
Година на проучване: 1999 г., спасителни разкопки под ръководството на М. Мартинова.
Описание на разкритите останки:
На площ от 150 кв. м е разкрит сектор от западната *cavea* на стадиона с първите пет реда разместени седалки, част от основата, върху която е била поставана цялата конструкция върху скалния масив и стълбище, което достига до самата писта и профилирани мраморни ортостати с височина 1,80 м,[194] който издига първия ред седалки над пистата. Останалите редове седалки са били разрушени при заравняването на терена и построяването на съвременната сграда в края на XIX-XX в.
Датировка:
Останките могат да се отнесат най-общо към римската епоха.
Публикации: липсва пълна публикация на разкопките. Предварителен отчет – вж. Мартинова 2001, 102.

Пореден номер: 10.
Име: Античен стадион.
Местоположение: източни склонове на Сахат тепе, площад 19-ти ноември.
Година на проучване: 1943 г. – Д. Цончев; 1973–1975 г. – Л. Ботушарова, 2010 г. – сондажни проучвания във връзка с реализиране на проект „Античен стадион на Филипопол в Пловдив: опазване, реабилитация и градско обновяване“ (BG 0041) под ръководството на М. Мартинова-Кютова и М. Райчева.
Описание на разкритите останки:
Чрез сондажни проучвания от двете страни на римската крепостна стена са документирани останки от градежи на речен камък, споени на калова спойка в субструкция и кирпич в суперструкция, заедно с подови нива от тръмбована глина. Открити са отухлени мазилки със следи от колове.
Отново чрез сондажно проучване е разкрита частично субструкцията на крепостната стена, изградена стъпаловидно от големи сиенитни недобре обработени блокове и дребни ломени камъни, споени на бял хоросан. Суперструкцията е изградена от сиенитни квадри, свързани с железни скоби, при някои от квадрите е констатирано рустициране. Констатирани са няколко преустройства на стената, споменати и в отчетите на по-ранните разкопки тук.
При разкопките още веднъж е констатирано, че улицата, която минава под покрития пасаж на свендоната е по-ранна от крепостната стена. Настилката на улицата е била направена от големи плочести камъни с неправилна форма, а между тях – дребна фракция от ломени камъни, като в средата е открит отточен канал, изграден от ломени камъни, споени с бял хоросан, премесен с тухлен прах и дъно от гнайсови плочи. Предполага се, че чрез него се е отвеждала пистата.[195] Самата улица на места е имала подложка, направена от ломени камъни, споени на бял хоросан.[196]

---

[194] В отчета посочената височина е 1,78 м – вж. Мартинова 2001, 102, но тя е реално 1,80 м, както по-късно пояснява същия проучвател – вж. Мартинова 2005, 218.

[195] Кютова-Мартинова, Райчева 2011, 343.

[196] В отчета тази подложка е посочена като по-ранно ниво – вж. Кютова-Мартинова, Райчева 2011, 343.

Проучен е и сектор от западната *cavea* на стадиона, като е констатирано, че нейната субструкция е била оформена от блокаж, съставен от ломени камъни, споени на бял хоросан, върху които са били поставени седалките.

Открит е фрагмент от римския водопровод с размери: ширина 0,53 м, дълбочина: 0,57 м, дебелина на страниците: 0,45 м, отвътре измазани с червен хоросан с дебелина 0,02 м, покрит с гнайсови плочи.[197]

Датировка:

Предвид факта, че това са сондажни проучвания на вече известен и проучен в известна степен обект, не са предложени датировки на констатираните отделни преправки и преустройства, било то на стадиона, „по-ранното ниво" на улицата или крепостната стена. Единствено датировка е предложена на градежите, които са застъпани впоследствие от крепостната стена и които се отнасят към „ I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр." и принадлежат към „тракийското селище, предшествало римския град".[198]

Публикация:

Липсва публикация на резултатите от разкопките, споменати в отчет – Цончев 1946, 216–7; Ботушарова 1977а; Мартинова-Кютова, Райчева 2011, 342–344.

Пореден номер: 11.

Име: Стадион.

Местоположение: ул. „Отец Паисий", стар Нармаг.

Година на проучване: 2005–2006 г., спасителни разкопки под ръководството на М. Мартинова.

Описание на разкритите останки:

Разкрит е сектор от източната *cavea* на стадиона, с подпорната конструкция, съставена от засводени пасажи, изградени от добре обработени квадри пясъчник без спойка и полуцилиндричен свод, върху който са били поставени след заравняване от блокаж, съставен от ломени камъни и хоросан, седалищните редове. От последните са разкрити четири реда, подиум, изграден от мраморни ортостати, изграден върху специална подложка от пясъчни блокове и ломени камъни, споени на бял хоросан, както и останки от климакес, която достига до самата писта. В рамките на последната е открит дъговиден градеж, като сградата се развива в западна посока. Той е изграден в суперструкция от сиенитни блокчета, вградени като сполии ортостати и седалки и ломени камъни- обработени и необработени, споени с хоросан, премесен с тухлен плах и фрагменти тухли.

Към времето, когато стадионът вече не се е използвал по предназначение, се отнася и откритият гроб.

От източна страна е разкрита частично сграда, интерпретирана като „резервоар за вода или утайник".

Датировка:

Липсват данни за стратиграфските напластявания, а вероятно и точно датиращи материали, което затруднява поставянето на по-прецизна датировка на структурите. Така, датировката на останките на стадиона е дадена най-общо към II–IV в., на открития резервоар – късна античност. Жилищата са отнесени към Средновековие, септични ями – Възраждане, а дъговидния градеж, който „очевидно редуцира площта на пистата и вероятно се отнася към една по-късна епоха".[199]

---

[197] Цончев 1946, 216–217.

[198] Мартинова-Кютова, Райчева 2011, 343.

[199] Мартинова 2007, 337–338.

Публикации: предварителни съобщения – Мартинова 2006, 235–237; Мартинова 2007, 336–338.

Пореден номер: 12.

Име: Стадион с *castellum aquae*.

Местоположение: ул. „Княз Александър I“ № 13, УПИ VI- 852, кв. 50 нов в ЦГЧ-гр. Пловдив, западно от Тексимтепе.

Година на проучване: 2004 г., спасителни археологически проучвания под ръководството на И. Топалилов.

Описание на разкритите останки:

Разкрити са фрагментарно четири зида, които са били част от носещата конструкция на източната *cavea* на стадиона. три от тях са с ориентация изток-запад, успоредни един на друг (обр. 156). Единият се проследи повече от 3 м, с дебелина 0,70 м, изграден от ломени камъни, споени с бял хоросан (CN 003). От втория, разположен на 1 м. разстояние от първия, е запазен единствено добре обработен блок от пясъчник. Четвъртият градеж е ориентиран СЗ-ЮИ, изграден от ломени камъни, споени с бял хоросан (обр. 157). Впоследствие, когато стадионът е престанал да се използва по предназначение, от източна страна до него и върху част от носещата конструкция на източната *cavea* е бил изграден *castellum aquae* или утайник (утаечен резервоар), от който се проучи западният зид и две хоросанови подови нива (обр. 158). Градежът е зид, тухлен, с розов хоросан (обр. 159). Пиластърът на този западен зид лежи върху останките от най-северния зид на носещата конструкция, проучена на тази площ. От вътрешната страна е разкрита пета за арка (обр. 160, 161). Подът и през двата периода е бил хоросанов, изграден от подложка от ломени камъни, споени с розов хоросан, нивелиращ хоросанов пласт с дебелина 5 см и положени върху него два реда тухли. Самата подова замазка преминава в стенна дъговидно (обр. 161).

Датировка:

Преизползването на останките от стадиона и резервоара при изграждането на съвременната сграда в края на XIX в., характера на резервоара, ограничената площ на проучване (30 кв. м) и силното нарушаване на контекста през Възраждането и съвременната епоха, са предпоставка за липсата не само на датиращ материал, но на какъвто и друг да е било материал. Все пак е ясно, че резервоарът е бил изграден след края на IV в., когато стадионът престава да се използва по предназначение, а сериозното преустройство е отнесено към управлението на Юстиниан I (527–565).

Публикации: Топалилов 2005а, 221–222; Топалилов 2009, 246–248, 283–290, обр. 46–57.

Пореден номер: 13.

Име: античен водопровод.

Местоположение: ул. „Рилски метох“ № 6, в западното подножие на Тексимтепе и източно от стадиона.

Година на проучване: 1999 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на М. Боспачиева.

Описание на разкритите останки:

При разкопките се попада на трасето на античен водопровод, който е бил изграден от ломени камъни и тухли, споени с хоросан, премесен с тухлена фракция. В горната част е изграден улей с хидрофобна мазилка, а в долния край е разположен глинен водопровод.

Датировка:

Не са представени аргументи за датирането на водопровода, който е отнесен към края на III–IV в.

Публикация: Боспачиева 2001а, 103.

Пореден номер: 14.

Име: античен водопровод.

Местоположение: ул. „Рилски метох“ № 3, в западното подножие на Тексимтепе и източно от стадиона.

Година на проучване: 1965 г. е разкрит сектор от водпопровода; 2003 г. – спасителни археологически разкопки под ръководството на Ж. Танкова и И. Топалилов.

Описание на разкритите останки:

Разкрит е сектор от зидан водопровод, ориентиран в посока север-юг, който се проследи до 7,70 м в рамките на парцела, но продължава в северна посока, извън рамките на проучваната площ до 21,40 м, а в северна е бил унищожен при изграждането на съвременен трафопост (обр. 162). Водопроводът принадлежи към типа зидани водопроводи с правоъгълна форма и сводово покритие (обр. 164). Често за страница на *specum*-а е била използвана гребевидно разположената тук скала (обр. 165, 166). Каналът е с ширина от 0,42 м–0,50 м, височината варира между 1,25–1,42 м. Страниците са били изградени първоначално с тухлен градеж с фуга 0,02 м, обмазани с хидрофобна бледорозова мазилка, впоследствие, при извършена реконструкция, от големи дялани камъни, споени на бял хоросан с фрагменти тухли върху тухлен пояс от четири реда тухли и фуга от 0,04 м (обр. 168). Сводът е бил изграден от тухли със спойка от бял хоросан, премесен с фрагменти тухли или керемиди. Дъговидното засводяване започва от пета (обр. 164). На места сводът е покрит с двойка стреховидно положени керемиди, а над тях следва кожух от ломени камъни, споени с бял хоросан (обр. 167). Дъното не е изявено (обр. 163).

Датировка:

Разкриването на сектора от вопопровода в 1965 г. е нарушило значително не само него, но и контекстът, в който той е бил. Поради тази причина за датировката на отделните две фази на водопровода може да се използва типът на водопровода и техниката на градеж. Така например, този тип зидан правоъгълен водопровод с подобни размери се отнася предимно към I–II в.,[200] след което били изоставени. Този факт, наред с факта, че Филипопол получава свой зидан водопровод при Хадриан-Антонин Пий, ми позволява да отнеса изграждането на този водопровод именно към времето на Хадриан (117–138) – Антонин Пий (138–161). По-трудно е да се определи кога той е бил възстановен, като допускам, че това е станало по времето на Юстиниан I Велики (527–565).

Публикации: Топалилов 2009, 240–242, 265–270, обр. 22–30.

Пореден номер: 15.

Име: двуетажна обществена сграда.

Местоположение: между южния вход на тунела и църквата Св. Марина, под ул. Станислав Доспевски.

Година на проучване: 1983 г., спасителни археологически проучвания под ръководството на Е. Кесякова, З. Каров и В. Мирчев.

Описание на разкритите останки:

Открити са шест помещения, принадлежащи на двуетажна жилищна сграда, разположена в подножието на Джамбазтепе. Помещенията имат връзка помежду си чрез входове. Сградата е ориентирана в посока изток-запад, като помещенията са били разположени

[200] Вж. Biernacka-Lubańska 1973, 145–146; Биернацка-Любанска 1971, 11–12.

върху изкуствена тераса, изградена в *opus mixtum* и тухлен полуцилиндричен свод. Едно от помещенията има Г-образна форма, в източната част са били разположени верижно помещения, с подчертана източна фасада посредством аркада, от която са запазени четири пилона.[201] Върху изкуствената терасата, върху дебел хоросанов под е била изградена и екседра, отворена на юг с диаметър 8 м., дълбочина 3 м., дебелина на стените 2, 2 м. Ограничените по площ проучвания, както и липсата на публикуван архитектурен план на разкритите останки не позволяват да придобием представа за разкритата сграда.

Датировка:

Въз основа на „техниката на градеж, използвания строителен материал, както и монетите, намерени при разкопките", изграждането на сградата е отнесено към края на III в., като с преустройства е съществувала и през V в.

Публикация: Кесякова 1999, 58–60; Кесякова, Каров, Мирчев 1994, 78.

Пореден номер: 16.

Име: Обществена сграда.

Местоположение: ул. „Гладстон" (стара Сашо Димитров), между два декуманса, западно от агората.

Година на проучване: 1983 г., 1985 г. – спасителни археологически разкопки под ръководството на Р. Морева и В. Танкова.

Описание на разкритите останки:

Според краткия отчет от първия строителен период е проучен един декуман с настилка от каменни плочи и частично две помещения с правоъгълна форма от сграда, разположена до улицата. Градежите са от ломени камъни, споени на бял хоросан.

От втория строителен период са проучени два декуманса и сградата, разположена между тях. Нейната дължина, която е и дължината на инсулата е 72 м. В план, сградата се състои от три надлъжни и две напречни помещения, отделена с пасаж от декуманса. Чрез подови нива и надстроявания се констатират три строителни периода, като във втория е открит фрагментиран бяло-черен мозаечен под. Проучвателят предполага, че се „касае за важна обществена сграда, която е част от форумния комплекс".[202] През последния период част от сградата стъпва върху уличното платно.

В останките от сградата е била изградена пещ за строителна керамика, която е преизползвала един от заварените зидове (обр. 139).

Датировка:

Първият строителен период, чийто останки са установени „чрез сондажи в цялата площ", се отнася въз основа на монети и керамика към „средата на II в."[203] Остава неясно кое точно се отнася към средата на II в. – началото, края или нещо друго?

Вторият строителен период се отнася към „III – началото на V в."[204], като и тук датировката е непрецизна. Мозайката би могла да даде отговор, но остава непубликувана.Ако все пак този период се отнася към посочената датировка, остава неясно как събитията от средата на III в. рефлектират върху сградата и въз основа на какво периодът се датира до началото на V в., а не например до 441/442 г., когато градът е пострадал частично при пре-

[201] Запазените са най-добре два пилона: южният с размери: 2, 30/ 1, 30 м. и северния с размери: 3, 40/ 1, 70 м. – вж. Кесякова 1999, 58–59.

[202] Танкова 1986, 72.

[203] Танкова 1986, 72.

[204] Танкова 1986, 72- 73.

вземането му от хуните? Подобни непрецизни датировки, липсата на данни за стратиграфските напластявания и точно датиращи находки, открити в контекст, не позволяват да придобием ясна представа за отделните периоди и измененията, които настъпват. В този смисъл, ние би трябвало да се доверим изцяло на проучвателя, чийто датировки в случая са непрецизни. Остава също така и неясно дали е имало на мястото само една улична настилка през първия строителен период, или по-скоро настилката на втората неспомената улица е била отнета и поради тази причина тя не е била констатирана при разкопките.

Проблемна е и датировката на пещта, открита в сградата. Проучвателят ѝ смята, че трябва да се отнесе към Средновековието,[205] но типът на пещта, както и строителният материал я отнасят по-скоро към античната епоха, или късната античност. К. Колев дори допуска наличието на античен керамичен център.[206] Контекстът на пеща е бил нарушен по-късно, което е в основата на дискусионността на ситуацията.

Публикация: липсва публикация на разкопките, а единствено кратък отчет в Танкова 1986, 72–73; пеща е публикувана в Морева 1987, 99–112, където е предложен план на разкритите архитекурни останки.

Пореден номер: 17.

Име: антична сграда.

Местоположение: ул. „Гладстон“ № 43–45.

Година на проучване: 2010 г., спасителни археологически разкопки предизвикани при изкопни работи за полагане на водопроводна система, ръководени от Ж. Танкова.

Описание на разкритите останки:

На терен с площ 40 м^2 е разкрит зид, изграден в субструкция от ломени камъни без спойка, а в субструкция- ломени камъни със спойка от бял хоросан. Впоследствие, той е бил преизползван като субструкция на по-късен зид, изграден от ломени камъни на спойка от бял хоросан, премесен с тухлен прах. Към този втори период принадлежат две хоросанови нива, като подложката на първото е направена от дребен мраморен хоросанов трошляк.[207]

В северния край на проучваната площ е открита елипсовидна яма, ориентирана в посока изток–запад (1,70/0,90 м, дълбочина – 0,50 м), с измазани със светлобежава финна мазилка вътрешни стени, запълнена с пясък и вар и животно, най-вероятно кон.

Значението на разкритите фрагментарни останки може да се открие в аргументи за използването на мястото последователно като част от римския и късноантичния град, впоследствие запуснато и превърнало се част от западния некропол на града.

Датировка:

Датировката е направена от проучвателя въз основа на строителната техника, като градежът на бял хоросан е отнесен най-общо към III в., а следващия – III–V в. Погребението на животното е „извършено в период, когато сградата не функционира по предназначението си“.

Публикация: Танкова 2011а, 340–341.

---

[205] Морева 1987, 99–111; Морева 2001, 103.

[206] Колев 1992, 134.

[207] Проучвателят допуска, че подложката на второто хоросаново ниво се е състояла от трамбована глина – вж. Танкова 2011а, 341.

Пореден номер: 18.

Име: Сграда с пещи.

Местоположение: ул. „Т. Каблешков“ № 14, в югозападното подножие на Сахат тепе.

Година на проучване: 2008 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на И. Топалилов.

Описание на разкритите останки:

На площ от 60 кв. м се разкриват останки от римската, късноантичната и средновековната епохи (обр. 148, 149). От римската епоха са констатирани два периода. Градежите на по-ранната сграда са били направени от кирпичени тухли в суперструкция и ломени камъни в субструкция. Сградата е ориентирана по ортогоналната улична мрежа на римския град като са проучени частично две помещения. В тях са разкрити три пещи, от които са запазени работните площадки, огнищата, част от подпорните стълбове, скарите на камерите. Сградата е горяла поне три пъти от локален пожар (обр. 150–154).

Към края на II в. секторът е бил преустроен, новата постройка е била изградена от ломени камъни и отделни фрагменти тухли, споени на бял хоросан. Планировката на новата сграда не следва тази на старата. Две основни помещения са констатирани, проучени частично, с тухлена настилка. Сградата е била унищожена в средата на III в., впоследствие възстановена, като са били преизползвани заварените във височина градежи, като суперструкцията е била кирпичена. По това време са били прокарани и два зидани канала.

Сградата е била опожарена през V в., частично възстановена, но в края на VI-първата половина на VII в. е била окончателно унищожена и изоставена. През 30–60-те години на IX в. тук е бил разположен некропол с български гробове.

Датировка:

Датировката на ранната римска сграда е затруднената поради оскъдността от керамичен материал въобще на обекта, но е открита монета на Комод (180–192). Гробовете са датирани следствие от откритото в един от тях глинено гърне–тип III по Л. Дончева-Петкова и обеци, тип I.2 по В. Григоров.

Публикации: Топалилов, Станев 2009, 391–394; Topalilov, Stanev (in print).

Пореден номер: 19.

Име: Пещи и некропол.

Местоположение: ул. „Гладстон“, до дома на Техниката.

Година на проучване: 1987 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Р. Морева.

Описание на разкритите останки:

На площ от 180 кв. м. са проучени две пещи за строителна керамика със западени горни камери с височина до 1,80 м., сектор от кардо, чиято настилка е значително ограбена, запазени са само четири плочести сиенитни камъни, канал за обратни води, както и сектор от некропол, в който са били вкопани пещите. Последните са правоъгълни, двукамерни, тухлени, а пък гробовете са с керемидено покритие, ориентирани в посока изток-запад, трупополагане, без гробен инвентар. В самия канал са открити следи от две фази, при по-ранната той е бил изграден от ломени камъни на бял хоросан, при втората фаза камъните са с по-малък размер.

Датировка:

Разкритите погребения от западния некропол са датирани от Р. Морева към V-VI в.[208], което е *terminus ante quem* за пещите. Разкритото кардо е това кардо, което е констатирано

[208] Морева 1988, 178; Морева 2001, 103.

при разкопките на ул. „Иван Вазов“ (бивше Руско консулство). Към него се отнася и горял пласт, в който е открита монета на Север Александър (222–235).[209] Това позворява да се допусне, че в този край е съществувал квартал от II в. до средата на III в., когато е бил опожарен и впоследствие върху него се е развил раннохристиянски некропол, най-вероятно от втората половина на IV в.[210]

Публикация: резултатите от разкопките не са публикувани изчерпателно- вж. резюме в Морева 1988, 178–179; находките от античния пласт са представени в Мартинова-Кютова 2004, 137–144, но изглежда, че самият античен пласт не е достигнат и проучен изцяло.

Пореден номер: 20.

Име: Каменен детски саркофаг.

Местоположение: ул. „Н. Геров“.

Година на проучване: спасителни разкопки през 2010 г. предизвикани от откриването на капак от саркофаг при изкопни работи за прокарване на електрически и телефонни кабели; ръководител на археологическите разкопките е Ж. Танкова.

Описание на разкритите останки:

На дълбочина до 0,70 м под съвременната повърхност се попада на капак на детски саркофаг (гранитен?). Под него се разкрива частично ниво, изградено от хоросан с тухлен прах, разположено върху блокаж с дебелина 0,10 м. Приблизителните размери на открития под: 0,90/0,50 м (И-З/С-Ю). Проучвателят не предлага интерпретация, като се задоволява с обяснението, че откритият капак на саркофага е не на място. Възможно е в близост до мястото, т. е. в южното подножие на Сахат тепе да е съществувало ателие за изработване на каменните саркофази във Филипопол. Самият хоросанов под вероятно принадлежи на сграда, разположена тук. Подобен масивен хоросанов под не е изключение в града от IV-първата половина на V в.

Датировка:

Проучвателят не предлага датировка, но без съмнение подът може да се отнесе най-рано към втората половина на III в.- IV в.

Публикация: резултатите са публикувани в кратък отчет – Танкова 2011c, 339–340.

Пореден номер: 21.

Име: „Подлез Археологически“, инсула С.

Местоположение: южно от Трихълмието, западно от сграда „Ейрене“.

Година на проучване: 2004 г., археологически разкопки под ръководството на М. Мартинова.

Описание на разкритите останки:

Разкопките през 2004 г. продължават тези, направени през 1983–1984 г. Те показват, че сградите в инсулата имат два основни строителни периода. През първия строителен период, който е и най-ранен и който има две фази, е заложен планът на сградата. Проучени са шест помещения, разположени верижно, като липсата на публикуван архитектурен план и находки не позволява да проследим преустройствата и предназначението на отделните помещения. Така, става ясно, че външните зидове на сградата са изградени в супер-

[209] Вж. за този пласт и монетата – Мартинова-Кютова 2004, 137.

[210] Мартинова-Кютова 2004, 138 датира гробовете най-общо през IV в., за мен е по-коректно да се отнесат към втората половина на IV в.

струкция в ломени камъни, споени на бял хоросан, докато вътрешните са били кирпичени, измазани с бяла стенна мазилка, вероятно хоросанова. Остава неясна субструкцията поради високи подпочвени води.

През втората фаза от този първи период вътрешните зидове са заменени с такива, изградени от ломени камъни, споени с бял хоросан, подовете са глинобитни. Контатирани са многократно повдигане на подовите нива през тази фаза. Малките находки, а именно – фрагменти от медна везна, керамика, шлака, глинена пота и следи от горене дава основание на проучвателя да допусне, че това помещение всъщност е било „занаятчийско, свързано с металопроизводство".[211] Краят на тази фаза и на периода е следствие от пожар.

По време на втория, проучен при тези разкопки, строителен период инсулата отново е била застроена, като някои от по-късните градежи надграждат по-ранните, използвани като субструкция. Новите зидове са били изградени от ломени камъни, споени с хоросан, премесен с тухлен прах. В някои случаи субструкцията е била укрепена чрез дървени пилоти поради високите подпочвени води. В две от помещенията подовете са били тухлени, в останалите – глинобитни.

Датировка:

Не е представена датировка както на двата строителни период, така и на двете фази на първия строителен период. Дадена е обща датировка на останките от I–V в.[212] Споменава се също, че в началото на II в. плана на сградата е изменен, като това се свързва с втората фаза на първия строителен период. Липсата на публикувани датиращи находки не позволява да прецизираме началото на първия строителен период, което, както видяхме е отнесено най-общо към I в., а пък края му се отнася към средата на III в. Възстановяването на инсулата е било през втората половина на III в., като тя е съществувала в този вид до средата на V в.

Публикация: Мартинова 2005а, 220–221.

Пореден номер: 22.

Име: сграда „Ейрене".

Местоположение:

Година на проучване: 1983–1984 г.- спасителни археологически разкопки под ръководството на З. Каров и М. Боспачиева.

Описание на разкритите останки:

На площ от 1440 кв. м е разкрито кръстовище на кардо и декуманус и част от жилищните инсули, разположени около тях. Констатирани са четири строителни периода, които са проследени, макар и частично във всички инсули. От най-ранния са запазени фасадни и вътрешни градежи, направени от ломени камъни, споени с бял хоросан и вътрешни градежи от ломени камъни на калова спойка или с кирпичени суперструкции. В някои от случаите субструкцията е била от ломени камъни на суха зидария. Подовите нива са глинобитни, някои са обмазани с бял хоросан. По-късните застроявания, както и на места сондажните и непълни проучвания не позволяват да се изясни архитектурният план на сградите в четирите частично проучвани инсули. В инсулата, където са разкрити най-добре, т. е. тази, разположена южно от декуманус (инсула А), се констатират вероятно разположени квадратни и правоъгълни помещения с различни размери. Подобна е и ситуацията в останалите инсули, като в някои от инсулите е констатиран и втори ред

[211] Мартинова 2005а, 220.

[212] Мартинова 2005а, 220.

от верижно разположени помещения, което предполага наличието на блоков тип застрояване. Открити са водопроводи и канали, принадлежащи към периода, улиците са били с настилка от сиенитни плочи, поставени върху дебел 0,10 м пласт от сиенитен трошляк. Впоследствие тези плочи са били преизползвани в по-късната улица. Ширината на улиците достига до 6 м. По средата е разположен канал, изграден от ломени камъни на бял хоросан, дъното е от плочи. Сградите от този период са били разрушени следствие от пожар (обр. 105).[213]

През втория строителен период се запазва в основни линии диспозицията на отделните сгради в инсулите, като по-старите градежи, където са били запазени във височина, са били преизползвани като субструкция на по-късните. Последните са били изградени от ломени камъни, споени с бял хоросан, премесен обилно с тухлен прах и превърнал се в розов. Ъглите на сградите са били изградени от огромни по размери блокове, част от помещенията, разположени от външната редица помещения получават непосредствен достъп до улиците, което прави възможна интерпретацията им като магазини. През този период се повдига и нивото на улицата, чиято настилка отново се състои от сиенитните плочи, взети от по-ранните улици. По-ранните канали също се преизползват, повдигат се дъната им, изградени вече от тухли.[214]

По-съществени промени се откриват единствено в инсула В, където е разположена сграда „Ейрене“. И тук се запазват в основни линии по-ранната диспозиция на помещенията, но се очертава перистилен вътрешен двор, който се развива в северна посока, извън проучваното петно. Тази сграда от перистилен тип има площ от повече от 667,5 кв. м., като от нея са проучени частично стопанската и жилищната част и почти изцяло представителната. Достъпът до представителната и стопанската част от декумануса се е осъществявал посредством порти, а до жилищната – през представителната част. Така, след портата е следвал вестибюл с правоъгълна форма, отвеждащ до южния портик на перистилния двор и оттук- до приемната зала, но е възможна и директна връзка между приемната зала и вестибюла. Указания за това дава изображението във втората емблема на мозайката в това помещение, а именно- кантароса, обърнат към вестибюла. За съжаление разделителният зид между вестибюла и помещението е бил в по-голямата си част разрушен до основи (обр. 106).

Резултатите от археологическите разкопки не позволяват да разграничим втори и трети строителен период, а по-скоро да проследим развитието на един период в две фази. Разбира се, продължителното използване на сградите, както и извършените преустройства вътре в тях, налагат използването на различни строителни техники, частично преустройство на вътрешното разположение на помещенията, основно чрез уголемяването им, но въпреки това не може да се разграничат отчетливо два строителни периода. Така например, в инсулата, разположена южно от сграда „Ейрене“, т. е. инсула А се оформя едно ново помещение следствие от обединяването на две по-ранни, като се използват в градежите едри дялани камъни, споени с хоросан с тухлен плах и фракция тухли. Липсата на основи на тези градежи[215] подсказва наличието по-скоро на фаза, отколкото на отделен строителен период. Тези нови помещения са получили и нови подове, изградени в *opus signinum*.

В сградата „Ейрене“ не се споменава за съществена строителна промяна с изключение на възстановяване на съществуващи градежи и при оформлението на входовете в

[213] Каров, Боспачиева 1989, 130–132, 141–147.

[214] Каров, Боспачиева 1989, 132–134, 141–147.

[215] В литературата са споменати „плитки основи“- вж. Каров, Боспачиева 1989, 134.

opus testaceum. Използването на по едър ломен камък, грубо дялани каменни блокове, тухли и фрагменти тухли, не само, че не променят облика на сградата, но и на нейната планировка.[216] Те са указание за съществуването на катастрофа, впоследствие преодоляна. И тук може да се посочат мозаечните подове, които са украсявали първоначално южния портик и приемната (*aula*)- мозайката с изображението на „Ейрене", а впоследствие и вестибюла, трапезарията и други помещения. Разкопките показват, че последните помещения при набирането на мозайката „Ейрене" са имали подово ниво в *opus signinum* и впоследствие когато са били украсени с мозаечни подове последните са били поставени върху тънък пласт от горели деструкции. Монетите, открити в него, датират точно пожара,[217] след който сградата, изглежда частично повредена, е била възстановена, а мозайката с изображението на „Ейрене" закърпена и преизползвана (обр. 104).

И така, аз не бих се поколебал да съчетая втория и третия строителен период в един, но в който се откриват няколко фази. През първата се изгражда новата сграда с характерните верижно разположени помещения, които ще се запазят до края на съществуване на сградата. Остава неясно кога се появява вътрешният перистилен двор. Липсата на публикувани данни за сондажни стратиграфски проучвания в дълбочина в този сектор не позволява да се даде задоволителен отговор на този въпрос,[218] но е възможна синхронност между изграждането на перистилната представителна част на сградата и поставянето на мозаечната украса в приемната и южния портик на перистила.

Към тази фаза аз отнасям и промените, които се извършили в инсулата, разположена южно от сграда „Ейрене" с разширяването на помещения и поставянето на нова подова настилка в *opus signinum*, както е всъщност това и в помещенията в сграда „Ейрене", където не се открива мозаечна украса по това време.

През следващата фаза, когато сградата е пострадала частично, тя е била възстановена, помещенията с мозайки са били зачистени, мозайките поправени, нови помещения са били допълнително украсени с мозаечни подове, появил се триклиниума, разположен източно от приемната, прокарало се ново кардо в южна посока, свързващо сградата с Епископската базилика.

Сградата е била разрушена вследствие от пожар в края на VI в.[219]

Датировка:

Въз основа на откритата керамика, лампи, монети на Комод и Гета и други, първият строителен период се отнася към I – средата на III в.[220] Вторият строителен период започва с възстановяване на сградите през втората половина на III в. (I фаза), вътрешното им преустройство- визира се сграда „Ейрене" и тази, разположена южно от декуманса, през втората половина на IV в. (II фаза) и ново преустройство предприето след превземането на града от хуните през 441–442 г. (III фаза). Вероятно сградата е била разрушена при об-

---

[216] Каров, Боспачиева 1989, 135.

[217] Вж. Bospachieva 2003, 101–102. Описание на мозайките и паралели – вж. в Bospachieva 2003, 86–102.

[218] М. Боспачиева споменава, че при възстановяването на сградите през втората половина на III – първата половина на IV в. са били допълнително направени две преустройства, едното от които е именно свързано с появата на вътрешен перистилен двор, около който се развили помещенията, повечето от които с мозайки- вж. Bospachieva 2003, 84. Не са преведени аргументи за подобна датировка.

[219] Каров 1985, 116.

[220] Каров, Боспачиева 1989, 148.

садата на аварите през 587 г.,[221] но част от нея продължава да се използва и през първата половина на VII в.[222]

Публикация: Каров 1985, 115–116; Каров, Боспачиева 1989, 129–164; Bospachieva 2003, 83–105.

Пореден номер: 23.

Име: Музея.

Местоположение: подножието на южните склонове на Джамбазтепе; обектът е ограничен от бул. „Борис III Обединител“ от запад, ул. „Патриарх Евтимий“ от юг, Понеделник пазар от изток и ул. „Съединена България“ от север.

Година на проучване: 1976 г. – спасителни разкопки на площ от 1 дка под ръководството на Л. Ботушарова; от 2008 г. – спасителни и редовни разкопки на площ от 8 дка под ръкодовството на Ж. Танкова, разкопките не са приключили

Описание на разкритите останки:

Разкопките показват неравномерното използване на площта, особено що се отнася до най-ранните периоди на обитаване. Така, според един от проучвателите, в близост до по-късната крепостна стена са разкрити пет ями- едната е с елипсовидна форма, съдържаща материали от VIII–VI в. пр. н. е.,[223] втората е с кръгла форма и материали от V–IV в. пр. н. е.[224] и още три ями без материал.

Най-ранните градежи са направени от дялани сиенитни блокове на суха зидария, подът на помещенията е бил глинобитен, премесен с дребен сиенитен трошляк.[225] Не е представен план на рамките помещения, но се споменава, че част от тях са били преизползвани по-късно. Тези градежи се свързват с първи строителен период и са в основата за твърдението за „съществуването на урбанизирано пространство от елинистическата епоха и в тази част на града“.[226] Нужно е да се отбележи, че този строителен период не се констатира на цялата площ.[227]

През втория строителен период техниката на градеж се променя в речни камъни и рядко ломени на калова спойка в субструкция и плет, обмазан с глина[228] или кирпичи, обмазани с бяла хоросанова мазилка в суперструкция.[229] Подовото ниво е глинобитно. Новите градежи в някои от случаите преизползват по-ранните. Предполага се, че към този период принадлежат улици с настилка от каменен трошляк, без канализация.[230]

Третият строителен период е проследен на цялата площ на обекта. Техниката на градеж е променена, като в субструкция стените са използвали в повечето случаи заварените

---

[221] Именно монети на Юстин II и София (565–578) са открити в пожара – вж. Bospachieva 2003, 102.

[222] В останките е открита и монета на Фока (602–610) – вж. Bospachieva 2003, 102.

[223] Открити са фрагменти керамика, ръчна и на колело и примеси от въглени и пепел. Размерите на ямата са 2,70/2, 10 м. –вж. Танкова 2010, 388–389.

[224] Диаметърът на ямата е 2, 20 м., сред откритите материали прави впечатление фрагменти от амфори, тасоски тип и животински кости – вж. Танкова 2010, 389.

[225] В някои от отчетите пише, че нивото е било „обмазано с хоросанов разтвор“ – вж. Танкова 2009, 388; Танкова 2011, 339.

[226] Танкова 2009, 388; Танкова 2011, 338.

[227] Вж. напр. Танкова 2010, 389, където се споменава, че най-ранните градежи се отнасят към периода, започващ от втората половина на II в. пр. н.е.

[228] Танкова 2010, 389; Танкова 2009, 389.

[229] Танкова 2009, 389.

[230] Танкова 2009, 391.

градежи, а в суперструкция те са били направени от дялани и ломени камъни, споени с бял хоросан, на места обмазани със стенна бяла или розова хоросанова стенна мазилка.[231] Подовите нива са глинобитни или тухлени.

Проучени са два декумануса, северният е т. нар. *decumanus Nord*,[232] две кардо, които не преминават северно от *decumanus Nord*[233] и застроените между тях инсули. В последните са разкрити в повечето случаи т. нар. блоков тип сгради, с характерните верижно разположени покрай улиците помещения с правоъгълна или квадратна форма. Не се уточнява планът на отделните инсули, нито разкритите помещения, като до 2009 г. са били проучени пет инсули с общо десет сгради с над 42 помещения[234], бройка, която е била увеличена впоследствие. Характерен пример за подобни помещения дават разкопките на Л. Ботушарова.[235] Проучените сгради са най-вероятно градски жилища. Пак към този период се отнася и изграждането на добре организирана водопроводна и канализационна системи.[236]

Специално внимание е отделено върху една сграда, разположена западно от западното кардо, състояща се от едно централно помещение и две симетрични, разположени в северна и южна посока. Със своите размери и планировка тази сграда се различава от останалите, което позворява да се интерпретира като „храм- пантеон на всички почитани през римската епоха богове".[237] Като аргумент за подобна интерпретация се посочва и откритата в едно от помещенията, разположени в близост яма, изпълнена с фрагментирани теракоти, както и отделни находки от разкопките.[238] Интерпретирането на сградата със сакрален характер е дискусионно, като до този момент не е открит храм в рамките на Римската империя с подобна градоустройствена диспозиция. Освен това, помещението, в което са открити фрагментираните теракоти, би могло да се интерпретира и като магазин, където са били депонирани ненужните счупени теракоти, причините за което могат да бъдат най-разнообразни. Нека не забравяме, че края на периода е сложен от катаклизъм, свързан най-вероятно с превземането на града от готите в средата на III в., като пласт от въглени, пепел и опалени кирпичи е разкрит по цялата площ на обекта.[239]

При новото строителство, което се свързва с четвъртия строителен период, се запазва основната диспозиция на по-ранните сгради като по-ранните градежи са използвани за субструкция на по-късните. Констатират се обаче разширяване или намаляване на пространствените обеми чрез допълнително изградени зидове или затваряне на входове. Новите градежи са били с ломени камъни на калова спойка в субструкция и дялани камъни, споени на „розов хоросан" в суперструкция и използването на тухли при страниците на входовете или външните ъгли на сградите.[240] Добре са организирани водопроводните и канализационни системи.

---

[231] Ботушарова 1977, 89; Танкова 2009, 389; Танкова 2010, 389; Танкова 2011, 339 – тук се споменава за каменни блокчета.

[232] За него- вж. Ботушарова 1977, 87–88; Botoucharova, Kesjakova 1980, 124, fig. 1, 126–130.

[233] Вж. разкопките на Ж. Танкова през 2007 г. – Танкова 2008, 395–396.

[234] Танкова 2009, 388.

[235] Ботушарова 1977, 87–87. Третият строителен период при Ж. Танкова съвпада с първия строителен период при Л. Ботушарова.

[236] Танкова 2009, 391.

[237] Танкова 2009, 389–390.

[238] Танкова 2009, 389–390.

[239] Вж. Танкова 2009, 390; Танкова 2010, 389.

[240] Това е вторият период по Л. Ботушарова, която пише, че в хоросана има тухлен прах и малки късчета тухли – вж. Ботушарова 1977, 89.

Липсата на публикувани архитектурни планове не позволява да придобием цялостна представа за промените, които се извършили през този период, но е безспорно, че се появяват жилища с представителни части, някои от които украсени със стенописи, а други – с подови мозайки[241] или мраморни подове. Към сградата с мозайката е открита и банска част, като по този начин са разкрити останките от представителната, жилищната, банската и стопанската част на сградата.[242] Нужно е да подчертаем, че тази вътрешна украса не може да се отнесе задължително с началото на строителния период, тъй като датировката на мозайката е към края на IV- началото на V в., впрочем, характерно и за други обекти в Пловдив. Вероятно подобен е и случаят с помещение № 4 в инсула 5, където са открити *in situ* десет питоса.[243] Вероятната интерпретация на това помещение е хореум, които влизат в рамките на укрепения късноантичен Филипопол от края на IV в.

Предполага се, че т. нар. култова сграда също претърпява радикална промяна в плановата си композиция, като акцентът пада върху централно помещение с размери: 15/13,50 м.[244] Липсата на архитектурен план прави изследването в тази посока невъзможно. Подобно е положението с откритото помещение с тухлен под и „кръстовидна писцина", украсено с червена стенна мазилка,[245] чието предназначение за момента остава неясно, както и с другото помещение, отново украсено със стенописи, в което е открито тухлено клине.[246]

Краят на този период се слага от масово опожаряване,[247] след което инсулите са били възстановени през петия строителен период. Поради липсата на публикация остава неясно дали това възстановяване е изцяло или частично.[248] Градежите са основно от ломени камъни на розов хоросан, на места са включени тухлени пояси, надграждащи по-ранните градежи. Подовите нива са глинобитни или тухлени. Продължава да функционира водопроводната и канализационна система.[249]

При проучването е разкрита и късноантична крепостна стена, в чийто градеж са включени като сполии архитектурни елементи, спойката е на червен хоросан.[250]

Датировка:

Датирането на първия строителен период първоначално е отнесено към епохата на „късния елинизъм, края на III-II в. пр. Хр.",[251] впоследствие датиран само в елинистическата епоха.[252]

Датировката на втория строителен период е все още дискусионна. Находките са оскъдни, основно фрагменти от амбалажна керамика – амфори, стомни,[253] което води до

---

[241] Мозайката е публикувана в Танкова 1980, 27–35.

[242] Тя е наречена аристократичен дом – вж. Танкова 2010, 389.

[243] Танкова 2010, 390.

[244] Танкова 2009, 391.

[245] Танкова 2009, 391.

[246] Танкова 2009, 391. Най-вероятната интерпретация на това помещение може да се свърже със сексуалните нрави в типичния римски град. Като особено характерен пример за това обикновено се посочва Помпей- вж. Бътъруърт, Лорънс 2006, 152–157.

[247] Танкова 2009, 391.

[248] В отчета за 2008 г. Ж. Танкова пише, че този период е бил изявен в инсулите 1, 3 и 5 – Танкова 2009, 391.

[249] Танкова 2008, 395–397; Танкова 2009, 391; Танкова 2010, 390.

[250] за нея – вж. Ботушарова 1977, 100; Танкова 2009, 391.

[251] Танкова 2009, 388.

[252] Танкова 2011, 339.

[253] Вж. Танкова 2009, 389; Танкова 2011, 339.

колебливост при датировката. Така, първоначално този период е отнесен към „I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр“,[254] впоследствие „втората половина на II в. пр. Хр. до I в. сл. Хр.“[255] за да се стигне до „края на II в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.“.[256]

За датирането на третия строителен период са използвани голямо количество от трапезна, амбалажна и строителна керамика, съчетано със стратиграфските особености на обекта и особено неговият край, свързан с опожаряването на сградите. Така, този период е отнесен към I в. до средата на III в.[257]

Възстановяването на сградите, а оттук – и началото на четвъртия строителен период се отнася към края на III в., като самия период продължава до първата половина на V в.[258], като откритият материал се състои основно от керамика и лампи.[259] Периодът завършва с пожар, който може да се свърже с превземането на Филипопол от хуните през 441–442 г.

Последният период от късноантичния град се датира най-общо V–VI в.[260]

Публикация: Ботушарова 1977, 87–101; Танкова 2008, 395–397; Танкова 2009, 387–391; Танкова 2010, 388–390; Танкова 2011, 338–339; Botoucharova, Kesjakova 1980, 126, 129, fig. 6.

Пореден номер: 24.

Име: кръстовище.

Местоположение: ул. „Архимандрит Дамаскин“ № 1, УПИ IV–1978, кв. 3 по плана на ЦГЧ, гр. Пловдив.

Година на проучване: 2011 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на М. Мартинова-Кютова и М. Райчева.

Описание на разкритите останки:

При археологически разкопки на площ от 60 кв. м е разкрито частично кръстовище на кардо с настилка от големи сиенитни блокове, на места и мраморни архитектурни елементи, ограничено от бордюрни камъни и част от настилката на декуманус, който е западното продължение на т. нар. *decumanus Nord*. Североизточно от кръстовището на улиците е разкрита частично сграда, без ясен архитектурен план, изградена от ломен камък, споен с бял хоросан, премесен с фракция тухла и сполии от мраморни архитектурни елементи.

Датировка:

Уличната настилка принадлежи към II в., вероятно преправяна, както можем да съдим от преизползваните мраморни сполии в настилката ѝ, а сградата е датирана след средата на III в., най-вероятно след 70-те години на III в.

Публикация: разкопките не са публикувани – кратък отчет е предаден в Мартинова-Кютова, Райчева 2012, 341–342.

Пореден номер: 25.

Име: Източни терми.

Местоположение: в подземията на училище „Йоаким Груев“, кв. № 69; между ул. „Патриарх Евтимий“, ул. „Света гора“ и ул. „Иван Перпелиев“; ул. „Г. Тертер“ № 1

---

[254] Танкова 2009, 389.

[255] Танкова 2010, 389.

[256] Танкова 2011, 339.

[257] в Танкова 2009, 389 и Танкова 2010, 389 – датировката е най-общо II – III в.; Танкова 2011, 339.

[258] Танкова 2009, 390; Танкова 2011, 339.

[259] Танкова 2010, 389.

[260] Танкова 2009, 391; Танкова 2010, 390.

Година на проучване: лятото на 1946 г., спасителни разкопки, проведени по плана на новата сграда – под ръководството на Д. Цончев; 1996 г.- спасителни археологически разкопки под ръководството на М. Боспачиева (ул. „Г. Тертер“ № 1).

Описание на разкритите останки:

Открити са останки от две сгради, идентифицирани като части от една по-голяма, идентифицирана като терми или дворец (обр. 36а). Западната част на сградата е разположена върху по-ранна римска сграда. От последната е разкрито огромно помещение № 1 (11,2/10,85/2,85 м) с два широки входа (1,6 м) от южната страна и хипокауст (обр. 36б). Сградата е изградена в *opus incertum mixtum* с четири реда тухлен пояс, споени с червен хоросан. От нея са разкрити още коридор, осъществяващ връзка с две правоъгълни помещения, разположени едно след друго, съответно № 2 (11,35/3 м) и № 3 (6,6/2,5 м). Открито е още едно помещение (№ 4) с размери 15/7,7 м, отоплителна инсталация и облицована с мраморни плочи берма. Това помещение е украсено с подова мозайка. Наличието на берма, богатата подова украса и разположението на помещението позволява да го интерпретираме като *apoditerium* или помещение, свързано със социалните функции на термите.

При изграждането на втората сграда, т. е. по-късната сграда, се преизползвали отчасти заварените помещения, което довело до промяната в интериора на помещение № 1, свързана с издигането на девет зидани тухлени стълба за да поддържат новата конструкция (обр. 36в). От по-късните терми са проучени частично четири помещения, и едно – изцяло. Най-голямо е помещение № 1 с дължина повече от 12,35 м, около което се групират останалите помещения. От източната му страна се е осъществявала връзка с две помалки помещения – № 2 и № 3, като един от входовете на помещение № 1 е бил направен от мраморни профилирани блокове. Подът на помещение № 1 е с мраморна настилка. Южно е проучено изцяло помещение № 4 (7/18 м) с отоплителна инсталация и архитектурна мраморна декорация.

Предполага се, че при провеждането на спасителните разкопки на Г. Тертер № 1, на около 30 м. източно от разкопките на Д. Цончев се попада отново на сградата на термите. Открито е помещение с размери от 10 м ширина и над 11 м дължина, с хипокауст и украсено с подова мозайка. Останките са ориентирани в посоките на термите, проучени от Д. Цончев. При положение, че тези останки са част от Източните терми, то те имат площ от повече от 2,5 дка.

Датировка:

Изграждането на ранните терми се датират след средата на III в. (М. Боспачиева) или през IV в.,[261] преустроени след средата на V в.[262] и съществували до края на VI в.[263] М. Боспачиева отнася втория период на сградата към края на IV в., като впоследствие запазените градежи били преизползвани за жилищни помещения или работилници.[264]

Публикации: Цончев 1950, 137–148; Кесякова 1999, 43; Мартинова, Боспачиева 2002, 190; Bospatchieva 2002, 301–305.

---

[261] Цончев 1950, 144 – втората половина на IV в.; Кесякова 1994, 43.

[262] Цончев 1950, 145; Кесякова 1994, 43.

[263] Цончев 1950, 146; Кесякова 1994, 43.

[264] Bospatchieva 2002, 304–305.

Пореден номер: 26.

Име: Кръстовище със сгради около него.

Местоположение: ул. „Иван Вазов“ / ул. „Кр. Пастухов“ (старо „В. Марков“), бивше консулство на СССР (впоследствие на Руската федерация).

Година на проучване: 1974 г., спасителни археологически проучвания под ръководството на Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

При разкопки е открито кръстовище и част от сградите, разположени от двете страни на декуманоса и кардото. Декуманусът е проследен до 13,40 м, а кардото – до 11,5 м. Настилката и на двете улици се състои от големи сиенитни каменни плочи с различна геометрична форма, ограничени с бордюрни камъни. Ширината на кардото е 6,20 м, а след кръстовището в северна посока се стеснява до 5,70 м, декуманусът е с ширина 5,80 м. Под настилката на декуманоса е открит е канал. От сградите, разположени от двете страни на улиците, са проучени фасадните зидове, изградени от ломени камъни, споени на бял хоросан, зад които са били разположени верижно разположени помещения, някои от тях с големи размери (обр. 131).

Сградите са били унищожени следствие от пожар, след което тук се откриват погребения.

Датировка:

Без съмнение тези застроявания се отнасят към II – средата на III в., след което тази част от града е била напусната и превърната в част от западния некропол.

Публикация: Кесякова 1977, 51; Топалилов 2008, 191.

Пореден номер: 27.

Име: крепостна стена в югозападния ъгъл на града.

Местоположение: ул. „Иван Вазов“ № 3.

Година на проучване: 1994 г. – спасителни археологически проучвания под ръководството на В. Танкова.

Описание на разкритите останки:

Проучен е сектор от Марк-Аврелиевата южна крепостна стена на града в равнината с дължина 6 м, като тя продължава в западна посока. Изградена е от ломени камъни и бял хоросан, премесен с тухлен прах в субструкция и рустицирани квадри в хоризонтални редове и скрепени чрез железни скоби в суперструкция в *opus quadratum*. От външната облицовка на последната е запазена до 1,80 м с три реда квадри.

На пет метра северно от крепостната стена е проучена частично сграда, синхронна със стената.

Впоследствие, когато крепостната стена е била вече в руини, мястото отново е било обитавано, като е разкрит зидан канал от тухли, споени на червен хоросан, премесен с фракция тухла, който е ориентиран в посока север-юг и застъпва останките на крепостната стена и част от помещение, от които е проучено подово ниво и зид.

Датировка:

Липсва публикация на откритите материали и стратиграфски напластявания, което не позволява прецизна датировка. Проучвателят предполага, че сградата се датира през II–III в., докато за повторното обитаване не е предложена датировка. Можем да предположим, че става въпрос за V–VI в.

Публикация: резултатите от разкопките не са публикувани, а е представен кратък отчет в Танкова 1995, 94–95.

Пореден номер: 28.

Име: Партиен дом.

Местоположение: пл. „Централен“ № 1.

Година на проучване: 1966 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Л. Ботушарова.

Описание на разкритите останки:

Разкопките не са публикувани, частично са представени резултатите по различни случаи. Разкрито е кръстовище и частично сграда, разположена източно от кардото. Ширината на декуманусa е 5,80 м, кардото – в южната част 6 м, в северната – 6,20 м. Уличната настилка е направена от сиенитни плочести камъни с различна геометрична форма, ограничена от двете страни с бордюри. От жилищната сграда са проучени три помещения, разположени около вътрешен двор с портик, направен от дървени колони върху зидани каменни бази. Проучен е входът към жилището откъм улицата с характерния праг и дървена врата с железен обков. Жилището е снабдено с канализация.

Датировка:

Откритите останки принадлежат към града от II – средата на III в.

Публикация: Ботушарова, Танкова 1981, 57; Ботушарова 1966, 46–47; Ботушарова 1971, 63 сл.; Кесякова 1977, 52.

Пореден номер: 29.

Име: хотел „Тримонциум“ – лятна градина.

Местоположение: ЦГЧ – „Историческа зона“, между бул. „Цар Борис III Обединител“, ул. „Крали Марко“ и ул. „Г. М. Димитров“.

Година на проучване: 1954–1955 г., наблюдения и частични археологически разкопки под ръководството на Л. Ботушарова, 2003 г. – спасителни разкопки под ръководството на Ж. Танкова

Описание на разкритите останки:

Проучен е изцяло декуман и фрагментарно инсулите, разположени северно и южно от него. При наблюденията за изкопни работи за хотела са констатирани още два декуманусa- северният е разположен на разстояние 30 м, а южния – на 38 м, които дават и ширината на съответните инсули. Разкопките разкриват наличието на три строителни периода (обр. 129, 130).

От времето на първия строителен период е известен декуманус, чиято настилка е била направена от речен камък върху подложка от тръмбована пръст с чакъл и фрагменти строителна керамика. От двете страни улицата на улицата са били построени две сгради, изградени с речни камъни, споени на калова спойка. Подовите нива от този период са глинобитни,[265] разположени на 0,10 м по-ниско от нивото на декуманусa.[266]

Вторият строителен период е най-добре запазен и най-добре проучен. При него се трасира нова улица, разположена на 1,15 м над по-ранната улица, която се проследи на

---

[265] В отчета се споменава, че подовите нива в помещения 2 и 3 от сграда В са направени от фрагментирани строителни материали – вж. Танкова 2004, 135. В публикацията на Ж. Танкова се споменава, че до северния, т. е. фасадния зид на помещение 2 се е попаднало на „настилка от речни камъни“, която е разположена на 0,30 м над оригиналното подово ниво и на около 0,20 м над синхронната улица- вж. Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 279. Фрагментарността на откритието не позволява сигурни заключения, но е възможно да става въпрос за повдигане на нивото на помещението (може би и на сградата?) през този първи строителен период.

[266] Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 279 – кота: – 157.90 на помещението; 158.00 – на улицата.

дължина 32 м. Ширината на улицата е 5,60 м,[267] но се предполага, че нейната ширина намалява от изток на запад, като в най-източната точка на парцела за хотела тя е 6,90 м, а в най-западната – 5,80 м.[268] Настилката на улицата е била направена от големи сиенитни плочи, ограничена от двете страни с бордюри от правоъгълни каменни блокове. По средата на улицата е бил изграден зидан канал от ломени камъни, споени на бледорозов хоросан и фракции тухли, дъното е настлано с гнайсови плочи, споени с розов хоросан, поставени върху подложка от чакъл и хоросан. Плочите на уличната настилка стъпват направо върху канала.[269]

Непосредствено зад бордюрите са разкрити оградните зидове на сградите, разположени северно и южно от декуманус. От сградата, разположена в северната инсула, са разкрити частично три верижно разположени помещения, изградени от ломени камъни, споени на бял хоросан. Фасадните, както и разделителните зидове изглежда са били украсени с хоросанова мазилка.[270] Тази сграда, както и другата, разположена в южната инсула повтаря планировката на по-ранното застрояване.[271]

Повече данни предлага сградата, разположена в южната инсула, въпреки, че и тя е проучена частично. Тук са разкрити останките от седем верижно разположени помещения с правоъгълна или квадратна форма.[272] Зидовете са изключително фрагментарно запазени, като на някои места са на нивото на бордюра на улицата, което затруднява не само определянето на тяхната суперструкция, но и ясното определяне на входовете, както между отделните помещени, така и към улицата. Освен това, самият културен пласт също е бил изключително нарушен, като в някои от помещенията например, от него е запазено едва 0,30 м.[273] Смята се, че по-късните градежи повтарят в общи линии диспозицията на по-ранното застрояване, но се намалява площта на помещенията чрез преградните зидове.[274]

Археологическите разкопки показват, че най-западно разкритите три помещения (№№ 1, 2 и 3), са били изградени в от дялани и ломени камъни, споени на бял хоросан, както сградата, северно от декуманус, като за субструкция на градежите са използвани по-ранните зидове.[275] Всъщност, за тези, а и за останалите градежи в тази сграда, Л. Ботушарова предполага, че са били изградени в суперструкция с кирпичи или паянтова конструкция, обмазана с хоросанова или калова замазка, докато субструкцията и долната

---

[267] Вж. Танкова 2004, 135.

[268] Вж. Ботушарова 1956, 112; Предполага се, че в западна посока, извън парцела на хотела нейната ширина намалява до 4, 7 м.- Ботушарова 1956, 112.

[269] Ботушарова 1956, 112–113.

[270] Ботушарова 1956, 118.

[271] Вж. Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 279.

[272] Л. Ботушарова споменава за шест помещения, но е открит източен зид, който ограничава от изток помещение № 6 и по този начин се образува още едно помещение № 7, разположено източно от помещение № 6. Самият градеж е изграден от по-големи ломени камъни, суха зидария, кой то се свързва с по-късно разчленяване и съответно редуциране площта на първоначалното помещение – вж. Ботушарова 1956, 126. В публикацията обаче, изрично пише, че „ в случая сухата зидария, която стъпва непосредствено върху изоставените по-стари останки от зидове“- Ботушарова 1956, 126, което показва наличието на подобен разделителен вътрешен зид и в дълбочина, а оттук – наличието на още едно помещение. Може би не случайно, при по-късните разкопки Ж. Танкова споменава за седем помещения, разкрити в тази инсула- вж. Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 279.

[273] Ботушарова 1956, 114–118.

[274] Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 279.

[275] Ботушарова 1956, 114; Танкова 2004, 135.

част на суперструкцията са били каменни.[276] Подът в помещения № 1 и 3 е глинобитен, а в помещение № 2 – тухлен, възможно е и поради наличието на зидан канал под него, чрез който водите са се оттичали в канала, разположен под декуманусa.[277] Предполага, че има връзка между помещение № 2 и 3. При следващите четири помещения се променя техниката на градеж както на фасадните зидове, така и на вътрешните разделителни. Така например, фасадният зид на помещение № 4 е изграден от ломени камъни на суха зидария, пък този на помещения № № 5, 6 и 7 – от ломени камъни, споени с бледорозов хоросан, слабо наситен с дребна фракция тухла. Вътрешните разделителни зидове са били изградени от ломени камъни на калова спойка и дървени греди, като зидовете са били обмазани с калова спойка.[278] Подовете, с изключение на тухления под на помещение № 4, са били глинобитни, разположени непосредствено върху ходовото ниво, използвано при строителството на сградата. Помещения № № 4 и 6 се свързват с улицата чрез порти. При помещение 6 е открит южния вътрешен зид, което дава и неговата ширина – 5,20 м, което би могло да се отнесе и към останалите помещения. Материалите, които са открити в помещенията – основно глинени съдове и лампи, в помещение № 5 – костени лъжичка, две игли и дръжка, дават основание на Л. Ботушарова да ги отнесе към стопанската част на жилището. По-различна е ситуацията с помещение № 6, където почти в средата на помещението са разкрити струпани железни, бронзови, стъклени, мраморни и глинени предмети. Разкопките показват, че тази сграда е била унищожена следствие от пожар.[279]

От третия строителен период са известни две помещения, които са разкрити върху уличното платно, изградени от ломен камък на калова спойка. Архитектурният план, публикуван от Л. Ботушарова показва, че едно от помещенията се развива пред помещения № № 4 и 5,[280] докато за другото се споменава, че отново се развива върху уличното платно.[281]

Между втория и третия строителен период изглежда, че мястото е било изоставено и към това време се отнася откритите върху уличното платно и в едно от помещенията, разположени в североизточния край погребения от по два реда корубести керемиди, притиснати в основата от камъни, без инвентар.[282]

Датировка:

В публикациите на обекта, в резултат от двете различни проучвания, не са представени стратиграфските напластявания. По време на разкопките са открити 52 монети от I в. пр. н. е. до VI в., с прекъсване между IV–V в. и единични екземпляри от IV в. пр. н. е. (Александър III Велики), Перинт (II в. пр. н. е.), Константин и Евдокия (XI в.).[283] Така представени по-голямата част от монетите затрудняват не само датирането на отделните строителни периоди, но не позволяват да се направят предположения за евентуални преустройства и реконструкции.[284] Освен това, изглежда, че при

[276] Ботушарова 1956, 113.

[277] Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 279.

[278] Ботушарова 1956, 115–118; Танкова 2004, 134.

[279] Ботушарова 1956, 114–119.

[280] Ботушарова 1956, 126.

[281] Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 279.

[282] Ботушарова 1956, 127. Не става ясно от публикацията за ориентацията на самите погребения.

[283] Ботушарова 1956, 129.

[284] За мен остава неясно какво точно означава „от южния край на зида произхожда една монета на Юстин II и София“, както и монетата на Анастасий I (491–518), открита в „югоизточния край на парцела“– вж. Ботушарова 1956, 126.

изкопните работи с багер голяма част от културните напластявания са били изгребани. Така например, от най-северната улица № 1 голяма част от настилката е била разрушена именно при извършването на механизирани изкопни работи за новата сграда.[285] Подобна е ситуацията с културния пласт например в помещение № 7, „който би трябвало да се свърже с този втори градеж (има се предвид разделителния зид между помещение № № 6 и 7 – бел. моя), е лежал над неговото ниво, а именно в пласта, отнет с багер. Културните останки в този пласт са били твърде слаби, щом като при работа с багер не се попадна на материали".[286] След тези уточнения, нека се върнем към датировката на отделните строителни периоди.

Липсата на конкретен датиращ материал, който се отнася към първия строителен период, дава основание на Ж. Танкова да се позове на разкопки на Е. Кесякова и по този начин тя датира разкритите повторно останки през I–III в.,[287] т. е. първият строителен период се отнася най-общо към I в. – началото на II в., когато нивото е повдигнато и уличното платно е настлано с плочи.

Вторият строителен период се отнася към II – до средата на III в., когато сградите са били опожарени.[288] Проблемът тук е в използването на различни строителни техники във фасадния зид на южната инсула. Не може да не прави впечатление изцяло застроената в ломени камъни и бял хоросан суперструкция на фасадния зид на сградата, разположена в северната инсула и западната половина на тази, в южната инсула, което е в контраст с източната половина на южната инсула, където фасадният зид е бил или на суха зидария или ломени камъни, споени с бледорозов хоросан. За съжаление именно в този сектор е и констатираното нарушение с багер. Така не става ясно дали използването на тази различна техника е следствие от преустройство или по-късно възстановяване, преправяне и др. или тези градежи са синхронни с характерните за втория строителен период. Все пак, както изглежда, през епохата на Късната античност отново се забелязва едно преизползване на останките от сградите и изграждането на нови, които използвали уличното платно за ниво. Остава също така неясно и кога се датират откритите върху уличната настилка погребения, като те може да се отнесат както към втората половина на III в., така и в IV–V в.

Публикация: Ботушарова 1956, 111–140; Танкова 2004, 134–135; Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 278–280, 293–294, обр. 1–4.

Пореден номер: 30.

Име: Крепостна стена с кула и потерна.

Местоположение: в подлез „Тримонциум", източно от х-л Принцес-Дедеман.

Година на проучване: 1975 г. – спасителни археологически проучвания под ръководството на Хр. Джамбов и М. Матеев; 1983 г. – спасителни археологически проучвания под ръководството на Е. Кесякова, З. Каров и В. Мирчев.

Описание на разкритите останки:

Разкрито е кардото, което тангира от източния край централния площаден комплекс. Разкопките показват, че крепостната стена в равнината от II в. е стъпила направо върху него, като тук е била изградена „кула-потерна". Източно от кардото са разкрити жи-

[285] Ботушарова 1956, 112.

[286] Ботушарова 1956, 126.

[287] Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 280; вж. същото при Ботушарова 1956, 130.

[288] Ботушарова 1956, 130.

лищни сгради. Най-ранните застроявания са направени от речен камък на калова спойка. К. Колев предполага, че тук е имало каменоделско ателие.[289]

Кулата с потерната е изградена в *opus quadratum* в долната част на суперструкцията, вероятно продължаваща във височина в *opus mixtum vittatum*. Запазени са три реда от квадровия град, като третия, най-горния рез има височината на долните два взети заедно. Самите камъни са сиенитни, част от тях са рустицирани, скрепени с П-образни железни скоби. На места е запазен емплектонът, състоящ се от ломени камъни, споени на розов хоросан. Субструкцията на кулата е направена от по-малки камъни, споени с хоросан, като разликата между суб- и суперструкцията е изявена чрез банкет. През първата е преминавал и каналът на кардо максимус (обр. 112, 114, 116).

Датировка:

Липсват конкретни данни за стратиграфските напластявания и датиращи находки. Предполага се, че крепостната стена е била използвана в периода II–IV в., а кулата с потерна е била изградена през IV в. Сградите, разположени в инсулите, източно от кардото, са отнесени към римската и късноантичната епохи.

Публикация: кулата с потерната е публикувана в Djambov, Matheev 1978, 245–250; резултатите от разкопките не са публикувани, кратък отчет е направен в Кесякова, Каров, Мирчев 1994, 78–79.

Пореден номер: 31.

Име: крепостна стена.

Местоположение: ул. „Марин Дринов".

Година на проучване: 2011 г. – спасителни археологически проучвания под ръководството на Ж. Танкова.

Описание на разкритите останки:

При изкопни работи, свързани с прокарването на топлопровод, в изкоп с дължина 51 м и ширина 1,5 м са проучени останки от декуман и неговия канал и сектор от крепостна стена, разположена върху него. Настилката на декумануса, проследен до 30 м, е направена от големи сиенитни плочи, каналът – от ломени камъни, споени на бял хоросан. Част от настилката на декумануса е била демонтирана.

Върху улицата е фундирано трасето на южната крепостна стена на Филипопол. От нея е проучено вътрешното ѝ лице, изградено в *opus quadratum*, като квадрите не са рустицирани. Ширината им варира между 0,50/0,55 м, колкото е и ширината на реда, на суха зидария. Субструкцията е изградена от ломени камъни, споени на розов хоросан и кал, с дълбочина до 0,65 м.

Към укрепителната система принадлежи и частично проучено съоръжение, изградено в суб- и суперструкция в *opus vittatum* от ломени и дялани каменни блокчета, споени на розов хоросан. ориентиран е в посока север-юг, с ширина 1,95 м. Фундиран е в стерилен пласт, с дълбочина до 1,15 м, запазената височина на суперструкцията достига до 0,70 м. Предполага се, че може би става въпрос за страница на вход, кула или контрафорс. Прави впечатление, че около него липсва настилката на декумануса, явно демонтирана при изграждането на това съоръжение.

[289] Колев 1992, 134; Kolev 1991, 511, n. 4.

Датировка:

Трасирането на улицата по строителна техника е поставено от проучвателя през I в.,[290] стената е Марк-Аврелиевата стена, керамиката в културния пласт около нея от III–IV в. показва продължителността на използването ѝ и датира културните напластявания в тази част на града.

Публикация: разкопките не са публикувани – подробен отчет е предаден в Танкова 2012, 338–339.

Пореден номер: 32.

Име: южна крепостна стена.

Местоположение: ул. „Капитан Райчо", бл. № 6.

Година на проучване: 1967 г., при строителството на съвременна жилищна сграда; не са провеждани археологически разкопки, данните, получаваме от К. Колев.

Описание на разкритите останки:

Открит е сектор от южната крепостна стена в рамките на 13,5 м. Максималната височина е 2,5 м, дебелината 2,1 м. Стената в суперструкцията е в *opus quadratum*, запазена до три реда квадри, рустицирани, на места свързани с П-образни метални скоби, вътрешното – от неголеми сиенитни блокчета (*opus vittatum*). Ядрото е направено от ломени камъни, споени с бял хоросан, субструкцията е в същата техника, но ломените камъни са с по-голям размер (*opus emplectum*). Каменните блокове са поставени надлъжно и напречно. Дебелината на субструкцията е 2,40 м, отделена от суперструкцията чрез по-широк банкет от външната страна с ширина 0,22 м, и по-тесен от вътрешната – 0,07 м.

Извън рамките на укрепения град е открита в този сектор пещ от керамична работилница, наред с фрагменти от дефектни керамични съдове и два кладенци.

Датировка:

Пеща е отнесена „според плана и начина на строеж" към II–IV в.

Публикация: Колев 1971, 104–105.

Пореден номер: 33.

Име: южна крепостна стена.

Местоположение: ул. „Капитан Райчо", бл. № 5.

Година на проучване: 1967 г., при строителството на съвременна жилищна сграда; не са провеждани археологически разкопки, данните, получаваме от К. Колев.

Описание на разкритите останки:

Проследен е сектор от южната крепостна стена на Филипопол, като суперструкцията, изградена от рустицирани квадри в два реда е проследена на дължина до 5 м, а субструкцията по цялата дължина на площта. Градежът е идентичен като по-горния пример.

Датировка: Стената е датирана през 172 г. въз основа на билингвиалния надпис IGBulg. III, 1 878.

Публикация: Колев 1971, 105.

Пореден номер: 34.

Име: южна крепостна стена.

Местоположение: ул. „Капитан Райчо", жилищен блок А.

---

[290] Проучвателят пише, че тази строителна техника е характерна за улиците от I в. сл. Хр.-вж. Танкова 2012, 339. Вероятно датировката на улицата е малко по-късна, през II в.

Година на проучване: 1969 г., при строителството на съвременна жилищна сграда; не са провеждани археологически разкопки, данните, получаваме от К. Колев.

Описание на разкритите останки:

Проучен е сектор от субструкцията на южната крепостна стена на Филипопол с дължина 6,5 м, изградена от ломени сиенитни камъни, споени с бледорозов хоросан.

Датировка: Стената се датира през 172 г. въз основа на билингвиалния надпис IGBulg. III, 1, 878.

Публикация: Колев 1971, 106.

Пореден номер: 35.

Име: южна крепостна стена.

Местоположение: жилищна кооперация „Славия", между ул. Петко Д. Петков и Трапезица.

Година на проучване: 1970 г., при строителството на съвременна жилищна сграда; не са провеждани археологически разкопки; данните, получаваме от К. Колев.

Описание на разкритите останки:

Проучен е сектор от южната крепостна стена на Филипопол в разстояние на 10,5 м. Запазената височина на суперструкцията на места достига до 3 м, на субструкцията – до 1 м. Последната е изградена от ломени камъни, споени на бледорозов хоросан, отделена от суперструкцията чрез вече констатирания банкет. Новото в този сектор от крепостната стена е наличието на канал, разположен в горната част на субструкцията, направен от два глинени водопровода, облицовани с тухлена и хоросанова обвивка. Проученият сектор от ядрото на стената е изграден с ломени камъни, споени с бледорозов хоросан, премесен с фракция тухли. Вътрешната облицовка е направена от сиенитни неголеми камъни, поставени в редове, върху тях – ред от сиенитни квадри, не всички рустицирани, докато външното лице е направено в квадрова зидария състояща се и от вторично използвани камъни. Някои от блоковете са рустицирани. Покрай стената е минавал канал с ширина 1,76 м, покрит с големи сиенитни плочи, на нивото на банкета. Предполага се, че това е канал, розположен под улична настилка, която не е запазена.

Датировка: Стената се датира през 172 г.

Публикация: Колев 1971, 106–108.

Пореден номер: 36.

Име: Крепостна стена.

Местоположение: ул. „Д. Дебелянов" № 9, УПИ XI- 564, кв. 341.

Година на проучване: 2010 г., спасителни разкопки под ръководството на Ж. Танкова.

Описание на разкритите останки:

При проведените спасителни разкопки с площ от 140 м^2 в северния край на обекта се разкрива сектор от южната крепостна стена на града в равнината. Той е с дължина 10,80 м, като продължава в източна и западна посока извън проучваното петно. Субструкцията на стената достига до 1,55 м дълбочина, изградена стъпаловидно от ломени камъни, споени на бял хоросан. Суперструкцията е отделена от субструкцията посредством банкет. Суперструкцията е изградена с квадри, от които е запазен единствено първият ред, в *opus quadratum* и пълнеж в *opus emplectum*, като пълнежът е от ломени камъни, споени на хоросан.[291]

[291] Проучвателят посочва, че емплектонът с хоросан започва едва над първия ред квадри, като по-долния емплектон бил споен с калова спойка- вж. Танкова 2011b, 338. Предвид факта, че

Датировка:

Стената е изградена през 172 г. според запазения строителен надпис, разкрит край Източната порта (IGBulg. III, 1, 878). Проучвателят посочва, че не са открити други структури и пласт в проучвания парцел.

Публикация: резултатите от разкопките са публикувани в кратък отчет – Танкова 2011b, 337–338.

Пореден номер: 37.

Име: сектор от южната крепостна стена.

Местоположение: ул. „Трапезица“ № 11.

Година на проучване: 2007 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Ж. Танкова.

Описание на разкритите останки:

Разкрит е сектор от южната крепостна стена на града в равнината на дължина над 18 м, като тя продължава в парцелите, разположени източно и западно от проучваната площ. Субструкцията на стената е стъпаловидна, изградена от ломени камъни, споени с бял хоросан. От суперструкцията са запазени до два реда от големи сиенитни квадри от външното, т. е. южното лице на стената в *opus quadratum*. Вътрешното лице и емплектона са разрушени. Границата между суб- и суперструкцията на стената е подчертана чрез банкет с ширина 0,10 м.

Разкрити са и останки от вход с ширина 2,70 м, с оформени страници от каменни блокове и ниво от сиенитни плочи.

Датировка:

Проученият сектор е от крепостната стена, построена по времето на Марк Аврелий (161–180) и по-точно през 172 г.

Публикация: Танкова 2008a, 394–395.

Пореден номер: 38.

Име: кръстовище и сгради.

Местоположение: ул. „Капитан Райчо“, бл. 16 (обект М–16).

Година на проучване: 1974 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

Проучено е кръстовище на декуманус и кардо и частично сградите, разположени около тях. Настилката на най-ранния декуманус, чиято дебелина достига до 0,20–0,30 м, е била направена от тръмбован чакъл,[292] докато на по-късната улица, разположена върху нейното трасе се състои от големи плочести сиенитни камъни с неправилна геометрична форма, ограничена от двете страни с бордюри. Ширината варира между 6–5,70 м, по средата има канал на бял хоросан. Кардото, чиято ширина е 5,70–5,80 м е оформено по идентичен начин, каналът е леко изместен в източна посока. Под източните бордюри се развива водопроводна мрежа.[293]

крепостната стена тук е била изключително нарушена, като изцяло липсва вътрешното лице на стената, на мен ми се струва за по-приемливо обяснението за нарушаване на самата структура при което е бил изгребан и значителна част от емплектона, наред с вътрешното лице на стената.

[292] Кесякова 1977, 57.

[293] Кесякова 1977, 52–53.

Разкрита е половин инсула с правоъгълна форма, ориентирана изток- запад, с размери: дължина 69,20 м и ширина: 30 м, декумануса, тангиращ от юг инсулата и кардото, тангиращо я от запад. Проучена е южната половина на инсулата, заета от пет жилищни сгради, състоящи се от помещения, групирани около вътрешен коридор, чрез който се осъществявал достъпа от улицата от тях (обр. 95). До част от помещенията е имало директен достъп от улицата. Тези помещения са били използвани като магазини, в един от който е открито голямо количество костни игли. Площта на всяко едно от тези „блоков тип" жилища не надвишава 200 кв. м, като се предполага, че в северната половина е имало също още пет подобни жилища, което прави общо десет за цялата инсула. Всъщност, това е именно и стандарта при гръцките градове. При разкопките са констатирани няколко строителни периода. При първият, най-ранният, субструкцията на градежите е била направена от речен камък на калова спойка и суперструкция, изградена от кирпичи и дървени греди. Предполага се, че впоследствие субструкцията е била преизползвана през втория строителен период, но тук може да се постави въпросът дали долната част от суперструкцията на този първи строителен период също е била изградена от речни камъни, споени на калова спойка или при следващия строителен период са били изчистени падналите кирпичени стени за да могат да се преизползват субструкциите на по-ранните градежи. Този проблем остава неизяснен, като липсата на градеж от ломени камъни, споени на калова спойка, както е например при част от останалите сгради, проучени в града, може би е указание за липсата на този период тук. Самите подове са били глинобитно ниво или покрити с тухли, покривите са били двускатни, възможно е част от сградите да са имали и втори етаж.

Датировка:

Разкопките не са публикувани, което затруднява изключително установяването на отделните строителни периоди, промените, ако ги има, през тях в архитектурния план на сградите, преустройства и др. Жилищата са отнесени към края на I–II в.[294] Аз съм склонен да допусна, че началото на втория строителен период е свързано пряко и с настилането на улиците с каменнните плочи, като периодът продължава до средата на III в. Изглежда нелогично един изцяло застроен квартал, разположен в рамките на укрепения град, да бъде напуснат през II в. при положение, че кварталите, разположени извън крепостните стени са продължавали да съществуват. Липсата на градеж от ломени камъни на калова спойка, поне не е споменат такъв, както и преизползването на субструкцията на по-ранните градежи като субструкция на по-късните градежи, поставя под съмнение съществуването на първия строителен период. На този етап не може да се даде задоволителн отговор, като единствено публикуването на резултатите от разкопките може да даде отговор на този, а и редица други проблеми. Сред последните може да се посочи възстановяването на сградите в инсулата и др.

Публикация: Botoucharova, Kesjakova 1980, 123–128, fig. 2; Кесякова 1999, 83–85; Кесякова 2009, 118.

Пореден номер: 39.

Име: Жилищна монументална сграда.

Местоположение: между ул. „Трапезица" и ул. „Аспарух".

Година на проучване: спасителни археологически проучвания под ръководството на Е. Кесякова.

[294] Вж. Кесякова 2009, 118.

Описание на разкритите останки:

Резултатите от разкопките не са публикувани. Разкрита е жилищна сграда с монументален характер и три строителни периода. През втория тя е обхващала площта на цялата инсула с големи по обем помещения и тухлена настилка, поставена върху подложка от чакъл изравнен от хоросан. Открита е зидана с тухли вана, обмазана с хидрофобна замазка и водопроводи.[295] Предполага се, че това са останки от частна баня. Украсата на сградата се състои от стенна мазилка в бяло и червена, както и с корнизи с щукатура с кима.

През третия строителен период характера на сградата не се изменя, променя се планировката на сградата, но помещенията са отново големи по обем с масивни хоросанови подове.

Датировка:

Втори и трети строителен период са отнесени от проучвателя към III-IV в.

Публикация: Кесякова 2008, 241–242.

Пореден номер: 40.

Име: сграда и улица.

Местоположение: ул. „Леонардо да Винчи“ № 17.

Година на проучване: 2006 г., спасителни археологически разкопки, ръководител на разкопките – Ж. Танкова.

Описание на разкритите останки:

При разкопките е разкрит сектор от декуманус,[296] с ширина 6,20–6,40 м, ограничена от двете страни чрез бордюри. В средата е открит зидан канал, силно обрушен. Северно от този декуманус са разкрити частично две сгради, принадлежащи към два отделни хронологически периода.

Сградата от по-ранния период е разкрита частично на разстояние до 3,60 м, с правоъгълен план и верижно разположени помещения (четири), изградена от ломени и дялъни камъни на бял хоросан, а в субструкция на калов разтвор.

Сградата от по-късния период, изградена от ломени камъни, споени с хоросан, с примеси от тухлен прах и дребна фракция тухли. Частично са проучени четири помещения, украсени със стенни мазилки, графити, образуващи провоъгълници.

От този втори период е проучен и оградния зид на инсулата, разположена, южно от декуманса, изграден от ломени и дялани камъни, споени с хоросан, премесен с тухлен прах и дребна фракция тухла, многократно поправян, включително и със сполии.

Датировка:

Предполага се, че сградата от първия период е най-ранната в сектора и се отнася най-общо към II-III в., докато втория период се датира в IV в., а преустройството – към края на IV – началото на V в.[297]

Публикации: резултатите от разкопките не са публикувани; предварителен отчет в Танкова 2007, 383–385.

---

[295] Проучената част от ваната има размери: дължина: 2,10 м, ширина: 1,35 м.

[296] Декуманус № 6 по номерацията на Кесякова 1977.

[297] Не са посочени аргументи за тези датировки, нито са представени материалите от отделните периоди за да може да се проверят.

Пореден номер: 41.

Име: Комплекс от пещи.

Местоположение: ул. „Леонардо да Винчи“ № 21, УПИ XII–577, кв. 140 – нов по плана на „Бяла зона“- гр. Пловдив.

Година на проучване: 2010 г. – спасителни археологически разкопки под ръководството на М. Мартинова-Кютова.

Описание на разкритите останки:

При разкопките са открити различни по своя характер останки, отнасящи се няколко различни периода. Към най-ранния период се отнася погребение, трупополагане в плитка яма, ориентация североизток-югозапад, с фрагмент от хранилище с релефни ленти и езичести дръжки, открит в него.

През втория период мястото е било застроено като използваната строителна техника е речен камък на калова спойка в субструкция и кирпич в суперструкция, глинобитни подови нива. Липсата на публикувани архитектурни планове не позволява да придобием цялостна представа за разкритите сгради, интерпретирани като „жилищни“.

През следващия, трети строителен период, изглежда се извършва промяна в архитектурната планировка на сградите, въпреки че в някои от случаите по-късните градежи използват по-ранните „тракийски“ за субструкция. Към този период принадлежи комплекс от пещи за производство на битова керамика, лампи и теракоти, както и ями с фрагментирана и бракувана керамика и необходимите за целта кладенци. Градежите през този период са от ломени камъни, споени с бял хоросан.

Изглежда, че през този период комплексът е бил трансформиран, като се обособила жилищна и стопанска част. В едно от жилищните помещения са разкрити фрагменти от полихромна стенопис и тухлено „култово съоръжение“, а в друго – зърнохранилище и мелница.[298] Вероятно към този период се отнасят и тухлен зидан канал на бял хоросан и глинен водопровод.

От последния строителен период е разкрито единствено сектор от помещение, изградено от ломен камък и фрагменти антична керамика, споени на калова спойка.

Датировка:

Най-ранният период на обекта, който се свързва с откритото погребение, показващо, че това място е било използвано за некропол, се отнася най-общо към „елинистическата епоха“. Не се посочва датиращият материал, а единствено фрагмент от хранилище, което може и да не е на място.[299]

Вторият строителен период е от „късноелинистическата епоха“ и се датира към „I в. пр. Хр – средата на I в. сл. Хр.“. Градежите от този период са наречени „тракийски“.[300]

Следващият период, който се характеризира с комплекса от пещи е отнесен към римската епоха, като неговият край се отнася към края на II – началото на III в. Трансформацията на комплекса е отнесена към началото на III в., а краят на обитаване на мястото – към V-VI в.

За съжаление не са публикувани монетите и тяхният контекст, за да могат да се проверят датировките на отделните периоди и реконструкции.

Публикация: резултатите не са публикувани, представен е кратък и непълен отчет – Мартинова-Кютова 2011, 341–342.

---

[298] Мартинова-Кютова 2011, 341–342.

[299] Мартинова-Кютова 2011, 341.

[300] Мартинова-Кютова 2011, 341.

Пореден номер: 42.

Име: антична сграда.

Местоположение: ул. „Раковски“ № 20, УПИ X–595, кв. 139 – ЦГЧ.

Година на проучване: 2003 г., сондажни спасителни археологически разкопки под ръководството на И. Топалилов.

Описание на разкритите останки:

При сондажното проучване, поставено в сграда, разположена западно от частично запазено кардо с размери 6,30/4 м (И-З/С-Ю), се попадна на останките от три помещения, като разделителните зидове между тях са били изградени от ломени и дялани камъни и фрагменти тухли, споени на калова спойка в субструкция и долната част на суперструкцията и кирпичи в суперструкция. Откритите фрагменти щукатура подсказват и украсата на тези стени. Прави впечатление, че в този сектор късноантичната стопанска сграда повтаря по-ранното застрояване, като още в късната античност голяма част от тях са били ограбени. Констатирани са три фази въз основа на повдигнатите подови нива. През покъсната, трети фаза едно от помещенията има настилка от плочести камъни, а останалите – глинобитно ниво.

И през втората фаза стените са били измазани с бяла хоросанова мазилка, а подовите нива са били глинобитни, в едно от помещенията е открито огнище. Повдигането на нивото за по-късните градежи е станало с 0,50 м. Тази фаза е завършила с пожар.

Първата фаза се изяви с ниво, разположено върху пласт от разложен сиенит, като неговото проучване беше затруднено от подпочвените води.

Откритите оскъдни находки позволяват да допуснем, че в случая сме проучили частично помещения от стопанската част на жилището.

През втората половина – края на IV в. тук се извършило преустройство на заварената сграда, която била трасформирана основно със стопански функции.

Датировка:

Липсват конкретни датиращи материали за трите фази, които се датират през римската епоха. Все пак можем да допуснем, че първата фаза се отнася към втората половина на I- II в., края на втората фаза се отнася към средата на III в., когато сградата е била разрушена, а възстановяването ѝ през третата фаза е станало най-вероятно след 70-те години на III в. до IV в., когато е била преустроена. Възможно е, именно през втората половина на III да е била трасирано и кардото.

Публикация: Топалилов 2009, 237–240, 251–264, обр. 2–21.

Пореден номер: 43.

Име: жилищна сграда.

Местоположение: ул. „Раковски“ 16А, кв. VII- 448, кв. 139- Бяла зона.

Година на проучване: 2001 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Е. Кесякова и И. Топалилов.

Описание на разкритите останки:

При ограничени по площ и време разкопки са разкрити частично четири помещения, като не става ясно нито тяхната форма, нито размери. Разграничават се три основни строителни периода, при които се повтарят в основни линии архитектурната диспозиция на по-раннате помещения. През първия период градежите са на суха зидария, от ломени камъни споени с бял хоросан или от ломени камъни на калова спойка. В някои от случаите субструкцията на градежа е на суха зидария, а суперструкцията – от кирпич. При

някои от градежите субструкцията е изградена от речни камъни без спойка.[301] Подовите нива са глинобитни. Сградата е разрушена следствие от пожар.

През втория строителен период заварените градежи са преизползвани, част от тях допълнително укрепени, в общи линии се запазва архитектурния план на сградата. Стените са били изградени от едри дялани камъни, споени с бял хоросан в долната част на суперструкцията, на места са констатирани преправки от бял хоросан, премесен с тухлен прах и фракции тухла. Украсата на стените е в бяло и помпеанско червено, или със зелена мраморна украса. Вероятно тук се е развивал втори етаж. Сградата е загинала следствие от пожар.

Третият строителен период е най-малко проучен. В някои от случаите той преизползва заварените помещения и останки, но в други-не. Към него се отнася изграденият канал за чисти води, ново помещение, ограничено с тухлен зид, подова настилка, направена от фрагменти тухли, плочи, мраморни сполии. Почти липсва материал от този период.

Датировка:

Въз основа на керамичния материал – основно тънкостенна керамика и две лампи, първият строителен период е отнесен към II – средата на III в. Началото на втория период се отнася към началото на IV в., като сградата е разрушена следствие от пожар. Краят е неясен, но тъй като керамиката е характерна за III–IV в. предполагам, че неговият край трябва да се свърже с превземането на града от хуните през 441/442 г. Третият строителен период продължава най-вероятно до края на VI в.

Публикация: Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 280–282, 295–298, обр. 5–14.

Пореден номер: 44.

Име: жилищна инсула.

Местоположение: ул. „Хан Аспарух“ № 21, УПИ IX–713, кв. 382 по плана на III ЦГЧ-Пловдив.

Година на проучване: 2001 г., спасителни археологически проучвания под ръководството на Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

Проучени са останки от жилищна сграда с неясен архитектурен план и строителни периоди. Градежите са от ломени камъни на калова спойка, на бял хоросан и на хоросан с тухлен прах и фракции тухла. Ориентирани са по посоките на света. Открит е още и стилобат със субструкция от ломени камъни на бялосивкав хоросан, които надграждат поранна стена от ломени камъни на калова спойка, и върху нея – големи сиенитни квадри. Така се очертава едно преустройство през един евентуален втори период на съществуване на сградата, когато вътрешното пространство се преустройва и се образува перистилен двор, като в случая е разкрит частично южния портик. Нивата вероятно са били глинобитни или настилката е била ограбена. С този период може да се свърже градежът на бял хоросан, премесен с тухлен прах и фракции тухла, тъй като останалите са запазени на по-ниска кота и тяхната планировка не е съобразена с тази на стилобата.

Датировка: фрагментите керамика датират пластовете II-IV в.

Публикация: Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 282–283, 299–300, обр. 15–16.

---

[301] В първичната публикация е предположено, че тези градежи принадлежат към един поранен период, но липсата на глинобитни нива към тях затруднява подобна интерпретация- вж. Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 280.

Пореден номер: 45.

Име: жилищна инсула.

Местоположение: инсула, разположена източно от кардо максимус и северно от т. нар. декуманус максимус.

Година на проучване: 1986 г.- спасителни археологически проучвания под ръководството на Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

Резултатите от разкопките, които се провели на площ от 900 кв. м, както и архитектурен план на откритите останки не са публикувани. В отчет са предадени единствено основните строителни периоди и използваната техника на градеж. Разграничени са три основни строителни периода.

През първия строителен период, който се проучва на площ от 400 кв. м, са използвани две строителни техники. При по-ранната, която се отнася и към първата фаза от този период, зидовете са били изградени от речни камъни, споени на калова спойка, докато при втората фаза се използват вече ломени камъни, споени на калова спойка. През втората фаза се повтаря в основни линии архитектурната диспозиция на по-ранната сграда, но тогава „се обособиха и нови помещения, в които не можа да се проследи градеж на речен камък“.[302]

Останките от втория строителен период са по-оскъди, „изявиха се само няколко зида“ и по този начин остава неясна планировката на сградата в инсулата. Градежите са били направени от ломени камъни, споени на бял хоросан.

Третият строителен период също има две фази, ясно разграничими чрез преустройство на сградата. През този период, зидовете са били направени от ломени камъни, споени с бял хоросан, премесен с тухлен прах и фракции тухла. От този период са проучени частично верижно разположени правоъгълни и квадратни помещения покрай северния декуман на инсулата. Едно от помещенията, разположени в евентуална втора редица, е украсено с подова мозайка. От нея е запазен фрагмент, на който личат три бордюра. Първият е изпълнен с мотива от „преплитащи се кръгове, образуващи тъмни конкавни квадрати“ (DG pl. 237a) с бял кръст в тях, след което следва нов бордюр, украсен с мотива „вълна“ (DG pl. 101b), оцветена в черно на бял фон. Следващият, трети бордюр, е изпълнен с мотива „свастика – меандър“ (DG pl. 35d), където свастиката е черна, на бял фон (обр. 102).

Вероятно следва геометрична схема, изпълнена с квадратни пана, обкантени и разделени помежду си чрез орнамента „асиметричен косичник на тъмен фон“ (DG Pl. 70j). В самите пана са изобразени блатни птици, идентифицирани като вида алени. Това е една от най-фино изработените полихромни мозайки на Филипопол в *opus vermiculatum* при птиците и *opus tesselatum* при фона и обрамчващите кантове. Използвана е много богата и в същото време балансирана гама, като специфичните за тези птици окраски и оперение са предадени с фини малки тесели.

Датировка:

В пласта, принадлежащ най-основно към първия строителен период, са открити монети от Август до Траян. Градежите, направени от речен камък, споени на калова спойка, са отнесени към „предримската епоха“.[303]

---

[302] Кесякова 1987, 133.

[303] Кесякова 1985а, 112–113.

Вторият период се отнася до средата на III в., а първата фаза на третия строителен период са отнася към края на IV – началото на V в., а втората – след това.[304] В случая с последния период, тъй като инсулата е в самия център на града, където сградите са били възстановени през втората половина на III в. по-логично изглежда едно възстановяване на сградата през това време, а втората фаза- след оттеглянето на хуните, т. е. след средата на V в. Впрочем, мозайката с двете птици се датира именно през втората половина на III в.

Публикация: липсва публикация, но има кратък отчет- Кесякова 1985а, 112–113; Кесякова 1987, 133; Кесякова 1999, 17–18.

Пореден номер: 46.

Име: Жилищна инсула.

Местоположение: източно от кардо максимус, тангиращо централния площаден комплекс (агората) от изток и южно от т. нар. декуманус максимус.

Година на проучване: 1987–1988 г., спасителни археологически проучвания под ръководството на Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

Резултатите от разкопките, както и архитектурен план на откритите архитектурни останки не са публикувани. Известно е само, че по ширина на кардото са открити верижно разположени помещения с няколко строителни периода и преустройства. Въпреки това, основната диспозиция се запазила, като в епохата на Късната античност е била изградена сграда с монументално фасадно оформление. Разкрит е също така и пасаж, широк 1,80 м, отделящ жилищната сграда от кардото. Декуманус максимус, който тангира от север инсулата има ширина 6,60 м. Инсулата е отделена от *cardo maximus* и *decumanus maximus* посредством портик.[305]

Очертават се поне три строителни периода. При най-ранния градежите са направени от речни камъни, споени на калова спойка. При следващите се е използвал хоросан.

Последният период се свързва с използването на ломени камъни, споени на калова спойка и преизползване на фрагменти тухли и кирпич.

Датировка:

Липсва публикация на стратиграфските напластявания и находки. Според „находките, преди всичко керамика", първият строителен период е отнесен към „I в. пр. н. е. I в. н. е."[306] Останалите периоди са отнесени към II–VI в., като последният период се отнася към Средновековието (X-XIII в.).[307] Сградата с монументално оформление към кардото се датира с монети на Юстиниан I и Анастасий I.[308]

Публикация: липсва публикация, единствено кратък отчет в Кесякова 1987, 133; Кесякова 1988, 94–95; Кесякова 1989, 79.

Пореден номер: 47.

Име: кардо със сграда.

Местоположение: ул. „Мали Богдан".

Година на проучване: 1986–1987 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на В. Танкова.

---

[304] Кесякова 1987, 133.

[305] Кесякова 1988, 95.

[306] Кесякова 1988, 95.

[307] Кесякова 1988, 95.

[308] Кесякова 1987, 133.

Описание на разкритите останки:

Липсва публикация на археологическата ситуация, стратиграфските напластявания и находки. В краткия отчет се споменава единствено, че най-ранните градежи са имали за субструкция ломени камъни, споени на бял хоросан и кирпич в суперструкция. Открити са още частично кардо, източните му бордюри и западната фасада на сграда.

Същевременно с това, в близост са разкрити останки от градежи от ломени камъни, споени на калова спойка в субструкция и декуман, който се свързва с градежите от ломени камъни, споени на бял хоросан. Сградата е била унищожена в средата на III в., впоследствие възстановена, като новите градежи са направени то ломени камъни, споени на розов хоросан, премесен с една фракция тухла.[309] Мястото е било обитавано и през Средновековието, от което е запазена една пещ за строителна керамика.

Датировка:

В пласта, който се свързва с градежите от ломени камъни споени с бял хоросан, са открити монети на Домициан, Траян, мраморна глава на мъж от началото на II в., фрагменти от оброчни плочки. Открито е също така съкровище от 1 148 сребърни монети от втората половина на II до средата на III в.

Датирането на пеща за строителна керамика е проблемно предвид липсата на публикуван материал от това време. Възможно е, всъщност тя да се отнася към римската или по-скоро късноантичната епоха.

Публикация: разкопките не са публикувани, за кратък отчет – вж. Танкова 1987, 134–135; Танкова 1988, 97.

Пореден номер: 48.

Име: кръстовище със сгради.

Местоположение: ул. „Мали Богдан“ № 3, в карето, затворено между ул. „Мали Богдан“, ул. „П. Д. Петков“, ул. „Аспарух“ и ул. „Д-р Рашков“, при строежа на административната сграда на МВР

Година на проучване: 1973 г., 1980–1981 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Л. Ботушарова първоначално и на Е. Кесякова впоследствие.

Описание на разкритите останки:

Проучена е площ от 1200 кв. м,[310] като е разкрито кръстовище между кардо и декуманус, в случая декуманус максимус,[311] и част от сградите в инсулите, разположени от двете страни на кардото и южно от декумануса. По-добре е проучено кардото, което има два периода, като през по-ранния настилката е била пласт от 0,20–0,30 м от тръмбован дребен камък и чакъл, разположена на 0,80 м от по-късната настилка,[312] следваща трасето на по-ранната. Кардото е проследено на дължина до 28 м,[313] в обрушено състояние, широка 6,40 м с настилка от големи плочести сиенитни камъни с различна форма и размери. В средата е открит зидан канал на бял хоросан. Дъното му, за разлика от останалите в града, е тухлено.[314]

От сградата, разположена източно от кардото, на площ от 420 м са проучени частично осем помещения, разположени в три редици, заедно с фасадната стена. От първата ре-

[309] Танкова 1987, 134- 135.

[310] В отчетите се споменава и за 1500 м – вж. Кесякова 1981, 55.

[311] Вж. Кесякова 2007, 263.

[312] На места се споменава дълбочина до 1 м – вж. Кесякова 2007, 262.

[313] Кесякова 2007, 262; в Кесякова 1977, 53 е споменато, че кардото е проучено до 35 м, а в Кесякова 1977, 58–30 м.

[314] Кесякова 1977, 53.

дица, която е разположена до улицата, са проучени четири помещения, три изцяло и едно частично, като те имат правоъгълна форма, само едно – квадратна. Размерите варират от 4,50 до 5,70 м, като в три от тези помещения са открити останки от хипокауст. От втората редица помещения са проучени две дълги, които се интерпретират като коридори, единият е с ширина 2 м и дължина до 16,25 м, а другият – 2,75 м и дължина 15 м. Предполага се, че и двата коридора имат достъп до тангиращите от север и юг инсулата декумануси, откъдето е била връзката с разположените от двете им страни помещения. Източно от коридорите са разкрити частично две помещения с голям обем, които обаче най-вероятно са открити, т. е. вътрешни дворове. В едното от тях е открита фрагментарно настилка от плочести сиенитни камъни и кладенец. Вероятно става въпрос за сектори от представителната част от сградата, състояща се от перистилен двор и помешения с хипокауст. Това се потвърждава и от разкрития коридор, който имат вход от декуманус максимус с ширина 1,20 м.

Връзката между тази сграда и декумануса, разположен северно от нея, т. е. вероятният декуманус максимус, е ставала посредством портик с ширина 2,5 м, от който са запазени *in situ* два зидани постамента за колони и база.

По-големите размери на помещенията не позволяват сградата да се отнесе към т. нар. блоков тип застрояване в инсулите.[315]

Очертани са три строителни периода, през които не се нарушава архитектурната планировка на сградата. През първия период, който се свързва с уличната настилка от чакъл, градежите са в *opus incertum* от ломени камъни, споени на калова спойка. През вторият период, когато се повдига нивото на улицата и се поставя новата настилка, градежите вече са на спойка от бял хоросан, а през третия период спойката е от бял хоросан, премесен с тухлен прах и дребни фракции тухла.

Западно от крадото, на площ от 700 кв. м е проучен хореум с подчертано дебели външни зидове от епохата на Късната античност.

През третия строителен период помещенията, които са правоъгълни не повтарят плана на по-ранната и са по-малки по размер.

Датировка:

Липсват публикувани данни за стратиграфските напластявания. Останките са датирани най-общо през II–V в., като вторият строителен период е датиран след началото на IV в., а третият – с горна граница в средата на V в.[316] Сред откритите три „римски“ монети, едната е на Антонин Пий, а 22 от 28 открити монети се отнасят към IV–V в. Бихме могли да допуснем, че датировката на втория период може да се изтегли по-рано във времето, към II в.,[317] а пък третия период – към края на III – началото на IV в., когато се датира и хореума.

Публикация: описание на архитектурните останки има в Кесякова 2007, 262–267; Кесякова 1981, 55–56; уличната настилка е публикувана в Кесякова 1977, 53, 58.

Пореден номер: 49.

Име: Аристократичен дом.

Местоположение: Централен надлез, източно от кардо максимус, което затваря от запад инсулата и южно от декумануса, който минава покрай Епископската базилика.

---

[315] Вж. Кесякова 2007, 263–264.

[316] Кесякова 1981, 55–56.

[317] Допусната е датировка през I – II в.- вж. Ботушарова, Танкова 1982, 56 (пл. 41).

Година на проучване: 1983 г., спасителни археологически проучвания под ръководството на Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

Проучена е южната половина на инсула с размери: дължина 67 м и ширина 32 м и част от източната една пета. Разграничени са основно четири строителни периода, които обхващат периода от I до края на VI в.

През първия строителен период, чиито градежи са фундирани в стерилен пласт, и се дели на две фази, е заложена основната архитектурна диспозиция в инсулата. Изградени са две сгради (А и Б), като от първата, която е ситуирана в източната част на инсулата покрай кардото и е с площ 360 кв. м, са проучени верижно разположени правоъгълни и квадратни помещения (5 на брой), изградени от речни камъни, споени на калова спойка. Прави впечатление едно от помещенията, чиито размери са 12/13 м. Сграда Б е разположена в южната половина на инсулата, покрай декумануса, на площ от 900 кв. м, с подобна планировка от правоъгълни или квадратни помещения (17 на брой), верижно разположени. Двете сгради се отделят посредством широк 3 м пасаж, подовите нива са глинобитни или настилка от речни камъни (помещение № 11), покривите са двускатни, покрити с керемиди. Находките са оскъдни, основно фрагменти от глинени урни с шнуровиден орнамент (обр. 96).

През следващия строителен период се запазва основната диспозиция на вътрешната структура на сградите, по-ранните градежи се използват за субструкция и се надграждат, като единствено в сграда В някои от помещенията намалят своя обем, а други се увеличават. Новите зидове са изградени от ломени камъни, споени на калова спойка, украсени със стенна мазилка в бяло и червено, нивата са глинобитни, покривите са двускатни, покрити с керемиди. През този период се използват т. нар. „площадки", с почти квадратна форма (3,80/3,60 м; 3,40/3 м), изградени от плочести сиенитни камъни, ограничени от тесни бордюри и повдигнати на 0,30 м над глинобитното ниво. Някои от тях са снабдени с кладенци, поставени в едната част от помещението (обр. 97).

През третия строителен период се запазва архитектурният план на сградите, които обаче вече са обединени в едно общо архитектурно цяло и по-ранният пасаж е превърнат в коридор с вход. В сграда А се запазва основната диспозиция на помещенията, като едно от вътрещната редица (помещение № 4) е било разделено на три по-малки, квадратни, чрез което всички помещения от вътрешната редица получават почти идентична квадратна форма. Подобни са и промените в сграда В, където новата диспозиция на помещенията се доближава до тези от първия строителен период. Новото в случая е откриването на зидан канал между двете сгради, указание за наличието на перистилен вътрешен двор (обр. 98). Стените са били изградени в *opus incertum*, от ломени камъни, споени с бялосивкав хоросан, фугирани и измазани с мазилка в суперструкция, а в субструкция са използвани заварените градежи с ясно изявен банкет между суб- и суперструкция. Страниците на входовете са били направени с тухлен градеж, подовите нива са глинобитни или хоросанови, в две от помещенията са открити и огнища. Част от помещенията са били богато украсени с гипсова щукатура с йонийска кима и палмети (обр. 100).

Външните помещения са имали достъп до кардо максимус. Предвид откритите находки в помещения 1 и 4 в сграда Б се предполага, че са били използвани като домашен лариум,[318] интерпретация, която бих подложил под съмнение що се отнася до помещение № 1, разположено и имащо връзка с *cardo maximus*. Откритите в него два броя глине-

[318] Кесякова 2008, 237–238.

ни лампи с изображение на орел, бронзова статуетка на орел и две други глинени лампи с постамент, може би указват на тематичната насоченост на разположения тук магазин, отколкото на домашен лараријум; прави впечатление, че достъпът до това помещение е става единствено чрез тангиращото от запад сградата кардо, но не и от вътрешността на сградата. По-убедителна е интерпретацията за помещение № 4, където са открити глинени лампи с постаменти, глинени жертвеници и др.[319] От този период е открита и канализационна система, отвеждаща отпадъчните води към канала, разположен под настилката на декумануса. Освен това, изглежда, че северно от сграда Б е бил разположен вътрешен перистилен двор, около който се развиват отделните сгради и помещения.

През четвъртия строителен период сграда А запазва отново изцяло своята първоначална планировка. Западната половина на сграда Б също е запазена, но в източната, т. е. там, където са били разположени верижно разположените в два реда правоъгълни помещения (с № 12, 13, 14, 15, 16 и 17) е бил изграден един изцяло нов сектор, състоящ се от голямо правоъгълно помещение (13/9 м)(*aula*), украсено с подова мозайка, две по-малки помещения, разположени западно от него, едното отново украсено с подова мозайка и след тях – правоъгълно помещение с хипокаустна инсталация, подова мозаечна украса и апсида в западната част (триклиниума). Две от помещенията, свързани с него, съответно баня и латрина, са изнесени непосредствено върху уличната настилка на декумануса, който е бил затворен.[320] На самия декуманус е открита и цистерна.[321] Северно от приемната е бил разположен портик по цялата дължина на помещението, който е водел към перистилния двор (обр. 99). Без съмнение, това е представителната част на жилището, а пък останалите са били стопанските, заедно със складовете (сграда А) и магазините (сграда Б) и жилищните (сграда Б). Зидовете от този период са били изградени в *opus incertum* от ломени камъни, споени с розов хоросан и дребна фракция тухли, като се използват по-ранните запазени градежи за субструкция. Разлика прави изграждането на представителната част на жилището (обр. 101), която е в *opus mixtum* с четири реда тухли, а южната фасада, т. е. тази към декумануса, е била разчленена от арки и пиластри. Именно тук е бил и *adventus*-ът, постигнат чрез затварянето на самия декуман.[322]

През този период са констатирани многобройни преправки в зидовете, които се разкриват чрез техниката на градеж, при която се употребява хоросан с тухлен прах, хоросан с по-едра или дребна фракция тухла, ронливост и др. Освен това са констатирани и няколко фази, изразени чрез повдигането на подовите нива, без обаче да се изменя архитектурният план на сградата, използването на сполии.

Датировка:

Въпреки публикуването на резултатите от разкопките, проучвателят не предлага ясна датировка на отделните периоди. Това е логично предвид в някои от случаите на липса на по-конкретни данни, а в други с факта, че не се публикуват в изследването основните датиращи находки и контекстът, в който са открити. Така например, за първия строителен период материалите са изключително оскъдни, било то поради ограничеността на

---

[319] Открити са бронзов пръстен, тера сигилата, глинени лампи с постаменти, три глинени лампи с изображение на орел, една – с изображение на бича глава, три броя глинени жертвеници, теракота с изображение на гола мъжка фигура, държаща лампи и фрагмент от статуя на Херакъл – вж. Кесякова 2008, 237.

[320] Банята е била с настилка от мраморни плочи, а стените ѝ са били измазани с дебела хидрофобна мазилка – вж. Кесякова 2008, 239.

[321] Размери: 3,50/ 0,70 м, измазана отвътре с хидрофобна замазка – вж. Кесякова 2008, 239.

[322] Кесякова 2008, 239.

самото проучване или материалната култура. Все пак, откритите фрагменти от глинени урни с шнуровиден орнамент са отнесени към „раннoримската епоха“.[323] Не са публикувани материали от втория строителен период, с изключение на споменаването на една монета на Реметалк, открита върху глинен под,[324] но по архитектурен план сградите намират паралел с тези в Тимгад от края на I – началото на II в. (Траяново управление).[325] Не става ясно как точно се отнасят откритите улици към по-ранните застроявания в инсулата? Предполагаме, че този втори период може да се отнесе най-общо към втората половина/края на I в. – началото/първата половина на II в.

Третият строителен период може да се датира от многобройните находки и монета на Марк Аврелий към II – средата на III в., като сградата е била унижощена следствие от пожар. Според проучвателя, възстановяването на сградите в инсулата е станало в началото на IV в., когато се датира и началото на последния четвърти строителен период. Вероятно тази дата се свързва с датата на мозаечния под, отнесен именно към началото на IV в.[326] Периодът продължава до VI в., когато сградата престава да съществува.

Публикация: Кесякова 2008, 235–252.

Пореден номер: 50.

Име: Инсули и улици.

Местоположение: бул. „Княгиня Мария Луиза“ (стара Л. Димитрова и Независимост), бл. 21.

Година на проучване: 1980–1984 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

В площта е разкрита инсула (посочена е като инсула № 1) с две сгради в нея, западната, проучвана през 1981 г. и източната, която се определя като синагога. Впоследствие се разкрива кръстовище на декуманус (в случая № 12) и кардо (№ 5), частично заедно със сградите, разположени от двете им страни – изток и запад. Настилката на кардото липсва, ширината му е 5 м, без централен зидан канал, но в рамките на трасето са открити пет глинени воподпровода.[327] Декуманусът е запазен частично в западна посока с ширина 5,80 м, като се предполага, че улиците не са принадлежали към една и съща улична система, тъй като глинените водопроводи лежат на 0,40 м над нивото на декумануса, т. е. възможно е декуманусът да не е бил използван когато се е използвало кардото.

В този т. нар. сектор С, т. е. секторът от двете страни на кардото, са проучени останки от сгради, различни по своя характер. Западно от кардото, проучванията показват съществуването на две сгради, разположени северно и южно от намиращ се тук декуманус, с три строителни периода, но разкопките поради причини не са били завършени и пластовете не са били проучени изцяло в дълбочина.

Най-ранният строителен период се свързва с градежи в *opus incertum* от ломени камъни, споени с бял хоросан. Идентична е и техниката, използвана при изграждането на зидания канал в рамките на декумануса, когато е била положена и настилката на улицата с каменни плочи. Не е ясен архитектурният план и на двете сгради. През втория строителен

[323] Кесякова 2008, 235–236.

[324] Вж. Кесякова 2008, 236, но остава неясно за кой точно Реметалк става въпрос?

[325] Кесякова 2008, 236.

[326] Кесякова 2008, 238; Кесякова 1999, 57.

[327] В една от публикациите, ширината на улицата е посочена 6 м – вж. Kesyakova 1998, 159–160, докато при останалите случаи е 5 м – вж. Кесякова 1984, 79; Кесякова 2008, 242, 255, обр. 27.

период, градежите отново са в *opus incertum*, но този път хоросанът е премесен с тухлен плах и фракции тухла. Запазва се основната вътрешна диспозиция на сградите, като покъсните градежи използват останките от по-ранните за субструкция. Остава неясен архитектурният план на сградата и през този период.[328] През последния строителен период, трети, градежите са били от ломени камъни, споени на калова спойка.

Повече данни представят разкопките за сектора, разположен източно от кардото. Тук, на площ от 150 кв. м са проучени шест помещения, принадлежащи към сграда от Късната античност и по-точно към нейната баня. Така, най-северното, което е и най-голямо,[329] и покрито с мозаечна подова украса[330] се интерпретира като *apoditerium*. Южно от него са разположени две помещения с квадратна форма – помещение № 2, което е в югоизточната част (2,50/2,45 м).[331] От три страни помещението е било оградено със стени, изградени в *opus incertum* с хоросан, премесен с тухлен прах, докато източната стена е била в *opus testaceum*. Южно от помещение № 2 е разположено помещение № 3 с правоъгълна форма, интерпретирано като латрина,[332] а след това и помещение № 4[333] с *alveus* и под в *opus signinum*, използвано като *laconicum*. Източно от това помещение е бил разположен *caldarium* (помещение № 5), с хипокауст и полуцилиндрична ниша в южната си страна. Предполага се, че подобна апсида е имало и в северната страна на помещението, която остава непроучена.[334] Калдариумът е бил построен в *opus testaceum*, докато апсидата – с тухли, подът е бил в *opus signinum*. Южно от това помещение е бил разположен и *praefurnuim*. Предполага се, че *tepidarium* и *frigidarium*-а са разположени в източна посока, извън рамките на проучваната площ.[335] Входовете между отделните помещения са били с тухлени страници.

Трябва да се спомене, че когато е била изградена тази сграда, от която е проучена баня, разкритият западно от нея декуманус вече не е бил използван, тъй като тя е била разположена върху него с разлика от 2,70 м.

За съжаление, масивно запазените конструкции не позволяват проучване в дълбочина и разкриване на по-ранните сгради, разположени тук. Ясно е, че т. нар. резиденция е била разположена върху сграда, частично преизползвана и по-късно. Тази по-ранна сграда, синхронна на откритото кардо, е първата фаза на този строителен период, докато сградата с банята е била втората фаза.[336] За съжаление, остава неясни стратиграфските напластявания в дълбочина.

Друга сграда, проучена в т. нар. инсула № 1 е тази на синагогата (обр. 93). Тя е разположена от западната страна на разкрито тук кардо. Представлява трикорабна сграда, ориентирана в посока север-юг, и двор, разположен северно от нея. Последният е бил с хоросанова настилка и задан канал под нея. Централното помещение е най-голямо (13,5/9 м), двете странични са издължени правоъгълници и еднакви по размер (13,5/2,60 м). Средното помещение е било украсено с подова мозайка, запазена частично в южния край. От

---

[328] Kesyakova 1998, 160–161.

[329] Размерите му са 7,60/5,30 м, ориентацията е север-юг.

[330] За мозайката – вж. Bospačieva 2005, 51, Abb. 19; Кесякова 1999, 90–91 обр. 109–112.

[331] остават неясни размерите на югозападното помещение, но те по план са приблизителни с тези на помещение № 2.

[332] Размерите му са 2,50/1,70 м.

[333] Размерите му са 4,20/1,90 м.

[334] Kesyakova 1998, 166.

[335] Kesyakova 1998, 167.

[336] Kesyakova 1998, 170–171.

нея са разкрити три пана. Разкопките показват наличието на три строителни периода. Към първия се отнасят градежите, направени от ломени камъни, споени на бял хоросан, използвани впоследствие и като основа на по-късната суперструкция, както и двете странични пана на мозайката.[337] Те са изпълнени черно-бели, в *opus tessalatum*, еднотипни, изпълнени с идентична геометрична композиция, състояща се от четирилистни розети и двойки пелти, набрани с бели тесели. Бордюрът, обрамчвал от три страни мозайката е в т. нар. дентикулен мотив или пирамидален, а от северната страна се окрива *tabula ansata*.[338] Сградата е била разрушена почти до основи през средата на III в., впоследствие възстановена в същата диспозиция чрез надграждането на по-ранните градежи чрез ломени камъни, споени на хоросан, премесен с тухлен прах. През този период се възстановява частично мозайката или се променя частично нейната първоначална композиция чрез набирането на трето пано, централно, изпълнено в *opus vermiculatum*. Тук, в пано, тангирано от всички страни с косичник и впоследствие от бордюр, изпълнен с т. нар. пирамидален орнамент, е представено изображение на еврейския седмосвещник-менора, чийто рамена са направени от чашковидни елементи, наподобяващи нар. В долната част е представен и лулав и два надписа, разположени от двете страни с името на дарителя и размера на мозайката, направена от него. Предполага се, че изображението се отнася към епохата на Константиновия класицизъм.[339] Остава неясно дали с тази дата трябва да се свърже началото на този втори строителен период, т. е. дали тогава е била възстановена сградата, или е следствие от частична реконструкция и декорация. Тази сграда също е била разрушена.

През третия строителен период градежът е от големи ломени камъни и мраморни фрагменти-сполии, споени от хоросан, премесен с тухлен прах и една фракция тухли. Запазва се трикорабната сграда, но тя се разширява в северна посока за сметка на двора. Отново централното помещение е било покрито с мозайка с геометрични мотиви, частично запазена.[340]

Датировка:

Останките са датирани между I–VI в., липсват публикувани данни за стратиграфските напластявания и точно датиращи находки, открити в контекст. В сектора, разположен западно от кардото, останките от трите периода са отнесени най-общо към II–IV в., като първият строителен период, т. е. периодът с бялата хоросанова мазилка, е отнесен към II – ранен III в.[341] Вероятно вторият строителен период се отнася към втората половина на III – началото на IV в., а пък тези от третия период- към епохата на Късната античност, тъй като са открити материали, отнасящи се именно към IV – началото на V в.[342] Възможно е обаче, да има и по-ранни застроявания, тъй като културният пласт не е бил изчерпан в дълбочина, но са били открити монета на Нерон и лампа, датирана в епохата на Тиберий-Клавдий.[343]

Сградата, разкрита източно от кардото се отнася най-общо към втората половина на III в. до края на VI в. – началото на VII в. Първата фаза се свързва с възстановяването на сградата след 270 г., докато през втората фаза, датирана въз основа на датировката на мозайката обхваща V–VI в. Откритите монети показват преизползване на мястото и през Средновековието.

---

[337] Вж. Кесякова 1989, 20–29.

[338] Попова 2006, 47.

[339] Попова 2006, 47–48.

[340] Вж. Кесякова 1989, 29, 31.

[341] Kesyakova 1998, 161–162.

[342] Kesyakova 1998, 163.

[343] Kesyakova 1998, 163.

Изграждането на Синагогата може да се изведе чрез датата на мозайката и палеографските особености на донаторските надписи, към 212–218 г.[344] Този период продължава до средата на III в., когато сградата чувствително е пострадала, впоследствие възстановена. Остава неясно дали това е станало през втората половина на III в. или в епохата на Константин Велики. Предполага се, че сградата е била разрушена в началото на V в. следствие от гоненията срещу евреите, и впоследствие към средата на V в. е била възстановена.[345] Краят на сградата се отнася към края на VI в.

Публикация: липсва пълна публикация на резултатите от разкопките. Отделни проучени сгради и сектори са публикувани в отделни публикации, като например сградата с банята – вж. Kesyakova 1998, 159–171, синагогата – в Кесякова 1989а, 20–33; Кесякова 1999, 76–82; Koranda 1988/1989, 218–238, докато за други има единствено кратък отчет в Кесякова 1985а, 113–114; вж. също и Кесякова 1999, 88–92.

Пореден номер: 51.

Име: Жилищна сграда „Нарцис".

Местоположение: бул. „Кн. Мария Луиза" (стара Л. Димитрова и Независимост), бл. 22.

Година на проучване: 1983 г.- спасителни археологически разкопки под ръководството на Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

При разкопки на площ от около 1400 кв. м е проучена по-голяма част от инсула с размери 55/26 м (И-З/С-Ю). Част от градежите са ограбени и констатирани единствено в негатив, пластовете са били нарушени. Въпреки това са констатирани няколко строителни периода.

Първият строителен период е проучен частично чрез няколко големи по размер помещения, разкрити в средата на инсулата, изградени от ломени камъни, споени на калова спойка. Не е установен архитектурен план на тази сграда. В едно от помещенията (А), до северната му стена, която служи и за страница е било долепено „съоръжение, наподобяващо зидан канал". Южната страница е тухлена, споени с хоросан, премесен с тухлен прах, с хидрофобна замазка преминаваща в подова. Проучен е ъгъл от това съоръжение, което е проследено на дължина до 2,85 м. До него е открит втори улей, направен от блокаж от дребен ломен камък, споен на бял хоросан, впоследсвтвие покрити с тухли. Предназначението е неясно, предполага се, че се свързва със занаятчийско-производствена дейност.[346]

През втория строителен период сградата в инсулата има вече друг архитектурен план, предназначението на помещенията е било променено. Изглежда, че инсулата е била изпълнена с една сграда, развиваща се около вътрешен перистилен двор, който е бил тристранен. Градежите са били направени в *opus incertum*, основно от ломени камъни, споени с белосивкав хоросан, на места са били включени и големи дялани блокове. Разкрити са общо седем помещения, разположени около голям коридор, ориентиран в посока изток-

[344] Попова 2006, 48. Е. Кесякова предполага, че едно от паната се отнася към втория строителен период – вж. Кесякова 1989, 31.

[345] Вж. Кесякова 1989, 31. Възможно е през V в. синагогата всъщност да е била обърната в християнски храм без апсида, нещо, типично за сирийските християнски храмове.

[346] Кесякова 2009, 115. Това съоръжение остава неясно не само поради своята функционална предназначеност, но и поради начина си на градеж, различен от този, характерен за строителния период. Прави впечатление използването не само на хоросан, при използването основно на калова спойка, но и на хоросан с тухлен прах.

запад.[347] Северно от него са проучени пет верижно разположени помещения, а южно – едно дълго, колкото коридора в проучения сектор помещение (пом. № 8). Помещенията от север са основно с правоъгълна форма, като само едно е с квадратна.[348] Подовите нива са няколко вида. В някои от помещенията, като например № 1, подът е бил покрит с тухлена настилка, положена върху подложка, съставена от дребен ломен камък (0,10 м)(*statumen*) и изравнителен хоросанов пласт над нея.[349] В други помещения, подът е бил хоросанов, като например помещение № 4, с дебелина 0,10 м. В трети помещения, изглежда, че подовото ниво е било глинобитно, тъй като не е открито ниво при разкопките в тях. Това са коридорът, голямото помещение, разположено южно от него (помещение № 8). При единственото помещение, разкрито частично от както изглежда втора редица от помещения, разположени северно от коридора, са разкрити останки от тухлен хипокауст (помещение № 3). Но, без съмнение, акцентът в сградата пада върху помещение № 2, което е било украсено с подова мозайка. Тя е била положена върху подложка от пясък, върху който е бил поставен един ред от тухли, след което следва изварнителен хоросанов пласт с дебелина 0,11 м, върху който са били поставени теселите.

Мозайката се състои от три пана, разположени върху бял фон. Тя е обрамчена от черна рамка, последвана от бяла ивица, след което се достига до паната. Двете странични са с правоъгълна форма (1,70/4,50 м), изпълени с ортогонална композиция от преплитащи се кръгове, формиращи конкавни квадрати, които са изпълнени с кръстообразен знак (DG pl. 237a var.). Конкавните квадрати, както и кръстообразният знак, са в бяло.

Акцентът пада върху централното пано, което е с квадратна форма (3,75/3,75 м), обрамчено от всички страни с рамка, изпълнена с мотива „зъби на трион“ (DG pl. 10a), в случая направен от равнобедрени триъгълници. В едната двойка срещуположни рамки зъбците на триона са в бели тесери, а в другите две –в черни.

В това квадратно пано е вписан кръг, като по този начин в четирите му ъгли се образуват свободни пространства. Те са изпълнени с композиция от два срещуположно поставени делфина, разделени от тризъбец. Делфините и тризъбецът са набрани с черни тесели на бял фон.

Самият кръг има рамка, изпълнена с мотива „вълна“ (DG pl. 101b), черна на бял фон, след което следва мотивът „щит от триъгълници, поставени в девет реда“ (DG pl. 327 var.). По този начин се създава усещането за въртеливо движение, което насочва погледа на посетителя към изображението, разположено в непосредствения център на паното, където в рамка, очертана с черен контур и изпълнена с мотива „карирана двойна лента“ (DG pl. 1u), е поместена емблемата на мозайката. В нея е представен мъж, седнал на скала и подпрял се на лявата си ръка. Дясната е вдигната и свита в лакътя и държи двуостро копие. Главата е представена леко обърната напред, с къдрава кафява коса и брада. Фигурата е облечена в синя мантия, преметната само през лявото рамо и покриваща единствено долната част на бедрата му. Зад фигурата е показана със зелени тесели растителност, а под нея със сини тесели – река или ручей, в който се отразява образът на мъжа. Самата емблема е набрана в *opus vermicilatum* и, за разлика от останалата част на мозайката, е полихромна (обр. 103).

Предполага се, че тук е представен митологическият герой Нарцис, който, връщайки се от лов, се приближава до ручея и като се опира върху скала, се оглежда във водата.[350]

---

[347] Размерите на този коридор са 43/5 м.

[348] Помещение № 5 е с размери 10/11 м.

[349] Остава неясна ситуацията с помещение № 4 където се споменава, че масивният хоросанов под е бил положен върху настилка от тухли – вж. Кесякова 2009, 116.

[350] Кесякова 2004, 62–63.

Този иконографски тип има паралели в Антиохия и Помпей, както показва Е. Кесякова, но съществуват и някои отлики. Именно те дават основание и за други възможни интерпретации. Една от тях е фактът, че фигурата от филипополската мозайка е представена с брада, несвойствена за Нарцис, което позволява на някои от учените да допуснат, че по-скоро е представена персонификация на речно божество във вид на възрастен мъж.[351] За да се примири това противоречие се предполага, че в случая се касае за грешка на мозаиста.[352] Брадатата фигура, както и изобразените делфини и триножник, обаче, напомнят по-скоро на бога Нептун. Всъщност не бих се изненадал, ако в дясната си ръка той държи не двуостро копие, а по-скоро тризъбец.

Перистилният двор е бил с квадратна форма (9,40/9,40 м), в средата на който е разкрит имплувиум.[353] Той е изграден от тухли, споени с хидрофобен хоросан, дъното се състои от статумен от дребен ломен камък (дебелина 0,20 м), покрит с дебела хидрофобна мазилка, която от подова се превръща в стенна. На дъното на четирите ъгъла са открити тухлени градежи (0,51/0,80 м) служещи като постаменти за малки скулптури. Водата се е изливала в имплувиума посредством глинена тръба и се е оттичала посредством зидан канал. Самият двор е имал портик от поне три страни, от който е разкрит стилобата изграден в *opus incertum* от ломени камъни, споени на бял хоросан.

Датировката на мозайката показва, че този период се разделя на две фази, където промяната е в интериора на сграда. Тази промяна се констатира в помещение № 2 с мозаечния под, в помещения № 1 и 4, където са били направени хоросанови подове, както и хипокаустната инсталация в помещение № 3.[354]

Сградата от този период е била разрушена следствие от пожар, като в пласта с деструкции впоследствие са били погребани 10 индивида, единият от които е дете. Погребенията са два вида: в ями и под стреховидно поставени тегули.[355] Анатомичните останки в погребенията не са изцяло запазени, в единия от тях са открити два скелета без крака, в друго липсва черепа, като до тазовите кости е открит скелет на дете. Погребенията с едно изключение са без инвентар. В погребение № 8 са открити три гривни – едната е на дясната ръка, другите две – на десния крак.[356]

През третия строителен период изглежда, че сградата е била частично възстановена, като са били преизползвани запазени в по-голяма височина градежи. Разкопките не успяват да уточнят характера на тези преустройства, нито архитектурен план.

---

[351] Kessiakova 1984.

[352] Кесякова 2004, 63–64.

[353] Размерите на имплувиума са 5, 70/ 3, 10 м., вероятна дълбочина 0, 40 м. според максималната запазеност на страниците, ориентиран в посока изток – запад.

[354] Кесякова 2009, 119.

[355] Остава неясна ориентацията на погребенията. В публикацията на обекта се споменава единствено за гроб № 2, който е ориентиран в посока изток-запад, глава на изток – вж. Кесякова 2009, 119.

[356] Появата на този некропол в пласта с деструкции на сградата се свързва от проучвателя с погребването на избитите собственици на сградата, тъй като се намира в рамките на укрепения град – вж. Кесякова 2009, 119. Намирането на некропол в рамките на града, нещо, до този момент непознато във Филипопол, както и в останалите градове в Тракия, както и явното противоречие на тази практика с римската, наред с откритият гробен инвентар в погребение № 8, по-скоро насочват на мисълта за погребването на индивиди, чужди на римските градоустройствени традиции и практики. Аз съм склонен да допусна, че в случая е възможно част от погребаните да са принадлежали към друг етнос, като например готите.

Предполага се, че новата сграда или сгради, са свързани със „стопанско-занаятчийски“ характер.[357]

Разкопките разкриват съществуването и на още един строителен период, по-добре дефиниран от предишния, четвърти строителен период, но отново без възможност за уточнение на архитектурния план на сградите и характера на застрояванията. Известно е, че се изгражда от ломени камъни, буци хоросан и фрагменти от тухли, споени на калова спойка зърнохранилище с почти кръгла форма и диаметър 1,75 м. До него са открити останки от пещ, от която е разкрита камерата. Самият имплувиум е бил във водохранилище, открити са глинени водопроводи, които се свързват с този период. От този последен период е проучено и помещение с глинобитен под.[358]

Последните два строителни периода, и особено четвъртият, показват преднамерено зачистване на някои от по-ранните структури, като например имплувиума, когато е вероятно да са били нарушени и значителна част от погребенията, положени именно в перистила между втори и трети строителен период.

Датировка:

Липсата на публикация за стратиграфските напластявания е до известна степен компенсирана от публикуването на материали от пластовете, свързани с отделните строителни периоди. Изглежда, че монета на Август (27 г. пр. н. е. – 14 г. от н. е.), сечена във Филипи и открита под хоросановия под на едно от помещенията,[359] може да ни даде *terminus post quem* за първия строителен период. Към него е разкрито незначително количество фрагменти керамика, фрагменти от амфори, завършващи в горния край с издатък и монета на Антонин Пий (138–161), открита в рушевините на зиданото съоръжение. [360] Периодът е датиран през I – първата половина на II в., като се има предвид, че началото на втория строителен период е поставен в първата половина на II в.[361]

Най-многоброен датиращ материал е открит за втория строителен период, когато е бил и разцветът на сградата. Откритите монети се отнасят от времето на Хадриан (117–138) до Требониан Гал (251–253).[362] Остава неясна долната граница на периода, но е ясен нейният край, когато сградата е била унищожена, най-вероятно при катаклизма, сполетял града при превземането му от готите през 251 г. Откритата мозайка дава не само началото на втората фаза на този строителен период, но и показва промяна, свързана с украсяване на част от помещенията на сградата и превръщането им в представителна част. Тази декорация обаче, не трябва да се свързва единствено с помещението с мозайката. Съществуващият от тази фаза хоросанов пласт, положен върху тухленото ниво в помещение № 4, аз свързвам с подготовката за полагането на мозаечен под, което не станало. В противен случай остава неясно защо върху съществуващ тухлен под ще се постави този пласт, а не се използва по-ранният, както е и в други помещения от това време.

---

[357] Кесякова 2009, 120.

[358] Кесякова 1984, 79.

[359] Кесякова 2009, 115.

[360] Монетата е открита в руините на зиданото съоръжение- вж. Кесякова 2009, 115.

[361] Вж. Кесякова 2009, 118. Аз не съм склонен да отдам такова значение на монетата на Антонин Пий за датиране на строителния период още повече, че е открита в компрометиран контекст, получен от разрушаването на зиданото съоръжение. Затварянето на последното с пласт от хоросан, премесен с тухлен пласт позволява да се допусне по-късното му преизползване или дори принадлежността му към друг, различен от допуснатия, строителен период. Проблемът остава открит поради липсата на публикуван стратиграфски профил на ситуацията в този сектор.

[362] Кесякова 2009, 119.

По-проблемно е датирането на повторното застрояване на инсулата по време на третия строителен период. Предполага се, че неговото начало трябва да се постави през втората половина на III в.,[363] но откритите от това време монети не би трябвало да се разглеждат като изключително и единствено доказателство за подобна датировка.[364] Самият трети строителен период е продължил и през IV в., докато последният се отнася към V–VI в.[365] При така представена датировка на последните два периода, остават неясни причините за трансформирането на сградата от третия в четвъртия период, отношението към превземането на града от хуните през 441/442 г. и ефекта, който то е оказало върху постройките тук, както и възстановяването впоследствие. Аз съм склонен да отнеса последния строителен период именно от средата на V в. до края на VI в., въз основа на близките на обекта аналогични случаи.

Публикация: Кесякова 1984, 79; Кесякова 1999, 85–87; Кесякова 2009, 115–129; Кесякова 2004, 59–68.

Пореден номер: 52.

Име: Източна крепостна стена с кула и ров.

Местоположение: бул. „Княгиня Мария Луиза“ (стара Л. Димитрова и Независимост), бл. 23.

Година на проучване: 1988–1992 г., 1994–1995 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на М. Боспачиева.

Описание на разкритите останки:

При разкопките на площта, предназначена за изграждането на бл. 23, а и западно от нея, се проучват останки от ранноелинистически некропол, една от жилищните инсули на Филипопол, източната крепостна стена на римския град, раннохристияски некропол с базилика и др. На 50 м източно от крепостната стена е разкрит сектор от елинистически некропол от IV–II в. пр. н. е.,[366] върху който впоследствие е била построена една от жилищните инсули на Филипопол, ситуирана южно от декуманус. Предполага се, че настилката на улицата, чиято ширина достига до 10 м е била от каменни плочи, но по-късна сграда, разположена тук, я нарушила.[367] В инсулата, разположена южно, са проучени частично застроявания, които се свързват със съществуването на две сгради, но може и да са част от една, изпълваща цялата инсула. От западната сграда, чиято северна фасада се проследява на дължина над 20 м, са проучени няколко помещения с квадратна и правоъгълна форма, вероятно верижно разположени, като тези с по-големите размери са в северната част, т. е. към улицата, и част от портик, който е свързвал сградата с улицата. Той е бил дълбок 3,55 м, открити са варовикови плинти със следи от колони, вероятно в дорийски стил. Открит е и вход към сградата, широк 4,5 м водещ към огромно по размери помещение (обр. 127, 128).

През втората фаза този вход е бил затворен, дълбочината на портика е била намалена, подовото ниво се повдигнало, но се запазил архитектурният план на сградата и по-ранните градежи били използвани за субструкция на тези от втория период. Нама-

---

[363] Кесякова 2009, 119.

[364] Вж. за възможностите на нумизматичния материал в подобни ситуации, проблемите, които решава, но и тези, които поставя – в Lockyear 2012, 195 сл.

[365] Кесякова 2009, 120.

[366] За некропола- вж. Боспачиева 1995, 43–61; Боспачиева 1997, 19–31; Koleva, Martinova, Bospatchieva 2000, 114–120.

[367] Bospatchieva 2005, 319–320.

лен е обемът на някои от помещенията чрез градежи от речен камък, споени на калова спойка.

Тази сграда продължава в източна посока, където портикът е отново констатиран, заедно с три помещения, разположени верижно зад него. Тук се наблюдава разлика в градежа, който е направен в субструкция и суперструкция от големи дялани камъни на суха зидария. Между тях са били вмъкнати по-малки камъчета. Подовото ниво е глинобитно, горяло.

В предварителния отчет на разкопките се споменава, че при първоначалното изграждане на сградата в инсулата са използвани ломени камъни, споени на калова спойка, които се отнасят към първия строителен период. През втория градежите били от ломени камъни, споени на бял сипкав хоросан. През този втори период нивото е било повдигнато, а по-ранните градежи са били използвани за субструкция. Стените на последния са били украсени с хоросанова мазилка в червено и бяло.[368] Проследена е и водопроводна мрежа в посока изток-запад.

При изграждането на крепостната стена и рова през 172 г. сградата е била нарушена в западна посока. Този ров е бил запълнен след обсадата на града в средата на III в.

Като специфична особеност на проучените сгради, неколкократно споменавана от проучвателя, трябва да се спомене ориентацията им, която се различава от тази на заложената при ортогоналната мрежова улична система. Докато при последната е в посока североизток-югозапад, то в проучения сектор, сградите, както и впоследствие базиликата, са ориентирани в посока югоизток-северозапад.[369] Ние отново ще се спрем на този проблем по-нататък в изследването.

Кварталът престанал да съществува в средата на III в., но след това е бил частично възстановен. Използвани са заварените градежи, новите са били от ломени камъни на калова спойка. Разкопките не са публикувани, но предложеният план показва, че става въпрос най-вероятно за верижно разположени в две редици помещения с квадратна и правоъгълна форма.[370] Била е изградена и работилница за керамични изделия, от която е проучена пещ, калъпи, бракувана продукция, керамика, лампи, теракоти.[371] Съществуването на работилницата се отнася най-общо към III – началото на IV в.,[372] но аз бих разширил границата до края на IV в.,[373] след което през V–VI в. тук се разпростира раннохристиянски некропол[374] и била изградена допълнително кула и прокопан нов ров, използвани до края на VI в. Ширината на новия ров достига до 15 м. Кулата е изградена в субструкция от ломени камъни, споени на розов хоросан с тухлена фракция.[375]

Настилката на кардото, което се открива пред базиликата,[376] разкрита тук, е направена от сиенитни плочи[377] и се смята за най-източното кардо, разположено в рамките на укрепената площ. Улицата е римска (II в.), но се използва и през късната античност.

---

[368] Каров, Боспачиева 1989а, 80.

[369] Вж. Bospatchieva 2005, 319.

[370] Вж. плана, представен в Bospatchieva 2005, 327, Fig. 4.

[371] Те са публикувани в Bospatchieva 2004, 89–104; Боспачиева 1991, 87–109; Чернева-Тилкиян 2002, 429–432.

[372] Bospatchieva 2004, 94.

[373] Тази дата е предмет на специално изследване.

[374] Боспачиева 1994, 63.

[375] Каров, Боспачиева 1989а, 80.

[376] Базиликата е била изградена през втората половина на V в. и е просъществувала до края на VI в.- вж. Bospachieva 2002, 55–76; Gerassimova 2002, 77–82.

[377] Боспачиева 1992, 89–90.

При разкопките е открита и пещ с елипсовидна форма (2,70/2,50 м) принадлежаща към работилница на керамични съдове- амфори, стомни, гърнета.[378]

Датировка:

Проблемите, свързани с датирането на отделните строителни периоди и фази е сложен въпреки, че част от датиращите находки са публикувани. Причините за това са различни, често свързани с нарушения археологически контекст, но най-често с липсата на публикация на стратиграфските напластавяния, както в отделните сгради, така и на цялата площ. По този начин е почти невъзможно да се проследят конструкциите, промените и датите на отделния строителен период. Така например, в „културния пласт в портика" са открити една монета на Реметалк I и две монети на Август.[379] Остава неясно в коя фаза на портика се отнасят монетите и контекстът, в който са открити; как двете фази на портика се проследяват стратиграфски и т.н.[380] Подобна е и ситуацията с т. нар. сграда № 2, т. е. източната част на сградата, където се споменава, че най-ранните монети, открити върху глинобитния под са от времето на Реметалк I и Август.[381] В случая, предвид факта, че пластът е горял, е по-интересно кога се датират последните монети, открити в него, за да може да се предположи и дата на самия пожар.[382] Предвид начина на градеж, коренно различен от останалите, а именно – чрез големи дялани камъни, този период е от особен интерес. Липсата на конкретни данни за стратиграфските напластявания и откритите монети не ни позволяват да разберем отношението им към констатирания тук пожар – дали е този, свързан с въстанието на траките и обсадата на града през 21 г. или по-късен. Впрочем, проучвателката го свързва именно със събитията от 21 г.[383] Другите датиращи находки, като например коринтски и лаконийски керемиди с правоъгълната форма на първите, се срещат и през римската епоха,[384] докато градежите от речен камък на калова спойка в субструкция и кирпичи в суперструкция се срещат във Филипопол в градежи от I в.[385] Предполага се датировка въз основа на откритите монети Маронея (II-I в. пр. н. е.), Македония (I в. пр. н. е.) и монети на Реметалк I и Август с преобладаване на последните.[386] Не можем да не отбележим обаче, че в по-ранните публикации, този период е отнесен към „I–I в.".[387] През 172 г. западната част на сградата и инсулата респективно са били разрушени при изграждането на крепостната стена и

---

[378] Боспачиева 199, 87–109.

[379] Bospatchieva 2005, 319.

[380] Тук няма да се спирам подробно на случая с откритата монета на Одрюза (II в. пр. н. е.), и Август (сечена във Филипи), които били открити южно от базиликата, където разкопките били направени в по-голяма дълбочина – вж. Bospatchieva 2005, 319, поради липсата на контекст на откриването им, което ги прави до известна степен неизползваеми. Ранни монети, даже още от времето на Александър III Македонски са открити върху улична платна и деструкции на сгради от II в., без в дълбочина да са откривани останки от това време. Най-характерни са примерите с обект „х-л Тримонциум-лятна градина" и агората.

[381] Bospatchieva 2005, 320.

[382] Представянето на най-ранните монети, открити в пласт като начало на периода, т. е. като *terminus anre quem* – вж. Bospatchieva 2005, 321 е методологически неправилно. Най-късните монети от даден пласт дават единствено *terminus post quem* за следващия период.

[383] Вж. Bospatchieva 2005, 321.

[384] Bospatchieva 2005, 320–321.

[385] Предложените паралели със Севтополис и Пистирос – вж. Bospatchieva 2005, 320 са некоректни.

[386] Вж. Bospatchieva 2005, 320.

[387] Боспачиева 1994, 63.

рова пред нея, като по този начин сградата е останала извън укрепената площ и вероятно унищожен в средата на III в.

Публикация: Каров, Боспачиева 1989а, 79–80; Боспачиева 1991, 87–109; Боспачиева 1992, 89–90; Боспачиева 1994, 63; Боспачиева 1996, 56–57; Bospačieva 2001, 173–183; Bospatchieva 2005, 316–330.

Пореден номер: 53.

Име: правоъгълна антична сграда.

Местоположение: ул. „Родопи“ № 10, УПИ XI–398, кв. 464.

Година на проучване: 2011 г. – спасителни археологически разкопки под ръководството на Ж. Танкова и Др. Гърбов.

Описание на разкритите останки:

При проведените археологически разкопки на площ от 127 кв. м са разкрити останките от една антична сграда с няколко строителни периода. Тя е издължена, ориентирана в посока изток-запад, с ясно изявени две помещения. Разкрити са три строителни периода.

През първия строителен период, който има три фази, теренът е бил подравнен с тръмбовка от речна баластра, сгур и пръст, след което е била изградена сградата. Зидовете, чиято субструкция достига на дълбочина до 1,2 м, са изградени от ломени камъни на калова спойка, подовото ниво е глинобитно. Сградата от тази фаза е била изгоряла, впоследствие възстановена (втора фаза). При възстановяването подовото ниво е повдигнато, градежите се запазват и преизползват, в едно от помещенията ѝ е било обособено квадратно пространство чрез стена от половинки тухли. Сградата е била опожарена, след което възстановена (трета фаза). Нивата са повдигнати, но от южна страна към нея е било пристроено сервизно помещение, изградено от тухли на хоросанова спойка, а в южната стена на сградата е била поставена дренажна тръба.

Сградата от този период е била унижощена следствие от пожар.

Новата сграда, която била изградена, частично преповтаряла като план старата и била изградена с цокъл от ломени камъни, споени на бял хоросан с височина до 0,50 м, като на определени интервали са били поставяни грубо обработени квадри и суперструкция от кирпичен градеж, обмазан с бял хоросан. Подовото ниво е глинобитно, покривната конструкция е била държана от дървени стълбове. Южно от сградата е била построена допълнително лека конструкция, източно от която е проучена куполна пещ с подковообразен план, а югоизточно от нея – плочник.

През следващия, трети, строителен период, кирпичените зидове и цоклите са били заменени от такива от ломени камъни на розов хоросан, в едно от помещенията е било направено голямо правоъгълно огнище. Помещението, разположено южно от сградата е било изцяло преустроено в *opus emplectum*. Сградата впоследствие е изоставена.

Датировка:

Първият строителен период и неговите фази се отнасят към втората половина на II в. – първата половина на III в. (251 г.), вторият строителен период – втората половина на III – началото на IV в.,[388] а третия – IV- първата половина на V в.

Публикация: Танкова, Гърбов 2012, 339–341.

[388] Бих отнесъл началото на този период след 70-те години на III в., но това остава хипотеза.

Пореден номер: 54.

Име: Първа градска поликлиника.

Местоположение: в карето, затворено от ул. „Патриарх Евтимий“ и ул. „Света гора“.

Година на проучване: 1969–1970 г.**,** спасителни археологически проучвания под ръководството на Л. Ботушарова.

Описание на разкритите останки:

Резултатите от разкопките не са публикувани. При разкопки е проучена изцяло инсула, затворена от северна и южна страна с декумани, които са разкрити на дължина до 33 м. Те са с леко отклонение в сравнение с останалите декумани, проучени в сектора около агората,[389] широки са 5,80 м и са постлани с големи сиенитни плочи, ограничени от две страни с бордюри. Инсулата, която затварят има дължина 33,40 м.[390]

Датировка:

Резултатите от разкопките не са публикувани, откритите сгради се датират през IV в., върху руините на сгради от II–III в.

Публикация: уличните платна са публикувани в Кесякова 1977, 55; Ботушарова, Танкова 1982, 55.

Пореден номер: 55.

Име: перистилна сграда.

Местоположение: ул. „Козлодуй“ № 2.

Година на проучване: 2011 г. – спасителни археологически проучвания под ръководството на Е. Божинова и С. Христева.

Описание на разкритите останки:

По време на разкопките на площ от 115 кв. м са проучени пластове, отнасящи се към римската епоха, Късната античност, Средновековието и от времето на Османската империя.

Най-ранният проучен период се разделя на две фази. През по-ранната фаза не са открити останки от архитектура, докато към втората фаза принадлежат останките на една или две сгради, от които са проучени няколко помещения. Те имат правоъгълна форма, ориентирани са в посока изток-запад и излизат извън рамките на проучваната площ, групирани са от двете страни на едно друго, ориентирано в посока север-юг, вероятно коридор. Ориентацията на останките е идентична с тази на останалите инсули в града. Градежите са били направени в *opus incertum* от ломени камъни, споени на бял хоросан, някои от тях имат кирпичена суперструкция, стените са били обмазани с хоросанова или глинена мазилка. Предполага се, че към този период се отнасят и градежи от големи каменни блокове, сред които се откриват и мраморни фрагменти от постамент за статуя или екседра с надпис, както и оброчна плочка на трите нимфи с посветителен характер.[391] Подовите нива на помещенията с едно изключение, когато настилката е била тухлена,[392] са били глинобитни.

Сградата загива от пожар, както съдим от разкритите горели кирпичени дестркуции.

Възстановяването на сградата става с изравнителен пласт, върху който лежат или са вкопани структурите от следващия втори строителен период. Планът на новата сграда

---

[389] Кесякова 1977, 57.

[390] Кесякова 1977, 55.

[391] Вж. Божинова 2012, 333–334. Аз съм склонен да отнеса тези градежи към един по-късен период, и по-точно най-рано след 70-те години на III в.

[392] Това е в рамките на т. нар. коридор.

не следва този на по-ранната, като е разкрит частично вътрешен перистилен двор. Остава неясно дали дворът е бил квадратен и правоъгълен, като второто е по-вероятно. Запазена е ширината му – 6 м, настилката е направена от тухли и каменни плочи (гнайсови и гранит). Дворното пространство е ограничено от север и юг. От север от масивна каменна стена, вероятно стилобат, а от юг – от бордюр. От портика е открита база за колона *in situ*, преизползван барабан, вкопан и укрепен с ломени камъни, а към сградата – два долиума. Разкрит е и кладенец в площта на двора. За съжаление остава неясна планировката на сградата от този период.[393] Сградата е била унищожена следствие от пожар.

Датировка:

Началната дата на застрояването тук се отнася към края на I в., като втората фаза на първия строителен период се датира в първата половина на II в. Опожаряването на сградата е станало през 250/251 г.

Вторият строителен период е датиран въз основа на откритите монети между края на III в./началото на IV в. до средата/третата четвърт на IV в.[394]

Публикация: разкопките не са публикувани – подробен отчет е предаден в Божинова, Христева 2012, 333–335.

Пореден номер: 56.

Име: декуманус със сгради.

Местоположение: ул. „Козлодуй“ № 3а и 3б.

Година на проучване: 2011 г., спасителни археологически проучвания под ръководството на Е. Божинова.

Описание на разкритите останки:

На площ от 200 кв. м са открити останки от ранноелинистическата епоха, римската епоха, късноантичната епоха, Средновековието и Османската империя.

Най-ранният разкрит при разкопки период е констатиран сондажно, като не се е достигнало до стерил и културните пластове в дълбочина не са били изчерпани. Над този период следва хиатус с дебелина 0,30 м, съставен от сивочерна глинеста пръст, най-който следват останките от втория строителен период.

От втория строителен период е разкрит *decumanus* с дължина 9,30 м, чиято настилка е била изградена от големи каменни плочи с неправилна форма, от които е запазен редът над канала. Самият канал, изграден от ломени камъни, споени на бял хоросан, показва съществуването на по-ранна улица, чиято настилка е била демонтирана и по този начин са останали единствено следите от канала на тази улица, преизползвани при по-късния канал.

От двете страни на канала, в рамките на уличното платно, са разкрити 9 водопровода от глинени тръби, споени с бял хоросан.

От двете страни на улицата са разкрити фасадните зидове на сгради, разположени там. Те са били изградени с ломени камъни, споени на бял хоросан, с преправки.

---

[393] Към този период или преди него се отнася и стената, изпълнена с мраморни сполии. Проблемът тук е дали има връзка между нея и перистилния двор. Според предложеният от проучвателя план, този градеж, ориентиран в посока север-юг без съмнение е бил разположен в трасето на т. нар. коридор от първия строителен период и под настилката на перистилния двор. Това показва, че има и друг период, като перистилната сграда не се отнася непосредствено към възстановителните дейности след 70-те години на III в.

[394] Възможна е по-късна начална дата предвид съображенията, изказани в предходната бележка, но това за момента остава хипотетично. Не бих се изненадал ако и крайната дата е малко по-късна.

Проучена е частично сградата, разположена южно от декумануса. Тя има правоъгълен план, с вероятен вътрешен двор и кладенец в него, около който са били разположени помещенията. Градежите са различни: част от тях имат за основа редуващи се големи каменни блокове, които са и долната част на суперструкцията, надградени с кирпичен градеж, при други – субструкцията е била от речни камъни на калова спойка. Констатирани са множество преправки. В едно от помещенията е открита пещ, стените на помещенията са били украсени с мраморни и хоросанови профилирани корнизи.

Сградата е била унищожена следствие от пожар, след което не е била възстановена. Теренът е бил подравнен, бил е прокаран нов декуман, използващ до голяма степен трасето на по-ранния. Останките от по-късната сграда, разположена южно от улицата, са изключително оскъдни предвид по-късните вкопавания. През този период северната сграда се изместила частично върху настилката на улицата.

Датировка:

Най-ранният период, проучен до този момент, принадлежи към ранноелинистическата епоха, след което следва ясно отчетлив хиатус и останките от втория строителен период, към който се отнася пласт с дебелина 2 м. От него са констатирани две фази, като от първата фаза не са открити останки от масивна ахритектура. Тази фаза е отнесена към края на I в. – първата половина на II в., а втората фаза – средата/втората половина на II в. до средата на III в. (251 г.), когато сградата е била опожарена. Пластът е богат на лампи, теракоти, жертвеници, амфорни печати на малоазийски търговци, мортарии, които датират периода.

Възстановяването на улицата и сградите е отнесено към епохата на Късната античност от проучвателя. Аз бих допуснал по-скоро началото на този период да бъде отнесено след 70-те години на III в. Краят на сградите и улицата, чиято настилка е била демонтирана е отнесено към VI в.

Публикация: разкопките не са публикувани – подробен отчет е предаден в Божинова 2012, 335–337.

Пореден номер: 57.

Име: декуманус със сгради.

Местоположение: ул. „Ген. Скобелев“ № 30–34.

Година на проучване: 2007 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на М. Мартинова-Кютова.

Описание на разкритите останки:

Най-ранните останки са проучени сондажно. Разкрити са частично две помещения и есхара, украсена с геометрични орнаменти.

Частично са разкрити и проучени и останките от следващия, втори строителен период, характеризиращ се с градежи от ломен и/или речен камък, споени на калова спойка в субструкция и кирпичи в суперструкция. Разделянето между суб- и суперструкцията е ставало посредством банкет.

С повече данни разполагаме за третия строителен период, когато сградите са били разположени от двете страни на разкрит тук декуманус, съответно в северната и южната инсула. Проучени са в дълбочина останките в северната инсула, където са разкрити шест помещения с входове помежду им и към декуманус, тангиращ сградата от юг. От последния е запазена единствено една сиенитна плоча, покриваща зидания канал,[395] но изглеж-

[395] Мартинова-Кютова 2008b, 397–398.

да, че трасетата на двете улици са се повтаряли. Липсата на публикувани архитектурни планове не позволява да придобием цялостна представа за планировката на сградата, от която са проучени жилищни и търговски части. Най-западното разположено помещение е служело за железарска работилница, докато в друго са открити останки от три питоса *in situ*. В тази сграда е открит и „обособен комплекс от култови съоръжения, обслужващи домашния лараријум“.[396] Изглежда, че сградата е престанала да съществува следствие от пожар. Сградата се датира най-общо през II–III в.

Към епохата на Късната античност се отнасят разкрития и запазен декуманус с настилка от сиенитни плочи с по-малка дебелина от обикновеното, с малки ями с различни размери и дълбочина по повърхността. Част от настилката е разнесена. Платното е било ограничено от бордюри, за които са били разположени сградите в северната и южната инсула. В южната инсула са проучени три верижно разположени помещения, като в най-северното са открити три питоса *in situ*, даващи основание на проучвателя да допусне, че това помещение, което е с директен достъп до декумануса, е било използвано за търговия със зърно.[397]

От сградата в северната инсула са проучени частично жилищната и стопанската част, като към последната принадлежи вкопано зърнохранилище с кръгла форма и настилка от тухли. Отново, липсата на публикувани архитектурни планове не позволява да придобием цялостна представа за разкритите структури и оттук – планировката на инсулата. Тази сграда се отнася най-общо към IV-началото на V в.[398]

В източната част на площта е проучена друга сграда от късната античност.

Датировка:

Липсват данни за стратиграфията и датиращ материал. Вероятно датировката на ескарата е дала и датата на разкритите най-ранни останки на обекта към IV–II в. пр. н. е. Вторият строителен период е датиран през втората половина на I в. от н. е.,[399] докато третият – II–III в. Наличието на горял пласт вероятно е указание за това, че сградата е пострадала през средата на III в.

По-сложен е проблемът с датирането на сградите и улицата през Късната античност. Вероятно възстановяването на сградите и декумануса е станало през IV в., като датировката на сградата, разположена в северната инсула показва, че най-вероятно тя е пострадала при превземането на града от хуните през 441–442 г.

Можем да предположим, че сградата, разположена в източната част на проучената площ и която не е съобразена с планировката на по-ранните сгради, може да се отнесе към времето след средата на V в.

Прави впечатление в отчета, че не са посочени строителните техники, използвани през различните строителни периоди, които не са ясно разграничени и предадени.

Публикация: разкопките не са публикувани, освен в кратък отчет – Мартинова-Кютова 2008b, 397–399.

---

[396] Мартинова-Кютова 2008b, 398.

[397] Мартинова-Кютова 2008b, 398.

[398] Тя функционирала през IV- началото на V в.- Мартинова-Кютова 2008b, 398.

[399] Мартинова-Кютова 2008b, 398.

Пореден номер: 58.

Име: декуманус и сгради.

Местоположение: ул. „Макгахан“ № 10, УПИ III–1571, кв. 389.

Година на проучване: 2002 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Ж. Танкова и Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

Проучената площ е 150 кв. м като разкопките по цялата площ са до котата на строителство, а под нея са направени два сондажа за изясняване на стратиграфските напластявания. Проучените останки се отнасят към три строителни периода, като вторият и третият са отнесени към Късната античност и Средновековието респективно. От първия строителен период е разкрит сектор от декуманус с ширина 5,40 м и настилка от големи сиенитени плочески камъни и частично сградите, разположени покрай него. От сградата, разположена южно, са проучени частично две помещения, като размерите на едното от тях са повече от 11 м дължина и 3,80 м ширина. Предполага се, че градежите са в *opus mixtum* с хоросан, премесен с тухлен прах, подът е хоросанов с дебелина 0,10 м. От сградата, разположена северно е проучено едно помещение (4,20/1,60), изградено по идентичен начин.

В помещението с хоросановия под е заложен сондаж, който разкрива наличието на по-ранно застрояване от ломени и дялани камъни споени на бял хоросан в суперструкция и ломени и речни камъни на калова спойка в субструкция с разграничителен банкет между тях. По-късният градеж застъпва по-ранния, използван като субструкция.

Втори сондаж е заложен в трасето на декуманса, където е констатиран канал от ломени камъни, споени на бял хоросан, премесен с тухлен прах, и три глинени водопровода. Не е открита настилка или останки от по-ранен канал. Остава неясно наличието на по-ранна улична настилка тук, вероятно ограбена при прокарването на новата улица или последната да не е следвала заварената улична мрежова система.

Датировка:

Първият строителен период е датиран от края на III–IV в.,[400] но вероятно продължава до средата на V в. Бихме могли да предположим дата за настилане на декуманса след 270 г.

Публикация: Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 283–284, 301–302, обр. 17–19.

Пореден номер: 59.

Име: останки от улица.

Местоположение: ул. Митрополит Панарет № 26.

Година на проучване: 2007–2008 г.- спасителни археологически разкопки, ръководител – М. Мартинова.

Описание на разкритите останки:

Разкрит е сектор от улицата, която тръгва от комплекса „Източна порта“, източния тротоар с ширина 2,40 м, зад който е бил разположен портик с ширина 4,60 м.[401] Мраморната колонада в римо-коринтски стил е носена от масивен стилобат, чиято субструкция, изградена от ломени камъни, споени на бял хоросан, премесен с тухлен прах и фракции тухла, достига до 5,50 м дълбочина. Настилката на улицата е направена от големи сиенитни блокове със запазени коловози в нея. Изцяло е запазена и настилката на тротоара.

---

[400] Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 284.

[401] В различните публикации на Мартинова е дадена различна ширина на портика- вж. 4,50 м в Мартинова 2008, 399 – 4,60 м – Мартинова, Пировска 2011, 222.

В сектора на портика е направено сондажно проучване в дълбочина за проследяване на стратиграфските напластявания. Открити са останки от ранноелинистическата епоха и римския град.

Градежите от римския период, ломени камъни на бял хоросан, са с различна от улицата ориентация. Остават непубликувани, но ориентацията на разкритите частично помещения са в синхрон с посоката на инсулите в ортогоналната улична мрежова система.

Датировка:

Обектът и материалите не са публикувани, спорадичните данни, които се представят в предварителните отчети и други публикации, не позволяват да се потвърдят изказаните от проучвателя датировки. Остават неясни и „римските градежи" и тяхната датировка.

Публикации: Мартинова 2008, 399–400; Мартинова 2009, 387; Мартинова-Кютова, Пировска 2011, 220–222.

Пореден номер: 60.

Име: антични сгради.

Местоположение: ул. „Митрополит Панарет", (бившата ул. „Никола Господинов" бл. 3)

Година на проучване: 1994–1995 г. – спасителни археологически проучвания под ръководството на Ж. Танкова, З. Каров и М. Мартинова.

Описание на разкритите останки:

Проследена е улица в продължение до 15 м,[402] която е синхронна с улицата, тръгваща от комплекса „Източна порта" към града. Тази улица е била изградена върху по-ранни градежи, които приличат на верижно разположени помещения.

Разкопките са непубликувани и не може да се придобие представа за архитектурната планировка на сградите (обр. 126).

Датировка:

Липсва публикация на резултатите от разкопките, което не позволява да се проверят изказаните от проучвателите датировки. Така например, се споменава, че откритата улица, която извива в югоизточна посока е улица от „римската епоха",[403] което едва ли е така, предвид факта, че тя е синхронна с късноантичната улица, тръгваща от почетната арка в комплекса „Източна порта". Всъщност, това е т. нар. улица Тримонциум, чийто канал е изграден с розов хоросан.

Публикация: липса на пълна публикация на античните пластове, кратък отчет в Каров, Мартинова 1989, 80–81; Мартинова 1995, 95; Мартинова 1996, 83; Мартинова 2002, 297–300.

Пореден номер: 61.

Име: антични сгради и късноантична улица.

Местоположение: УПИ XXIX – 722, ул. „Душо Хаджидеков" № 2 и УПИ XXVIII- 723, ул. „Митрополит Панарет" № 27 от кв. 392 по плана на СГЧ – гр. Пловдив.

Година на проучване: 2009–2011 г.; през 2009 г. спасителните археологически разкопки са ръководени от И. Топалилов и К. Станев, а през 2010–2011 г. от Е. Божинова.

Описание на разкритите останки:

По време на разкопките на площ от 600 м^2 са разкрити структури и сгради от съвременността до ранноелинистическата епоха, а вероятно и по-рано.[404] Към най-ранния със

[402] Мартинова 1995, 95.

[403] Мартинова 2002, 300, фиг. 3.

[404] Така Е. Божинова споменава за „неидентифициран праисторически период", вероятно

сигурност идентифициран период принадлежат няколко ями, едната от които с формата на глинен съд[405] и подови глинобитни нива, без архитектурни останки.

Между този период и следващия първи строителен период се констатира наличието на хиатус от сив глинест пласт. Между хиатуса и този период са разкрити няколко глинобитни нива от римската епоха, вероятно от сгради с паянтова архитектура.[406] Самият първи строителен период, който се датира в римската епоха, се разделя на два подпериода с многобройни преправки и надграждания. Първият подпериод, т. е. ранният, е проучен частично, като е разкрито помещение в северната част на площта, чийто градежи са от ломени камъни в субструкция и кирпичи в суперструкция и три глинобитни подови нива, за изграждането на които са използвани фрагменти строителна керамика. Помещенията от тази подпериод са с неправилна правоъгълна форма, ориентирани в посока изток-запад. Предполага се, че тук е функционирала работилница за производството на двуделни фибули и дъговидно извит лък. Проучените пещи, синхронна с най-ранното ниво е пещ с кръгъл план, а с най-късното – две с правоъгълен, както и откритите над 150 фрагмента от поти и над 1500 фрагмента от глинени калъпи за еднократна употреба, подсказват възможното използване на комплекса или на съществуването в непосредствена близост на грънчарска работилница; тук са открити и три глинени антефикса.[407]

От втория подпериод са проучени частично или изцяло отново верижно подредени помещения в източната половина на обекта, като тяхната ориентация не следва тази на по-ранните градежи. Суперструкцията на стените отново е кирпичена.

През втория строителен период се трасира и изгражда улица, т. нар. улица Trimontium, която тръгва от комплекса „Източна порта“ и се отправя на югозапад към склоновете на Трихълмието и после обратно се връща към главната улица, която тръгва от градската порта. От този период са разкрити сгради както източно от улицата, така и западно от нея, със значителни поправки и преустройства на самите сгради. Краят на този период се свързва с изоставянето на сградите (обр. 155).

През Средновековието в площта на улицата е била изградена полувкопана землянка, а помещенията на късноантичната сграда са били преизползвани, като в тях, а и в рамките на улицата се откриха многобройни ями за съхраняване на зърно. Впоследствие, значителна част от тях са били нарушени през епохата на Възраждането и съвременността, когато настилката на самата улица е била използвана частично за под на избено помещение.

Датировка:

Археологическият материал, а именно – битова и строителна керамика, пулове, фрагменти от питоси и монети на Филип II и Александър III, както и амфора с печат от 30-те–20-те години на IV в. пр. н. е. датират ямите и свързаните с тях глинобитни нива от най-ранния сигурно проследен период на обитаване.

Впоследствие, мястото е било отново застроено със сгради от паянтова конструкция от първата половина на I в. и най-вероятно след 21 г. Първите каменни конструкции, които поставят и началото на първия строителен период (първа подфаза) са отнесени към втората половина на I в.[408] Извършената реконструкция и преустройство (втора подфаза) е датирана към началото на II до началото на III в., като през 251 г. сградите са били разрушени.

каменно-медната епоха – вж. Божинова 2011, 346, 348.

[405] Вж. Топалилов 2010; Божинова 2011, 348.

[406] Божинова 2011, 348.

[407] Божинова 2011, 348.

[408] Божинова 2011, 348.

Впоследствие са били възстановени, като запазените конструкции в западната половина на обекта принадлежат към този период. Този период започва през IV в. продължава до началото на VII в. След това следва хиатус на обекта, като средновековният пласт започва през IX в. и продължава до XIV в.

Публикация: Божинова 2011, 346–348; Топалилов, Станев 2010, 386–388; Топалилов, Станев (под печат).

Пореден номер: 62.

Име: Източна порта.

Местоположение: площад „Александър Малинов“ (стар „Цар Шишман“).

Година на проучване: 1921 г., 1946 г. – изкопи за градска канализация; 1977–1980 г. първоначално спасителни, а впоследствие редовни археологически разкопки под ръководството на Л. Ботушарова и Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

Археологическото проучване не е приключило. Освен това, голяма част от разкритията се отнасят към епохата на Късната анитчност, но въпреки това е възможно да се представят няколко основни акцента в проучванията.

Най-ранният строителен период, проучен до този момент на обекта, се свързва със сгради, изградени с паянтова конструкция. Самият пласт, който се отнася към този период е силно наситен с въглени и пепел пласт, силно обгорели фрагменти от кирпичени тухли, премесен със строителна керамика, фрагменти керемиди, долиуми и др. Открити са и фрагменти от стенна мазилка с щукатура. Находките са оскъдни.[409]

Вторият строителен период се изявява с градежи от ломени камъни и/ или речни камъни, споени на калова спойка в субструкция и долната част на супреструкцията, която продължавала във височина с кирпичен градеж. Същевременно с това обаче, зидовете са били и от ломени камъни, споени на бял хоросан в суперструкция и ломени и/или речни камъни, споени на калова спойка в субструкция; в други случаи субструкцията и долната част на суперструкцията са били изградени от ломени камъни на бял хоросан, а горната част от суперструкцията – с кирпичен градеж. В някои от случаите, градежите са от ломени камъни на калова спойка или суха зидария.

Част от градежите от този строителен период са били пресечени от римската крепоста стена, ориентирана в посока северозапад-югоизток, преминаваща през средата на обекта. Нужно е да се отбележи, че те се откриват както южно, така и северно от крепостната стена, т. е. *extra muros*. Преди да се спрем на нея обаче, е необходимо да обърнем внимание и на още една постройка, изградена тук преди крепостната стена, а именно – почетна арка, разположена североизточно от нея (обр. 60). Тя е разкрита частично, но е ясно, че принадлежи към типа „трипилон“ (*tripylon*), т. е. с три отвора, като централният е основен и най-голям (обр. 65). Пилоните са изградени в *opus quadratum* от пясъчникови квадри, поставени върху мраморен профилиран базисен ред, проходите са облицовани с мраморна стенна облицова и украсена с богата мраморна архитектурна декорация (обр. 61, 62, 63). От арката е открит мраморен фрагмент с надпис: AYTO, поставен в поле, рамкирано от горната и долната страна. Вероятно е принадлежал към антаблеман. Самата арка е разположена на трасето на *via diagonalis*, който идвал от Бизантион.

[409] Информацията дължа на Е. Кесякова на която изказвам благодарности.

Южно от тази арка, която впоследствие, през IV в. била интегрирана в крепостната стена на Филипопол и се превърнала в неговата парадна порта (*porta triumphalis*), е била разположена крепостната стена. Разстоянието между арката и стената е 14 м.

Самата крепостна стена е запазена частично, защото голяма част от нея в епохата на Късната античност, е била разрушена за да бъде изграден новият комплекс, известен като „Източната порта". Той се състоял от триумфалната порта, т. е. старата арка, улица за процесии, украсена от двете си страни с двуетажни портици, зад които са били верижно разположени помещения и др. (обр. 64, 66) За интергрирането на арката и изграждането на улица от епохата на Късната античност към нея е било необходимо крепостната стена на места да бъде демонтирана почти до банкет или до най-долния ред квадри от суперструкцията. Все пак е ясно, че външното лице на стената е изградено в *opus quadratum*, с големи сиенитни и пясъчникови квадри, голяма част от тях рустицирани, споени на бял или розов хоросан. Размерите на квадрите варират: дължината е между 1,40/3,20 м, ширината: около 0,60 м, колкото е и височината на реда. Най-добре е запазената стената в източната част, където е била преизползвана през късната античност и са западени три реда от квадровия градеж, споени на розов хоросан. В останалата част е един ред. Квадрите са поставени с техниката „Биндер-Лойфер". Банкет отделя суперструкцията от субструкцията, изграден от ломени камъни, споени на бял хоросан. Вътрешното лице на крепостната стена е изградено от туфели, а пълнежът – блокаж от ломени камъни, споени с бял хоросан. Изключително фрагментарно са запазени пълнежът и вътрешното лице. За момента остава неясен характерът на субструкцията, но можем да допуснем, че е идентичен с този, констатиран и при останалите сектори от проучената крепостна стена. На места се разкрити двустъпални берми (обр. 70).

Възможно е, под настилката на улицата да се е развивала порта с кула.

При случайни изкопни работи през 1921 г., се открит и т. нар. „Фриз на здравоносните божества" (обр. 94), преизползван като сполия и по-точно страница на вход.

Датировка:

Въпреки, че разкопките не са завършени и не са публикувани, датирането на основните компоненти и периоди от комплекса е направено. Така например, арката е отнесена към II в., впоследствие въз основа на запазените архитектурни орнаменти е датирана по-точно – при управлението на Хадриан (117–138), крепостната стена е изградена през 172 г., комплексът с монументалната улица и портици – в IV в., когато арката е превърната в порта. На този етап остават неясни два въпроса: датирането на най-ранния, проучен до момента период, който е завършил с пожар и началото на последвалия втори строителен период, когато е била изградена и крепостната стена.

Публикация: Дякович 1921, 127–178; Колев 1971, 102–104; Цончев, Ботушарова 1948, 185–186; Botušarova, Kesjakova 1983, 267–273; Кесякова 1994, 93–98; Димитров 2009, 91-93; Мартинова-Кютова, Пировска 2011, 211–231.

Пореден номер: 63.

Име: Късноантичен комплекс с гробница.

Местоположение: ул. „Александър Пушкин" № 4, разположен на около 70 м от комплекса Източна порта, извън рамките на укрепения град (*extra muros*).

Година на проучване: 2005 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Ж. Танкова и И. Топалилов.

Описание на разкритите останки:

На площ до 150 км. м са проучени основно останките на късноантичен комплекс с гробница в него, погребения, принадлежащи към античен и средновековен некропол.

Чрез сондаж, целящ да проследи и проучи субструкцията на късноантичните градежи, се констатира наличието на кирпичена сграда с глинобитно подово ниво, която се отнася към II- средата на III в. Сградата е била унищожена и впоследствие не е възстановена, като изглежда, че тук се разраства северния некропол на града чрез проучените погребения.

Датировка:

Керамичният материал, свързан с глинобитното ниво и пласта деструкции, датира сградата към II в.- първата половина на III в. Погребенията от античния некропол са ориентирани в посока запад-изток, което прави много вероятно датирането им в IV в.[410]

Публикации: резултатите от разкопките на са цялостно публикувани – вж. отчета в Танкова, Топалилов 2006, 260–262; късноантичната гробница и проблеми, свързани с интерпретацията на късноантичния комплекс са дискутирани в Топалилов, Йорданова, Димитрова 2008, 455–470; Topalilov 2007, 37–62**.**

Пореден номер: 64.

Име: раннохристиянски мартириум.

Местоположение: ул. „Мара Гидик“ № 14, в пресечката с ул. „Неофит Бозвели“, на около 70 м североизточно от комплекса „Източна порта“, извън рамките на укрепения град.

Година на проучване: 1993 и 1995 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на М. Боспачиева.

Описание на разкритите останки:

Под останките от шестконхална сграда, интерпретирана като раннохристиянски мартириум, е проучен пласт от деструкции на сгради, които са били изградени от кирпич и дървени греди. Открити са фрагменти керамика, характерни за жилища предмети като глинени лампи, бронзови или костени игли и др. Не е проследена планировка на отделните сгради. Сградите са били унищожени следствие от пожар през средата на III в. Предполага се, че след това няма застрояване на мястото чак до времето на изграждане на късноантичната сграда,[411] украсена с мозайка през втория си период, чието съществуване се отнася към IV–VI в.[412] Впоследствие, тук е била изградена и църква, датирана в XI–XII в.

Датировка:

По време на проучването на пласта с деструкции на кирпичената сграда са открити освен посочените по-горе малки находки и монети на Траян и Гета. Те позволяват на проучвателя да допусне, че пожарът, довел до края на кирпичените сгради тук се свързва с превземането и опожаряването на града от готите през 251 г., свидетелства, от които са открити при почти всички археологически разкопки в града. Що се отнася до долната гра-

---

[410] Ориентацията на тези погребения е в контраст с погребенията в античния некропол, открит в близост до крепостната стена на града в източното подножие на Небеттепе – вж. за тях – Botoucharova, Kesjakova 1980, 137, 139–140, fig. 1; Ботушарова, Танкова 1982, 47, 61, б. 11.

[411] Заснемането на архитектурните останки на обекта, както и част от фотографския материал показват съществуването на градежи, които са били инкорпорирани в новата сграда или застъпени от нея – вж. Bospatchieva 2001, 62, fig. 3a; 63, fig. 4a, 4b. За съжаление ние не разполагаме с данни за тях, но е възможно те да са принадлежали на сгради, съществували след горелия пласт от средата на III в. и преди изграждането на сградата, интерпретирана като мартириум.

[412] Проучвателят я датира към „времето на Константин I и след това“ – вж. Bospatchieva 2001, 66, но е допусната и по-късна датировка – вж. Topalilov, Ljubenova 2011. Впрочем, самият проучвател се колебае – вж. Bospatchieva 2001, 68.

ница, то тя е поставена преди изграждането на крепостната стена през 172 г., която е била разположена в непосредствена близост.

Публикация: Bospatchieva 2001, 59–60; 66; възможна графична възстановка на мартириума е предложена в Boyadjiev 2001, 71–75.

Пореден номер: 65.

Име: стопанска сграда.

Местоположение: ул. „Макгахан“ № 1, УПИ-XIII–737, кв. 126 по плана на ЦГЧ – Пловдив; в източното подножие на Трихълмието.

Година на проучване: спасителни сондажни разкопки през 2006 г.- ръководител И. Топалилов.

Описание на разкритите останки:

Стратиграфският сондаж с размери 7/3 м (И-З/С-Ю) показа съществуването на напластявания от IV в. пр. н. е. до 188/145 г. пр. н.е., когато съществуващата сграда е била опожарена, следва хиатус и изграждането на стопанска сграда от римската епоха от ломени камъни на бял хоросан в долната част на суперструкцията и кирпич в горната. Сградата е била преустроена и впоследствие загинала от пожар (обр. 141–146).

След това се изгражда нова сграда, която няма нищо общо с по-ранната и чийто план поради фрагментарност на останките и ограничената площ на проучване остава неясна.

Датировка:

Първоначалната стопанска сграда от римската епоха е изградена вероятно в края на I-първата половина на II в. (върху подовото ниво е открита монета на Антонин Пий, сечена във Филипопол и керамика от II в.), по-късната стопанска сграда е била разрушена през IV в. следствие от пожар. Последната сграда е от епохата на Късната античност и съществува до края на VI в.

Публикации: липсва пълна публикация на находките от разкопките, част от тях са публикувани в отделни изследвания; за основните резултати от разкопките – вж. отчета в Топалилов 2007а, 387–390.

Пореден номер: 66.

Име: Театър[413].

Местоположение: южните склонове на Джамбазтепе.

Година на проучване: 1968–1978 г. разкопки на кавеа, орхестра и скене; 1979–1981- реставация; 1982–1984 г.- разкопки на централния вход на театъра – спасителни разкопки на Л. Ботушарова и В. Коларова; 2008–2009 г. разкопки на централния вход на театъра под ръководството на М. Мартинова-Кютова по програма „Проучване, възстановяване, консервация и адаптиране за ползване на Северния вход и Лоджията на Античния театър“.

Описание на разкритите останки:

При проучването на главния вход на театъра най-ранният строителен период е от епохата на елинизма с частичното разкриване на жилищно помещение. Градежът е бил от ломени камъни, споени на калова спойка, частично е разкрито огнище и глинобитно ниво.[414] Впоследствие, разкритите структури са били затиснати от страниците на входа на театъра, при чието изграждане теренът е бил предварително подравнен чрез чакъл.

---

[413] Театърът ще бъде специално разгледан в следващата глава – гл. 3. 5.

[414] Мартинова-Кютова 2010, 391; Мартинова-Кютова 2009а, 386.

Страниците на входа са запазени на височина до 5,5–6 м, изградени в *opus pseudoquadratum*.[415] При проучването на страниците на входа се констатират две фази: първата се характеризира с използването на квадри от пясъчник и градеж от ломени камъни, споен с бял хоросан, докато при втората квадрите от пясъчник са заменени от сиенитени, синхронният градеж е от ломени камъни, споени с хоросан, премесен с тухлен прах и фрагменти тухли (обр. 57). Ширината на страниците се променя от 2,20 м през първата фаза до 2,90 м през втората фаза.[416] Денивелацията на терена е преодолявана чрез прекъсване на долните три реда блокове или с намаляване на височината на отделните редове.

При разкопките е документиран вероятно последният носещ радиален зид на театъра от първата фаза, изграден от ломени камъни на бял хоросан, но бил конструктивно свързан със „западната страница на входа" и принадлежащ към *summa cavea*.[417] Освен това се констатира разширяване на театъра чрез изграждането на „още един, трети ранг на кавеата", като не става ясно нито връзката на това разширение със страниците на входа, нито начинът на градеж.[418] Идентифицирането на това разширение като „трети ринг" не е правилно, тъй като е известно, че театрите от римската епоха имат три *caveae*, като обикновено най-горната – *summa cavea* е била с най-малки размери и следователно редове.[419] В този смисъл, по-коректно, според мен, би било да се определи разширението на театъра като разширение и на съществуващата *summa cavea*.

Пред входа на театъра е проучено погребение със стреховидно покритие от тегули, трупополагане, без инвентар.[420]

Впоследствие, част от останките на театъра са били разрушени от Възрожденска яма.[421]

Датировка:

Датировката на най-ранните останки, които са отнесени към IV-III в. пр. н. е., е направена чрез стратиграфската позиция на разкритите останки, оскъдно количество работени на ръка керамика и особено чернофирнисовата керамика.

В отчетите не са посочени датировки на двете фази, констатирани при страниците на входа. Допуска се, че „според епиграфския материал" ранната фаза е в „Траянова-Хадрианова епоха", докато разширението на театъра се отнася към „късноантичната епоха".[422] Липсата на датиращ материал не позволява да приемем безкритично последната датировка, като предполагам, че тя може да се отнесе по-скоро към втората половина на III в.[423] Изглежда нелогично да се допусне нарастване на значението на театъра в епоха, когато той вече отмира, още повече, че се смята, че театърът във Филипопол престава да се използва към края на IV в.[424] Нещо повече. Предполагам, че именно след затварянето на театъра или малко преди това се е разпрострял и раннохристиянският некропол, от който е било проучено и едно погребение.

---

[415] Вж. за това Ботушарова 1994, 76.

[416] В отчета ширината на втората фаза е отбелязана като 2,93 м – Мартинова-Кютова 2009, 385.

[417] Мартинова-Кютова 2009а, 386.

[418] Мартинова-Кютова 2009а, 386.

[419] За театрите в римската епоха – вж. Gros 1996, 272–307.

[420] Мартинова-Кютова 2009а, 385.

[421] Мартинова-Кютова 2010, 391.

[422] Мартинова-Кютова 2009а, 386.

[423] Аргументите за това- вж. в следващата глава.

[424] Вж. Кесякова 2006, 146; Вагалински 2009, 76.

Публикации: резултатите са предадени в отчети – Ботушарова 1994, 76; Мартинова-Кютова 2009а, 385–386; Мартинова-Кютова 2010, 390–391.

Пореден номер: 67.

Име: останки от крепостна стена.

Местоположение: ул. „Княз Церетелев“ № 17- УПИ XVII–797, кв. 395, ЦГЧ – гр. Пловдив, разположен на скалната тераса на Джамбазтепе.

Година на проучване: 2009 г., спасителни археологически разкопки на площ от 400 кв. м под ръководството на М. Мартинова-Кютова.

Описание на разкритите останки:

Голяма част от проучените и документирани по време на разкопките останки са изключително фрагментарно запазени, поради различни причини. От една страна, това са нарушенията на пластовете от по-късни градежи, като например щерната от Възрожденската епоха, която достига до скалния масив в дълбочина, а от друга страна – субективни фактори. Така, от най-ранния период са проследени частично глинобитни подови нива и фрагментарно запазени зидове, изградени от ломени камъни на калова спойка или с бял хоросан. Датирането на този пласт е в елинистическата епоха.

От римската епоха е проучен единствено фрагментарно подово ниво, направено от мраморен трошляк и хоросан с тухлен прах.

Повечето останки са от епохата на Късната античност.

Датировка:

Изглежда, че при разкопките не е открит категоричен датиращ материал, може би с изключение на средновековните жилища, където се споменава, че са датирани въз основа на откритите керамични фрагменти. Това ясно проличава и от общите датировки като например „римска сграда“. Използването на тухлен прах в хоросана в подовото ниво на сградата може да подскаже, че хипотетично тя се отнася към втората половина на III–IV в.

Публикация: липсва публикация на обекта, а единствено кратък отчет с недостатъчен визуален материал в Мартинова-Кютова 2010а, 391–393

Пореден номер: 68.

Име: останки от крепостна стена.

Местоположение: ул. Съборна № 20, източни склонове на Джамбазтепе.

Година на проучване: 2007 г., сондажни археологически проучвания под ръководството на М. Мартинова-Кютова.

Описание на разкритите останки:

При заложен сондаж с размери 4,50/3,50 м до вътрешното лице на ранновизантийската крепостна стена на Трипълмието, която се свързва с укрепяването на града по времето на Юстиниан I (527–565),[425] се разкриват суперструкцията на стената до 6,35 м. На дълбочина 3,50 м от най-високо запазената ѝ част, но без връзка с крепостната стена е разкрито фрагментарно подово ниво с хоросанова подложка с тухлен прах и ломени камъни върху тях. Липсва информация относно археологическата субстанция, която се разкрива както върху това ниво, така и под нея до скалния масив, върху който е фундирана крепостната стена.

[425] За нея – вж. Кесякова 2001, 52 сл.

Датировка:

Липсват данни да стратиграфското отношение между открития хоросанов под и крепостната стена, както и също така предложена датировка. Вероятно подът е принадлежал на сграда, изградена след втората половина на III в. и най-вероятно в късноантичната епоха.

Публикации: Мартинова-Кютова 2008а, 401.

Пореден номер: 69.

Име: Римска кариера и раннохристиянска гробница.

Местоположение: ул. „Турист“ № 2, УПИ XIII–97, кв. 119 по плана на СГЧ, гр. Пловдив, в подножието на западния скален венец на Небеттепе.

Година на проучване: 2007 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на И. Топалилов и К. Станев.

Описание на разкритите останки:

Разкопките имат П-образна форма, обърната на север с обща площ от 210 кв. м В западната му половина се проучиха частично или изцяло осем ями, които се отнасят най-общо към елинистическата епоха, в значителната си част нарушени впоследствие. В северната половина на обекта е проучена кариера от римската епоха с оразмерените блокове, предназначени за отцепване от скалата (обр. 147). Впоследствие, тук са били построени две зидани раннохристиянски гробници, едната от които е проучена. Тя има почти квадратна форма и се състои от три гробни камери и коридор, измазани с розов или бял хоросан. Впоследствие фрагментарно е проучено жилище от Средновековието и боклучени ями от Възраждането. При демонтирането на съвременната сграда се оказа, че тя частично застъпва самата гробница.

Датировка:

Липсват конкретни датиращи материали за гробницата, тъй като значителна част от контекста, както и източната ѝ част, т. е. там, където беше разположена съвременната сграда, е нарушен. Начинът на градеж подсказва V-VI в.

Публикация: резултатите не са публикувани, кратък отчет в Топалилов, Станев 2008, 401–404.

Пореден номер: 70.

Име: кариера.

Местоположение: ул. „Княз Церетелев“ № 10.

Година на проучване: 1999 г. – сондажни спасителни разкопки под ръководството на Б. Колева.

Описание на разкритите останки:

Археологическите разкопки показват, че проучваната тераса е била използвана за каменоломна, като в най-високата част са открити три стъпала, изсечени в скалата.

Датировка:

Не се предлага датировка, но кариерите можем да отнесем най-общо към римската епоха.

Публикация: Колева 2001, 102.

Пореден номер: 71.

Име: сграда с мозайка.

Местоположение: ул. „Княз Церетелев“ 10/10а.

Година на проучване: 1999 г. – спасителни археологически разкопки под ръководството на М. Боспачиева**.**

Описание на разкритите останки:

При разкопките са проследени и частично проучени останките от две сгради. Едната, открита в северозападния ъгъл, е била изградена от ломени камъни на бял хоросан в субструкция. От нея е проучено едно помещение, украсено с подова мозайка. От нея е проучен бордюрът от северната и западна страна в черно-бяло, докато в северна посока има и още един, изпълнен с бръшлянов мотив.

В южния сектор на проучената площ е разкрит фасаден зид на помещение на дължина повече от 7 м, изграден от ломени камъни и тухли, споени на бял хоросан, премесен с тухлен пълнеж. Остава неясно дали става въпрос за *opus mixtum*. Предполага се две преустройства на сградата.

При допълнителни разкопки западно от проучения сектор се попадна на продълговата сграда с дължина повече от 20 м с преизползване на зидове, направени от ломени камъни, споени на калова спойка или бял хоросан. Констатирани са и други зидове на калова спойка.[426]

Датировка:

Предполага се, че първоначално сградата с мозайка е била изградена през III в., докато другата сграда е отнесена най-общо към IV-V в.

Публикация: Боспачиева 2001, 102–103.

Пореден номер: 72.

Име: комплекс от ями.

Местоположение: ул. „Стръмна“ № 4, УПИ IV – 592, кв. 400 по плана на СГЧ – гр. Пловдив, източното подножие на Небеттепе

Година на проучване: 2003 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на И. Топалилов.

Описание на разкритите останки:

По време на разкопките се разкриха останки от ранноелинистическата епоха (VI–III в. пр. н. е.), римската и късноантичната епохи, Средновековието и Възраждането. Още от самото начало мястото е било използвано като „ямно поле“, разположено извън късноантичния укрепителен пояс на Трихълмието. На площ от 60 кв. м са проучени изцяло или частично 16 ями и едно средновековно полувкопано жилище (обр. 133). Ямите имат цилиндрична, кошеровидна и крушовидна форма, като тези, които се отнасят към римската епоха, изглежда са били използвани за съхраняването на зърно, тъй като те бяха старателно измазани от вътрешна страна с бяло вещество с дебелина 1–2 см. и в тях се откриха житни зърна. Дъната са равни или конкавни, ямите са изкуствено засводени. Пълнежът на тези ями е в контраст с пълнежа на по-ранните, елинистически ями.[427]

---

[426] В отчета на тези разкопки нито една от тези структури не е отнесена към римската епоха, а към Късната античност – вж. Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 289–290.

[427] За тях – вж. Топалилов 2004, 137–138.

Датировка:

Датирането на първите ями в елинистическата епоха и по-скоро началото на III в. пр. н. е. е въз основа на фрагментите чернофирнисови съдове, открити в тях. Не се откриха по-точни находки за датирането през римската епоха, освен отново керамика, както и за късната античност. От Средновековната епоха, наред с полувкопаното жилище, е открито малко по размер монетно съкровище (обр. 134) и скелет, затрупан в една от ямите. През Възраждането ямите са били чувствително нарушени, като част от тях са били преизползвани.

Публикация: ямите от ранноелинистическата, римската и късноантичната епохи не са публикувани – за тях – вж. Топалилов 2004, 137–138; монетната находка е публикувана в Дочев, Топалилов 2004, 253–263; средновековният пласт е публикуван в Топалилов 2009, 242–244, 271–277, обр. 31–38

Пореден номер: 73.

Име: крепостна стена.

Местоположение: ресторант „Филипопол".

Година на проучване: 1993–1995 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Б. Колева и М. Боспачиева.

Описание на разкритите останки:

Вътрешната крепостна стена е изградена в *opus emplectum* с лица, направени от квадри, споени с бял хоросан и ядро от речни камъни, споени на калова спойка. В сектора са разкрити два входа, единият е изграден заедно със самата стена, впоследствие затворен, а другият, по-малък, е по-късно направен. При изграждането на външната стена той продължава да бъде използван.[428]

В субструкцията на крепостната стена са разкрити един ред квадри без спойка.[429] Стената е разположена върху по-ранна кръгла структура от VI–V в. пр. н. е.[430]

Сондажни проучвания за изясняване на стратиграфските напластявания в дълбочина пред крепостната стена. Проучени са три основни пласта. Първият започва от банкета на стената и продължава в дълбочина до 1,20 м. Пластът е хетерогенен, състоящ се от строителни отпадъци, буци бял хоросан, голямо количество животински кости и единични фрагменти керамика от IV–III в. пр. н. е.

Под този пласт е разкрит друг, в който са разграничени два строителни хоризонта, проследени с трамбован под и огнище. Непосредствено до огнището са открити три антропоморфни глинени фигури.

Във втори сондаж се разкрива и по-ранен трети пласт, с четири разграничени хоризонта, маркирани от глинобитни подове и пещи. Открити са голямо количество фрагментирана керамика и прешлени за вретено.[431]

Датировка:

Не са публикувани данни за стратиграфските напластявания, което води до затруднение на датировката на вътрешната крепостна стена, още повече, че се констатира и липса на конкретен датиращ материал. Посочва се в отчета, че стратиграфските напластявания са нарушени. Предложена е датировка от II в. пр. н. е. до I в. от н. е.[432]

---

[428] Боспачиева 1995а, 93–94.

[429] Колева 1996, 83.

[430] Koleva, Martinova, Bospatchieva 2000, 104–105, fig. 2.

[431] Колева 1996, 83–84.

[432] Боспачиева 1995а, 94.

Не е представена датировка на първия, най-горен пласт, който е бил нарушен значително както при изграждането на крепостната стена, така и през епохата на Възраждането. Вторият пласт е отнесен въз основа на открития материал към старожелязната епоха, докато най-ранният пласт – към раннобронзовата епоха, Езеро В.

Публикация: Боспачиева 1995, 93–94; Колева 1996, 83–84.

Пореден номер: 74.

Име: Сграда с есхара.

Местоположение: ул. „4-ти януари", западни склонове на Небеттепе, извън крепостната стена.

Година на проучване: 1992 г., археологически спасителни разкопки под ръководството на М. Боспачиева и Б. Колева.

Описание на разкритите останки:

Проучванията са сондажни, като на площ от 60 кв. м са проследени в дълбочина два основни пласта. Към първия, чиято дебелина достига до 0,30 м, силно нарушен от средновековни и възрожденски ями, принадлежат градежи от ломени камъни, споени на бял хоросан, ориентирани по посоките на света. Разкрити са частично пет помещения с квадратна или правоъгълна форма, подобно на застрояванията „блоков тип". Резултатите от разкопките остават непубликувани.

От по-ранния пласт, разположен непосредствено под първия, са разкрити три подови глинобитни нива, върху най-горното, от което е запазена есхара (обр. 135).

Датировка:

Първият, т. е. късният, пласт се датира през II-III в. въз основа на единични фрагменти римска керамика и силно изтрита монета от II-III в., докато импортната чернофирнисова керамика, както и есхарата позволяват по-ранния период да се отнесе към ранноелинистическата епоха, т. е. IV-III в. пр. н. е.

Публикация: Боспачиева, Колева 1994, 64. По-ранният пласт и трите хоризонта, които се отнасят към него, заедно с материала е публикуван в Колева 1997, 7–17.

Пореден номер: 75.

Име: сондажно проучване.

Местоположение: ул. „Стамат Матанов" 56 б, югозападно от Небеттепе.

Година на проучване: 1988 г., спасителни археологически проучвания под ръководството на Б. Колева.

Описание на разкритите останки:

Сондажно археологическо проучване (2/6,3 м) със стратиграфска насоченост, целяща изясняването на стратиграфските напластявания в тази част на града. При разкопките са констатира наличието на античен пласт, но не са открити материали. По-ранните пластове се отнасят към бронзовата епоха (обр. 136).

Датировка:

Сондажът е разположен пред съществуващата тук антична крепостна стена, което позволи да се проследи връзката между този пласт и стената. Констатацията на проучвателя е, че стената прорязва пласта, който по този начин се отнася не по-рано от I в.

Публикация: Колева 1990, 59–71.

Пореден номер: 76.

Име: Небеттепе.

Местоположение: северната част на Небеттепе.

Година на проучване: 1960 г., сондажни археологически проучвания под ръководството на П. Детев.

Описание на разкритите останки:

За да изследва най-ранните древности на Небеттепе, П. Детев залага сондаж с размери 8/5 м който да изследва стратиграфските напластявания. Открити са пластове от късната бронзова епоха, ранножелязната, елинистическата и „трако-римската култура". Дебелината на пласта е 1,2 м, не са открити архитектурни останки, но много строителни – фрагменти от тухли, хоросан, както и глинени съдове- питоси, амфори, трапезна керамика, но и хромели.[433] Античният пласт обаче не се проследява навсякъде в площта на Небеттепе.[434]

Датировка:

Материалите не са публикувани, но пластът се отнася към римската епоха.

Публикация: Детев 1963, 39–40.

Пореден номер: 77.

Име: антични структури.

Местоположение: ул. „К. Нектариев" № 1.

Година на проучване: 2002 г., спасителни археологически проучвания под ръководството на Е. Кесякова и И. Топалилов.

Описание на разкритите останки:

Чрез стратиграфски сондаж е констатирано наличието на сграда, изградена от ломени камъни, споени на бял хоросан. Нивото е било глинобитно, върху него се откри фрагмент от лампа и фибула, тип *Aucissa*, мазилката е била бяла хоросанова, не е изяснен архитектурният тип. Зидовете са били впоследствие ограбени. Под подовото ниво се откри скелет на куче.

Датировка:

Запазената фрагментирана лампа и фибулата, тип *Aucissa*, отнасят сградата през втората половина на I в.[435]

Публикация: Кесякова, Танкова, Топалилов 286, 307, фиг. 28–30.

Пореден номер: 78.

Име: крепостна стена.

Местоположение: ул. „Стамат Матанов", северните склонове на Таксимтепе.

Година на проучване: 1960 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Л. Ботушарова.

Описание на разкритите останки:

Проучен е сектор от северната крепостна стена на града по протежение на 27 м. Субструкцията е дълбока 1 м, изградена от блокаж от ломени камъни, споени на бялсивкав

[433] Детев 1963, 39.

[434] Вж. например резултатите от заложения през 1961 г. сондаж в западната част, където не се попада на останки от тази епоха – вж. Ботушарова 1963, 61–76.

[435] За датирането на типа фибула дължа благодарностти на Е. Генчева за оказаната ми консултация.

хоросан, а пък външното лице на суперструкцията е направено в *opus quadratum* от квадрови блокове, споени с железни п-образни скоби, а вътрешното – от малки квадратни блокчета (*opus vittatum mixtum*). Между суб- и суперструкцията се констатира банкет. Разкопките констатират преправки на крепостната стена, която е била запазена на места до 1,20 м с бледорозов хоросан, както и допълнително укрепяване и преизползване на римската крепостна стена по-късно.

Датировка:

В случая е проучен сектор от Марк-Аврелиевата крепостна стена на града.

Публикация: Ботушарова 1960, 168–170; Botoucharova, Kesjakova 1980, 139, fig. 15.

Пореден номер: 79.

Име: крепостна стена.

Местоположение: ул. „Съборна“ № 21 (стара Максим Горки), северното подножие на Тексимтепе.

Година на проучване: спасителни археологически проучвания под ръководството на Л. Ботушарова**.**

Описание на разкритите останки:

Разкрит е сектор от римската крепостна стена, разположена на северната страна на Тексимтепе и кула. Градежът в суперструкция, запазен до третия ред, е в *opus quadratum*, съставен от големи квадрови блокове, някои от които са били обект на рустична обработка. Горният трети ред от блокове се различава от останалите два с по-големия размер на блоковете, почти двойно. Кулата е с квадратна форма, възстановена и надградена през IV в. (обр. 115).

Датировка: 172 г.

Публикация: Botoucharova, Kesjakova 1980, 138, fig. 14, 144–145, fig, 20, 146, fig. 21.

Пореден номер: 80.

Име: крепостна стена.

Местоположение: ул. „Витоша“, западни склонове на Джамбазтепе.

Година на проучване:

Описание на разкритите останки:

Разкрит е сектор до 90 м от долната част на лицевата страна на суперструкцията на римската крепостна стена със запазена височина между 1–2,5 м. Изградена е в *opus quadratum*, от който са запазени основно три реда квадри, някои от които рустицирани. Тяхната форма е правоъгълна, квадратна или трапецовидна, като квадровите блокове от третия ред са широки колкото долните два реда. Поставени са напречно и надлъжно, свързани са помежду си с П-образни железни скоби. Размерите варират: дължина: до 1,9 м, 3,25 м, ширина: между 0,5–0,65 м. Спойка между тях няма (обр. 109–111).

Датировка:

Безспорно това е Марк-Аврелиевата стена от 172 г., въпреки, че Д. Цончев я определя погрешно като „македонска“.

Публикация: Цончев 1938, 39–44, обр. 60–63.

Пореден номер: 81.

Име: крепостна стена.

Местоположение: ул. „Развигор“ № 2, в източното подножие на Небеттепе.

Година на проучване: спасителни археологически разкопки под ръководството на Л. Ботушарова.

Описание на разкритите останки:

Липсва публикация на резултатите от археологическите разкопки, но е ясно, че се е попаднало на сектор на Марк-Аврелиевата крепостна стена. Проучена е долната част от суперструкцията, до третия ред, с външно лице, изградена от големи квадри с правоъгълна форма, поставени напречно и косо (*opus quadratum*), и пълнеж от ломени камъни, споени с бял хоросан. Квадровите камъни са свързани помежду си с железни скоби.

Датировка:

Безспорно е, че това е Марк-Аврелиевата стена от 172 г.

Публикация: резултатите не са публикувани, кратко сведение има в Botoucharova, Kesjakova 1980, 135, fig. 11.

Пореден номер: 82.

Име: крепостна стена.

Местоположение: ул. „Старинна“ № 11, източното подножие на Небеттепе.

Година на проучване: спасителни археологически разкопки под ръководството на Л. Ботушарова.

Описание на разкритите останки:

Разкрит е сектор от римската крепостна стена, спускаща се от Трихълмието към комплекса „Източна порта“. Проучена е част от суперструкцията с лице в *opus quadratum*, изградена от два реда квадрови блокове и субструкцията от подредени в три пояса помалки по размер камъни с ясно изявени три отстъпа (*opus vittatum*). Дълбочина на субструкцията достига до 2 м. Част от квадрите са били подложени на рустицирана обработка. Извън укрепената площ е разположен некропол.

Датировка:

Проученият сектор е част от крепостната стена, построена през 172 г.

Публикация: липсва публикация на резултатите от археологическото проучване, кратки данни в Botoucharova, Kesjakova 1980, 136, fig. 12, 139–140.

Пореден номер: 83.

Име: Зидани водопроводи.

Местоположение: ул. „Пролет“, северните склонове на Сахаттепе.

Година на проучване: 1944 г. при прокопаването на тунел за скривалище, наблюденията са на Д. Цончев.

Описание на разкритите останки:

Разкрити са останките на два зидани вопопровода, разположени на 18 м един от друг, а до югоизточния – и друг, глинен. Зиданите водопроводи представляват вариант на U-образните, тъй като имат отстъп в долната част от двете страни. Те са изградени с ломени камъни, споени с червен хоросан, измазани от вътрешна страна с хидрофобна замазка и покрити с плочи.[436]

Датировка:

Двата водопровода са отбелязани от проучвателя им като част от римските акведукти.

Публикация: Цончев 1946, 217.

[436] Вътрешни размери на северозападния: дълбочина: 0,55 м, ширина: 0,5 м, дебелина на страниците: 0,45 м.

Пореден номер: 84.

Име: зидан водопровод.

Местоположение: ул. „Захари Стоянов“, западните склонове на Бунарджика.

Година на проучване: м. ноември, 1943 г., при прокопаване на скривалище, не са правени разкопки, наблюденията са на Д. Цончев

Описание на разкритите останки:

Открит е зидан водопровод, принадлежащ към типа с U-образен улей и отстъп от двата долни края.

Датировка: водопроводът е отнесен към римската епоха

Публикация: Цончев 1946, 217.

Пореден номер: 85.

Име: Castellum aqueae.

Местоположение: югозападно подножие на Бунарджика.

Година на проучване: спасителни археологически проучвания под ръководството на Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

Откритият резевроар има правоъгълна форма, ориентиран в посока север-юг, изграден от ломени камъни, споени на розов хоросанн Градежите имат дебелина 1,10 м, а размерите на резервоара: 30/13 м. Вътре в резеревоара са открити останки от масивни пилони.

Датировка:

Тъй като откритият резервоар е разположен по трасето на акведукт № 2, който се отнася към V в., бихме могли да предложим тази датировка и за резервоара.

Публикация: Кесякова 1985, 115–116, обр. 4.

Пореден номер: 86.

Име: Акведукт.

Местоположение: бул. „Въстанически“.

Година на проучване: 1977 г., 1985 г., спасителни археологически разкопки под ръководството на Е. Кесякова.

Описание на разкритите останки:

Разкрити са 28 стъпки на протежение от 200 м, като трасето се състои в основата си от една непрекъсната стена с ширина 3,40 м и височина 2 м. Пилоните са с кръстовидна форма (4,40/3,40 м), запазени на височина до 1,70 м. При част от тях са допълнително долепени на фуга по-малки (2/1 м), вероятно следствие от преправки. Височината на акведукта достига до 11,40 м.

При допълнителни разкопки са открити останките на втори зидан акведукт, разположен на 30 м от първия. Между тях е разкрит глинен воподпровод, чийто тръби са с диаметър 0,24 м, дължина: 0,46/0,48 м.[437] На места се открити разпределители направени от пясъчникови блокове[438] и др.

Датировка:

Двата зидани водопровода с аркадните конструкции (акведукти) са отнесени към епохата на Късната античност, съответно през V в. и през времето на Юстиниан I (527–

[437] Кесякова 1983, 68–69.

[438] Кесякова 1983, 68, 70, обр. 14.

565), докато изграждането на глинения водопровод е датирано през първата половина на II в.[439]

Публикация: Кесякова 1986, 73–74; Кесякова 1983, 68–72.

Пореден номер: 87.

Име: Пилони за мост над река Марица.

Местоположение: северният тротоар на бул. „Шести септември", южно от супермаркет „Билла".

Година на проучване: 1963 г., описанието е направено от В. Коларова; 1988 г.- под наблюдението на З. Каров и М. Мартинова.

Описание на разкритите останки:

Отрити са останки от един от пилоните на мост, вероятно минаващ над река Хеброс в тази част. Той е с паралелепипедна форма (6,1/4,8 м), ориентиран в посока североизток-югозапад. Субструкцията, поставена върху дървени заострени в долния си край пилоти, е изградена от ломен камък на вар, премесен с фракции тухла, а суперструкцията – от сполии, основно от архитектурна декорация на сгради във Филипопол, постаменти за статуи и др., споени с идентичен хоросан. След втория ред блокове (от общо запазени три със запазена височина 1,34 м) се забелязва стесняване на пилона във височина. Във вътрешността на пилона е разкрит блокаж, наподобяващ *opus caementicum* (обр. 138). Източно от този пилон са открити останки от друго крайбрежно съоръжение с неясни функции и планировка.

Датировка:

Останките са датирани от В. Коларова въз основа на „форма, размери и строителна характеристика" към късноантичната епоха. Постаментите от статуи, открити в пилона и около другото съоръжение, се датират от края на II- третата четвърт на III в.,[440] като именно постамента на статуя на Херения Етрусцила, жената на Траян Деций (249–251) е terminus post quem за изграждането на мостовото съоръжение.

Публикация: част от разкопките са публикувани в Коларова 2005, 194–198.

Пореден номер: 88.

Име: храм на Аполон Кендрисийски.

Местоположение: върха на Джендемтепе.

Година на проучване: 1900 г.- археологически разкопки под ръководството на Д. Такела.

Описание на разкритите останки:

Не са открити архитектурни останки от римската епоха върху върха, което може да се свърже както със скалистия терен, така и с тънкия културен пласт и преизползването на строителните материали при по-късното строителство на раннохристиянската базилика с комплекс. Открити са фрагменти от мраморни статуи, мраморни оброчни плочки на Аполон, Тракийския коник, Артемида, Нимфите; мраморни стаутки, мраморна архитектурна украса – корнизи, глинени антефикси мраморен жертвеник.

Датировка: Предполага се, че тук се е намирал храмът на Аполон, покровителят на римския Филипопол.

Публикация: Цончев 1938, 25–28; Герасимов 1940, 161–173.

---

[439] Тези проблеми, а и други, свързани с водоснабдяването на Филипопол през римската епоха, ще бъдат разгледани по-долу в глава 3.8.

[440] Вж. за тях – Ботушарова 1968, 43–45; Ботушарова 1972, 159–163; Геров 1965, 65; Шаранков 2006, 231–242.

Глава 3.

ОБЩЕСТВЕНИ СГРАДИ. ОСНОВНИ ОБЩЕСТВЕНИ АРХИТЕКТУРНИ КОМПЛЕКСИ ВЪВ ФИЛИПОПОЛ. ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

3.1. Централен площаден комплекс (агора)

Обикновено се счита че, административното, религиозното, политическото и икономическото ядро на древния град в източните провинции на Римската империя, към които принадлежи и провинция Тракия, е неговият централен площаден комплекс (агората). В съответствие с тези функции са и разположените в комплекса сгради, сред които откриваме булевтериона, т. е. сградата на градския съвет, магазини, библиотеки/архиви, но и множество постаменти за статуи, ростри за обявяване на различни съобщения, често използвани и като трибуни за гостуващи философи, и др. Много често се открива и малък храм, свързан с почитането на императорския култ чрез култа към Рим и Август или самия император. В случая, когато такъв храм не е открит, то статуята на управляващия император се поставя в специално изградено за целта място – т. нар. бема, в сградата на градския съвет и др.

Значимостта на централния площаден комплекс, особено в източната част на Римската империя, се обуславя и от факта, че той всъщност е символ на градската автономия, подчертавана по различен начин от различните градски структури, но следваща принципа на „гражданин-пълноправен и привилигерован член на обществото“ (В. Динчев). Може би неслучайно, напоследък в литературата се издига идеята за съществуването на по-скоро федеративни връзки в Римската империя, основаващи се на личната връзка между самия император и всеки отделен град. И съответно, редуцирането и ограничаването на градското самоуправление, води до промени и в цялостния архитектурен облик на този емблематичен за всеки един град комплекс. И тук е нужно да се подчертае, че ролята на централните площадни комплекси на градовете от източните провинции на империята (агори), е коренно различна от тези на градовете, разположени в Италия и западните провинции (форуми). При последните доминантата е безспорно храмът на императорския култ (или съответно на Рим и Август),[441] с ясно забелязано желание за изчистване на тър-

[441] Много често това се постига не само чрез изграждането на самия храм на висок подиум, но и чрез разделянето на самия форумун комплекс на *area sacra* и *area civilis*, където в първата е бил поставен храма, а във втората – всички останали характерни за форумите сгради, сред които изпъкват особено базиликата и курията. Поради тази причина форумите се наричат и „триделни“, защото съчетават в себе си храм, курия и базилика – вж. за форумите Gros 1996, 207 сл.; за развитието на основните типове храмове и агори от Римската империя с примери – Топалилов 2004, 257–277.

говските функции (доколкото това е възможно). При агорите разнообразието по план и композиция е изключително голямо, което е в зависимост от степента на романизация и запазените местни традиции. Много често поради факта, че императорският култ се почита в храма на местното главно божество, обикновено разположено на Акропола на града, то на агората е било разположено малко светилище или т. нар. „царски портик" (stoa – basilike) и др. При някои от случаите, новото, което се констатира е запазването на старата агора с добавянето на новите сгради, характерни за римската епоха. Разбира се, там, където по-старите традиции липсвали или не били така добре изявени, то агорите много наподобят форумите, като следвали влиянието на римската архитектура, съвременна мода, свързана и с монументализация на площадите и др.

Централният площаден комплекс във Филипопол не е изключение, както ще проследим по-долу. Проучван през последните четиридесет години, установяването на неговите характеристики през отделните му строителни периоди е все още дискусионно и в някои от случаите не е постигнат консенсус. Последното се отнася не само за уточняване на датировките на отделните периоди, но и на самите промени, които настъпват в комплекса. Тези, а и други проблеми, ще бъдат разгледани в хода на изложението на отделните периоди, основни характеристики, датировка. За по-голямо улеснение, за да може да се проследят измененията, които протекли през отделните периоди, характеристиките на всеки един от периоди ще бъдат отново представени, но в изключително съкратен вариант.[442]

В развитието на градския площаден комплекс (агора) във Филипопол се очертават четири основни периода на развитие, които обхващат времето от негового създаване като тържище към втората половина/края на I в. пр. н. е. и се стигне до изоставянето му, следствие от промените, които настъпили в късноантичния Филипопол, следствие от християнизацията на населението и упадъка на градските институции. Крайната дата се свързва след превземането на града от хуните на Атила през 441/442 г., т. е. след средата на V в.

Комплексът има изявена правоъгълна форма, ориентирана в посока север-юг с приблизителни размери 190/136 м, което прави обща площ от около 25 дка, който го прави най-големият площаден комплекс в Тракия. Тази площ се равнява на площта на осем инсули, като комплексът е бил тангиран от всички страни с улици (обр. 3). В тази си площ комплексът се развива още от самото начало до края, като промените, които настъпват се осъществяват в този обем.

I строителен период

По време на *първия строителен период* е била заложена основната диспозиция на комплекса, диспозиция, която ще се запази чак до самия край на съществуването му въпреки превратностите на съдбата и различните промени, настъпили в развитието на Филипопол през отделните периоди, несъмнено повлияли и върху развитието на самата агора.

От най-ранната агора са проучени до момента три от основните компоненти на комплекса – отворено пространство (площад)(area), портици, заобикалящи от източна, южна и вероятно западна страна ареата и верижно разположени зад тях помещения, интерпретирани като магазини.

Настилката на ареята се е състояла от „пясъчен трошляк", като върху нея на места са открити следи от огнища. Ареята е имала правоъгълна форма, но клоняща към квадрат

[442] Основната част от представените по-нататък в текста изводи са направени в Топалилов 2008.

(120/106,60 м), ориентирана в посока север – юг. Вероятно, нивото ѝ е било по-ниско от нивото на заобикалящите я портиците.[443]

Колонадата на портиците, които заобикалят от всички страни ареята,[444] е била поставена върху стилобат,[445] изграден в основата от един ред големи дялани квадрови камъни от пясъчник и сиенит с размери до 1 м, което дава и височината на този ред, надстроени с градеж в техниката *opus incertum* с ломени камъни, споени на бял хоросан. Поради мочурливостта на терена, този градеж, а и градежите на верижно разположените помещения, са били изградени върху предварително поставени дървени пилоти.

Разкритите на височина до 1 м останки позволяват да се установи, че колоните на портика са били изградени дървени и зидани, а пък покривната конструкция се е състояла от дървен гредоред и керемиди. Ширината на портика е достигала до 6,20 м, настилката е била пясъчна.

Зад портика са били разположени магазините. Тъй като изцяло е проучена източната страна на агората, е ясно, че тя се състои от общо 43 магазина с почти квадратна форма и размери 5,56/5,92 м. Те са изградени в субструкция и основата на суперструкцията в *opus incertum* от ломени камъни, споени на бял хоросан, и продължават в суперструкция в кирпичен градеж и дървени греди. Лицата на градежите имат фугировка от бял зърнест хоросан, украсена с врязани линии. Нивото е глинобитно, на едно ниво с банкета, липсват прагове,[446] покривната конструкция е дървена, покрита с керемиди. Въз основа на запазения диаметър на колоните можем да допуснем, че колоните на портика се издигали на височина до 7 м.

Достъпът до ареата е ставал посредством няколко входа, при които съществуващите магазини са оформени като входове-вестибюли. Проучената изцяло източна страна дава задоволителна представа за това. Тук вестибюлите са с по-малки размери от тези на останалите магазини (5,92/4,80 м) и разположени са в двете крайни помещения и централното. Подовото ниво при тях се отличава от това на останалите помещения от тази редица и е направено от „пясъчников трошляк“, т. е. по подобие на ареята.[447] Предполага се, че три входа се локализират огледално разположени и на западната, все още непроучена страна на комплекса, докато страничните входове липсват при южната страна; тук е проучен единствено еквивалента на централния вход, оформен по начина, по-който е оформен централния вход на източната страна на комплекса.

Предвид характера на градежа, който се характеризира със съчетаването на кирпичен градеж с дървени греди, е било необходимо неговото допълнително укрепване. Подобно укрепване се открива в най-северното и най-южното помещение от източната

---

[443] Разкопките показват, че нивото на ареята е на кота 157.58, докато настилката на портиците 157.80, докато на магазините 157.71–157.74, т. е. нивото на ареята е с около 0, 20 м. по-ниско от това на портиците и магазините. Тази разлика може да се окаже като следствие от наличието на настилка, която не е запазена (ограбена ?) и в този смисъл приетия за настилка пясъчен трошляк може да се явява по-скоро подложка на една настилка, която не е запазена. Не бих се изненадал ако настилката е била каменна, впоследствие преизползвана на друго място.

[444] Логично е да се допусне, че портик е съществувал и от северната страна, защото по този начин се нарушавало единството на комплекса. Освен това, подобна практика би била необичайна не само в римския свят, но и в гръцкия.

[445] Той е приет в науката като „стилобат № 2“.

[446] Възможно е праговете да са били впоследствие демонтирани и преизползвани.

[447] Възможно е и тук настилката да се е състояла от каменни плочи, впоследствие демонтирани, като по този начин се е запазила единствено подложката на пода.

редица от магазини, където те са били изградени в *opus quadratum* от големи каменни блокове с масивни контрафорси. По този начин можем да предположим, че те са играли ролята на каменни страници на цялата сграда, като в случая външните стени на ъгловите помещения са изградени по този начин.

За момента липсата на пълното публикуване на резултатите от разкопките на северната част на комплекса прави почти невъзможно изясняването на характера на комплекса в този сектор и оттук – затруднява интерпретирането му през този период. Със сигурност можем да допуснем наличието на портик тук, а защо не и верижно разположени помещения (магазини?), както и сгради, различаващи се от тези, построени през следващия период.

Началната и крайната дата на този първи период е все още дискусионна в литературата. Предлагат се общи формулировки, които не помагат при разрешаването на този проблем. Една такава например е отнасянето на останките от периода към „предримската епоха“,[448] друга – периода преди превръщането на Тракия от римски протекторат в римска провинция,[449] трети – в „постелинистически“.[450] Проблематични са и предложените дати, като например „началото на I в., по времето на Реметалк и Август“[451] и времето до Реметалк I и Август,[452] първата половина на I в.,[453] защото тези дати не показват началото и края на периода.

Определянето на границите на *първия строителен период* е затруднено предвид малкото количество находки, но не е невъзможно. Все пак, разкопките както в източната част, така и в северозападния ъгъл, позволяват да определим горната граница на периода, т. е. неговия край. Това става възможно предвид открития на места опожарен пласт. Така например, той е констатиран в напълно проучените магазини №№ 19, 21, 23, 24,[454] в северозападния ъгъл на комплекса,[455] а също така и извън него – върху тангиращата го улица от източна посока[456] и градежите, западно от агората. Въпреки, че северната част на агората остава непубликувана, по мое мнение, тези следи са достатъчно ясен ориентир за това, че първият строителен период на агората е завършил с пожар. Следователно, установяването на датировката на пожара ще ни даде и *terminus ante quem* на първия строителен период.

Датирането на горелия пласт е възможно, въпреки оскъдните материали в него. Това може да стане чрез откритите в него монети. Така, върху уличното ниво, източно от комплекса, в този пласт наред с фрагментирана керамика и глинена лампа е открита монета на Реметалк I и Август.[457] Подобна е и ситуацията в северозападния ъгъл.[458] Тези монети дават основание периода да се датира в първата половина на I в.[459] или по-точно- времето на Реметалк I.[460]

---

[448] Иванов, Владкова, Мартинова, Коларова 2004, 292, 295.
[449] Мартинова, Боспачиева 2001, 187.
[450] Вълева 2011, 29.
[451] Кесякова 1999, 13.
[452] Боспачиева 2003, 45.
[453] Кесякова 2004, 39.
[454] Кесякова 2004, 22–25.
[455] Боспачиева 2003, 42; 44–45.
[456] Кесякова 2004, 25 сл.
[457] Кесякова 2004, 39.
[458] Вж. Боспачиева 2003, 45.
[459] Кесякова 2004, 39.
[460] Боспачиева 2003, 45.

Безспорно, предлаганите датировки са следствие именно от откритите монети на Реметалк I и Август в горелия пласт. При прецизирането на датировката по тези монети обаче е необходимо да се вземат под внимание особеностите на монетната циркулация в Тракия по това време, наред с данните от писмените извори. А те подсказват една малко по-различна датировка.

На първо място да обърнем внимание на циркулацията на монетите на Реметалк I. Открити са находки с монети на този тракийски владетел в Тракия в Карлово,[461] Кърджали[462] и Пловдив – местн. Лаута.[463] Това, което прави впечатление е, че тези монетни находки се откриват на места, които са пряко свързани с въстанията на траките по време на наследника на Реметалк I – Реметалк II. Така, както вече беше посочено по-горе, по време на въстанието от 21 г. траките обсадили тракийския цар именно във Филипопол,[464] докато по време на второто въстание от 26 г. те се укрили в планините, вследствие на което Попей Сабин бил удостоен с триумф над „планинските траки".[465] Неслучайно монетите на Реметалк II също са трезорирани в Пловдив[466] и планините (Ерма, Смолянско).[467] Предвид факта, че от времето на Реметалк I не разполагаме с данни за съществуването на сериозни катаклизми в политическия живот на тракийското царство, както е това например по времето на Реметалк II, а и интензитета на търговските и други отношения, които изисквали паричните знаци и които били в основата на появата на емисиите на Реметалк I, според мен, монетите на Реметалк I са били в употреба и по време на по-слабото монетосечене на Реметалк II и тяхното трезориране в посочените райони е следствие именно от въстанията на траките през 21 и 26 г. Катаклизмът от 21 и 26 г. парализирал икономиката на слабото тракийско царство и монетните емисии имали по-скоро представителен характер.[468]

Този анализ, наред с писмените извори, по мое мнение, показва, че горелият пласт на агората във Филипопол, където се откриват монети на Реметалк I и Август, се отнася по-скоро към 21 г., когато траките обсадили града, отколкото преди това.[469] По този начин, краят на първия строителен период на агората или *terminus ante quem* може да се определи именно към 21 г., когато вероятно и всички постройки в близост също са били разрушени и опожарени.[470]

По-неясен е проблемът с началото на първия строителен период. Първите проучватели на агората допускат идеята за съществуването на елинистическата агора на Филипопол още през IV–III в. пр. н. е. Тя е базирана на откритите при разкопките елинистически монети от това време,[471] монети, открити обаче в късноантични пластове. Липсата на разкрити структури от това време по време на последвалите разкопки, както и факта, че самите монети не са открити в контекста си, не подкрепят изказаната теза. По този начин, идеята за наличието на ранноелинистическа агора тук се остава хипотеза.

---

[461] Gerasimov 1979, 137.

[462] Герасимов 1955, 609.

[463] Герасимов 1959, 357.

[464] Tac. Ann. III, 36–38.

[465] Tac. Ann. IV, 46–47.

[466] Юрукова 1983, 114.

[467] Цончев 1960б, 207–208.

[468] Вж. Юрукова 1992, 202.

[469] Вж. Топалилов 2001, 80, бел. 69; вж. същите мисли и в Bospatchieva 2005.

[470] Вж. по-горе в гл. 2. 1. за отделните археологически обекти с констатиран подобен горял пласт.

[471] Вж. Матеев 1993, 59–61.

Предвид липсата на категорични данни от разкопките, проблемът с началото на първия строителен период на агората може да бъде разрешен чрез изследването на конкретната политическа действителност в Тракия. По-горе беше посочено, че нарастването на значението на Филипопол се забелязва именно по времето на Реметалк I, вследствие от водената политика на тракийския цар като васал на Август. Вече е допуснато, че стратегическото място на града го превърнал във важен пункт при сборовете и движението на войските на Реметалк I в подкрепа на римляните. Така, тракийският владетел участвал в потушаването на Панонското въстание и прогонването на нахлулите в Македония даки и сармати.[472] Възможно е именно присъствието на войските да са в основата за разразстването на търговията в града, което изискало и строителството на *тържище*. Именно по този начин е интерпретирана агората от това време.[473] Отдалечеността ѝ от съвременните ѝ градски структури, т. е. разположението ѝ извън рамките на града, а също така и ситуирането ѝ на пътя *via diagonalis* показва, че тържището не е било интегрална част от града. Всъщност, не би било изненада именно тук да са били разположени на лагер войските на Реметалк I, а впоследствие и на Публий Велей.

За това, че именно войските са в основата на интензитета на търговския живот в града, подсказват монети на Август, сечени във Филипи, открити по време на разкопки не само на агората, а и на други места във Филипопол. Известно е, че в Тракия по това време, а и по-късно- до времето на Флавиите, търговията е била предимно натурална, като самият данък, който плащал новообразуваната провинция Тракия, първоначално е бил в натура. В този смисъл, според мен, монетите от Филипи, открити на агората, са следствие именно от разполагането на войскови части на това място. Не може да не направи впечатление, че тези монети, с едно изключение, се откриват единствено тук,[474] което още веднъж показва натуралния характер на търговията сред траките.

По този начин можем да заключим, че появата на тържището край Филипопол е обусловено от преминаващите войскови части от военните кампании на Реметалк I, които били катализатор за развитието на търговията в района. Тържището било изградено на най-удобното място за подобна търговия, т. е. непосредствено до главния път, извън рамките на града. Първият строителен период на агората не продължил дълго време, като тя била разрушена през 21 г.

II строителен период

При строителството на новата агора – *втори строителен период* – диспозицията на комплекса се запазила, като било повдигнато нивото. Последното било следствие от деструкциите на по-ранния комплекс, които се състояли от хомогенна бежаво-песъкliва пръст, лишена от малки находки или керамика. В него обаче е открита брадвичка от неолитната епоха, която показва, че глината е била взета от по-старо неолитно селище, разположено вероятно в близост до комплекса.[475]

---

[472] Cass. Dio, LV, 30. 1–7; вж. също и Лозанов 2002, 232.

[473] Вж. Кесякова 1999, 13.

[474] Вж. Кисьов 2004, табл. 1

[475] Възможно е това да е мястото на фонтаните в днешната градска градина, където се открива хлътване в терена, довело до неговата мочурливост. Впоследствие именно тук ще се изградят и пещи за строителна керамика. Идеята дължа на д-р Камен Станев комуто изказвам благодарност.

В помещенията с други функции, т. е. входовете, този пласт логично липсва предвид градежа тук. Заравняването е станало чрез пласт от силно натрошени керемиди, впоследствие измазани отгоре.

Площта на арeята при новото строителство била редуцирана, но се запазила както правоъгълната ѝ форма, ориентирана в посока север-юг, така и разликата между дължината и ширината в сравнение с предишния период. Размерите на новата арея били 113,40/99,60 м, от настилката е разкрит масивен хоросанов под със замазка (обр. 4).

Редуцирането на площта на арeята е станало за сметка на увеличаването на ширината на портиците, които я заобикаляли от всички страни. Ширината на новия портик достига до 11,30 м. За целта е бил изграден нов стилобат, по-солиден и масивен в сравнение с предишния. Този стилобат (№ 1), отново бил изграден върху дървени пилоти, след което следва един ред от блокове от пясъчник и сиенит с дебелина до 1 м, ломени камъни на бял хоросан с височина до 2 м и един ред квадри от пясъчник (кърджалийски туф), споени с бял хоросан. Прави впечатление изключително високата му суперструкция, което вероятно е затруднявало непосредствения достъп до ареата от портика, поради голямата разлика в нивата. Вероятно преодоляването на тази височина е ставало посредством дървени стълби.

През този период запазените зидове на магазините са били надградени отново от ломен камък със спойка на бял хоросан, като се интегрирала старата запазена фугировка, докато новата е изработена по-прецизно. По-старите входове са затворени и зазидани. Подовите нива в магазините са глинобитни. Нужно е да се спомене, че първоначално през този период входовете на магазините към портика и арeята все още не са били дефинирани чрез прагове от пясъчник. Така например, при магазин № 21, глинобитното ниво на кота 158.88 се свързва с вход, от който е известна неговата страница, впоследствие зазидан и фугиран.[476]

През този период, в синхрон с монументализацията на комплекса, се появяват и монументалните централни входове на комплекса. Това е постигнато посредством изграждането на пропилеи (3,55/11,80 м) високи три стъпала и украсени с четири колони и триъгълен фронтон. Самият вход е с ширина от 4,92 м (обр. 11, 12).

Като един от основните моменти през този период е появата на северния подкомплекс на агората, където са били разположени административните сгради на Филипопол. Тук разкопките, макар и частично публикувани, разкриват изграждането на две основни сгради, съответно в североизточния ъгъл на комплекса и западно от нея. Първата сграда е била построена в *opus incertum* и се състои от зала с амфитеатрално разположени седалки (*cavea*), полукръгла *оркестра*, зад която е имало *скене*.

Интерпретацията на сградата е все още дискусионна. Първоначално, проучвателите ѝ смятат, че това е сградата на *одеона* (ωδειον), т. е. малък покрит театър.[477] От друга страна, Т. Иванов допусна, че тази сграда всъщност е *булевтерионът* (*bouleuterion*) на Филипопол. Дискусията се затруднява поради факта, че липсва пълна публикация на обекта, но в последните си публикации М. Мартинова прие мнението на Т. Иванов,[478] но с презумцията за използването ѝ за театрални постановки.[479]

---

[476] Кесякова 2004, 23.

[477] Каров, Мартинова 1992, 90; Матеев 1993, 105–106; Мартинова 2003, 101–102.

[478] Мартинова, Боспачиева 2002, 188; Иванов, Владкова, Мартинова, Коларова 2004, 294; Мартинова 2005б, 219; Мартинова – Кютова 2006, 275.

[479] Вж. за дискусията при правилната интерпретация „булевтерион-одеон“ – Gros 1996, 315–316; за примерите във Филипопол и Никополис ад Иструм – вж. последно в Динчев 2009; за „одеонни“ представления в сградите на градския съвет – вж. Динчев 2009.

На запад от тази сграда е построена сграда с правоъгълна форма в посока изток-запад, за съжаление непроучена напълно. Разкритите и проучени останки се отнасят към един по-късен период от нейното съществуване, т. е. след средата на III в., което затруднява изясняването на характера на по-ранната сграда. Проучвателят смята, че има приемственост на сградата,[480] което показва и сходната ѝ планировка през различните периоди. Самата сграда се състои от вътрешна мраморна площадка, заобиколена от мраморен подиум, който обикаля изградените с *opus mixtum* стени. В последните чрез тухли са изградени ниши (обр. 7).[481]

Първоначално се предполагаше, че останките принадлежат на *basilica civilis*.[482] От своя страна, Кр. Вачева в статия за булевтериона на Никополис ад Иструм допусна, че сградата във Филипопол всъщност е била библиотека.[483] Тезата се възприе в литературата.[484] Действително, планировката на сградата намира паралели с библиотеките, особено в източната част на Римската империя. Без да отричам тезата, все пак, бих желал да допусна и друга интерпретация.

Освен библиотеките, другата сграда с подобна планировка е тази на градския архив (*tabularium*). Известно е, че сградите на градския архив не се различават по своята планировка с библиотеките, главно поради сходните им функции. И при последните се откриват ниши в стените, което е сред основните аргументи за интерпретацията на сградата във Филипопол като библиотека. Но все пак, съществува едно изключение. При библиотеките липсва правилното разположение на вратите, а те по-скоро имат по-широки отвори.[485] Библиотеката на Целсус в Ефес е много характерен пример за това (обр. 170). В противовес на това правило, сградата във Филипопол има ясно и точно изразен монументален вход, до който се стига посредством стълбище, разположено по средата на южната фасада на сградата.

Разположението на сградата точно до сградата на булевтериона е много по-подходящо за сградата на архива, отколкото на библиотеката. И тук бих желал да приведа отново един пример, но не от провинциите от Мала Азия, както се привежда в българската литература,[486] а от Тесалоники. Тук, на агората, в близост до Одеона от II в. едно от помещенията е идентифицирано именно като *archeion*, т. е. залата за архиви.[487] Всъщност, сградата на градския архив също е била разположена именно на централния площад.[488]

Освен тези аргументи, можем да привлечем и допълнителни, които ни предоставят епиграфските паметници, открити на територията на Филипопол. Това са надписите, в които се споменава за *tabularius*, който бил *tabularius provinciae*, както и за *commentaries*

---

[480] Мартинова 2006б, 281.

[481] Вж. Матеев 1993, 63; Мартинова-Кютова 2006, 275–277.

[482] Матеев 1993, 58; 63.

[483] Вачева 1992, 36.

[484] Мартинова 2006б, 275 сл.

[485] Този проблем е разискван в случая с библиотеката във Филипи от Seve 1996, 705–715. Неудобството в тези случаи би било запазването на рулата. На този аргумент ми обърна внимание Dr Gaelle Coqueugniot от Institut de recherche sur l'architecture antique, Maison de l'Orient et de la Méditerranée в Лион, Франция, чиято дисертация е посветена именно на библиотеките и архивите в Римската империя.

[486] Вж. Мартинова Кютова 2006.

[487] Archaia agora Thessalonikis 2001.

[488] Вж. за това Gros 1996, 207

provinciae Thraciae, който осъществявал контрол над табулариите.[489] Един такъв табулярий ни е познат – Тит Елий Ефросин, който е бил освободженец, най – вероятно през периода 140–161 г., след което изпълнявал длъжността. Въпреки, че *tabularius provinciae* има по-различно значение от това на обикновен архивар,[490] все пак този надпис показва съществуването на тази институция в града.

Изглежда, че западно от тази сграда е била разположена „Съкровищницата" (*Aedes The<n>sauroru[m]*. Нейният фасаден фриз архитрав има П-образна форма (обр. 9).[491] По този начин изглежда се затваряло от запад откритото пространство пред фасадата на булевтериона и северно от библиотеката/табулария. Така образуваният тук площад е ограден с портик и мраморна настилка. Трябва да подчераем, че тази схема се отнася едва след 183–184 г., когато била построена „Съкровищницата". Ситуацията в този сектор на агората преди това време оставя неясна поради липсата на археологически разкопки.

Вторият период е един от най-дискутираните в литературата. Това, което е безспорно обаче е наличието на *две фази* в него, като в някои от изследванията те са представени като два основни строителни периода, а в други като фази. Остават дискусионни и датировката на двете фази, както и промените, които настъпват.

За характера на промените, настъпили през този строителен период, можем да привлечем резултатите от археологическите разкопки на арената. Това е наложително, защото е възможно строителството, за което се настоява в част от изследванията, да е всъщност единствено преустройство на определени сектори на комплекса. А резултатите там са недвусмислени: хоросаново ниво, върху което са поставени първоначално градежи и съоръжения, изградени от пясъчник, а впоследствие от мраморни квадри. Тези градежи и съоръжения са били унищожени през средата на III в. от силен пожар.[492] Това показва наличието на две фази, свързани с използваните материали – пясъчникови и мраморни. Това разграничение вече е направено, като се акцентира на застъпването на по-ранните от по-късните съоръжения, какъвто е случаят с ростра, застъпена от съоръжение № 2.[493]

Анализът на резултатите от археологическите проучвания, позволява да се очертае следната картина.

През *първата фаза* се изгражда централният площаден комплекс с двата характерни подкомплекса – северния, където са били разположени административните сгради[494] и южния, състоящ се от арената, портиците и магазините. През тази фаза, архитектурната украса на агората е била в римо-дорийски стил чрез колонадата на портиците (фиг. 18).[495] Характерното за тази фаза е използването на пясъчника. Разбира се, ние не можем да абсолютизираме това заключение, но архитектурната украса на комплекса, както и праговете на магазините и пропилеите, са били направени именно от пясъчник.

За разлика от първата фаза, през *втората фаза* в архитектурната декорация на комплекса навлиза мраморът (обр. 6, 10, 16, 17).

---

[489] Ботушарова 1968, 43–45

[490] Вж. Ботушарова 1968, 45, б. 10

[491] За фриза, надписа и датировката – вж. Иванов, Иванов 1981, 20–28; Ivanov, Ivanov 1983, 190–196.

[492] Вж. за анализа Топалилов 2008.

[493] Кесякова 2004, 13.

[494] За появата на сградата на булевтериона по това време – вж. Каров, Мартинова 1992, 90; Каров, Мартинова 1994, 64.

[495] Djambov, Mateev 1983, 285–289; Джамбов, Матеев 1979, 52; Матеев 1993, 65; Кесякова 2004, 17; 37; Димитров 2009.

От мрамор са новите съоръжения, които са били поставени на ареята. Сред тях изпъква № 5 (по Е. Кесякова), което се разкри частично (обр. 14). Ориентирано е в посока изток-запад, с дължина 13,20 м и ширина повече от 6 м, то се характеризира с масивните си, в сравнение с останалите подобни, размери, ясно очертан банкет и квадрова зидария от пясъчникови и мраморни блокове. Този начин на градеж наподобява това на храм, вероятно на императорския култ, предвид наличието на императорска статуя на площада. Мраморните блокове и ясно очертания банкет позволява да се допусне, че този храм е бил изграден именно през тази втора фаза на втория строителен период на агората на Филипопол.

През тази фаза се строят още поне три съоръжения, които представляват постаменти на паметници и колони. Тяхният градеж е в *opus incertum* в субструкция и *opus quadratum* с мраморни блокове в суперструкция и специално направена подложка от пясъчни блокове. Те били изградени така, че да не пречат на пясъчните улеи от първата фаза на периода.

Трансформации се констатират и при магазините. Тук нивата се повдигат, като в част от магазините те са вече тухлени, а не глинобитни, а в останалите- от трошляк. В някои от тях вече се поставят прагове от пясъчник на входовете към портика и ареата.

Въпреки „марморизирането“ на комплекса, не можем да предположим пълната замяна на пясъчниковите архитектурни елементи с мраморни, както е допуснато в литературата. Откриването на дорийски бази *in situ* и през втория период показва, че именно, че те били употребявани и след подмяната. Така, логично е да допуснем, че при украсата на портиците пясъчникови архитектурни елементи са били интегрирани в новата архитектурна украса, за да бъдат открити по време на разкопките на М. Матеев и Хр. Джамбов. Предполага се, също така, че при това „освежаване“ на архитектурната декорация се използвал и йонийския ордер, подобно на ордера, използван при украсата на театъра в града,[496] но това остава неясно.

През тази втора фаза промени се откриват и в северния подкомплекс на агората. Тук сградите вече са украсени в римо-коринтски ордер, както е известно за сградата на булевтериона. Пак по това време е била изградена и сградата на архива (табулария), като се образувал малък мраморен перистилен площад, около който били разположени самите сгради. Така, булевтерионът е затварял от източна страна площада, а табулария – от южна.

Извършеното преустройство на този северен комплекс е все още силно дискусионно. От една страна се предполага, че в случая се касае за ново преустройство на агората,[497] като датировката на римо-коринтските капители е 20–30-те години на II в.,[498] т. е. времето на управление на император Хадриан (117–138). Едно подобно преустройство се потвърждава от използването на един надпис като сполия, принадлежал най-вероятно на статуя на император Домициан (81–96).[499]

Друга група учени настояват, че това преустройство е извършено едва към края на II в. и по-скоро по времето на Комод (180–192). Основание за тази датировка те откриват в граден като сполия постамент от статуя на император Комод в една от сградите, разположени северно от ареята и изграждането на сградата на „Съкровищницата“. За тези

[496] Вж. Димитров 2009.

[497] Вж. Кесякова 2004, 39–42; Боспачиева 2003, 45.

[498] За датировката на тези капители – вж. Димитров 2009.

[499] Надписът първоначално е отнесен към времето на Веспасиан – вж. Герасимова, Мартинова 1993, 66–70; Иванов, Владкова, Мартинова, Коларова 2004, 293, но впоследствие е предатиран по времето на Домициан – Шаранков 2004, 148–153.

учени това е началото на третия строителен период, т. е. на периода, характеризиращ се с навлизането на мраморната украса на агората – мраморни колони, арки и капители.[500]

Осъществяването на преустройство и реконструкция на северния подкомплекс на агората по времето на Комод е безспорно. Това преустройство се констатира не само чрез изграждането на сградата на „Съкровищницата", който факт сам по себе си е многозначителен, защото това е клон на централния *fiscus* на империята и показва нарастването на значението на Филипопол по времето на Комод, но и чрез откритата архитектурна декорация на комплекса от фризове-архитрави и капители, към която принадлежи и тази на булевтериона, отнесени към последната четвърт на II в.[501] Но, изграждането на нови сгради или преустройството на една част от комплекса не означава задължително преустройство на целия площаден комплекс.[502] Ситуацията на ареята подсказва, че по-скоро в случая можем да допуснем едно преустройство на северния подкомплекс в съответствие с новите функции, с които бил натоварен Филипопол, тъй като тук всъщност са се разполагали административните му сгради.[503] Мястото, за изграждането на сграда, свързана с централния фиск е най-подходящо именно тук.

Интересни са и причините за по-ранното преустройство, което се извършило тук и което дори се отнася като един отделен строителен период. Предполага се, че то се е осъществило по времето на Траян (98–117) и/или Хадриан (117–138), като се свързва с една мащабна строителна програма в града,[504] или пък като следствие от формирането на реални градски институции, свързани със статута му на *civitas*/*polis*.[505] Датировката на откритата мраморна архитектурна декорация тук се отнася към управлението на късен Траян – Хадриан, както посочих по-горе. Тезата е интересна, но некоректна, защото надписи с градски институции във Филипопол са известни от едно по-ранно време, а именно – края на I в.- самото начало на II в.[506] Освен това, самата сграда на булевтериона вече е съществувала. Следователно, причините биха могли да се търсят в друга посока, която според мен се свързва с монументализация на съществуващите тук сгради, което се е състояло не само от подмяната на по-ранната архитектурна декорация от пясъчник с нова, мраморна, но и от изграждането на по-голяма сграда на булевтериона. Годините на Антонините във Филипопол се характеризират в голям разцвет, до голяма степен дължащ се и на присъствието на имигранти от малоазийските провинции на империята.[507] Надписите

---

[500] Вж. Иванов, Владкова, Мартинова, Коларова 2004, 293; Динчев 2009.

[501] Вж. за датата на украсата – Димитров 2009.

[502] Използването на постамента от статуя на Комод от 186/ 187 г., както е допуснато в Иванов, Владкова, Мартинова, Коларова 2004, 293 е несериозен аргумент, тъй като този надпис дава *terminus post quem* на подобно преустройство. Подобна практика за вграждането на статуи по този начин в стените, не е позната в Римската империя – вж. за това Hølte 2005. Надписът е публикуван в Герасимова 2006, 159–161. Освен това, сградата, в която е вграден постамента се отнася към един по-късен етап от изграждането на агората.

[503] Подобно частично преустройство е разкрито и на разкопките на форума в Ескус, свързано с изграждането на храма на Фортуна по времето на Комод и то на мястото на съществуваща сграда от времето на Хадриан.

[504] Вж. последно Кесякова 2004, 39–42.

[505] Вж. Динчев 2009, с позоваване на Лозанов 2006, 234–238 за получаването на градски статут и институции от Филипопол по времето на Хадриан.

[506] Те са публикувани от Н. Шаранков.

[507] Това е особено видно в некрополите на града, където се появяват погребения с нови ритуали, но самите некрополи се разширяват неимоверно, което е индикация и за увеличаване на самото население на града.

недвусмислено показват тяхното, а и на други, участие в управлението на града, което би трябвало да бъде извършено в една обновена и разширена сграда. Ето защо, аз не бих се поколебал да отнеса това преустройство по-скоро като една фаза от строителен период на агората, отколкото пълно преустройство на целия площаден комплекс. Впрочем, предвид значението на тези комплекси, както и тяхната монументалност, на мен не ми е известен пример на комплекс, който да се преустройва през 60 г., както се допуска за Филипопол, т. е. през 20–30-те години на II в. и в края на II в. Преустройствата на подобен тип комплекси се свързват или с изграждането на нов, по-импозантен комплекс,[508] но без да се разрушава старият, или чрез допълнителното изграждане на сгради и подкомплекси, без обаче това да се смята за един нов строителен период. Ето защо, според мен, вторият строителен период на агората във Филипопол продължава повече от век и половина и обхваща две основни фази. При първата се изгражда новият комплекс и неговите основни компоненти, като украсата е дорийски стил, направена от пясъчник. Към времето на Хадриан тази украса частично е подменена на агората и изцяло в северния подкомплекс, тъй като тук се изградила нова сграда на булевтериона и други сгради, сред които и табулария. Към края на II в. преустройство било извършено единствено в северния подкомплекс с изграждането на сградата на „Съкровищницата“ и вероятната частична подмяна на мраморната архитектурна декорация. През тези фази, ареата и съоръженията, открити на нея, включително и храмът на императорския култ, продължавали да съществуват непрекъснато. Дори можем да допуснем, че извършената частична реконструкция по времето на Траян – ранен Хадриан е било осъществено с помощта на известната фамилия на Мунациите, тъй като името на един от тях – ΓΝΑΙΟΥ ΜΟΥΑ (Гней Мунаций) е открито върху няколко от базите (обр. 10). [509]

Горелият пласт, открит на ареята, в булевтериона и в магазините и портиците от средата на III в. показва и края на втория строителен период. По-любопитен е проблемът с неговото начало.

Почти е единодушно мнението, че началото на този строителен период би трябвало да се отнесе към и след средата на I в. и по-точно – след образуването на провинция Тракия. Така например, Е. Кесякова датира това строителство след средата на I в., когато градът се разрастнал в равнината, по времето на Флавиевата династия.[510] Пак по това време, и по-скоро след управлението на Веспасиан, е отнесено началото на този период от М. Мартинова,[511] към края на I в. от В. Коларова,[512] или дори преди управлението на Веспасиан.[513]

Възстановяването на търговския площад вероятно започнало с превръщането на Тракия в римска провинция. Резултатите от разкопките в отделни инсули, разположени източно от агората, показват начало на застрояване по времето на Клавдий I (ул. Мали

[508] Вж. например Северовият форум в Тимгад, т. нар. императорски форуми в Рим и др.

[509] Кесякова 2004, 19–20. Това е възможно само при положение, че тези бази, които са били преизползвани в един по-късен етап от развитието на агората, са принадлежали към архитектурната декорация на комплекса, а не са били първоначално използвани в други сгради, като например театъра.

[510] Кесякова 2004, 39, 41. Датировката е съобразена с изказаната дата на римо-дорийските капители от този период от СВ. Петрова към средата на I в. – вж. Петрова 1988, 9; за развитието на дорийските капители в Тракия – вж. Петрова 1990, 8–16.

[511] Иванов, Владкова, Мартинова, Коларова 2004, 293.

[512] Иванов, Владкова, Мартинова, Коларова 2004, 298.

[513] Боспачиева 2003, 45.

Богдан) и Нерон (т. нар. Резиденция), което показва, че ако не било завършено, то възстановяването на централния площад *вече* било започнало. Основание за това откриваме в римската практика, където по правило строителството на града започва с централния площаден комплекс,[514] практика, която ще бъде приложена по-късно при новооснованите градове от началото на II в. в Тракия. Като косвено даказателство можем да посочим факта, че заложената улична ортогонална мрежа е била съобразена с позиционирането на агората и отклонението ѝ с 16°. Това би могло да бъде направено единствено при ясно определени граници на централния площаден комплекс. Ето защо, според мен, началото на *втория строителен период* на агората може да се отнесе най-късно към средата на I в. (Клавдий I – Нерон), като датировката на елементите от архитектурната декорация на площада в римо-дорийски стил показват етапа му на пълно завършване по времето на Флавиите.[515]

След разрушаването на комплекса през средата на III в., свързано с превземането на града от готите и последвалите две десетилетия на анархия, както в самия град, така и в провинцията като цяло, централният площаден комплекс е бил възстановен. С това започва неговия *трети строителен период*. Възстановени са били магазините, украсени вече с релефна фугировка на бял хоросан и мраморни подове, портиците, чийто ордер е носел мраморни колони, северният подкомплекс със сгради без съмнение, като при възстановяването на една от тях е бил вграден и мраморния постамент на статуя на Комод, вероятно пострадала при унищожаването на комплекса, ареята била с хоросанова подложка и най-вероятно с мраморна настилка. Нивото, както на самия комплекс, така и на улиците около него, е било повдигнато, като монета на Аврелиан (270–275), открита под кардото, тангиращо от запад комплекса,[516] дава сигурен *terminus post quem* на възстановяването на комплекса и го включва към общите градоустройствени мероприятия, които станали възможни едва след ликвидирането на готската заплаха за Балканските провинции след битката при Найсос през 268 г.

Самият период, според мен, продължава до първата половина на IV в., когато площадът е бил за последен път реконструиран, т. е. това е четвъртият строителен период, който съм склонен да отнеса към времето на еднолично управление на император Константин I Велики (323–337) и който продължава до средата на V в., когато поради християнизацията на града, а и на други изменения в организацията на Филипопол, е бил изоставен и изгубил своето значение за града.[517]

Този кратък анализ позволява няколко коментара, свързани с правилното идентифициране на централния площаден комплекс на Филипопол, както и на традициите, довели до развитието му по подобен начин.

Дискусията „форум- агора“

Още с разкриването на площада той е обявен за *форумния комплекс* на града, като предримските материали дадоха основание на първите му проучватели да обявят предримския площад като *агора*, превърнат впоследствие през римската епоха на *форум*.[518] Тази

[514] Grimal 1961, 49.

[515] Датировката на дорийските капители с анулите на шийката, открити на агората, са отнесени именно към Флавиевата епоха- Димитров 2006, 196.

[516] Боспачиева 2003, 45.

[517] за последните процеси – вж. Динчев 2009.

[518] Джамбов, Матеев 1979, 47 сл.

практика продължи и по-късно при М. Матеев,[519] докато при останалите проучватели се наложи тезата за форумен комплекс във Филипопол.[520] Подобна формулировка е наложена от погрешното схващане, че площадите в Източните провинции през римската епоха са били наричани форуми, а преди това – агори.

Така предложено, идентифицирането на централния площаден комплекс е неправилно. Това възражение изхожда не от формата на комплекса, което се счита като основен аргумент в българската литература за правилната идентификация на площада, нито пък от факта, че Филипопол е бил римски град, разположен в гръкоезичната част, а поради спецификите на самия централен площаден комплекс. Това уточнение е необходимо, защото при агорите и форумите от римската епоха вложеният замисъл е бил коренно различен и не може да доведе до тяхната тъждественост, въпреки, че например познаваме в Делос „агората на италийците“. [521]

Диспозицията на сградите и особеностите на планировката на комплекса показват безспорни сходства с агорите от римската епоха, но не и форумите.[522] Както посочих по-горе, за форумите от I в. нататък е характерен типът „триделен“ форум, на който се разполагали базиликата, курията, затворът и трезорът (вж. Vitr. V, 1, 1–2, 1).[523] Тази схема се наложила и с много редки изключения се открива в градовете от императорската епоха както в западните, така и в източните провинции. Новият смисъл, който бил влаган във форумния комплекс, се свързва с почитането на императорския култ и бил ръководещ при новото строителство и съответно при реконструирането на вече съществуващите именно в духа на новата традиция. Монументалното почитане на императорския култ на форума било задължително условие, което се отразило и на диспозицията на отделните компоненти на комплекса с цел- обособяването на *area sacra* и *area civilis*.[524]

При агорите тези нововъведения се отразяват по различен начин. Поради факта, че култът към Рим и императора бил почитан в храма на местното главно божество, както е впрочем това и във Филипопол, тези промени не засегнали до такава степен агорите, както форумите. В някои от случаите те били изцяло преустроени в духа на новата традиция, както е например случаят в Ефес, но при други – решенията се търсели в други варианти чрез „царски стои“, малки храмове на императорския култ, които обаче не променяли като цяло основните функции на площада, статуи на императорите, поставени на площада и др.[525] В този смисъл, агорите, за разлика от форумите, запазвали своите първоначални функции като център на политическия, стопанския, културния и религиозния живот на града.[526]

---

[519] Матеев 1993, 55 сл.

[520] Вж. напр. Кесякова 1986, 71; Кесякова 1987а, 131- 133; Кесякова 1988, 94–96; Кесякова 1999, 26 сл.; Каров 1986, 71; Каров 1987, 134; Каров, Мартинова 1989, 81–82; Боспачиева 2003; Боспачиева, Мартинова 2002, 187; Djambov, Mateev 1974, 135 сл.; Djambov, Matheev, 1980, 106 сл. и др.

[521] За нея – вж. Wycherley 1962, 80–8

[522] Парадоксално е, че като паралели на „форума“ на Филипопол са привлечени агори от Мала Азия- вж. Мартинова, Боспачиева 2002, 185. В тази бележка може да се включи и друга, според която, „*началото на второто ниво* (на агората – бел. е моя) *отразява интензивната романизация на тракийските селища от градски тип, която протича при императорите Траян и Хадриан, но започва в края на I в.*“ – Вълева 2011, 29. Тази бележка показва неразбиране на процесите, протекли в Тракия през указаното време.

[523] Gros 1996, 207.

[524] Вж. по-горе; виж също и Топалилов 2004б, 263 сл. и пос. там л-ра.

[525] Вж. Price 2002.

[526] Тезата за съществуването на „търговска агора“ в отличие от „административната“ като се

Този изключително кратък коментар, по мое мнение, показва, че в случая с централния площаден комплекс на Филипопол можем да го дефинираме без съмнение като агора, но не и форум. Всъщност, комплексът е типичен представител на агорите от римската епоха, където се запазват основните идеи от елинистическите агори, прокарани през призмата на римските практики. Изчистеният вид на агората във Филипопол е следствие именно от липсата на традициите, които имат градовете в Мала Азия например, със своите агори от елинистическата епоха. Тази липса, съчетана със съществуването на традиции във Филипопол, свързани с разположението на главните административни сгради на друго място (вероятно на Трихълмието), е в основата на новата схема при реконструкцията на агората от втория строителен период, когато несъмнено водещи са били римските градоустройствени принципи. Изглежда, че по времето на Траян/ранен Хадриан схемата вече е била окончателно изчистена спрямо практиките от това време.[527]

3.2. Стадион

Като един от най-масивните архитектурни комплекси на Флипопол, които се запазили далеч след края на античния Филипопол, можем да посочим стадиона (στάδιον). Всъщност, неговите масивни останки будят възхищение приблизително хиляда години след неговото строителство, а пък строителите на съвременен Пловдив в края на XIX в. са го използвали като солидна основа за строителството на сградите от двете страни на централната улица ул. княз Александър. Разбира се, не можем при този кратък преглед да отминем и неговото използване за кариера както на камъни, така и на вар, получена от стриването на мраморните седалки.

Стадионът е една от малкото сгради във Филипопол, споменат в писмените извори. Така например, писмо на император Траян Деций (249–251) е било прочетено на гражданите на града, събрани именно на стадиона.[528]

Приблизително хиляда години по-късно, той отново е споменат сред най-забележителните сгради на града от дъщерята на византийския император Алексий I Комнин – Ана Комнина, която го описва като „хиподром“ (ἱππικά).[529]

Още с разкопките на първите сектори от стадиона, които се провеждат на свендонето през 1907–1908 г. и впоследствие през 1923 г., в литературата се разгаря дискусията за същността на сградата, която се проучва. Така се предполага, че става въпрос за амфитеатър,[530]

следват идеите на Аристотел ми се струва неправилна за римската епоха. Доколкото тази разлика съществува в някои от гръцките градове в римската епоха, то тя е наследство от елинистическата епоха и не може да се смята за основополагаща при строителството на агорите от римската епоха, които следват съвсем различни принципи.

[527] До пълното публикуване на разкопките от сградите, проучени северно от ареата, които да покажат основните им реконструкции, проблемът със ситуирането на административни сгради, северно от ареата, остава отворен.

[528] По-точно на пистата на стадиона, разположен вътре в града: ἐς τὸν τοῦ σταδίου δρόμον (ὅς δή εἴσω πόλεως ἦν) – Dexipp. frag. 26; на български език писмото е публикувано в Апостолидис 1927, 187–194.

[529] Alexidis, Lib. XIV, 8, 296, 11.

[530] Сред тях са Б. Дякович и Л. Ботушарова, като последната отново издигната тази идея през 1975 г. – вж. Мушмов 1924, 190, бел. 1; Ботушарова 1977а; Ботушарова, Танкова 1982, 53; идеята се подкрепя и от други учени – вж. напр. Кесякова 1994, 44–49; за останалите – вж. Ботушарова, Танкова 1982, 62–63, бел. 24; Вагалински 2009, 9.

стадион[531] или циркус.[532] Резултатите от археологическите проучвания недвусмислено показаха, че става въпрос за стадион.[533]

Същевременно с това, правилното идентифициране на сградата не е единственият проблем, с който се сблъскват изследователите на античния стадион. Въпреки това, разкопките, проведени от Д. Цончев и по-късно, позволяват да се постави една основа.

Размерите на стадиона не са все още коректно предадени. Известно е, че дължината на пистата му трябва да бъде 600 стъпки, откъдето идва и самото име на това спорно съоръжение. Въпреки колебанията в размера на стъпката,[534] е ясно, че тяхните писти имат размери между 170–190 м.[535] Стадионът във Филипопол не прави изключение. Дължината на пистата му варира в литературата между 180–190 м,[536] а що се отнася до целия комплекс достига до 250 м.[537] В плана, предложен от Д. Цончев през 1947 г. дължината на пистата е точно 230 м, като до началото на сфендона е 195 м, а останалите метри се прибавят чрез самата сфендона.

Дискусионна е и ширината на стадиона, която би трябвало по правило да бъде 100 крачки. Тук, проблемите се усложняват и поради факта, че западната *cavea* получава характерната за античните стадиони извивка с дълбочина до 1,50 м.[538] Въпреки това, най-вероятно ширината на пистата не надхвърля 30 м, както допуска и Л. Вагалински, а максималната ширина на комплекса – не повече от 55–60 м, като имаме предвид ширината на редовете, заемащи източната и западната *cavea*.[539]

По този начин, със своите размери от дължина на пистата от около 195 м и общо 230 м, стадионът във Филипопол (обр. 19) се доближава по-скоро до стадиона в Олимпия (192,25 м) и Приена (191,39 м), отколкото с Делфийския, както е допуснато в литературата.[540] Последният е значително по-къс от Филипополския, с дължина на пистата до 177.41 м. Като абсолютен паралел на стадиона по размери можем да привлечем стадиона в Афродизия в Кария, чийто размери са 264 м/59 м и обща дължина на пистата от 228,70 м (188,70 м е дълга правоъгълната част на пистата), а ширината ѝ достига до 39 м. Предполага се, че е предназначен за 30 000 зрители, построен през I в. [541] Впрочем, такъв е бил и капацитетът и на стадиона във Филипопол.[542]

Въпреки, че проучването на стадиона се осъществява основно чрез спасителни разкопки, за момента данните, с които разполагаме, ни позволяват са придобием една сравнително точна представа за неговата същност.

---

[531] Сред поддържниците на тази идея, издигната от М. Апостолидис са Д. Цончев, Ал. Пеев, К. Колев, Т. Иванов и първоначално Л. Ботушарова– вж. Цончев 1938, 73–74; Tsonthcev 1947; Ботушарова 1966 и цит. литература в Ботушарова, Танкова 1982, 62 –63, б. 24; Вагалински 2009, 9.

[532] Матеев 1999, 45 сл.

[533] Коментар върху отделните идеи е направен във Вагалински 2009, 9–11.

[534] Л. Вагалински посочва между 0,296 – 0,320 м – Вагалински 2009, 9.

[535] Вж. примерите посочени във Вагалински 2009, 9.

[536] Д. Цончев и К. Колев предполагат, че пистата е дълга около 180 м. или малко над – Tsontchev 1941, ; Колев 1964; 1979.

[537] Матеев 1971, 135, 150; Matheev 1980 – non vidi, цитирано по Вагалински 2009, 12, бел. 6.

[538] За нея и ролята на подобно „хлътване“ – вж. Вагалински 2009, 11.

[539] М. Матеев допуска първоначално ширина от 70 м, впоследствие редуцирана до 65 м. – вж. Вагалински 2009, 12, бел. 6.

[540] Вагалински 2009, 9.

[541] Вж. Gros 1996, 360–361.

[542] Предполага се, че е достигал до 35 000 зрители.

При изграждането на стадиона е използван максимално ландшафтът на терена. Той е разположен между Тексимтепе, т. е. западното тепе от Трихълмието и Сахаттепете, ориениран в посока север-юг. Там, където е било възможно, като например в източните склонове на Сахаттепе, скалният масив е бил използван след заравняване и терасиране (обр. 24). В останалите случаи са били изградени изкуствени конструкции, които да държат *cavaea*. Самият стадион е имал характерната форма на издължен правоъгълник, завършващ от северната страна с извивка (σφενδόνη)(обр. 20). От двете страни на пистата, т. е. от източна и западна, са били разположени *caveae*, т. е. секторите с мраморните седалки за зрителите, разделени на отделни сектори чрез стълбища, които достигат до самата писта (обр. 25).[543] Разкритите седалки на свендона позволяват да се определи броят на редовете на кавеите, които са четиринадесет (обр. 21). За момента остават неясни колко точно са тези сектори.

Първият ред седалки е отделен от пистата посредством подиум, облицован с мраморни ортостати с височина до 1,80 м, скрепени посредством метални скоби. Пред тях на пистата е бил издълбан в скалата U-образен канал, за чиято страница се използва и основния ред, върху който са били поставени ортостатите (обр. 22). Самите седалки са с височина 0,40 м и ширина 0,75 м, като към стълбищата те са били украсени с релефно изображение на стилизирана лъвска лапа (обр. 26). Последният ред е завършвал със седалки с облегалка. Част от седалките изглежда се били предназначени специално за видни лица. Зад този ред най-вероятно се е намирала колонада с богата архитектурна украса, част от която е разкрита при извършването на различни изкопни дейности.[544]

Два са били начините за изграждането на кавеята. Там, където е било възможно е използван наличния скален масив, основно на източните склонове на Сахаттепе, които били терасирани и върху тях са били изградени съоръженията, върху които са били положени седалките (обр. 24). Там, където е нямало скален масив, както е на източната страна, са били изградени допълнителни конструкции. Допълнителната конструкция представлявала поредица от засводени коридори (8,50 м дължина; 3 м ширина), перпендикулярни на пистата, изградени от масивни квадри пясъчник, без спойка. Сводът е полуцилиндричен, с наклон към пистата, за да се получи и наклонът за седалките. Над тях е бил положен блокаж от камъни, споени с хоросан, чрез който са били оформени редовете за поставянето на седалките.[545]

Изцяло запазен е секторът при извивката (σφενδόνη), където освен редовете седалки е разкрит и засводен коридор чрез който се е осъществявал достъп до арената (обр. 20).[546] Настилката му се състои от големи плочести камъни с неправилна форма с пълнеж от чакъл между тях (обр. 23). Най-вероятно, над самия вход на засводения коридор се е намирал и *tribunal*-ът, т. е. ложата, която е била предназначена за императора и провинциалния управител (обр. 21). Запазените архитектурни елементи показват нейната богата украса.

Другият край на пистата, т. е. южният край е бил ограничен от така характерната за стадионите от римската епоха богато декорирана фасада (обр. 32, 33, 34), липсваща на гръцките стадиони. Тя се е състояла най-вероятно от пет мраморни пиластри с богата

---

[543] Вж. Иванов 1981, 103.

[544] Те са публикувани в Tsontchev 1947.

[545] Мартинова 2006, 235–236.

[546] Някои от авторите оприличават този така характерен за стадионите от римската епоха засводен проход като „улица“ – вж. Мартинова-Кютова, Райчева 2011, 343.

релефна украса (обр. 28). Тя е основно върху две от страните на пиластрите, което го е позволявала самата форма на пиластрите (обр. 27). Така при единия от тях, едната страна е заета от кривакът на Херакъл и над него – кожата на немейския лъв, колчан със стрели и лък, а друга страна – от херма – Хермес с шапка и над него – амфора с палмово клонче (обр. 29, 30). Това, което обединява пиластрите е изображението на хермата, но представена по различен начин. При единия от тях е с жертвеник отдолу, украсен с волска глава, а горе – с два пламъка; при друг – основата е украсена с клонче и кацнала на него птица; останалите са отчупени.[547] За момента са представени две реконструкции, като едната се характеризира с използването на хермите като основи на сводови конструкции,[548] а при другата – начупена двуетажна фасада, украсена с колони и фризове.[549]

Арената е имала трислоен под, лежащ върху заравнения скален масив, на места, особено около входа на засводения коридор на сфендоната – тухлени шахти.

Без съмнение, стадионът във Филипопол е характерен пример за стадионите от римската епоха, разположени в източните провинции на Римската империя. При него се забелязват нововъведенията от римската епоха, като например разчленяване на *cavea*-та, така характерно за сградите от I – II в.,[550] засводеният коридор при сфендоната, паралел на който е коридорът при стадиона на Домициан в Рим, самата носеща конструкция, отново с близък паралел на тази от стадиона на Домициан в Рим (обр. 35),[551] както и наличието на затваряща от юг фасада, които са съчетани с основните принципи, заложени при гръцките стадиони, като например дължината и ширината на пистата и др. Това категорично показва, че в случая не става въпрос за *circus maximus*, а за стадион, чието предназначение е коренно различно. Неслучайно, изследванията показват, че стадионът не е бил използван за *ludi gladiatori et venationes*, т. е. кървави зрелища.[552]

Монетите и откритите при разкопки медальони, сечени във Филипопол от името на градската управа или на провинциалното събрание на траките (койнона на траките), в зависимост от това, кой организира игрите, дават изчерпателна информация какво се е провеждало на стадиона. А това са игри, организирани по подобие на най-престижните в древния свят, като например Питийските игри. Неслучайно и игрите във Филипопол са наречени Питийски.[553]

Използването на стадиона за подобни игри помага и за определянето на началото на негово изграждане.

Първоначалното строителство на стадиона е отнесено още към елинистическата епоха.[554] Колкото и да е привлекателна тази идея, тя е лишена все пак от конкретни доказателства. Впрочем, самото развитие на града по това време е било точно от другата страна на Трихълмието, като по този начин стадионът не само би останал извън очертанията на града, но и в голяма отдалеченост от него. По този начин, идеята за съществуването на стадион от елинистическата епоха във Филипопол е неприемлива. Стадионът е римски и има паралели с построените римски стадиони и по други места в империята, особено, както беше посочено по-горе – в източните провинции на империята и по-скоро тези в Мала Азия.

---

[547] Цончев 1938, 73–74.

[548] Възстановката е на арх. Ал. Пеев – вж. Tsontchev 1947, pl. XVI.

[549] Матеев 1971.

[550] Gros 1996, 358.

[551] Вж. плана в Gros 1996, 359, fig. 414.

[552] Вж. Вагалински 1997, 26–31; Вагалински 2009, 9 – 11, 76 сл.

[553] Вж. последно във Вагалински 2000, 264–268.

[554] Матеев 1971, 135; Матеев 1993, 27 сл.

Строителството на стадиона се отнася към началото на III в. и по-точно по времето на Каракала (212–218),[555] най-общо втората половина на II в.,[556], а М. Матеев датира мраморното преустройство по времето на Хадриан (117–138).[557] В подкрепа на тази дата е публикуваната напоследък плоча, посветена на Антиной, посочен като герой (Αντίνοον ἥρωα)(обр. 31). Известно е, че организирането на неговия култ е станало след смъртта му през 130 г., но преди 138 г., т. е. смъртта на Хадриан, като при всяко свое посещение императорът е организирал игри в чест на Антиной. Откритата на стадиона мраморна плочка на Антиной показва, че подобни игри са организирани и във Филипопол, може би наречени Αντινύεια ἐν Φιλιππoπόλει.[558] Провеждането на тези игри е косвено доказателство за съществуването на стадиона, тъй като това е било едно от изискванията да бъдат проведени. А това показва, че по това време стадионът *вече* е бил построен. Посочването на Антиной само като герой указва на дата преди 134 г., когато той е бил обявен за божество, може би 132–133 г., за когато имаме данни, че Хадриан е преминал през града.[559] Открит ъглов корниз, вероятно принадлежащ на архитектурната декорация на стадиона, също насочва към изграждането на стадиона по времето на Хадриан (117–138),[560] или по-скоро за неговото завършване до 130 г. Но изграждането на комплекс от такъв мащаб без съмнение е изискал време. Ето защо, аз съм склонен да предложа начало на строителството на стадиона при късен Траян – ранен Хадриан. Възможно е към този най-ранен строителен период да се отнасят използваните на места квадри от пясъчник, използвани както в носещите конструкции на източната *cavea*, така и в покрития коридор на свендона.

Откритата архитектурна декорация поставя проблема и за наличието на втори строителен период на стадиона. Дали той може да се свърже по-скоро с промяна в архитектурната украса, отколкото с пълно преустройство на стадиона, за момента остава неясно. Публикуваните от Д. Цончев архитектурни орнаменти без съмнение отнасят този период към епохата на Северите.[561]

Археологическите разкопки на носещите конструкции на кавеята показва съществуването на поне два периода. Те са ясно разграничими според използвания хоросан. Така например, в източната част при част от секториет, използваният хоросан е розов, докато в части от западната- бял. Нужно е да се отбележи, че секторите с розов хоросан са сравнително ограничени, използваният хоросан е предимно бял – както на източната,[562] така и на западната страна и на свендона.[563]

Остава неясно дали констатираните преустройства с розов хоросан могат да се отнесат към Северовата реконструкция или към един по-късен период, например след 70-те години на III в. Разкопките показват реставрирането на стадиона, отколкото с преустройство, въпреки, че в някои сектори строителните работи са били големи, особено на източната страна. Тук разкопките разкриват преустройство на носещите седалките конструк-

---

[555] Tsontchev 1947, 40–41; Вагалински 2000а, 138–139.

[556] Ботушарова 1977а.

[557] Матеев 1971, 136.

[558] Вж. за това Шаранков 2002б, 164–168.

[559] Вж. Topalilov 2011, 26.

[560] Вж. архитектурният елемент в Tsontchev 1947, tabl. XLI, 1; за датировката – Вагалински 2009, 12–13.

[561] Вж. оттук и датирането на стадиона от Д.Цончев именно в началото на III в. – Tsontchev 1947, 40 сл.; Димитров 2009, 101.

[562] Топалилов 2005а, 221.

[563] Tsontchev 1947.

ция с блокаж от обработени камъни на розов хоросан.[564] Бихме могли да предположим и пълното преустройство в този сектор, тъй като тази конструкция, според проучвателят, е била положена именно върху хоросанов под с тухлен прах. Подобно преустройство се констатира и в други сектори на стадиона. Това може да се свърже с извършването на възстановителни работи през втората половина на III в., т. е. след превземането и опожаряването на града от готите, когато вероятно е пострадал и стадионът.

От особен интерес са и причините, довели до края на използването на стадиона, както и времето по което се е случило това. В литературата е допусната теза, че той е бил унищожен от пожар през IV в.[565] Тази теза се приема без възражения,[566] но до този момент не се потвърждава от направените разкопки. Действително ситуацията, разкрита на пл. 19 ноември, т. е. при свендоната на стадиона, подсказва промяна на функциите на тази голяма обществена сграда през IV в., защото един от късноантичните акведукти стъпва върху останките от стадиона,[567] но при археологическите разкопки липсва горелия пласт.[568] Едва ли сградата е била унищожена, защото през XI в. тя е описана като „твърде голям хиподром“ (А. Комнина), т. е. останките все още са били вушителни седем века след неговото изоставяне. По това време на стадиона са били разположени жилища,[569] а част от него е бил превърнат и в кариера. И други добре запазени сгради с подобен характер в останалите части на Римската империя са имали същата съдба. Ето защо смятам, че не опустошителен пожар през IV в. е сложил край на стадиона, а причините трябва да се търсят в друг аспект. Обикновено за края на подобни сгради като основна причина се посочва едиктът на императора, с който се слага край на гладиаторските борби. Предвид факта, че тези борби във Филипопол са се провеждали на друго място, то като по-вероятна причина за западането на стадиона можем да посочим решението на император Теодосий I за прекратяването на езическите Олимпийски игри, последните, от които се провели през 393 г.

3.3. Източни терми

Като един от основните компоненти на римското градоустройство и урбанизация без съмнение можем да посочим термите (*thermae*). Те били не само една от най-важните обществени сгради и комплекси в града, наред с централния площаден комплекс, но се разглеждат като един от символите на романизацията и веднага щом имало възможност били изграждани, без значение статуса на града.[570] А такава възможност се удавала най-често при изграждането на нов водопровод.

Във Филипопол на този етап от проучванията са известни две термални сгради. Приети са да се наричат съответно „източни терми“ и „римски терми“.[571] Тъй като, според мен, формулировката на втората термална сграда е неправилна, в настоящето изследване

[564] Мартинова 2006, 236.

[565] Ботушарова 1977а; Ботушарова 1980, 11–12.

[566] Вж. Кесякова 1983, 73; Вагалински 1997, 29.

[567] Кесякова 1983, 72–73.

[568] Вж. напр. Мартинова 2006а, 236–237.

[569] Мартинова 2005, 219; Мартинова 2006, 237.

[570] Nielsen 1993, 1–2; дори се предполага, че в някои от случаите са изградени преди самия централен площад – вж. Кацарова 2005, 121.

[571] Вж. Цончев 1940, 143 сл.; Цончев 1950, 137 сл.; Кесякова 1999, 40–43; Bospatchieva 2002, 301 сл.

ще ги наричам съответно „източни“ и „западни“ терми в зависимост от тяхното местоположение в града, т. е. дали са били разположени в източната или западната част.

Сградата е разположена в югоизточното подножие на Трихълмието, в рамките на правилно застроената площ на града в равнината. Според Д. Цончев тя е заемала поне площ от 2,5 дка, което означава, че е заемала площ от повече от една инсула. Впоследствие, при допълнителни проучвания в сектор, разположен на 30 м източно от проучения от Д. Цончев, са разкрити останки, за които се предполага, че са принадлежали към термалната сграда.[572] При положение, че това е така, то площта на източните терми е била значително по-голяма от допуснатите от Д. Цончев и всъщност обхваща площ от повече от две инсули,[573] т. е. повече от 2,5 дка. Освен това, те са били ориентирани не в посока север-юг,[574] а по-скоро в посока изток-запад, следвайки ориентацията и формата на инсулите, в които е била построена. Голямата площ, която те са заемали, както и богатата украса биха ни позволили да причислим тези терми към императорския тип терми.

Разкопките на Д. Цончев и М. Боспачиева разкриват останки от двуетажна сграда с различни по форма, размер, украса и отопление помещения. В източната част на сградата е открито правоъгълно помещение, ориентирано в посока изток-запад, с ширина 11 м и вероятна дължина почти 20 м, от която е проучена половината,[575] отоплено с хипокаустна инсталация и украсено с подова и стенна мозайка, както и мраморна стенна облицовка. Мозайката е набрана в *opus tessalatum* и е полихромна. Състои се от бордюр, изпълнен в черно и бяло, запълнен с мотива „бръшлянова клонка“ и следван от „бягаща вълна“. В ъглите мотивът преминава в стилизирана разцъфнала лилия; след това идва рамка, изпълнена с мотива „свастика-меандър“; и накрая вътрешността на мозайката е изпълнена в геометрична схема. Тя е ортогонална, състояща се от пресичащи се октогони, оформящи по този начин четирилъчеви звезди, като всеки лъч се състои от два ромба, а всяка звезда в средата има вписан квадрат (DG 186 c).

В западната част на комплекса, проучена от Д. Цончев сградата е била изградена върху останките на по-ранна римска сграда, на места добре запазена и доукрепена.[576] В тази част прави впечатление наличието на едно подобно правоъгълно помещение,[577] около което се развиват останалите помещения и което има достъп до всеки едно от тях чрез монументални мраморни входове. В едно от помещенията, разположено южно от това, е открита богата мраморна декорация – капители, фризове и др., но и фрагмент от мраморен стол във формата на стилизирана лъвска лапа.

Откритите останки повдигат някои въпроси, част от които са вече поставени в литературата. Сред тях несъмнено на първо място е проблемът с правилната идентификация

---

[572] това са разкопките на М. Боспачиева – вж. Bospatchieva 2002, 301–305.

[573] Вж. плана, предложен от М. Боспачиева, където са ситуирани останките от термалната сграда, заедно с границите на констатираните в тази част на града инсули – Bospatchieva 2002, 304, fig. 1. На този план ясно личи как останките от термите са разположени в поне три инсули, като по този начин прекъсват кардинесите, идващи от юг.

[574] Кесякова 1994, 43.

[575] Указание за подобна дължина дават разположените в северната и южната страна пиластри, които може да се намират по средата на помещението или дори да са една двойка от пиластри, разположени в помещението.

[576] В едно от тези помещения е открит фрагмент от мозаечен под със запазен бордюр, изпълнен с мотива бръшлянова извита клонка.

[577] Ширината му е 12, 35 м., дължината му е била поне два пъти повече. Помещението е ориентирано в посока изток-запад.

на откритите останки и принадлежността на двата разкрити сектора към една обществена сграда. Д. Цончев интерпретира откритите от него останки като останки от терми,[578] мнение, което споделят и други автори.[579] Същевременно с това обаче, е издигната и друга теза, според която тук не става въпрос за терми, а по-скоро за дворцов комплекс, който се е състоял от свои собствени терми.[580] Последната теза е интересна, още повече, че и във Филипопол са открити сгради със собствени терми,[581] но, прави впечатление, че тези примери се отнасят към една по-късна епоха, към V в.[582], отколкото дискутираната сграда. От друга страна прави впечатление и разликата в размера на т. нар. бански тракт, който е изключително внушителен при разкопките на т. нар. Източни терми. Тези съобръжения, наред и с откритата архитектурна мраморна декорация, фрагмента от мраморен стол, както и идентичните находки, открити тук и при разкопките на Западните терми, които се идентифицират сигурно като такива, ми дава основание на този етап да приема идентификацията на откритите останки под днешното училище Йоаким Груев и ул. Георги Тертер № 1, по-скоро принадлежащи към термална сграда, отколкото към дворцов комплекс.

Откритите огромни помещения с хипокауст и богата подова и стенна украса също повдигат проблема за тяхната идентификация. За момента можем единствено да допуснем, че помещението с богата архитектурна украса и останки от мраморен стол (помещение № 4) може да се интерпретира като *apoditerum*, свързан с някой от другите помещения. Любопитно е и голямото разкрито помещение с хипокауст и подова мозайка, което също може да се интерпретира по подобен начин, но като централен за термите.

При положение, че откритите останки са принадлежали към една обществена сграда, интерпретирана като термална, то въз основа на площта им, могат да се отнесат към т. нар. императорски терми. За момента липсват археологически данни за наличието на така характерната палестра в комплекса, която в източните провинции приела функциите и на гимназион.[583] В епиграфски паметник от Филипопол се откриват податки за съществуването на ефебия от началото на III в. и по-скоро между 214–218 г., което е пряко свидетелство за спортния живот в града.[584] Впрочем, спортът е бил изключително популярен във Филипопол, както разкриват многобройните надписи, споменаващи агонетети и атлети.[585] Тези надписи, които се отнасят основно към епохата на Северите и главно Каракала (212–218), показват една нужда от гимназион в града, за чието съществуване за момента не разполагаме нито с археологически данни, нито с епиграфски паметници. Предвид смесването на функциите на палестрата при термите с тези на гимназиона, за които стана дума по-горе, не би било изненадващо източните терми във Филипопол да са имали също подобна палестра, използвана в този аспект.

За момента остава неясно къде е била разположена палестрата, при положение, че е съществувала. Разкритите помещения позволяват термите да се отнесат към т. нар. „аксиален полусиметричен“ тип, където основните компоненти на термите са поставени в една ос или пък към т. нар. „аксиален симетричен“ план, където основните компоненти

---

[578] Цончев 1950, 137–147.

[579] Вж. Кесякова 1999, 43; Мартинова, Боспачиева 2002, 190.

[580] Bospatchieva 2002, 304.

[581] Bospatchieva 2002, 302.

[582] Вж. т. нар. „Сграда с бански тракт“ – Kesyakova 1998, 159 – 171; Кесякова 1994, 91–92.

[583] Вж. Кацарова 2005, 119 и посочената там литература.

[584] Вж. Sharankov 2005, # 3b; Вагалински 2009, 23–24.

[585] Вж. IGBulg. III, 1, #890, 889 (= IGBulg. V, #5403); Sharankov 2005, # 3; # 3a; Вагалински 2009, 26–30.

са поставени в една ос, като изключение прави палестрата, композирана симетрично, т. е. успоредно, на тях.[586] И двата варианта са възможни за термите във Филипопол.

Дискусионна е датата на изграждането на самия комплекс. Д. Цончев допуска, че той е изграден през IV в.,[587] теза, приета и от Е. Кесякова.[588] Малко по-ранна дата допускат М. Мартинова и М. Боспачиева. Според първата, сградата е била построена след средата на III в.,[589] а според втората – през втората половина на III в.[590] Бихме уточнили, че в този случай това най-вероятно е било след 270 г., когато се нормализирала обстановката в Тракия и Балканския полуостров. Аргументите на М. Боспачиева се свеждат до датата на мозаечния под, който е с паралел при Западните терми, както и на стратиграфски наблюдения, свързани с декумануса, тангиращ от юг комплекса.[591]

Мозаечният под обаче, може да се отнесе и към една по-ранна дата, а именно управлението на Каракала (212–218).[592] Това показва, че тя не може да е основен аргумент за датиране, още повече, че между двете мозайки се откриват и разлики. От друга страна, за изграждането на нови терми с този мащаб, е било необходимо не само наличието на икономически и демографски възможности на града, но и нов водопровод, който да захранва с вода термите. В този смисъл, втората половина на III в. не е сред най-големите разцвети на града, въпреки, че през това време Филипопол се възстановява след годините на разруха. Що се отнася до изграждането на нов водопровод, то, както ще видим подолу, данни за това откриваме именно върху монети, сечени от градската монетарница за Каракала (212–218).[593] В този смисъл, за не бих се поколебал да отнеса изграждането на термите именно в епохата на Северите, периодът на икономически и демографски разцвет на града.

Все още е дискусионен и краят на съществуване на комплекса. Предполага се, че е бил унищожен следствие от пожар, окончателно в края на VI – началото на VII в., като през средата на V в. силно пострадал и бил възстановен в по-малък обем.[594] Друго мнение застъпва М. Боспачиева, според която, към края на IV в. сградата била разрушена и градежите били преизползвани за жилищни сгради или работилници.[595] Тъй като проблематиката излиза извън хронологическите рамки на настоящето изследване, тя ще бъде разгледана на друго място, но съм склонен да отдам предпочитание на втората теза за коренната промяна във вид и функции на комплекса, извършена към края на IV в.

---

[586] Вж. за тези планове – Gros 1996, 389, fig. 439.

[587] Цончев 1950, 144.

[588] Кесякова 1999, 43.

[589] Мартинова, Боспачиева 2002, 190.

[590] Bospatchieva 2002, 304.

[591] Вж. Bospatchieva 2002, 301, 303–304. Посочването на най-ранните монети, открити върху мозайката от управлението на Клавдий II Готски (268–270), като начална дата на сградата – вж. Bospatchieva 2002, 304 е методологически неправилно.

[592] Вж. Valeva 1995, 251

[593] Вж. по-долу в гл. 3. 8. Водоснабдяване.

[594] Вж. Цончев 1950, 145–146; Кесякова 1994, 43.

[595] Bospatchieva 2002, 304; Мартинова, Боспачиева 2002, 190.

3.4. Западни терми

Тези терми са разположени под дн. Бинго Балкан, в сектора, северно от агората и южно от стадиона в западната част на Филипопол. Проучени са частично, като е разкрита площ от около 700 кв. м. При разкопките са разкрити две сгради, разположени една върху друга, като втората е по-импозантна и не следва планировката на по-ранната. Въпреки това обаче, и двете сгради са били ориентирани в съответствие с ориентацията на ортогоналната улична мрежова система на града в равнината със съответното отклонение. Това безспорно показва, че площта, разположена северно от агората и южно от стадиона, е била също застроена по ортогоналната улична система, разделена на инсули.

От по-ранната сграда останките са толкова фрагментарни, че е невъзможно да се установи архитектурен план на комплекса. По-добре е запазен мозаичен под, украсявал едно от помещенията ѝ, както и мраморни прагове. Що се отнася до мозайката, тя изглежда е покривала пода на едно голямо по своя размер помещение, защото фрагменти от нея се откриват под подовете на четири по-късни помещения и коридор (помещения № № 6, 9, 7 и коридор № 5). Това помещение изглежда да е по-голямо от по-късния вестибюл. Тя е направена в *opus vermiculatum* върху *statumen* с дебелина 0,25 м, направен от дребни необработени сиенитни камъни, следван от *rudus* и *nucleus* с дебелина до 0,2 м, в който са били поставени теселите. Част от нея е с геометрични орнаменти, но основната част е заета от морски животни, от които се разпознават кентавър, морски бик и два делфина (обр. 37, 39). Мозайката принадлежи към така характерните за II в. черно-бели мозайки, постигната чрез бели мраморни тесели и черни гнайсови тесели.

Предвид размера на помещението и богата му мозаечна подова украса, бихме могли да допуснем, че това е било вестибюлът на по-ранните терми.

Датировката на изграждането на тази баня е най-общо посочена през II в. въз основа на мозайката, общо исторически съображения, свързани с развитието на града през II в. и начинът на градеж.[596] Според мен тази датировка може да се прецизира. От една страна, мозайката може да се отнесе към средата на II в., към епохата на Антонините. По-прецизна датировка може да се получи и ако се изследва връзката между изграждането на термите и акведуктите на града, тъй като при тях взаимовръзката е много тясна. За изграждането на масивен акведукт, който може да захрани с вода термите, данни получаваме както от археологическите разкопки, така и върху автономните монети на Филипопол, сечени по времето на Антонин Пий (138–161). Предвид аспектите от политиката на Хадриан (117–138), който специално обръщал внимание на изграждането на акведукти в провинциалните градове, както и политиката на Антонин Пий към провинциите, която не се характеризирала с голяма строителност, то допуснах, че най-вероятно най-ранният акведукт на Филипопол е бил започнат при Хадриан, вероятно при неговото посещение в града през 134–136 г. и е бил завършен при наследника му – Антонин Пий (138–161).[597] Това показва, че и западните терми на Филипопол също са били изградени към края на управлението на Хадриан и по-скоро при Антонин Пий, след завършването на строежа на зидания акведукт.

Предполага се, че термите са пострадали силно в средата на III в., тъй като при разкопките е констатиран горял пласт.[598]

---

[596] Вж. Цончев 1940, 146, 156; Кесякова 1999, 40; Мартинова, Боспачиева 2002, 190.

[597] Топалилов 2008, 182–183.

[598] Вж. Цончев 1940, 129, 156; Кесякова 1999, 40.

При възстановяването на термите, те вече са по-импозантни, имат по-внушителен архитектурен план (обр. 38). От новата сграда е проучен изцяло вестибюлът, който е имал квадратна форма (11/11 м), покрит с купол и помещения, разположени северно и западно от него.

Достъпът от вестибюла към помещенията, разположени северно от него, се е осъществявал посредством коридор, богато украсен с мозаичен под (обр. 40). Самата мозайка е била набрана в хоросанов пласт с дебелина 0,15 м в *opus vermiculatum*. Тя се състои от бордюр, състоящ се от черни тесели, украсен с бели малки квадратчета, след което следва бяла ивица и вътрешността на мозайката, изпълнена с мотива „бягаща пелта" (DG 222d-f). Тук пелтите, които са представени в три колони и половина, са набрани в бял цвят, докато фонът е черен.

Чрез този коридор, чиято ширина е 2,3 м и е продължавал повече от 10 м, се е достигало посредством два засводени входа до квадратен *frigidarium*, в който е открит правоъгълен басейн. От другата страна на коридора, непосредствено срещу фригидариума, се е намирал *apodyterium*-ът, който се свързва с него. Той също е с квадратна форма (5,8/5,8 м) и богато украсен с мозаичен под. Бордюрът е изпълнен с бели меандри на черен фон и бял диамантов орнамент по средата на всеки един меандър (DG pl. 30c – var.). Следва бяла ивица, която обрамчва мозайката и вътрешността, украсена с триосен мотив от допиращи се хексагони с четирилистници, формиращи равностранни триъгълници и ефекта на шестлъчеви звезди. Това е единствената изцяло запазената мозайка от термите.

Северно от *apodyterium*-а се намира друго помещение, проучено частично, достъпът до което вероятно се е осъществявало също от коридора. То е снабдено с хипокауст и мозаичен под. Предполага се, че е служило за *apodyterium* на неоткритията *caldarium*. Черно-бялата мозайка отново е набрана в *opus vermiculatum*. Бордюрът ѝ е изпълнен с мотива „лента от зидария от дялан камък" (DG pl. 95b), където правоъгълници са черни, очертани с бял контур и поставени в два реда, следвани отново от черен контур и бяла ивица. Вътрешността е изпълнена с ортогоналния мотив от тангиращи се октогони, оформящи по този начин четирилъчеви звезди, като всеки лъч се състои се от два ромба, а всяка звезда в средата има вписан квадрат (DG 186b-var.). Самата мозайка е била преправена на места с друга, отново геометрична, но този път не черно-бяла, а с цветни тесели – с бял, черен, червен и жълт цвят. Освен подова мозайка, при разкопките са открити и фрагменти от стенна мозайка.

Северно от *frigidarium*-а се е намирал *tepidarium*-ът, разкрит частично, достъпен от коридора и *frigidarium*-а.

Западно от вестибюла са разкрити различни по размер помещения, едно от които е било отворено. От последното е запазена колонада, което дава основание на Д. Цончев да го определи като *exedra* на банята.[599] Възможно е обаче интерпретацията да е друга и в случая да става въпрос за част от портика на палестрата. На плана е показан вход между вестибюла и това помещение, което е характерно. Остава неясно дали тези терми принадлежат към т. нар. императорски терми, поради ограничената площ на проучване.

Предполага се, че термите са престали да съществуват през първата половина на IV в.,[600] към средата на IV в.[601] или през V в.,[602] вероятно следствие от пожар. При опреде-

[599] Вж. Цончев 1940, 133–134.

[600] Цончев 1940, 156.

[601] Кесякова 1999, 42.

[602] Мартинова, Боспачиева 2002, 190.

лянето на края на съществуването на термите е необходимо да отбележим, че поправките на мозайките се отнасят към IV в., което изтегля по-назад датата на края на термите. Всъщност, крепостната стена, която е разположена върху руините на термите и която се датира не преди средата на VI в., е един своеобразен *terminus ante quem* на термите.

3.5. Театър

Театърът във Филипопол е разположен на южните склонове на скалистото Трихълмие и по-точно на Джамбазтепе, следвайки изцяло гръцката практика за използването на природните дадености и ландшаф. Въпреки приключването на основните разкопки преди повече от 30 години, театърът принадлежи към тези комплекси във Филипопол, все още непубликувани. Отделни съобщения правят опит да запълнят тази празнина.[603]

В съответствие с практика при гръцките театри, *koilon*-ът или *theatron*-ът е разположен в извивката на скалния масив, при съединяването на Джамбазтепе и Тексимтепе. Те са обърнати в южна посока, където е било разположено и самото *scene* (сценичната сграда). Той има полукръгла форма, с диаметър от повече от 85 м, като е разделен на три основни части – *cavei*, съответно горна, средна и долна (*summa cavea*, *media cavea* и *ima cavea*)(обр. 41). Долната и средната кавея се състоят от по 14 реда мраморни седалки (обр. 43) и са отделени една от друга чрез *praecinctio* (*diazoma*)(обр. 46), т. е. мраморна обиколна площада, където е бил изграден фонтан. *Ima cavea* (или първият *maenianum*)[604] от своя страна е разделена на шест по-малки сектора, наречени *cunei* (*kerkides*) в зависимост от тяхната форма, оформени от седем радиални стълбища (*klimakes*), три от които – централното и двете странични, преминават през *podium*-а и водят директно до *orchestra*-та (обр. 42).[605] Редовете със седалките са високи 0,40 м и широки 0,70 м (обр. 44). Характерното за последния ред седалки от *ima cavea* е наличието на места с облегалки, което се открива и на театъра на Филипопол.[606] Масивната стена, отделяща *ima cavea* от *orchestra*- та, т. е. *podium* е 1,85 м висока.

По-неясна е ситуацията за *media cavea*, тъй като не е запазена изцяло. И тук вътрешното пространство на този втори *meanianum* е било разделено на по-малки сектори – *cunei*, които обаче били повече в сравнение с тези в *ima cavea*. Всъщност, те са били двойно повече поради факта, че една от *cunei*-те на долната *cavea* е била разделена на две. Радиално разположените стълбища, които образуват тези по-малки сектори, са в случая дванадесет, поради факта, че в двата си края, т. е. източния и западния, *media cavea* е била

---

[603] Информация, макар и непълна откриваме в Ботушарова, Коларова 1971, 75–98; Ботушарова 1980.

[604] Този термин е характерен особено за амфитеатрите, където са се провеждали гладиаторски борби. Много често първият *maenianum* е бил предназначен за сенаторите и представителите на конническото съсловие, чийто седалки били допълнително снабдени с възглавници (*pulvillis*), докато седалките във втория *maenianum* били наречени *popularia* в зависимост от това, за кого са били предназначени, докато за *populus* били предназначени седалките от третия maenianum, т. е. най-горния, които често са били и дървени – вж. Juv. *Sat*. III. 154; Dion, LIX.7; Suet. *Domitian* 4; *Octav*. 44.

[605] Вж. за това Vagalinski 2002, 282.

[606] Изглежда обаче, че тук липсвалат практиката при която първият ред седалки, т. е. този, разположен най-близко до орхестрата и представленията, е бил отделен от останалите с места с облегалки. Все пак, изглежда, че *prohedria* е съществувала, както можем да съдим от запазените върху местата надписи, като например за филарха Тиберий (или Тит) Клавдий Дордзинтес.

ограничена от скалния масив на Джендемтепе и Тексимтепе (обр. 47). Можем да предположим по аналогии, че и тук е имало четиринадесет реда седалки. Височината на стената, отделяща *praecinctio* (*diazoma*) и *media cavea*, т. е. *podium*, достига почти 2 м. (обр. 56)[607] Самата диазома е широка 2,30 м.

Неясна е и ситуацията с *summa cavea*, разкрита частично едва напоследък. По правило, което се открива и при останалите римски театри, тя е била с по-малки размери, състояща се едва от няколко реда. Можем да допуснем по аналогии, че тя също е била разделена от радиално разположени стълбища на няколко *cunei* и е била отделена от *media cavea* чрез *praecinctio* (*diazoma*). Пак по аналогии можем да допуснем, че *koilon*-ът е завършвал с портик, но всичко друго за момента остава спекулации.

Връзката между сценичната сграда (*scene*) и *koilon*-ът се е осъществявала посредством два засводени входа – *parodoi* (или *eisodoi*). Известно е, че върху западния пародос е бил разположен *tribunal*-ът, т. е., ложата на императора и провинциалния управител (обр. 53). Възможно е другият parodos всъщност да е имал функциите на *aditus maximus,* букв. най-важният вход, водещ към орхестрата (обр. 54).

Сценичната сграда се състои от *proscaenium*, върху която бил разположен *logeion* (или *pulpitum*), т. е. платформата, върху която обикновено се изпълнявали сценичните представления, особено през елинистическата епоха. Зад нея е била разположена *sceane,* чиято архитектурна украса оформя фасадата, т. е. *scaenae frons*. Тя се състои от два етажа, от които долният е украсен с йонийски ордер, а горният – с т. нар. композитен ордер. Самата фасада на първия етаж (*thyromata*) е „пробита“ от пет входа,[608] централният от които се нарича *valva regia*, а останалите, разположени от двете му страни – *porta hospitalium*.[609] Именно пространството между тях е богато украсено с двуетажни колони (т. нар. *columnatio*) в йонийски ордер и статуи. Декорацията продължава във височина с богатото украсяване на фризовете на последния етаж на скенето с безкрайни низове от гирлянди с едри лаврови листа и носени от огромни, бикови глави. Цялата архитектурна украса е била направена от мрамор с розови жилки (обр. 48). Самата фасада на *proscaenium*-а е украсена с 14 полу-колони в йонийски стил и три входа, а *pulpitum* се издига на 3,5 м над нивото на орхестрата (обр. 49).

От две страни *pulpitum* е бил ограничен от *paraskenion* (или *versura*), украсен с четири колони на два етажа, държащи фриз и завършващи с триъгълен фронтон. На втория етаж е възможно да са били поставени статуи на заслужили граждани на Филипопол или такива, свързани с провинциалното събрание на траките (τὸ κοινόν τῶν Θρακῶν)(обр. 50). Върху фриз-архитравите са разположени строителни надписи, от които по-добре е запазен този, разположен върху източния параскений (обр. 51). В него се споменава за строителството на πύργος, като надписът е първоначално датиран през 108–114 г.,[610] впоследствие коригиран на 114–117 г.[611] или 116–117 г.[612] Вероятно и западния параскений е носел идентичен надпис, запазен изключително фрагментарно.[613]

---

[607] Vagalinski 2002, 282.

[608] При театрите от римската епоха те са три или пет.

[609] Вж. например театърът във Ференто – Gros 1996, 288 – 289, fig. 340.

[610] Вж. Ботушарова, Танкова 1982, 49; Кесякова 1999, 64; Мартинова, Боспачиева 2002, 188; Botoucharova, Kesjakova 1980, 131; Bouley 1996, 111; Vagalinski 2002, 282.

[611] Шаранков 2004, 151, б. 3.

[612] Вж. Sharankov 2005b, 237–241; Вагалински 2009, 76.

[613] Вж. Sharankov 2005b 240–241.

Върху самия *pulpitum* са открити постаменти за статуи, свързани основно с провинциалното събрание на траките.[614] Те са посветени както на самата институция, така и на отделни нейни заслужили членове. Самата *scaenae frons* е с дължина 24 м и ширина 8 м.

Орхестрата има полукръгла форма с диаметър 28 м. До нея достигал подземен коридор, който минавал под скенето и проскениона и излизал на орхестрата чрез шахта.[615] Самият коридор е засводен, като за целта е използван пясъчник, помещенията, изградени евентуално за съществуващ тук подемен механизъм, са на тухлена зидария, вкопани в скалния масив (обр. 55).[616]

Само *ima cavea* на театъра е побирала между 3500–4000 зрители.

Няколко са проблемите, които се свързват с театъра. Дискусионни са датировката на неговото строителство, различните преправки, типът на самия театър, различните мероприятия, които са се провеждали на него и др.

Обикновено се предполага, че изграждането на театъра е станало по времето на Траян, въпреки, че има и хипотези за по-ранно време, от елинистическата епоха.[617] Основание за подобна датировка дава строителният надпис, разположен върху фриз-архитрава на източния параскений, датиран най-общо в края на управлението на този император.[618] Любопитното в този надпис е, че се споменава не за строителството на театър, а на πύργος. За да се обясни неговото съдържание, се предполага се, че с този термин се представя изграждането на източния *parascaenium*.[619]

На *logeion*-ът обаче се откриват и надписи, които се отнасят към едно по-ранно време. В един от тези надписи, съветът и народът на Филипопол почитат τὸ κοινοβούλιον τῆς Θρακῶν ἐπαρχείας.[620] Предполага се, че под термина τὸ κοινοβούλιον може да се разбира сградата, в която заседава койнонът, както и самият койнон, като в случая се отдава предпочитание на втория вариант[621] или на събирането на самите делегати.[622] Имайки предвид последното, а и фактът, че това е единственото място, където се среща този термин, то аз съм склонен да смятам, че тук става въпрос по-скоро за събирането на тези делегати на едно ново място. Датата на надписа е късен I – самото начало на II в.,[623] което е указание за основаването (или връщането на статута на метрополия на Филипопол, т. е. седалищен на койнона на траките) на койнона, но може би и на самия театър, където делегатите са заседавали.

На театъра е открит и друг, по-ранен надпис, в който се споменава, че съветът и народът на Филипопол почели бивш провинциален управител на Тракия.[624] Датирането на надписа е дискусионно, между 85 и 99 г., но без съмнение, той е свързан с провинциал-

---

[614] Част от тях са публикувани в Герасимова 2003; Герасимова 2003a; Sharankov 2005a; Sharankov 2005b.

[615] Вж. Вагалински 1997,31; Вагалински 2009, 76.

[616] Вж. Ботушарова, Коларова 1971, 75 – 88.

[617] Вж. за последното Герасимова 2003a, 69; вж. също и л-рата, посочена в Bouley 1996, 109.

[618] Вж. бел. 612 и 613.

[619] Вж. Sharankov 2005b 240–241.

[620] Вж. Герасимова 2003a, 205; надписът е публикуват повторно в Sharankov 2005a, 59–60.

[621] Герасимова 2003a, 205–206.

[622] Sharankov 2005a, 60.

[623] Sharankov 2005a, 60.

[624] Надписът е публикуван първоначално в Герасимова 2003, 68–70, впоследствие е препубликуван от Н. Шаранков – вж. Sharankov 2005b, 235–237.

ното събрание на траките.[625] Така или иначе, той показва съществуването на койнона на траките преди управлението на Траян, най-вероятно основан по времето на Домициан. Действително, мраморният постамент е преизползван през IV в., което води Л. Вагалински до съмнението дали въобще статуята е била издигната на театъра.[626] По-коректното в случая е, не дали статуята е била издигната на театъра, защото в това няма съмнение, а дали първоначално тя е била издигната на театъра?

Изследване върху архитектурната декорация на *scaenae frons* показва, че йонийският и композитният стил се отнасят към управлението на Траян (98–117), до началните години от управлението на Хадриан.[627] Но, архитектурната декорация е последният елемент от изграждането на подобен голям комплекс. Възможно е, по аналогичен случай с агората, театърът да е бил изграден при Флавиите и „мраморизиран" при Траян – ранен Хадриан.

Едно подобно разделение на две фази се открива и при надписите, разположени върху редовете от седалки на *ima cavea*, т. е. тези, разположени по-близко до орхестрата. От това време е открит надпис, посочващ мястото, заемано от представителите на филата Хераклеида: Τόπος φυλῆς Ἡρ[α]κληίδ[ος---], заемала една от страничните *cavei*.[628] На най-почетното място, т. е. на една от седалките от първия ред, върху ръбовете, е запазен надпис, указващ принадлежността на самото място. При неговото разчитане става ясно, че то е било предназначено за филарха Тиберий (или Тит) Клавдий Дордзинтес, вероятно от трибата на Хераклидите, в чийто сектор е разположено мястото, играл както изглежда водеща роля в обществения живот на града и помогнал при изграждането/реконструирането на театъра.[629] Все пак не трябва да забравяме и възможността за подобно донорство и от известната плебейска фамилия на Мунациите, за които стана дума по-горе.

Прави впечатление, че през този период цяла една *cavea* е била предназначена за една фила, което води до заключението, че Филипопол през този период се е състоял от общо шест фили.[630]

През втория период, който се свързва с времето на Хадриан (117–138) имаме повече данни. Тук прави впечатление, че разпределението на пространството не е ставало вертикално, т. е. за всяка фила по един *cuneus*, а хоризонтално, като самите *cunei* били разделени на два сектора – долен и горен. Така представителите на едва фила заемали долните или горните сектори на две съседни *cunei*.[631] От този период са известни следните фили: (φυλὴ) Φιλιππ[η]εί[ς] (sic), (φυλῆς) Διονυσιάδος, φυλῆ(ς) Ἡρακληίδος, φυλῆς Ἀρτεμισιάδος, φυλὴ Ὀρφεείς (sic), φυ(λῆς) Εὐμολπηίδος. Предвид местоположението на филите, като най-значими в живота на града могат да се посочат φυλὴ Ὀρφείς (sic), (φυλὴ) Φιλιππ[η]εί[ς] и φυλῆ(ς) Ἡρακληίς. Върху ортостатите от втория сектор, източно от ложата, е открит надпис, който гласи "φιλοκαισάρων", т. е. сектор на „обичащите императора", вероятно с нисък статус и представители на „Свещената Герузия" във Филипопол.[632]

И през третия период, който се отнася към времето на Северите, филите са вече десет, като за всяка е бил предназначен по един ред в крайните *cunei* на театъра. Известни

---

[625] Вж. също и Топалилов 2007, 256–260 с отдаване на предпочитание на 98 г. като дата на надписа.

[626] Вагалински 2009, 76.

[627] Първата четвърт на II в. – вж. Димитров 2009, 91.

[628] Надписите с имената на филите са публикувани в Ботушарова 1984, 28–29.

[629] Вж. за надписа и филарха – Шаранков 2004, 151–152.

[630] Вж. Шаранков 2004, 153; 158, обр. 8.

[631] Вж. Шаранков 20404, 153; 158, обр. 8.

[632] Вж. Шаранков 2004а, 199.

са φυ(λῆς) Εὐμολπηίδος, [φυλ(ῆς)] Ὀρφείδ[ο]ς, [φυ(λῆς)] ῾Ροδοπηίδος, [φυλ(ῆς)] Φιλιππίδος, φυ[λ(ῆς)] Ἡρακληίδος, φυ[λ(ῆς)] ῾Εβρηίδος, [φυλ(ῆς) Δι]ονυσιάδος, φ[υλ(ῆς) Ἀ]ρτεμισιάδος, φυ[λ(ῆς) Κεν]δρεισηίδος, φυλῆ(ς) Ασ[κ]λ[ηπιάδο]ς (обр. 45).[633]

Тези надписи поставят и проблема за отделни реконструкции на театъра. Както вече посочих по-горе, архитектурната декорация датира от първата четвърт на II в., като точен паралел на това преустройство[634] е комплексът на булевтериона, разположен в североизточната част на агората[635] и стадиона.[636]

За ново преустройство може да се предположи при Северите, когато е възможно да е била извършена частична реконструкция, каквато се открива на почти всички останали обществени сгради във Филипопол. Тогава, както посочих по-горе, се извършва отново преразпределение на *ima cavea* между отделните фили с изключително редуциране на седалките за всяка една от тях – само по един ред в горната половина на двете странични *cunei*. Това говори за западане на значението на филите и за увеличаване на значението на други прослойки от филипополското общество, разположени в *ima cavea*. Пак по това време е била възстановена със средства на „Свещената герусия“ ложата на провинциалния управител (*tribunal*), която имала мраморен парапет и била покрита, както показва запазена колона от зелен мрамор.[637]

За друг вид реконструкция при управлението на Каракала (212–218) допуска Л. Вагалински. Като основна причина за тази реконструкция е допуснато адаптирането на театъра за *munera et venationes*, т. е. гладиаторски борби. Според автора за подобна интерпретация указва подземният коридор, който минавал под сцената (*proscaenium*) и достигал до орхестрата чрез правоъгълна шахта, по която се издигали гладиаторите и зверовете, затварянето на трите радиални стрълбища, достигащи до орхестрата чрез спускащи се врати и следите от „четвъртити отвори“ в парапета на долния ред седалки, в които е била изправяна предпазна бариера. Пародосите също са били обезопасени със здрави врати. Мнението на автора е, че театърът е бил пригоден впоследствие за кървавите зрелища на римляните.[638] Предполага се, че *ludi gladiatorii et venations* са провеждани през 214 г., по време на визита на император Каракала в града, тъй като всички посетени от него градове го посрещали с ловни зрелища, провеждали се на адаптирането за целта театри.[639] Без да отричам, може би през тази година, адаптирането на театъра вече е било готово, защото архиереус ди хоплон, които отговаряли за провеждането на *munera* са известни във Филипопол и от по-рано.[640]

Адаптирането на театъра за най-популярните игри в древността, без съмнение е една предпоставка и за неговото разширение. Разкопките показват допълнително разширение на театъра в един момент от неговото съществуване, както разкриват това разкопките на централния вход. Проучвателят датира това разширение в епохата на Късната античност,[641] но това изглежда малко вероятно. Разширението на театъра е свидетелство

---

[633] Вж. Шаранков 2004, 153–154, 158, обр. 8.

[634] Ако не е завършване на първоначалното строителство, започнало по времето на късен Траян.

[635] За тази връзка – вж. Bouley 1996, 112; Димитров 2009, 88–91.

[636] Bouley 1996, 112.

[637] Вж. Шаранков 2004а, 198–199.

[638] Вж. Вагалински 1997, 26–35; Vagalinski 2002, 282–283; Вагалински 2009, 76–78.

[639] Вж. Vagalinksi 2002, 283; Вагалински 2009, 78.

[640] Вж. напр. Ботушарова 1972, 159–163.

[641] Мартинова 2009, 386.

за нарастване на популярността на игрите, представяни на театъра, както и на населението на Филипопол. И двете констатации не са характерни за епохата на Късната античност, когато театърът е дори затворен поради несъвместимост на кървавите игри и зрелища и християнския морал, а пък демографският срив, следствие от готските нашествия в Тракия през 50–70-те години на III в. е почти преодолян едва към края на IV в.

За друга реконструкция, въз основа на непубликуван епиграфски паметник, се предполага да е била направена през 270–310 г. Предполага се, че тя е била породена от разрушения, направени от готите през 251 г.,[642] но тъй като надписът е непубликуван, то засега това е само хипотеза. По-скоро би могло да се допусне, че една подобна реконструкция е следствие от продължителния упадък на градския живот в продължение на двадесет години, което несъмнено укзало влияние и върху основните архитектурни сгради и комплекси в града, изискващи поддръжка.

През IV в. изглежда, че се е извършила частична реконструкция. Според Е. Кесякова към източния пародос, непосредствено до проскения е била извършена частична реконструкция и била изградена площадка, издигната над нивото на орхестрата, която отвеждала до катедра. Издигането на тази трибуна, в която са били използвани надписи от III и IV в. показва частична промяна на функциите на театъра, което ще доведе и до използването му по време на контрасъбора във Филипопол през 343 г. [643] Вграждането на надписи, поставени от койнона на траките и неговите благодетели в тази импровизираната платформа от първата половина, може би показват постепенното намаляване на значението на провинциалното събрание на траките през IV в.

Обикновено се смята, че театърът е престанал да съществува към края на IV в., като загинал от пожар.[644] Тази формулировка ми се струва неаргументирана, като, според мен решението е друго и се свързва с едикт на Валентиниан II, Теодосий и Аркадий от 392 г., с който са забранени игрите с изключение на техните рожденни дни,[645] което води и до забраната на гладиаторските школи през 399 г. с декрет на Аркадий и упадъка на съоръженията и сградите, свързани с тях.[646] А театърът е бил именно място, където са се провеждали *ludi gladiatoti et venations*, което поставя и още един проблем, който води до изоставянето на театъра.

На тези места, освен ловни и гладиаторски зрелища, много често са намирали мъченическа смърт и християните. Неслучайно, впоследствие, когато християнството се превръща в доминираща религия, до античните театри се изграждат базилики, комеморирващи избитите християни. Примерът от Стоби е красноречив. За момента ние не разполагаме с конкретни данни за избиването на християни на театъра във Филипопол, което обаче не трябва да се изключва. Археологическите разкопки в близост показват съществуването на сграда, която може да се интерпретира като базилика с дължина повече от 25 м,[647] а пък частично разкритата мозайка от IV в. с представянето на характерни за християнските сгради символи като лозя и кантарос,[648] също е аргумент в тази посока. Не трябва да забравяме, че

---

[642] Вж. Вагалински 2009, 76.

[643] Вж. Кесякова 2006, 146.

[644] Вж. Кесякова 2006, 146; Vagalinski 2002, 282; Вагалински 2009, 76.

[645] В случая следват едикта на Константин Велики от 325 г. – C. Th. XV.xii.1.

[646] CTh 16.10.17; за тези процеси – вж. Salzman 2007, 120 –121.

[647] Вж. Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 289.

[648] Вж. за разкопките – Ботушарова 1960, 166–167; за интерпретацията – Popova-Moroz 1987, 265.

на входа на самия театър е открито християнско погребение,[649] което, ако не е от времето на Възраждането, то трябва да се отнесе именно към епохата на Късната античност.

Освен за театрални представления и гладиаторски зрелища, театърът на Филипопол е бил използван и като мястото, където са се събирали делегатите, участвали в заседанията на провинциалното събрание на траките. Това ясно проличава от откритите постаменти на статуи, разположени на *pulpitum*-а, които са посветени на койнона на траките или на персони, свързани с него.[650]

Самият театър принадлежи към групата на римските театри, които са свързани с т. нар. 'micrasiatic' тип. Архитектурата на тези театри е с елинистически корени, като монументалната фасада с богата декоративна украса (*scaenae frons*), *columnatio*, двете параскении, полукръглата орхестра, разделянето на театрона и другите римски нововъведения, като по-високия от обичайното *pulpitum*, вероятно във връзка с провеждалите се гладиаторски борби и др., показват, че типът на филипополския театър е по-скоро един хибрид между римските традиции и практики, но силно повлиян от елинистическата традиция. Вероятно и поради тази причина е допуснато в литературата, че театърът във Филипопол може да се разглежда като продукт на навлизането на елинистическата мода в Римската империя, особено в епохата на Антонините, следствие от бурното развитие на културните и икономическите връзки,[651] пречупена през римската практика и желания.

3.6. Източна порта

В литературата е прието, че т. нар. комплекс „Източна порта" принадлежи към един от най-значимите комплекси на античния Филипопол.[652] Разположен в североизточната част на Филипопол, той е локализиран в този сектор от града, който не се е развивал по ортогоналната улична мрежова система и по този начин наименованието „източна порта" е до известна степен условно (обр. 3).[653] Всъщност, за първи път то се появява едва през IV в., в *Passio Sancti Severi, Memnonis et aliorum*, където се говори и за „ἀνατολικὴν πύλην τῆς πόλεως".[654] Според това известие, край източната порта на Филипопол намерили мъченическата си смърт 38 християни при гоненията, започнали през последните две години от управлението на Диоклециан (294–304) и продължили при неговите наследници до 311 г.[655] Впоследствие, правилната идентификация на комплекса се потвърди от открития в близост мартириум, вероятно посветен именно на тези мъченици.[656] В този случай няма да

[649] Мартинова 2009, 385.

[650] За тези надписи – вж. Герасимова 2003, 68–70; Герасимова 2003а, 197–208; Sharankov 2007, 518–538.

[651] Вж. Bouley 1996, 111–116.

[652] Вж. напр. Мартинова, Пировска 2011, 211.

[653] Тази идентификация е подчертана първоначално в изследванията на Е. Кесякова – вж. Кесякова 1993, 193–194; Кесякова 1994, 93–98. В някои от изследванията тази порта се посочва като северната порта на Филипопол – вж. например Матеев 1994, 94.

[654] Публикувано е в Delehaye 1912, 193.2.

[655] т. е. до едикта на Галерий с който се прекъсват гоненията срещу християните – за едикта – вж. Eus., *EH*, VIII, 17 или най-късно до 313 г., когато бил обнародван и Медиоланския едикт с който християнството е призната за *religia licata* – вж. за него – Eus., *EH*, X, 5, 1–14; в българската литература – вж. Кочев, Герджикова 2003: 42–54 и посочената там литература.

[656] Мартириумът е проучен частично и публикуван в Bospatchieva 2001, 59–69; Boyadjiev 2001, 71–75.

дискутираме достоверността на това сведение, тъй като излиза извън рамките на настоящето изследване, но бих желал да подчертая, че този комплекс придобива изключително голямо значение на Филипопол през Късната античност, т. е. когато градът е бил християнизиран.[657] Дали обаче можем да говорим за нещо подобно за античния Филипопол?

За да можем да отговорим на този въпрос и така да определим значението на комплекса, който ще се оформи в Късната античност като „Източна порта", е необходимо да се потърси отговор на някои поставени в литературата въпроси. Именно те ще ни покажат кога, как и вероятно защо, комплексът се е превърнал впоследствие в един от най-монументалните на късноантичния Филипопол.

Хронологически погледнато, би трябвало да започнем с констатирания по време на археологически разкопки първи строителен период, когато сградите тук са били основно изградени от паянтова конструкция, т. е. кирпич. Както посочих по-горе, сградите от този период са били разрушени следствие от пожар.[658] Оскъдният материал не позволява да датираме пожара, но това би могло да стане като имаме предвид стратиграфските особености на обекта. Така например, вторият строителен период без съмнение се отнася към II в., вече състоящ се от по-солидно изградени сгради, тъй като по негово време е била построена Маркаврелиевата стена (172 г.). В този смисъл, при правилна интерпретация на археологическата ситуация от страна на проучвателите, горелият пласт се отнася най-общо към I в. или поне преди II в. При положение, че това е така, то този горял пласт би трябвало да се свърже със събитията от 21 г., когато градът е бил обсаден от траките. Както посочих по-горе, тези събития могат да се проследят на археологическите разкопки чрез ясно дефиниран горял пласт.[659]

След катаклизма, изглежда, че мястото е било отново застроено. Разкопките на този етап не показват съществуването на инсули и характерните за тях жилищни сгради, а отново по-скоро на сгради с паянтови конструкции. Проблемът в случая е кога отново е застроена тази площ?

Отговор на този въпрос може да ни предложи откритата арка. Преди да продължим, бих желал да отбележа, че арката би могла да бъде по-скоро почетна, отколкото триумфална.[660] Това се обуславя не само поради факта, че тя се отнася към времето на Хадриан (117–138), т. е. императорът, без особени приноси към военната история на Римската империя, но и поради практиката, която получава силно разпространение през II в. в империята, свързана с изграждането на подобни арки, комемориращи определено събитие. Така, известно е, че като достатъчен повод за изграждането на арка била проявената милост към определен град от императора, благосклоност към него и неговата строителна или друга дейност. Особено характерен е случаят с приемането на *Constitutio Antoniniana* през 212 г., но влязла в сила реално през 214 г., след което в чест на това събитие били построени множество арки в цялата империя. В тези случаи, в провинциите те са се изграждали по решение на местните градски сенати или власти на колониите, като често били посветени и на боговете-покровители или гении-защитници. Много често те били изграждани поради „разширяването пределите на империята", „основател на колонията", „защитник на свободата", отделни церемонии, юбилейни години и др.[661]

---

[657] За това – вж. Топалилов (под печат).

[658] Вж. за това по-горе гл. 2.2.

[659] Вж. за това по-горе гл. 2. 1.

[660] Благодаря на Ваня Попова, че ми обърна внимание на този момент. За това, че арката може да се интерпретира като триумфална – вж. Мартинова, Пировска 2011, 214.

[661] Вж. Поплавский 2000, 84–89; 102 сл.

Както беше посочено по-горе, тя принадлежи към типа „трипроходови“ арки (*tripylon*), тип, широко разпространен из цялата империя през II в. Запазените фрагменти от архитектурната ѝ украса, като например декорация на стълбовите детайли, особени капителите, декорацията на пристенните стълбове, корнизи и др., дават основание на З. Димитров да датира изграждането на арката през 20–30-те години на II в., т. е. при управлението на Хадриан (117–138).[662]

В светлината на посоченото по-горе, можем да предположим и кога е била построена арката, а и вероятната причина за това – както бе посочено по-горе, е възможно посещение на императора в града през неговата първа Източна обиколка (124–125 г.) и през 134–138 г., когато се провели игрите, посветени на Антиной във Филипопол.[663] Открит е мраморен фрагмент при археологическите разкопки със запазените букви AYTO, без съмнение част от Αὐτο(κράτορα καίσαρα). Възможно е, той да е принадлежал към арката или към Августеум.[664] Напълно възможно е арката да е била построена в чест на посещението на Хадриан в града през двете му посещения по тези земи. Остава и е проблемно защо, за разлика например от други градове в Тракия, които комеморират своите почетни и триумфални арки върху автономното си монетосечене,[665] арката не е изобразена върху емисиите на автономното монетосечене на Филипопол?

Отговор на този въпрос може би ни дава емисията автономни монети от 136 г., върху която е бил изобразен Антиной.[666] Хипотетично можем да допуснем връзка между арката, посещението на император Хадриан и Антиной, поради което впоследствие, след смъртта на императора, тя не се открива върху така богатите на забележителностти, свързани с Филипопол, монети.[667]

Както споменах по-горе, изглежда, че арката е била изградена на трасето на важния път *via diagonalis*. Това е било напълно в съответствие с основните изисквания, къде да бъде построена арка – при пресичането на двете главни улици в града, на форума или на границата на града, разположена върху основния път. Именно към последния вариант принадлежи почетната арка във Филипопол, както видяхме, построена на 14 м. извън крепостните стени. Това не е случайно, като се има предвид религиозната фунцията, с която е бил натоварен този вид паметници в Римската империя, а именно – „очистителната“.[668] С тази си функция арката всъщност показвала и границите на *pomerium*-а, т. е. свещенните граници на града.[669] Поради тази причина, те били изграждани в близост до градските порти, но все пак извън крепостната стена.[670] Именно тези 14 м извън крепостните стени са били *pomerium*-а на Филипопол.

---

[662] Вж. Димитров 2009, 91–93, 104.

[663] Вж. Topalilov 2011, 23–24.

[664] За тази възможност – вж. Мартинова-Кютова 2009, 125.

[665] Вж. например монетите на Бизия, Марцианопол и др.

[666] За нея – вж. Мушмов 1924, 214, табл. II, № 22; Шаранков 2002, 167.

[667] Върху монетна емисия на Юлия Домна, където императрицата е представена като градска богиня с *corona muralis* от която ясно личи порта, фланкирана от двете страни по една кула, дава основание на М. Мартинова-Кютова да допусне, че тук е изобразена Източната порта – вж. Мартинова, Пировска 2011, 217.

[668] По тази функция арката се доближава до функциите на *Porta triumphalis* в Рим, откъдето след „очистване“ триумфаторът и неговата войска влизали в града – вж. Suet. Tib., 2.

[669] Tit. Liv., XLV, 42.

[670] В този смисъл заключението на Е. Кесякова, че във Филипопол липсвал помериума, особено характерен за римското строителство – вж. Кесякова 1993, 95; Кесякова 1994, 197, би трябвало да бъде преразгледано.

За друга функционална възможност подсказва Здр. Димитров, според който арката е била разположена на около 300 м. от града.[671] По аналогии с арката от Гераза, а и други арки, за които разполагаме с повече данни и които също са били разположени на известна дистанция извън града,[672] той предполага, че арката във Филипопол може да е била използвана и като „митница", където се събирали търговските такси.[673] За момента, както посочва и самият автор, това остава все още хипотеза.

Наблюдението на Здр. Димитров за отдалечеността на арката от града обаче заслужава по-специално внимание. Всъщност, тя е разположена на около 200 м северно от най-северния разкрит до този момент сектор от града, построен в ортогоналната улична мрежова система. Предвид традицията, която както изглежда във Филипопол се свързва не с изграждането на арката до самите граници на застроената площ на града, а по-скоро с изграждането на арката на едно по-значително разстояние, ние можем да си отговорим и на някои въпроси, свързани с урбанизирането на пространството между арката и правилно застроения в равнината град. Именно изграждането на арката изглежда, че е бил катализаторът за разширяването на града в тази посока, като по времето на Марк Аврелий застроената площ вече достигнала до арката. Ние отново ще се спрем на този проблем по-долу.

Археологическите разкопки, и по-специално тези, проведени на мястото на по-късния мартириум, показват, че градът е разрастнал през II – първата половина на III в. далеч на североизток от арката или пък комплексът, разположен тук и опожарен през средата на III в., не е влизал в рамките на Филипопол. Така, без съмнение, изграждането на арката е било един стимул за разрастването на града и в тази посока.[674]

След изграждането на почетната арка по времето на Хадриан (117–138) в литературата се предполага, че е бил изграден и изпозантния комплекс, състоящ се от арка и свързана с него улица, украсена от двете стани с портици.[675] По този начин арката би имала точен паралел с арката, построена по времето на Хадриан в Гераза, дн. Сирия, тази в Босра, Арабия и Тимгад, Алжир, които били включени в ансамбъл от улици с колонади.[676] Тук обаче, изникват два проблема.

На първо място е фактът, че при археологическите разкопки на обекта не са открити фрагменти от мраморна архитектурна декорация, отнасящи се към времето на Хадриан (117–138) и принадлежащи към други сгради, различни от арката, като например портици, разположени от двете страни на улица, тръгваща от арката към града.[677]

Вторият, не по-малко важен проблем, е по-скоро теоретичен и се свързва с това доколко откритите по време на археологическите проучвания елементи от архитектурната декорация на портиците, могат ясно да покажат не само извършването на отделни реконструкции на украсата на улицата с портиците, но и да аргументират съществуването на подобна улица въобще? Все пак, те са разкрити върху улица (обр. 66), изградена през епохата на Късната античност и са принадлежали на комплекс, съществувал именно по това време. Откритите елементи от архитектурната декорация на портиците ясно показ-

---

[671] Dimitrov (in print).

[672] Арката в Гераза е била на около 460 м извън рамките на града.

[673] Вж. Dimitrov (in print)

[674] Не е задължително първоначално арката да се намира в непосредствена близост до града или крепостните стени – вж. многобройните примери в Аоста (I в.), Верона и др.

[675] Вж. Поплавский 2000, 102.

[676] Пак там.

[677] Вж. изследването на Димитров 2009, 91–93, 96, 98–100.

ват използването на елементи от Късноантониновата, Северовата и по-късна епохи (обр. 67). И все пак, ако архитектурната декорация показва една широка строителна програма тук, започнала при Антонините и завършила при Северите, както могат да се обяснят съществуването на двата стила в рамките на едно-две десетилетия,[678] то те показват ясно, че във времето преди това, т. е. при Хадриан (117–138) и при управлението на неговите непосредствени наследници Антонин Пий (138–161), Марк Аврелий (161–180) и Луций Вер (161–169) тук *не е* била изградена улица, украсена от двете си страни с колонади. Дори да е имало подобна улица, то нейната поява би трябвало да се отнесе към една по-късна епоха, най-вероятно към края на II в. Последното остава с голяма въпросителна, още повече, че с изграждането на крепостната стена и на евентуална порта тук през 172 г. се „къса" връзката между сектора от подобна улица, започващ от арката и разположен извън крепостната стена (*extra musros*), т. е. в рамките на *pomerium*-а и нейното продължение в южна посока, вече в рамките на укрепения град. Следователно, ако приемем, че тук е имало улица, украсена от двете страни с портици, чийто архитектурни останки са открити при археологическите разкопки, то тази улица е била изградена най-рано в края на II в. Това от своя страна обаче поставя друг проблем, свързан със самата улица. Тук от една страна е неясно къде е било нейното трасе и какво е било нейното значение за самия град.

Предполага се, че широката улица от IV в. е положена върху трасето на по-ранна улица от II в., чрез която осъществявал „достъпа до арката и портата от II в. от южните и източните квартали на античния град".[679] Една подобна локализация обаче не е безспорна.

Действително, липсват археологически проучвания в площта под улицата от IV в., което затруднява изследването. Съществуват обаче, поне два аргумента против такава локализация. От една страна, това е мисленото продължение на тази улица в югозападна посока, която ще я отведе до т. нар. Източни терми на града, където би трябвало да прекъсне. Едно подобно решение на натоварена пътна артерия, каквато явно е била улицата, тръгваща от арката и явяваща се продължение на *via diagonalis*, е неудачно. Трафикът тук ще бъде изключително затруднен.

За това, че има разлика между трасетата на двете улици показва както самото ориентиране на арката, така и археологическата ситуация на обекта. Така например, при първия случай, можем ясно да отбележим, че улицата от IV в. не върви в една ос с арката, което е едно от най-характерните особености на римската архитектура и градоустройство. На мен не ми е известен друг подобен пример от императорската епоха.

Освен това, както стана въпрос по-горе, през IV в. арката, или това, което е останало от нея, е била превърната в *Porta triumphalis*, т. е. основната порта на късноантичния Филипопол, чрез интегрирането ѝ в крепостната стена на града и превръщането ѝ Триумфална порта, за което спомогнал факта, че е била трипроходна, едно от изискванията за подобна порта. Разкопките ясно показват, че нивото от II в. е с 0,10 м по-ниско от нивото на улицата от IV в.[680] Дебелината на настилката на последната улица обаче, е над 0,20 м. Това показва, че по-старата улица от II в. няма да се открие при разкопките, тъй като при трасирането на новата улица нейната настилка е била отнета, прийом, използван и на други места в града. Следователно, тази разлика в нивата, която позволява преизползването на по-ранната улица и през IV в., както е впрочем и на други места в града, където улици от II в. се използвали до V в., показва нова концепция при залагането на по-късната

[678] Вж. за тази дискусия Димитров 2009, 99–100.

[679] Вж. Мартинова, Пировска 2011, 218.

[680] Лични наблюдения на автора на терена.

улица, концепция, при която по-ранната улица е била ненужна. За разлика от по-ранната улица, функциите на по-късната са предимно били тържествени.[681]

Ориентацията на арката показва и посоката на трасето на улицата от II в. Тя е била ориентирана по-скоро в югозападна посока, където между другото са посочени и останките от портата от II в. в плана на обекта, поместен в публикацията на Л. Ботушарова и Е. Кесякова.[682] Впрочем, на тереа нейни останки вес още личат (обр. 68, 69). Мисленото продължаване на трасето на улицата води до югоизточния край на Трихълмието и оттук – към т. нар. *decumanus Nord*, който преминавал южно от Трихълмието, т. е. заобикалял го като следвал конфигурацията на терена и е бил с отклонение спрямо ориентацията на ортогоналната улична мрежова система на града. При положение, че улицата, тръгваща от арката е достигала до този декуман, което аз съм склонен да приема, то ние забелязваме един елегантен начин за избягване на сериозния търговски трафик, все пак *via diagonalis* е бил един от основните търговски пътища в провинцията, който би предизвикал сериозни задръствания, особено около агората и същевременно с това, спазване на основните принципи на римското градоустройство, изискващи изграждането на арката на централен път.

Известно е, чрез открит надпис на билингва, че през 172 г. градът в равнината е бил укрепен с крепостни стени, като средствата за това са получени от императорската каса.[683] Надписът е открит вграден като сполия в джамията „Бей Меджид", разположена на мястото на комплекса „Източна порта" и вероятно е бил поставен над самата порта.

Към времето на Късните Антонини и по-скоро управлението на Комод (176–192) е допуснато изграждането на *Augusteum* в близост до портата. Аргумент за тази теза е непубликуван частично запазен надпис, открит в близост до Източната порта.[684] В близост до портата са открити и други надписи и релефи, свързани с императорския култ, като например т. нар. „фриз на здравеносните божества", където е представени императорското семейство,[685] както и надпис, открит в късноантичен комплекс, разположен непосредствено до арката.[686] Въпреки тези данни, все пак, на този етап на изследване съществуването на един подобен *Augusteum* е хипотетично. [687]

---

[681] Изключително учудване предизвиква интерпретацията на т. нар. „коловози", открити върху уличното трасе, като следи от преминаващи „превозни средства" – вж. Мартинова, Пировска 2011, 219. Известно е, че това са т. нар. водосточни улей, чиято функция се свързвала по-скоро с отичането на водата от уличната настилка.

[682] Вж. Botušarova, Kesjakova 1983, 267, fig. 3, като структурата е показана с буква А.

[683] IGBulg. III, 1, 878; вж. Колев 1971, 99–115.

[684] Вж. Шаранков 2004, 200–201.

[685] За тази интерпретация – вж. Тачева 2000, 229–237; Tatchéva 2002, 293–296.

[686] Надписът е бил преизползван и първоначалното му отнасяне към епохата на Късната античност и оттук неговата интерпретация – вж. Topalilov 2007, 51–53, е погрешна. На мисълта, че надписът всъщност се датира значително по-рано и може да се свърже с императорския култ в града ме наведе Prof. Wolfgang Wischmeyer, директор на Institut für Kirchengeschichte, Christl. Archäologie und Kirchliche Kunst към Университета във Виена.

[687] В литературата е предложено съществуването на „втори строителен период", който се отнасял към времето на последните Антонини – Марк Аврелий (161–180) и Комод (176–192), констатиран основно чрез архитектурната декорация, открита в комплекса – вж. Мартинова, Пировска 2011, 222. Идентифицирането на един строителен период въз основа на тези характеристики, дори и ако причислим към това изграждането на крепостната стена, е хипотетично и неаргументирано. Впрочем, подмяната на архитектурната декорация не може да се счита за строителен период.

Хипотетично е и извършването на едно от основните преустройва на комплекса по времето на Северите.[688] До този момент, към него се причислява основно подмяната на архитектурната декорация на комплекса. Беше посочено, вече, че откритите елементи от архитектурна декорация при разкопките произлизат от късноантичния комплекс, което не води автоматично до използването им и по-рано тук. Късноантичната улица, която се трасира тук, е била най-важната за града, поради което е напълно възможно, а и логично, голяма част от нейната декорация да е принадлежала първоначално към други обществени сгради в града и впоследствие, при изграждането на новия комплекс да са били преизползвани поради факта, че майсторите не са могли да достигнат тази висота в изработката на архитектурните детайли.

Освен това, дори и да произлизат от по-ранен комплекс, за което не разполагаме с доказателства, то това не означава непременно наличието на нов строителен период. Подмяната на архитектурната декорация на портиците тангиращи улица, не означава непременно нов строителен период. Поради липсата на данни за мащабно преустройство, което да се е провело на Източната порта и арката, за момента наличието на подобен строителен период остава само като хипотеза.

Предполага се, че в комплекса е била изградена „римска болница“ (*valetudinarium*).[689] Тази теза трябва да отхвърлим поради факта, че се базира на останките от Късната античност.[690]

Бурните и несигурни години между 50-те и 70-те на III в. оказали своето влияние върху крепостните стени в този сектор, за което ясно свидетелстват извършените поправки. При тях е интересното, че се следва строителната традиция на Маркаврелиевата стена, т. е. използването на квадровия градеж, но с разлика, че хоросанът вече не е бил бял, а „червен“ или „розов“.

3.7. Култова архитектура

Проблемите, свързани с културата архитектура във Филипопол са едни от най-неразрешените до този момент, въпреки, че разполагаме с данни от археологическите разкопки, епиграфските паметници и най-много от монетите, сечени в градската монетарница.[691] А те разкриват едно многообразие от храмове и божества, които са се почитали в тях. Сред тях откриваме култа към императора, към Аполон Кендрисийски, Аполон, Бендида (?), Дионис, Гения и Асклепий.

До този момент по археологически път са открити едва два от храмовете на града. Единият е разкрит частично на ареата на агората и се откроява в сравнение с другите съоръжения със своите по-внушителни размери. Това е т.нар. съоръжение № 5. Дължината на храма е 13,20 м, а ширината е над 6 м. Той е направен в *opus quadratum* с пясъчни

---

[688] Вж. Мартинова-Кютова, Пировска 2011, 222: „През ранносеверовата епоха – първите десетилетия на III в. вероятно е извършено последното обновяване на украсата на комплекса, който продължава да функционира в следващите две столетия.“ Подобно заключение е най-малкото фактологически неточно, защото е прието, че комплексът „Източна порта“ с широката улица с колонади е изграден през IV в.

[689] Колев 1974.

[690] Друг е проблемът, че планировката на подобна болница е коренно различна от верижно разположени помещения – вж. за това Мартинова-Кютова, Пировска 2011, 229.

[691] Тук е необходимо да се отбележи, че целта на тази глава не е да се анализира религиозния живот на Филипопол. За него – вж. Гочева 1985, 102–113.

и мраморни квадри, скрепени с метални скоби.[692] Ориентацията на храма е изток-запад. Непосредствено до него са открити фрагменти от олтари.[693] Така, изглежда, че храмът е изграден при управлението на Хадриан (117–138), когато се „мраморизирал" централният площаден комплекс.[694] За времето преди неговото изграждане, остава неясно къде се е помещавал императорския култ, разбирай – къде е била поставена статуята на императора. А че такава е имало на агората, податки отново ни дават археологическите разкопки, при които в северната част на комплекса е открит надпис от императорска статуя, най-вероятно на Домициан (81–96)[695] и два фрагмента от пръсти на бронзова статуя.[696] Вариантите са различни в този случаи,[697] като изключително сходен случай на нашия, т. е. агора и малък храм на ареата, откриваме в агората в Magnesia ad Meandrum.

След разрушаването на комплекса през 251 г. и в годините след това, изглежда, че храмът не е бил възстановен.

За друг храм на императорския култ във Филипопол аргументи предлагат надписите и релефите от града. Така например, в рамките на комплекса „Източна порта" е открит т. нар. „фриз на здравеносните божества", датиран в годините на управление на Марк Аврелий (161–180)(обр. 94).[698] Той напоследък се свърза не с култа към Асклепий, а по-скоро с култа към императорското семейство, като се визират Комод и Криспина.[699] В близост до комплекса е открит друг надпис, частично запазен, свързан с императорския култ.[700] Тези податки, наред с надписа *AE* 1939, 115,[701] са аргументи за съществуването в близост на *Augusteum*, чието изграждане е отнесено от Н. Шаранков към времето на Комод (180–192).[702] Предположението е логично, още повече, че ситуацията е сходна с тази в Августа Траяна от времето на Север Александър, където ветераните са изградили *Augusteum*,[703] но все още не е доказано по археологически път.

През управлението на Елагабал (218–222), когато Филипопол получава статут на *неокория*, императорският култ започва да се почита в храма на главното божество на града, т. е. неговият покровител Аполон Кендрисийски, и съответно се свързва с неговия култ.[704] Податки за това откриваме върху бронзовите монети, сечени във Филипопол, за които ще стане дума по-долу.

При археологически разкопки е засечен и друг храм, който се предполага, че е на Аполон, разположен на Небеттепе, но за съжаление той остава непубликуван.

---

[692] Това съоръжение е различно, от приетото в някои изследвания друго съоръжение, вж. Лозанов 2002а, 291, последван от Тачева 2004, 125.

[693] Вж. Кесякова 2004а, 13.

[694] Вж. за това по-горе – гл. 3.1.

[695] В подкрепа на тази идентификация трябва да добави и най-ранната монетна емисия на Филипопол, отсечена при Домициан в 88–89 г., вж. Мушмов 1912, № 5062–5068; Мушмов 1924, № 3–9, Burnett, *RPC* II, 76–77, nos. 351–354; Varbanov 2007, 84–85, nos. 613–623.

[696] За тях – вж. Герасимова, Мартинова 1993, 69.

[697] Вж. тези, споменати от Price 2002.

[698] За фриза – вж. Дякович 1921; Стоянов 1987, 25–29; Тачева 1989, 20–24.

[699] Тачева 2000, 228–237; Tatchéva 2002, 293–296.

[700] Topalilov 2007, 51–53; вж. по-горе гл. 3.6.

[701]]/ Imp(eratori) M(arco) A[ur(elio) Se]/vero Antonin[o] / et Iuliae Domn(a)e / matri castror(um) / et Aug(ustae) vet(erani) eor(u)m.

[702] Вж. Шаранков 2004а, 200.

[703] Вж. Иванов 2002, 221.

[704] Вж. Гочева 1985, 106; Borell 2004, 10, 32; Peter 2005, 109, note 25.

Повече информация на храмовете във Филипопол откриваме именно върху бронзовите монетни емисии, сечени в градската монетарница.[705] Те разкриват съществуването на няколко храма, разположени върху хълмовете на града, част от тях *extra muros*. Един от тези храмове, е този на покровителя на града Аполон Кендрисийски.

Храмът на Аполон е представен върху монетни емисии, сечени за Каракала (211–217), за Гета (209–212), и за Елагабал (218–222). Върху монети, сечени за първия, храмът е изобразен както върху Джендемтепе (обр. 78), така и като самостоятелно изображение (обр. 76). И в двата случая, той е представен в тип периптер, с четири колони отпред, остава неясно за амфипростил. Стилът е римо-коринтски, с капители и бази, триъгълният фронтон е очертан с йонийска кима и изпълнен с щит и копие, покривът е двускатен. Фасадата е украсена с антефикси, храмът е поставен върху тристъпален стереобат. И в двата случая, разпознаваме храмът като храм на Асклепий следствие от представената между колоните статуя на Аполон. Той е прав, представен с патера в дясната ръка и лаврово клонче в лявата, като в един от случаите е представен с лък.[706]

Върху монета, сечена с образа на Каракала, освен статуята на Аполон, е представена и статуя на тракийския конник.[707]

Известно е, че храмът е бил разположен на Джендемтепе, където доминирал над околността.

Както беше посочено, по времето на император Елагабал, при получаването на статута на *неокория*, императорският култ започнал да се почита в храма на Аполон, който отново се изобразявал върху монетите.[708] Пряко доказателство за това откриваме върху медальон от времето на Елагабал, където са представени Аполон и императора, държащи храм, октостил, периптер, в римо-коринтски стил, двускатен, украсен с антефикс, а в триъгълния фронтон – щит с копие (обр. 89).[709] Същият храм, поставен върху масивен стереобат, е представен държан от градската богиня,[710] но много често е представен само той (обр. 90; 88). За това, че в случая става въпрос за храма на Аполон, можем да се позовем на монетен тип, където е представен същият тип храм със статуя на Аполон като горепосочената, изобразена между централните колони (обр. 78).[711] Възможно е обаче, тази статуя всъщност да е на Хермес.[712]

Изображението на храма на Аполон Кендрисийски с осем колони върху монетите от времето на Елагабал (218–222), вместо с четири, както е изобразен върху монетите от времето на Каракала (211–217), поставя проблемът за това, колко са били все пак колоните на фасадата? Разбира се, бихме могли да допуснем, че при панорамните изображения на Каракаловите монети, гравьорът не е имал достатъчно място за да представи правдоподобно всичките колони. Но, съществуват и друг тип монети, където е представена единствено фасадата на храма с четири колони и статуята в нея (обр. 76). При тези монети,

---

[705] Нумизматичната част от тази глава е съставена с изключителното съдействие на Е. Паунов, комуто изказвам искрени благодарности. Без неговите конкретни съвети и помощ, както и графична, тя не би могла да бъде направена в настоящия си вид.

[706] Вж. Герасимов 1940, 162; Колев 1975, 7–8.

[707] Вж. Герасимов 1940, 162.

[708] Герасимов 1940, 163; Borell 2004, 10, 32, 111.

[709] Вж. варианти – Мушмов 1924, 272, № 463, табл. XI; Герасимов 1940, 164; Герасимов 1958, 299, № 2, табл. II, 3; Borell 2004, 243, pl. 36, fig. 189; Peter 2005, 109, note 26, pl. 8.1, 13.

[710] Мушмов 1912, № 5396; Мушмов 1924, 271–272, № 462, табл. XI.

[711] Герасимов 1940, 163, обр. 2.

[712] Мушмов 1924, 272, № 467, табл. XII.

детайлите на колоните, капители, бази, архитектурна декорация на храма, самата статуя са изключително добре направени. Всъщност, дори се забелязва съществуването на пространство, където биха могли да се изобразят липсващите колони. Това вероятно показва, че по времето на Елагабал храмът вече е бил *октостил*, т. е. той е бил реконструиран, и по-точно неговата архитектурна декорация, между управлението на Каракала и Елагабал.

Храмът на Аполон Кендрисийски е бил разположен на Джендемтепе[713] и е съществувал до средата на IV в., когато следствие от новото *status quo* в империята, той е бил разрушен и на негово място е бил построен раннохристиянски комплекс, в чиято базилика са били преизползвани архитектурни детайли от античния храм.[714]

Всъщност, на Джендемтепе са се разполагали и други култови сгради и паметници. Панорамното изображение на хълма върху монета от времето на Каракала (211–217) ясно показва, че до самия храм на Аполон, но на по-ниско ниво се е намирала друга култова сграда с плосък покрив и фасада, украсена с четири колони. Т. Герасимов предполага, че става въпрос за перистилна сграда с колонада, в която са били поставяни статуи на божества или на отличили се в състезания атлети.[715]

Един, по-малък храм, с триъгълен фронтон и четири колони, се е намирал в самото подножие на Джендемтепе, а по средата е била разположена колона, върху която е била поставена статуя на Аполон Кендрисийски. И докато интерпретацията на колоната е по-лесна, защото е изобразена и върху монети на Каракала (211–217) и Гета (209–212), в римо–коринтски стил, с принасянето на жертва на божеството от императора,[716] то малкият храм остава неясен.[717] Този тип храм, с четири колони, се открива и върху други монети, произведени във филипополската монетарница. А такива са храмовете на Асклепий (обр. 82),[718] на Хомоноя (обр. 81)[719] и гения (обр. 74).[720] Аз съм склонен да идентифицирам изобразения храм като храм, посветен на гения (Genius), тъй като култът към Асклепий, а вероятно и на Хигия като свързани един с друг, са били почитани на друго място във Филипопол.

Монета от времето на Септимий Север (193–211) представя храм с триъгълен фронтон, изпълнен с копие и щит, носен от две колони в римо-коринтски ордер, между които е поставена статуя на Дионис, с голи гърди, седнал на трон, обърнат наляво. Храмът е бил двускатен, украсен с антефикс.[721] Предполага се, че е намирал на Тексимтепе,[722] като потвърждение за тази локализация може да се посочи една рядка емисия от времето на Антонин Пий (139–161) (при провинциалния управител M. Pontius Sabinus), където е представено Трихълмието. Върху крайното тепе е представен именно храм, приличащ на този, идентифициран с Дионис.[723] Впрочем, самият тип на храма на Дионис е лесно различим и

---

[713] В неговото подножие е открит и надпис, посветен на Аполон Кендрисийски – вж. Ботушарова 1957, 308–311; IGBulg. III, 1, 917.

[714] Вж. Цончев 1938, 25–32.

[715] Герасимов 1940, 170.

[716] Вж. Герасимов 1940, 171–172.

[717] Вж. Герасимов 1940, 171.

[718] Върху монета на Септимий Север.

[719] Върху монета на Септимий Север – вж. Мушмов 1912, № 5294.

[720] Върху монета на Каракала като цезар, 196–198 г. – вж. Varbanov 2007a, № 1585.

[721] Вж. Герасимов 1949, 190.

[722] Вж. Kolev 1998, 359.

[723] Вж. Колев 1975, 116–117.

се открива и върху други монети (напр. на Каракала като Цезар)[724], като за да се отличи от други подобни храмове, е изобразен с три дървета (обр. 77), тъй като както е известно по правило храмовете и светилищата на Дионис са били изграждани върху високи планински върхове или гористи места.

Друг храм, който се открива върху монети, сечени по времето на Комод, е този посветен на Трите нимфи/?/ (обр. 73).[725] Той е изобразен с двускатен покрив, фасада с четири колони, поставен върху изкуствена платформа, в подножието на хълм. Предполага се, че в случая става въпрос за Джендемтепе, като в подножието на това тепе е открита посветителна плочка на Нимфите.[726] От друга страна, монетата позволява да се подложи на критика тази теза. Както можем да проследим, при изображението върху монетата на върха на хълма не е изобразен храмът на Аполон Кендрисийски, а статуя. Но, идентична колосална статуя на Херакъл с лъвската кожа и опрян на кривак е била издигната на Бунарджика.[727] Ясно е представена върху монети на Септимий Север (при провинциалния управител *Statilius Barbarus* (196–198 г.), обр. 83) и при Гета (209–212)[728]. Неслучайно, на Бунарджика е бил издълбан и надпис, която споменава за съществуването на статуя на Херакъл на това тепе.[729]

Съществува и друга интерпретация на този храм, който се свърза с Бендида Артемида. Според К. Колев, въз основа на друга запазена монета, статуята, изобразена най-отгоре е на Аполон, а в храмът, между колоните е изобразена статуя на Бендида Артемида. Богинята е права, облечена в дълъг хитон, с покривало на главата, държаща по една факла в двете си ръце.[730] За разлика от първата монета обаче, тук храмът не е изобразен върху изкуствена платформа, което може би указва, че става въпрос за два различни храма. Освен това, както посочва и самия К. Колев, в този случай статуята, която той приема за статуя на Аполон, е била изобразена като статуя на Хермес или Херакъл.[731] Авторът е склонен на локализира този храм в подножието на Джамбазтепе, на чийто връх е била поставена статуя на Аполон.[732]

Както посочих по-горе, Филипопол е имал поне още един храм, който е принадлежал на Асклепий. Той е изобразен върху монета на Септимий Север (193–211), с двускатен покрив, четири колони в римо-коринтски стил, триъгълен фронтон, украсен с йонийска кима по краищата и щит с копие по средата, антефикси по краищата. Храмът е поставен върху тристъпален стереобат. В средата, между колоните е изобразена статуя на Асклепий, облегнал се на тоягата, около която е обвита змия, брадат, с дясна ръка поставена отпред пред гърдите, облечен с дълъг хитон, преметнат през лявото му рамо, като оставя открити по-голяма част от гърдите и дясната му ръка (обр. 82).[733] Вероятно храмът е бил разположен на Небеттепе, както показва панорамно изображение на Трихълмието, гравирано върху бронзова монета от времето на Антонин Пий (139–161), където са представени култовите постройки върху всеки един от хълмовете (обр. 72). На хълма, който

[724] Varbanov 2007a, no. 1567.
[725] Вж. Varbanov 2007a, № 1069–1070.
[726] Вж. IGBulg. III, 1, 929.
[727] Колев 1976, 28–35; Kolev 1998, 352, n. 6, fig. 5; Peter 2005, 108, pl. 8.1, 7.
[728] Varbanov 2007a, no. 1406.
[729] IGBulg. III, 1, 930.
[730] Колев 1975, 115–119.
[731] Колев 1975, 119.
[732] Колев 1975, 119–122; вж. също Kolev 1991, 510–525.
[733] Мушмов 1912, № 5294.

вероятно е Небеттепе, е изобразен храм, идентичен с този на Асклепий, неидентифициран.[734] В литературата е допуснато, че тук е бил храмът на Евмолп,[735] но за тази теза липсват доказателства.

3.8. Водоснабдяване

Като една от основните характеристики на римския град може да бъде посочено захранването му с питейна вода, посредством специално изграден за целта акведукт. А това, че е била една от първите и основни грижи на императора, се проследява от факта, че в много от случаите непосредствено след образуването на градовете се започва и строителството именно на водопровода. Провинция Тракия е характерен пример за това. Така например, след осъществяването на т. нар. Траянова урбанизация и образуването на нови градове или преобразуването на по-стари общини в градове, в провинцията били изпратени архитекти, които да се погрижат за водоснабдяването на новообразуваните градове.[736] Много от градовете получили своите водопроводи по времето на Хадриан (117–138), като например Никополис ад Иструм,[737] Рациария[738] в Горна Мизия и др.[739]

Като един от най-големите и най-значими градове в Тракия, изглежда, че Филипопол също е получил по това време своя акведукт. Така например, тъй като върху монети, сечени в монетарницата на града от времето на Антонин Пий (138–161) е представена част от арката на водопроводния мост се предполага, че именно по това време бил прокаран и първият водопровод.[740] Тезата е приета в литературата,[741] но е възможна и по-ранна дата на самото строителство. Самата монетна емисия комеморира водопровода и показва, че той *вече* е бил изграден, а поради неговата дължина от около 22 км. е вероятно строителството му да е започнало още при Траян (98–117) или в началните години на Хадриан (117–138). Както ще бъде посочено по-долу, самият водопроводен мост е представлявал един непрекъснат в основата си градеж.

Споменатата монета поставя и още един проблем, свързан с водопроводите. Според Е. Кесякова, за което ще бъде споменато по-долу, като най-ранен водопровод, който би трябвало да се отнесе именно към първата половина на II в., трябва да се посочи водопроводът от глинени тръби.[742] Представените четири от кондигнациите на аркадата на водопроводния мост върху монетата обаче, поставя въпроса доколко водопроводът с глинените тръби може да се идентифицира с него и доколко въобще той е бил единственият водопровод на града по това време. От друга страна, отново върху монетите на Антонин Пий (138–161) се появяват персонификации, свързани с две речни божества.[743] Едното се идентифицира с р. Хеброс, докато за другата се предполага или, че е бил един от южните

[734] Вж. негово изображение в Колев 1975, 117, обр. 3.
[735] Герасимов 1972, 42–45; Kolev 1998, 362; Peter 2005, 108–109, n. 16.
[736] Plin. Epist., X, 41, 42.
[737] Църов 2002, 38.
[738] Atanasova 1980, 86.
[739] Biernacka-Lubańska 1973, 194–195; 199; 318; Boatwright 2000, 108 сл.
[740] Biernacka-Lubańska 1973, 318.
[741] Кесякова 1983, 72.
[742] Кесякова 1983, 72.
[743] Колев 1966, 77–78.

ръкави на р. Хеброс,[744] или, че става въпрос за дн. р. Пясъчник.[745] Без да отричам тезата за втора река, която се вливала в Хеброс край Филипопол, бих желал да припомня една теза, според която в някои от случаите персонификацията на речното божество би могла да символизира именно градския водопровод.[746] По този начин е възможно съществуването на два водопровода по това време – един, по-ранен, глинен и друг, втори, зидан, завършен по времето на Антонин Пий (138–161).

Водопроводът на Филипопол е предаден още веднъж върху монети сечени при Каракала (212–218), където в подножието на Джендемтепе е предадена отново част от кондигнациите на аркадата на водопроводния мост (обр. 78),[747] а върху други монети пак от това време е показан и градския резервоар (*castellum*)(обр. 124).[748] Тези изображения позволяват да се допусне ознаменуването на изграждането на водопровода при управлението на Каракала – акт, показан и върху монетите.[749] Впрочем, извършването на подобна дейност при управлението на Каракала (212–218) е било напълно в духа на Северите, както можем да съдим от думите на Дио Касий за Септимий Север: „водата така бликала от ръката му, както от извор“.[750]

Като най-ранен и следователно първоначален за римския Филипопол, се смята водопроводът от глинени тръби, който е разкрит в кв. Коматево на два метра дълбочина от съвременния терен. Трасето му до крепостната стена на пл. 19-ноември, т. е. при свендоната на стадиона, е изяснено. Той , както и следващия зидан водопровод, е минавал през западните склонове на Бунарджика (обр. 175),[751] северозападните склонове на Сахат тепе (ул. „Пролет“)[752] и през крепостната стена на пл. 19-ноември влизал в рамките на града.[753] Самият водопровод е бил положен в земята без никаква подложка, като размерите на тръбите са с дължина 40–45 см, дебелина – 5 см и вътрешен диаметър – 23 см.[754] Остава неясно неговото трасе от кв. Коматево в южна посока.

Два основни проблема могат да се поставят относно този водопровода. На първо място това е неговата датировка и на второ място- предназначението му, т. е. коя част на Филипопол е обслужвал?

Както вече беше посочено по-горе, проучвателят отнася датировката му най-общо към първата половина на II в., и по-точно вероятно по времето на Хадриан (117–138) или най-късно при Антонин Пий (138–161).[755] Той захранвал града на юг и югозапад от Трихълмието.[756] Всъщност, според мен, двата въпроса са взаимно свързани. Разкопките на Е. Кесякова показаха, че Филипопол е разполагал с водопровод още когато улиците били с

---

[744] Пеев 1941, 37.

[745] Герасимов 1950, 313; Колев 1966, 65; Колев 1977, 104.

[746] Вж. случая с р. Бедечка до Августа Тракия – Николов 1979, 47; за други случаи- вж. Biernacka-Lubańska 1973, 315.

[747] Герасимов 1940, 162; 172.

[748] Колев 1977, 105 сл.

[749] Колев 1977, 112.

[750] Dio. 75, 3, 2.

[751] На тази гравюра ми обърна внимание К. Станев, комуто изказвам благодарности. Благодарности изказвам и на Вл. Балчев от Националния архив – гр. Пловдив, който ми предостави собствено копие на гравюрата.

[752] Цончев 1946, 216.

[753] Кесякова 1983, 73.

[754] Цончев 1938, 84.

[755] Кесякова 1985, 117.

[756] Кесякова 1983, 72.

чакълеста настилка, т. е. най-ранната настилка в низината.[757] Но при Хадриан (117–138) и след него се смята, че тази улична настилка е вече подменена с нова, от плочести камъни,[758] което ни дава *terminus ante quem*, т. е. изграждането на водопровода с глинените тръби може да се отнесе преди тази дата или най-общо към втората половина на I в.

Смята се, че част от него е разкрит и на ул. Митрополит Панарет в югоизточното подножие на Трихълмието.[759] Остава неясно дали всъщност тук става въпрос именно за този водопровод или за друг, който идва от *castellum divisorum* и по този начин се явява вътрешен за града. Практиката на римския град показва използването на тръбен водопровод в рамките на града, докато през късната античност вече се използва и зидан.

Монетните емисии от времето на Антонин Пий (138–161), както беше посочено, показват завършеното строителството на нов водопровод на града. Изглежда, че глиненият водопровод не бил вече достатъчен и затова се изградил нов по-голям, този път с аркаден мост. Е. Кесякова също предполага подобно нещо, поради което допуска и съществуването на друг водопровод, чието трасе е преизползвано от по-късните и по този начин не се е запазило.[760] Предполага се, че през крепостната стена на пл. 19-ноември е преминавал чрез зидан водопровод на бял хоросан, включен в инфраструктурата на мястото.[761]

Съществуването на подобен водопровод се потвърждава и от археологическите разкопки на ул. Рилски метох № 3 в Пловдив. Сондажните проучвания тук, проведени през 2003 г. разкриха зидан водопровод, който се отнася основно към два хронологически периода. Разкритият сектор от водопровода, който върви в посока север-юг, е с дължина 7, 70 м., като в тази част е значително разрушен. Поради разположението на самия водопровод и формата на скалата от изток е станало възможно използването на гребеновидната скала като една от страниците на *specum*. От запад е имало специално изграден за това страница. Дебелината е 0,56 м като тя се състои от три реда тухли, споени с бледорозов хоросан. Запазен е изцяло тухлен сектор от тази стена, който съдържа 14 реда тухли с размери 36/36/3,4–4 см, с фуга от 2 см, обмазани от вътрешната страна с бледорозова хидрофобна замазка.

В южната част от проучвания сектор, тухленият градеж е бил нарушен, а в северната – изцяло разрушен. По-късно той е бил надстроен там, където е бил запазен частично, а на някои места изцяло построен отново от нов градеж, който включва използването на големи дялани камъни, споени с бял хоросан, като на места се откриват по-големи единични фрагменти от тухли.

Каналът на водопровода е с ширина от 0,42 м. до 0,50 м. в зависимост от формата на скалата, като ширината между зидовете, констатирана единствено в северния край, където спекума се отделя от скалата, е 0,48 м. Височината варира между 1,25–1,42 м. Сводът е изграден от тухли със спойка от хоросан, който е бял, примесени парчета от тухли или керемиди (обр. 166). Дъговидното засводяване започва след специален отстъп (пета) от около 10 см. на 0,92–1,01 м. от дъното (обр. 164). На места сводът е покрит с по една двойка стреховидно поставени керемиди (0,45/ 0,35 м.) (обр. 167), а над тях е следвал тухленият свод и кожух от ломени камъни, споени с бял хоросан. Дъното не е изявено (обр. 163).[762] С най-ранния период се свързват останките от зидан тухлен водопровод, измазан

[757] Кесякова 1999, 15.
[758] Цончев 1938, 84; 86, обр. 92; 93, обр. 93.
[759] Кесякова 1983, 73.
[760] Кесякова 1983, 73.
[761] Кесякова 1983, 73.
[762] Топалилов 2004а, 137.

с бледорозава замазка, впоследствие до такава степен разрушен, че се е наложило на места основно преустройство (обр. 168). Неговите размери, а и наблюденията върху нивото на водата, чийто очертания се бяха запазили, безспорно показват голям дебит на вода, който е невъзможно да бъде доставен чрез водопровода с глинени тръби. Типът на водопровода, т. е. зиданите тухлени водопроводи със сводово покритие, използвани през I – II в.,[763] както и техниката на градеж показват, че датировката му може да се отнесе именно към първата половина на II в. Според мен, именно това е водопроводът, който е предаден върху монетите на Антонин Пий (138–161) и който вероятно е бил завършен по това време, като е бил започнат по времето на Хадриан (117–138).

Впрочем, използването именно на тези два вида водопроводи едновременно е често явление. Така например, водата в Рациария е била докарвала от два извора, посредством тръбен водопровод (*fistulae*, *tubi*) и зидан водопровод,[764] Ескус[765] и др. Градовете в Тракия се характеризират с повече от един синхронен водопровод.

Както вече беше посочено по-горе, вероятно при Северите и по-скоро по времето на Каракала (212–218), градът е получил и трети водопровод, който се явява и втори зидан.

По-сложен е проблемът с установяването на трасето на водопровода. Разкопките документираха трасетата на късноантичните водопроводи (обр. 119, 125), но не и на римските. Допуснато е, че по-късните водопроводи следвали трасето на по-ранните. Логично е да се предположи, че все пак римляните са използвали познатите им вече трасета, където проблемите с преноса на водата вече са били решени още във II в. Разкопките на пл. 19-ноември, ул. Рилски метох, показаха, обаче, че трасетата на късноантичните водопроводи са следвали трасето само на единия от римските. Следователно, остава все още неясно трасето на втория водопровод, за което не разполагаме с данни. По този начин, откритото съоръжение в подножието на Хълма на младежда (Джендем тепе), на чийто връх се е издигал и храмът на Аполон, изградено от ломени камъни на розов хоросан, с правоъгълен план и приблизителни размери 30/13 м.[766] може да се отнесе както към единия, така и към втория водопровод. Всъщност, остава неясно дали в случая става въпрос за *castellum divisorum* или *castellum transitorum*. Е. Кесякова смята, че става въпрос за утаечен резервоар, но не е ясно с кой точно водопровод трябва да се свърже този резервоар.

В литературата е прието, че това е водопроводът, който достигал до Джендем тепе посредством мост (акведукт)(обр. 120, 121, 175), върви в подземни канали по югозападните, западните и северозападните склонове на това тепе и посредством непрекъснат водопроводен мост (обр. 122) достига до западните склонове на Бунарджика. Оттук отново чрез отново чрез водопроводен мост достигал до Сахат тепе, открит на неговите северозападни склонове. Най-накрая, чрез нов, последен мост, преминават през укрепителната стена на града, построена по времето на Марк Аврелий (161–180), в непосредствена близост до свендоната на стадиона (обр. 117).

Без да отричам тази теза, бих желал да отбележа, че на Бунарджика е открит и друг *castellum*.[767] Разполагането на два кастелума на един водопровод в непосредствена близост не е характерно явление. Възможно е, всъщност, те да са кастелумите на двата водопровода, единият, който влизал през тепетата в града и се насочвал към западните склонове

[763] Вж. за този тип- Biernacka-Lubańska 1973, 145–146 сл.; М. Биернацка-Любанска 1971, 11–12.
[764] Добруски 1890, 27–28; Динчев 2002, 19.
[765] Иванов, Ковачева 2002, 35.
[766] Кесякова 1985, 115–116.
[767] Колев 1977, 108.

на Тексим тепе, т. е. Трихълмието, а другият да е влизал в града през друг сектор от крепостната стена в равнината, все още неизвестен. Възможно е в този случай да се натъкваме на нехарактерна ситуация и действително да има два кастелума по трасето на единия водопровод, който след влизането си в града отново се насочвал към най-общо казано *castellum aquae* или градския резервоар, откъдето изглежда водата била разпределяна в града (*castellum divisorum*). Все още остава открит въпросът за трасето на втория римски водопровод и за сектора, където той е влизал в града. Монетите от времето на Каракала показват, че кастелума при Джендемтепе може да се отнесе с новия водопровод, построен по това време. Вероятно този водопровод се насочвал от Джендем тепе към града и влизал в него през непознат все още сектор на крепостната стена.

Проблемът къде точно се е намирал градският резервоар се дискутира в литературата още от самото начало на проучването на водопроводната система на Филипопол. Така Д. Цончев допуска, че той се е намирал или на самото тепе – Тексимтепе, което в превод означава именно хълма, където се разпределяла водата, или в неговото подножие.[768] Тезата е подкрепена в литературата,[769] като К. Колев предполага, че по-скоро е бил в подножието, отколкото на самото тепе. Основание за последното намираме в изображението на една монета от времето на Каракала, където именно в подножието на едно от тепетата, за което се предполага, че е Тексим тепе, откриваме изобразен резервоара.[770]

До този момент не разполагаме с данни, археологически, нумизматични или епиграфски, които да потвърждават, че Филипопол е имал подобен кастел в рамките на града преди времето на Каракала. В този смисъл, тезата за него преди това време е недоказуема. Всъщност, ако погледнем къде е отивала водата, изглежда, че от подобен резервоар, или поне с масивни мащаби, не е имало нужда. Така, водата от глинените тръби продължава по тях към източното подножие на Трихълмието, а новият водопровод от времето на Хадриан (117–138)-Антонин Пий (138–161) по-скоро се насочва на юг в низината. Тук, на ул. Княз Александър I № 42 се разкриха останки от огромни терми, чийто по-ранен мозаичен под се отнася към първата половина – средата на II в.[771] В този смисъл изглежда, че водата се е насочвала именно към тази баня, както е и в други градове в провинциите, а и в самия Рим.[772] Освен това, както беше посочено по-горе, извън крепостните стени е разкрит един резервоар, който се свързва именно с водопровода преди Каракала (212–218) и който би могъл да изпълнява и част от функциите на по-късния градски резервоар.

По време на спасителни разкопки в подножието на Тексимтепе се разкриха останки от една масивни сгради, която със сигурност може да се интерпретира като резервоар. Става въпрос за сградата, разкрита при разкопки на ул. „Княз Александър“ (Хеброс банк), където е проучен сектор от западната стена, подсилена с вътрешен и външен контрафорс, обмазана с хидрофобна мазилка, която преминава от стенна в подова, т. е. без наличието на ъгъл. Известно е, че по този начин се е целяло да се предотврати събирането на утайки на дъното на резервоарите. Самата сграда е била частично долепена до стадиона (обр. 157),[773] като впоследствие е била възстановена.

---

[768] Цончев 1938, 90–91.

[769] Кесякова 1983, 72; Кесякова 1985, 116; Колев 1977, 111.

[770] Колев 1977, 104 сл.

[771] Това са т. нар. Западни терми – за тях – вж. по-горе, гл. 3.4. Западни терми.

[772] Вж. например Grimal 1961, 95 сл.

[773] Топалилов 2008, 221–222; той се проследи и при разкопките на М. Мартинова- Мартинова 2006, 236–237.

Източно от тази сграда е разположена друга, в която е интегриран глиненият водопровод с датировка най-общо към края на III–IV в.[774] Идентификацията на сградата като резервоар,[775] е все още дискусионна поради недостатъчното ѝ проучване, но е много вероятна предвид разположението на сградата в скалист район от града, който е останал незастроен по ортогоналната улична мрежова система. Друг аргумент е проученият в близост водопровод, на ул. „Рилски метох“ № 3, чиято посока е именно към тази сграда.

Като втори резервоар с по-ранна дата можем да посочим този, открит извън рамките на града, т. е. този, разположен в подножието на Джендемтепе. Вероятно през него, посредством аркадния мост водопроводът е преминавал през крепостните стени, някъде в равнинната част на града. Липсата на проучвания върху западната крепостна стена на града не позволява по-нататъшно изследване в тази посока. Все пак е необходимо да припомним, че и през късната античност, когато политическата обстановка в Тракия не била спокойна, един от акведуктите на града изглежда е преминавал през южната стена. Така по време на разкопки на бул. „П. Д. Петков“ са разкрити два зидани устоя на късноантичен водопровод.[776]

От особено значение за водоснабдяването на града е и определянето на основните източници на вода за града. Според запазените по-късни писмени извори, градът е получавал своята питейна вода единствено от с. Марково,[777] което не е точно.

Известно е, че през късната античност Филипопол е използвал каптирани води от два основни източника- единият е при с. Марково с водохранилището в м. Марата, а другото- при с. Куклен, м. Изворите. Разкопките, макар и инцидентни, ни предлагат информация за начина на каптирането на водата и различната техника на градеж (обр. 118). Така става ясно, че при с. Марково каптажът на акведукта принадлежи към типа на галерийните или тунелни каптажи, с поне три разклонения.[778] Самата галерия е изградена от тухли, споени с хоросан и измазани с хидрофобна замазка. Засводяването е ставало посредством стреховидно поставени керемиди, подът е покрит с тухли, височината на съоръжението достига до 1,20 м и широко 0,50 м.[779] Този каптаж е различен по начин на градеж от другия, проучен от Хр. Джамбов, който също бил част от тази система в с. Марково. Той също спадал към галерийният тип, но бил изграден от дялани камъни, споени с бял хоросан, примесен с късчета от тухли. Дъното е с вдлъбнат улей по средата, височината на галерията достига до 1,12 м, а ширината – до 0,70 м.[780] Тези разкопки показват използването на един и същи извор от поне два различни хронологически каптажи, които е възможно да са били използвани синхронно в период от време. Проученият от Е. Кесякова каптаж е по-ранен, като тя смята, че е изграден през II–III в. Разкопките на обект ул. Рилски метох № 3 показват, че вторият каптаж, изграден от ломени камъни на бял хоросан с фрагменти от тухла, се отнася към една по-късна епоха, т. е. след началото на V в.

Разкопките на тези каптажи позволяват да се направи и още едно наблюдение. Фактът, че по-ранният, т. е. тухленият, е силно калциран подсказва, че течът е бил изключително слаб, а в момента е дори затлачен от пръст. Обратното, другият водопровод, т. е.

---

[774] Боспачиева 2001, 103.

[775] За това – вж. Топалилов 2008.

[776] Ботушарова, Танкова 1982, 57.

[777] Обобщени са при Цончев 1938, 78–80.

[778] Кесякова 1997, 33 сл.; за видовете каптажи и тяхните характеристики – вж. Biernacka-Lubańska 1969, 679–674.

[779] Кесякова 1997, 34.

[780] Джамбов 1968, 68–69.

по-късният, е покрит от вътрешна страна с дебел пласт от варовиково отлагане, но не е калциран, което подсказва, че в един период от време дебитът на по-ранния каптаж е намалял значително, което е довело и до строителството на другия, който, според Хр. Джамбов, включвал почти всички води, извиращи от няколко места.[781]

Изглежда, че част от този каптаж е проучила Е. Кесякова в подножието на „Голямата скала", където се разкрива каптаж-резервоар, изграден от ломени камъни на бял хоросан, с тухлен прах и парченца тухли. Размерите са 13/7 м, подът е покрит с тухли.

Каптажът в м. Изворите, с. Куклен е сравнително по-малко проучен. Според Хр. Джамбов градежите са тухлени, споени с червен хоросан, като изглежда са били хващани водите на поне три извора.[782]

След този преглед става ясно, че като най-ранен от каптажите може да бъде посочен тухленият от с. Марково, откъдето изглежда първоначално Филипопол добивал своята питейна вода. Откъде обаче, е минавало трасето на водопровода от глинени тръби, все още е неясно. Предполага се, че неговото трасе е било в непосредствена близост до трасето на по-късния акведукт, т. е. през западната част на селото. При оглед на местността „Герена", североизточно от с. Марково, непосредствено преди Коматево се разкриха голямо количество ломени и речни камъни, споени на бял хоросан. Ако тук не става въпрос за съществуването на селище от II–III в., както може да се предполага и въз основа на откритите находки,[783] на което са принадлежали могилите, които се откриват в момента, то не е изключено именно оттук да е минавало трасето на най-ранния зидан водопровод към Филипопол, като чрез преминаването през тази местност се съкращавал и пътя до града. Всъщност, за различно трасе от това на късноантичния водопровод можем да заключим и от факта, че при строителството на по-ранния водопровод от V в. е била допусната грешка, поправена при този от VI в.[784] Прави също така впечатление и липсата на строителни материали и останки от римската епоха около водопроводния мост на късноантичния Филипопол.

[781] Джамбов 1968, 68.

[782] Джамбов 1968, 69; Цончев 1938, 81–82.

[783] Ботушарова 1948, 52–53.

[784] За това- вж. Кесякова 1983, 71.

Глава 4.

ЖИЛИЩНА АРХИТЕКТУРА

Жилищната архитектура във Филипопол не се различава от тази, която се открива в другите градове в Тракия. Тя се проучва в течение на последните десетилетия на повечето от обектите в Пловдив, но тъй като с изключения, като например обект „Музея", площта на разкопките е ограничена, много често жилището се проучва частично. Въпреки това, по-мащабните археологически разкопки в града показват, че жилищната архитектура във Филипопол се състои основно от два типа жилища: т. нар. блоков тип жилища и перистилните жилища.

За блоковия тип жилища в града, които са разкрити на няколко места в Пловдив, получаваме най-добра представа следствие от археологическите разкопки на обект „ул. Капитан Райчо, бл. 16 (обект М–16)". Тук е проучена южната половина на инсула с правоъгълна форма, ориентирана изток – запад, с размери: дължина 69,20 м и ширина: 30 м, като нейната вътрешност е била заета от пет жилищни сгради, състоящи се от помещения, групирани около вътрешен коридор, чрез който се осъществявал достъпа от улицата от тях (обр. 95). Площта на всяко едно от тези „блоков тип" жилища не надвишава 200 кв. м, като се предполага, че в северната половина е имало симетрично разположени още пет подобни жилища, което прави общо десет за цялата инсула.[785]

С повече данни разполагаме за другия тип жилище във Филипопол, а именно – перистилният. Характерното при него е, че жилището се развива около едни вътрешен перистилен двор, който е бил украсен с портици от поне стри страни, а е възможно да има и имплувиум. Археологическите разкопки показват, че тези жилища имат три ясно обособени части: стопанска, жилищна и представителна.

В този тип жилища посредством коридор, който е служел и за вестибюл, затварян обикновено от двукрила врата, се е осъществявал достъпа до вътрешността на жилището. Този дълъг коридор е отвеждал посетителят до перистилния двор, който е бил ориентиран в посока изток-запад и който бил, както изглежда ядрото на къщата. Много често, този коридор разделя стопанската от останалите части на жилището (обр. 96–98).

В стопанската част, разположена в единия край на жилището, много често се откриват складови помещения, със запазени в тях питоси за съхранение на зърно и др., работилница, както и магазини, които заемали външната редица от верижно разположени помещения, които имали достъп от намиращата се в близост улица.[786] Размерите на помещенията от тази част са логично и с по-големи размери в сравнение с останалите.

---

[785] Вж. Кесякова 1999, 22. За съжаление пълните резултати от тези разкопки остават все още непубликувани, което прави невъзможно изследването на този тип жилища и тяхните характеристики и специфики във Филипопол. Схемата на този тип застрояване е публикувана в Кесякова 2007, 270, обр. 4. Предполага се, че и обект „ул. Мали Богдан № 3", привадлежи към този тип жилища.

[786] Вж. обект „Аристократичен дом", сграда „Ейрене" и др.

При този вид жилища прави впечатление съществуването на два реда, състоящи се от верижно разположени помещения, които обкантяват жилището от всички страни. Имаме основания да считаме, че външната редица от помещения са всъщност магазините, част от които без съмнение принадлежали на собственика на сградата.

Жилищната част на перистилния тип жилище във Филипопол освен спалните помещения, изглежда е включвал и така характерния за римляните лараријум, където се почитал гения на семейството и на жилището, както и на предците на собственика на сградата.[787]

За момента остава неясно дали, освен тези помещения, в някои случаи жилищната част на перистилния тип жилище не е включвал и бански помещения.

При този тип жилища акцентът пада върху представителната част. Много често, следствие от заложената предварително архитектурна схема на жилището, тя е представлявала също верижно разположени, но този път около перистилния двор, помещения, които се различавали от останалите по своя по-голям размер и украса. Показателен пример за това ни предоставя т. нар. сграда „Нарцис", където размерите на помещението с мозаичния под са: 9,70/7,20 м. Без съмнение, предвид украсата и размерите на това помещение, в сравнение с останалите помещения в тази сграда, то тук е била приемната на домакина, където той е посрещал и гощавал своите гости (*triclinium*). Останалите *oeci* също правят впечатление със своите размери и масивен хоросанов под, направен в *opus signinum* или с хипокауст.[788] Трябва да отбележим обаче, че до този момент подобен вид жилища, с така богата украсена представителна част с подови мозайки, е по-скоро изключение, отколкото практика във Филипопол през интересуващия ни период. Предполагам, че е въпрос на време, да се открият и други жилища с подобна украса от това време, която практика изглежда е била популярна защото се проследява особено отчетливо и в епохата на Късната античност във Филипопол.

Както вече споменах, подобни жилища като сграда „Нарцис", изглежда, че са били рядкост във Филипопол. През епохата на Принципата рядко една инсула е била изпълвана от една сграда, като друга вероятна е може би сграда „Ейрене", която също се развивала около вътрешен перистилен двор, по начина на сграда „Нарцис". В тази сграда обаче, все още не е разкрита представителната част от римската епоха.[789]

В повечето случаи, при археологическите разкопки в Пловдив се разкриват сгради, които се състоят от две обособени структурно части: жилищното и стопанското, като първото включвало и представителни функции. Това дава основание на Е. Кесякова да обособи друг тип жилища от този вид, като разликата с характерния перистилен тип жилища е липсата на ясно изявена представителна част и богата украса на последните.[790]

Доколко липсата на ясно изразена представителна част, която да е богато украсена, е аргумент за отделяне на нов тип жилища, е дискусионно. Впрочем, дори и при сграда „Нарцис", която се отличава от останалите сгради от това време, проучени до този момент, само едно от помещенията е било украсено с подова мозайка. По това време с по-

---

[787] Лараријум е открит в рамките на сграда „Ейрене". Допуснато е, че като ларарум може да се интерпретира и едно от помещенията, разкрити на обект „Аристократичен дом" – вж. Кесякова 2008, 237–238, но това остава несигурно поради находките, открити в помещението и неговото ъглово разположение с достъп от улицата. По-резонно е да се допусне, че в този случай става въпрос за магазин, където са се продавали и артикули, използвани в домашните светилища.

[788] Кесякова 2004, 60–61.

[789] Каров, Боспачиева 1989, 129–164.

[790] Кесякова 2007, 267.

дова мозайка са били украсени единствено западните терми, а впоследствие вероятно и Синагогата. В този смисъл, дали следствие от финансовите възможности на собственика на сградата или по-скоро от липсата на традиции, мозаечната украса не е била характерна за частните жилища на римския Филипопол, което от своя страна поставя проблема за нейното изискване при украсата на представителната част на частните жилищни сгради от този период.

Резултатите от археологическите разкопки до този момент показват, че още от началото на застрояването на града в равнината, инсулите се изпълвали в т. нар. блоков тип застрояване. В повечето случаи, този тип строителство се запазвал и през следващите периоди, като е възможно неговото изоставяне една през втората половина на III в. или пък впоследствие през IV–V в., когато реалностите във Филипопол вече били други.

Изглежда, че сградите с ясно изразена представителна (и жилищна ?) част, като например сграда „Нарцис", се появили през средата на II в.,[791] т. е. когато Филипопол е имал ясно изразен богат елит, който не само можел да си позволи този лукс, но той дори бил задължителен. Този елит от романизирани и елинизирани провинциали, следствие и от икономическия възход на града при управлението на Антонините, бил в основата за появата на тази практика и за нейното навлизане в градоустройството на Филипопол. Без съмнение, подобни представителни части ще се откриват и при бъдещи археологически проучвания.

След опустошителната 251 г. и последвалите години на хаос в Тракия, демографският колапс града и политическата нестабилност оказали виляние и върху този тип жилища. Наличието на огромни разрушени и назастроени впоследствие площти създали предпоставки за постепенната поява на т. нар. резиденции, които се характеризират с богато украсена монументална представителна част. Разбира се, появата на този тип жилища през IV в. може да се търси и в обявяването на Константинопол за столица на империята и превръщането на Тракия в провинция, разположена в хинтерланда на столицата. Без съмнение, оттук бил набиран новия състав на сената в Константинопол.

Във Филипопол, след размирните години започнало възстановяването на града. Прави впечатление, че през този период като цяло се запазила архитектурната диспозиция на старата сграда, но част от помещенията започнали да се окрупняват. Много показателен в това отношение е сграда „Ейрене. Все още, представителните части не били така богато украсени, както впоследствие през епохата на Късната античност, но през втората половина на III – първата четвърт на IV в. се появили тези жилища, чиято представителна част не само доминирала като украса, но и по своята импозантност. Характерен пример за тези промени е приемната зала на сграда „Ейрене" (aula), която била изгадена именно по това време и впоследствие през третата четвърт на IV в. украсена. Разбира се, след 70-те години на III в. част от възстановените частни жилищни сгради получили мозаични подове, както например мозайката „Алените птици", но тази тенденция се засилила особено през IV–V в., от когато са и най-представителните сгради от този тип във Филипопол.

[791] Тогава е датирана и мозайката „Нарцис" – вж. Кесякова 2004, 64.

Глава 5.

ФОРТИФИКАЦИОННА СИСТЕМА НА ФИЛИПОПОЛ

Както и при останалите градове в Тракия, укрепването на Филипопол с крепостни стени, не е станало в самото начало на римския град. Това е логично предвид факта, че Тракия е била *provincia inermis*, а лимесът – далеч на север от р. Дунав. Единствените крепостни съоръжения, които са били използвани до 172 г. най-вероятно са били крепостните стени, разположени върху Трихълмието, които били обсадени по време на въстанието на траките през 21 г. Самите стени, изглежда, че са били впоследствие преправени, [792] но е логично да допуснем, че те са били поддържани и след образуването на провинция Тракия. По този начин акрополната част на града е била първоначално укрепена, докато тази в равнината, където бил изграден новият римски град останала незащитена. Изглежда обаче, към третата четвърт на II в. и тази крепостна стена вече не била използвана, защото при описанието на града в „Роби – бегълци“ на Лукиан (165/166 г.), се споменава, че трите хълма, които блестели отдалеч и били разположени до р. Хеброс, само „приличали на множество крепости“,[793] т. е. не били укрепени.[794] Тези наблюдения позволяват да не се съглася с изказаните мнения за предаването на крепостните стени на Филипопол върху монетните емисии, сечени във Филипопол или за него, където е представена градската богиня с крепостна корона (*corona muralis*).[795] А такова изображение има върху емисия от времето на Домициан (81–96),[796] Хадриан (117–138),[797] Антонин Пий (138–161),[798] Комод (180–192),[799] Криспина,[800] Юлия Домна,[801] Каракала

[792] P. Collart допуска укрепване на Филипопол и по-скоро Трихълмието през управлението на Реметалк I (11 г. пр. н. е.- 12 г.) – вж. Collart 1937, 250. Това допускане е логично предвид нарастването на значението на града по това време, но е недоказано по археологически път. Д. Цончев предполага извършаването по-скоро на ремонтни дейности – вж. Цончев 1938, 45–46, но това също остава хипотеза. Такива ремонтни дейности биха могли да бъдат осъществени след снемането на обсадата на града през 21 г. още при времето на Реметалк II. Прави впечатление, че при новото въстание от 26 г. траките вече не се насочили към града, където вероятно е била стационирана римска войскова част, а и крепостните стени са били ремонтирани, а се насочили на север.

[793] Вж. текста в Шаранков, Чернева-Тилкиян 2004.

[794] Допускането на Хр. Данов, че поправената или възстановената крепостна стена на Филипопол е предизвикала възхищението на Лукиан – вж. Данов 1998, 133 е неправилно. В текста никъде не се споменава за крепостни стени на града.

[795] Вж. Мартинова-Кютова 2009, 118.

[796] Вж. Мушмов 1924, 211, № 3, 4; табл. II.

[797] Вж. Мушмов 1924, 213, № 12, 13, 14; табл. XIII.

[798] Вж. Мушмов 1924, 215, № 26; табл. II; 216, № 32, 33, 34.

[799] Вж. Мушмов 1924, 233, № 163, табл. V.

[800] Вж. Мушмов 1924, 244, № 252, табл. VII.

[801] Вж. Мушмов 1924, 257, № 359, табл. XIV.

(212–218)[802] и Елагабал (218–222).[803] Емисиите, сечени до 172 г. ясно показват, че наличието на *corona muralis* не може да се свърже със съществуването на крепостни стени във Филипопол, имайки предвид известието на Лукиан. Това показва, че една подобна връзка, за която се настоява с изображението на императриците Криспина и Юлия Домна като градска богиня, т. е. с *corona muralis*, е неудачна.[804] За това, че нумизматичният материал не е достатъчен по тези проблеми, красноречиво показва фактът, че самото изграждане на крепостните стени на града не е комеморирано върху монетна емисия от времето на Марк Аврелий (161–180), когато е била построена.[805] Всъщност, значението на изображението *corona muralis* е съвсем различно. Освен, че чрез този символ се предполага наличието на триумф, то изображението на градската богиня с тази корона може да се разглежда като конвенционално за градовете в Тракия.[806] Идентично е положението и с изображението на порта, фланкирана от двете страни от кула. Следователно, без да отричам документалната стойност на изображенията върху монетите, ми се струва, че са необходими още аргументи за да ги свържем с конкретна дейност по укрепителната система – изграждане, поправяне и др.[807]

През 170 г. костобоките нахлули в Балканските провинции и достигнали до Атика. Основната група от тях минала по пътя Naissus -Thessalomike -Piraeus, като най-вероятно са преминали през територията на Долна Мизия.[808] Тук те оплячкосали неукрепените градове, сред които били Никополис ад Иструм и Сердика. За да избегнат съдбата на тези градове, императорската администрация решила да укрепи градовете в Тракия, сред които бил и Филипопол.[809] Данни за това откриваме в двуезичен надпис, открит в рамките на комплекса „Източна порта“ през 1921 г. Според надписа, с помощта на средства, предоставени от императора, т. е. от императорската хазна, при управлението на *C. Pantuleius Graptiacus* е била издигната крепостна стена. Надписът е на латински и гръцки, като текстовете са почти идентични.[810]

С изграждането на тази крепостна стена, в укрепената площ на Филипопол влезнали изцяло акрополната част (Трихълмието) и по-голяма част от застроената в равнината площ. Римската крепостна стена е преизползвала трасето на заварената късноелинистическа стена на Небеттепе, след което се спуска в югоизточна посока, с разкрит сектор на нея на ул. Стръмна № 8, ул. Развигор № 2, и ул. Цанко Лавренов №№ 5, 11, и продължава пред западния вход на църквата „Св. Неделя“ с чупка към комплекса „Източна порта“,

---

[802] Вж. Мушмов 1924, 265, № 411, табл. X.

[803] Вж. Мушмов 1924, 276, № 488, табл. XII.

[804] За подобна връзка настоява М. Мартинова-Кютова, според която нумизматичният материал ни предоставя ценна информация по тези проблеми, а пък емисиите, с изображението на Криспина като градска богиня били като символичен израз на завършването на филипополските крепостни стени или тяхно обновяване. Позоваването тук е по Юрукова 1987, 31, която обаче не пише подобно нещо- вж. Мартинова-Кютова 2009, 118.

[805] Възможно е причина за това да е временно спиране на дейността на монетарницата по това време, но последвалите емисии по нищо не се различават от тези преди управлението на Марк Аврелий и 172 г., когато реално са липсвали крепостни стени в града.

[806] Вж. например градската богиня в Хадрианопол – Юрукова 1987, 72; в Сердика – Мушмов, 1926, 55 сл., в Пауталия – Ruzicka 1933, 35–36 и др.

[807] Сходно е и мнението на Л. Ботушарова, според която „Крепостната стена не е отразена и по монетите, сечени във Филипопол през римската епоха“ – вж. Ботушарова 1963а, 97.

[808] Вж. Кудрявцев 1950, 58–62; Gerov 1977, 119–123; за дискусиите – вж. Varbanov 2007, 160–166.

[809] За Пауталия – вж. Слококска 1989;

[810] Вж. IGBulg. III 1, 878.

(обр. 70, 71). Тук, Маврелиевата стена е била построена на 14 м. южно от почетната арка от времето на Хадриан (117–138). Трасето оттук в югоизточна посока е хипотетично, но разкрития сектор от стената на обект „бул. кн. Мария Луиза, бл. 23“, където трасето на стената е ориентирано почти в посока север-юг, с леко отклонение, предполага отново чупка в рамките на днешната махала „Аджиасан“. Липсата на крепостната стена при археологическите разкопки в южна посока поставя проблема за нейното трасе. Възможно е тук тя отново да прави чупка в южна посока[811] и вероятно достига до ул. Марин Дринов, откъдето се насочва в югозападна посока. Нейното трасе тук е по-ясно, изглежда, че е било в почти права линия, като е разкрито непрекъснато по протежение до 240 м. Общата дължина, разкрита при различни археологически разкопки е над 320 м. Тя се открива при проучванията на обектите, разположени по трасето на ул. „Марин Дринов“, „ул. Трапезица“ № 11, ул. „Капитан Райчо“, бл. 6, бл. 5, бл. А, „ул. П. Д. Петков“, „ул. Д. Дебелянов“, инсулата, разположена югоизточно от агората, като в най-западна посока е проучена на обект „ул. Иван Вазов“ № 3. Вероятно тук или малко след този сектор, стената прави чупка в северна посока и се насочва в права линия към Сахаттепе, на чийто южни склонове са открити следи от нея. До момента западната крепостна стена не е констатирана при археологически разкопки, но наличието на некропол от IV–V в., открит при разкопките на ул. Гладстон, (до Дома на Техниката), вероятно разположен в *pomerium*-а и неговата липса при разкопките на инсулата, разположена в непосредствена близост, източно от обекта, ясно показва, че трасето на западната стена е преминавала в пространството между тях. След това крепостната стена достигала до южните склонове на Сахаттепе, където като изглежда е използвала за естествено укрепление просека, разположена в тази част на тепето.

Сектори от крепостната стена са засечени, без да са проучвани археологически, по североизточните части на Сахаттепе, по ул. „Лейди Странгфорд“ и ул. „Ангел Букурещлиев“, откъдето крепостната стена се насочва в североизточна посока, слиза долу в равнината, включва в укрепената площ стадиона при площад „19-ноември“ и след чупка в източта посока се насочва към северните склонове на Тексимтепе. Оттук, през сектори, разположени на ул. „Съборна“ № 24 и ул. „Стамат Матанов“ (обр. 115) от двете страни на северния вход на тунела, крепостната стена се качва по западния склон на Джамбазтепе и през ул. Витоша (обр. 109–111) достига до западните склонове на Небеттепе, като по този начин се затваря укрепителния пръстен на града.

Както можем да проследим от така очертаното трасе, крепостната стена е изградена по този начин щото да може да приобщи в укрепената площ всички основни обществени сгради и комплекси по начин по-който обаче да не се постави под съмнение възможността за ефективна отбрана. Максимално са използвани даденостите на терена, релефа на тепетата, без значение, че голяма част от застроената площ остава извън укрепената площ. Поради тази причина, крепостта на римския град не е имала правилна геометрична форма, а по-скоро формата на удължен в южна посока многоъгълник с начупени леко източна, вероятно западна и северна стени.

Според изискванията на античната фортификация, укрепленията на един римски град трябва да се състоят от здрава каменна стена с частично издадени навън кули и берма и ров, разположени пред нея.[812] Укрепителната система на Филипопол не прави изключение от правилото, въпреки, че бермата не е така изявена във всички сектори.

---

[811] При наблюдения на изкопни работи в парцел, разположен на ул. Родопи, където би трябвало да се появят останките от крепостната стена, последните липсваха.

[812] Vitr. I, 5, 1.

Техниката на градеж на крепостната стена не прави изключения по всички разкрити до момента сектори. Субструкцията ѝ е градена в *opus caementicum*, като дълбочина ѝ варира между 1 м – 1,55 м. В градежа са използвани различни по размери и форма ломени камъни, споени на бял хоросан. На места, като нивелиращи са били поставяни и бордюрни камъни (обр. 107, 108). Самата субструкция е изградена стъпаловидно, най-често е двустъпална, като максималната дебелина достига до 2,40 м. В един от проучените случаи, в горната част на субструкцията е открит отходен канал, направен от два глинени водопровода Това се е наложило тъй като в този сектор крепостната стена е била разположена върху съществуваща улица и канал, разположен под нея (обр. 116).

Субструкцията е разграничена от суперструкцията чрез специален отстъп, който е с различна ширина при отделните сектори. Този отстъп се констатира както от вътрешната страна на стената, така и от външната, като обикновено външният отстъп е по-широк. Разкопките показват, че външния банкет може да достигне до 0,22 м, докато вътрешния – до 0,10 м. Горната повърхност на банкета се явява продължение на градежа на стената (обр. 108).

Суперструкцията на крепостната стена е била изпълнена в няколко различни строителни техники. Външното лице започва с цокъл в *opus quadratum* от два или три реда квадри, рустицирани или не, които имат основно паралелепипедна форма. Размерите са различни, като дължината варира от 0,50 до над 3,20 м, ширината е около 0,50 м, колкото е и ширината на реда, подредени са плътно, без спойка. Техните пропорции са 5:1, 5,5:1,6:1, Те са били изградени по гръцки маниер с редуване на надлъжно паставени блокове (ортостати) с напречно (диатони) по дебелината на стената (обр. 109, 111).[813] Това е т. нар. система Binder-Läufer, която се открива и при другите крепосни стени в Тракия, като например Пауталия,[814] Сердика,[815] Абритус[816] и др. Квадрите от втория ред са скрепени с П-образни желязни или оловни скоби, докато първият ред квадри не е одялан от четирите страни, долното поле е без борд, босажът на рустиката се слива с градежа на банкета.[817] Прави впечатление наличието на долепени към първия ред квадри на отделни дялани сиенитени блокове, вероятно използвани за по-голяма устойчивост на градежа.[818] Възможно е това да е пиластър, за който откриваме данни при други крепостни стени в Тракия, като например Августа Траяна и Пауталия, но изградени от тухли.[819]

Вътрешното лице на крепостната стена е изградено основно в техниката *opus vittatum* в долната основна част и вероятно в *opus vittatum mixtum* нагоре, но това остава неясно. Първата е направена от правоъгълни туфелни квадратни блокчета, поставени в редове, а втората – с нивелиращи тухлени редове. Дебелината на суперструкцията варира между 2,10–2,40 м, на места е запазена до 3 м. Емплектонът е направен в *opus caementicum* от ломени камъни, споени на бял хоросан (обр. 113).[820]

Частично са проучени и някои от елементите на крепостната стена, като например кулите. Предполага се, че е засечена северозападната порта,[821] следствие от открита тук

---

[813] Vitr.II, 8, 5.

[814] Слокоска 1989, 87–88.

[815] Вж. Бояджиев 2002, 128–132.

[816] Иванов, 1980, 34 сл.

[817] Слокоска 1989, 88.

[818] Вж. Танкова 2012, 338.

[819] Слокоска 1989, 88–89.

[820] Изказано е мнение за използването на глина – вж. Танкова 2011b, 338, но това ми се струва малко вероятно.

[821] Вж. Мартинова-Кютова 2009, 120.

правоъгълна кула, за която се предполага, че фланкирала портата (обр. 115).[822] За съществуването на порта можем да допуснем с голяма доза сигурност при комплекса „Източна порта“, върху която изглежда е бил поставен и официалният двуезижен надпис, комемориращ изграждането на крепостните стени на града през 172 г., но за съжаление, тя не е проучена археологически поради факта, че се намира под по-късната триумфална улица.

Кулите, както е известно са били неделима част от крепостните стени на античните градове. Те били разполагани при портите, по ъглите и по самата куртина, но на еднакви интервали една от друга. От Филипопол са известни до този момент пет кули – една, разположена на ул. „Съборна“ № 24, т. е. северозападна кула, две разположени на южната стена, отдалечени една от друга на повече от 300 м, възможно е и една, разположена на Небеттепе и една в източната част на каменната стена. Всичките те са с правоъгълна или квадратна форма, изнесени навън от стената, като не е задължително те да са били разположени до портите, а е било възможно и по протежение на куртината. Това нововъведение е характерно именно от времето на Марк Аврелий (161–180) нататък.[823] За разлика от изискванията обаче, кулите във Филипопол се издавали не до 1/3, както е било предписанието, а до ½. Те са проучени изключително частично, с изключение може би на тази, разположена до агората и северозападната кула. Тази, разположена до агората е с квадратна форма, с лице, изградено в *opus quadratum*, както и самата крепостна стена (обр. 112). Идентична по план и градеж е и северозападната кула. Изключение прави кулата, разположена на източната крепостна стена, която е изградена от ломени камъни, споени на бял хоросан. В една от тези кули е открита потерна (обр. 114).

До този момент от крепостната стена на Филипопол не са открити стълби. На места обаче, се констатира отстъп до 5 м от разположените във вътрешността сгради,[824] което може да се интерпретира и като *intervalum*.

Пред крепостната стена е бил прокопан ров, засвидетелстван по писмени извори и при археологически разкопки.[825]

При изграждането на каменната стена, на няколко пъти стана въпрос, че са използвани ломени камъни, сиенитни, квадрови – сиенитни и пясъчни, някои от които подложени на допълнителни обработка, т. е. рустицирани, туфели, тухли и бял хоросан. Използваният строителен материал показва, че строителството на крепостната стена е било направена при изключителна необходимост, за да могат в нея да бъдат включени обработени и необработени и различни по размер, структура и вид каменни блокове – квадри, прагове, бордюри и др. (обр. 70).

През 251 г. градът е бил обсаден от готите. Крепостните му стени устояли на обсадата, но Филипопол бил превзет следствие от предаделството на провинциалния управител Приск. Изглежда, че по това време, освен градът пострадали значително и крепостните му стени. На различни сектори, куртината е била изцяло разрушена, като например при „Източната порта“, където новият градеж бил по подобие на стария, но без металните скоби и с разликата, че хоросанът вече не бил бял, а розов. С розов, или червен хоросан, е била изградена и кулата с потерна на южната крепостна стена, което позволява да се допусне нейното по-късно изграждане, следствие именно от нашествието на готите.[826] В

[822] Botouharova, Kesjakova 1980, 137–138, 145, fig. 14, 20–21; Ботушарова, Танкова 1982, 50.
[823] Вж. Слокоска 1989, 92–93.
[824] Вж. обект „ул. Иван Вазов“ № 3.
[825] Вж. Колев 1971, 99–101; Bospačieva 2001, 173–183.
[826] Подобна е и ситуацията в Пауталия – вж. Слокоска 1989, 94–95.

някои от секторите, дори самата субструкция на крепостната стена е била изронена, за да бъде впоследствие възстановена, но с използването на розов хоросан. Възстановяването на крепостните стени във Филипопол се свързва с делото на Клеодам и Атеней при управлението на император Галиен (253–268).[827]

[827] Danov 1935, 155–159.

Глава 6.

ПРОБЛЕМИ НА УРБАНИСТИЧНОТО РАЗВИТИЕ НА ФИЛИПОПОЛ ПРЕЗ I – НАЧАЛОТО НА IV В.

Проблемите на урбанистичното развитие на Филипопол са били обект на многобройни изследвания. Специални такива са посветени на топографското разитие на града,[828] на неговата уличната мрежова система,[829] отделни обществени сгради и комплекси, като например агората,[830] термите,[831] стадиона,[832] театър,[833] синагогата,[834] крепостните стени,[835] акведукти,[836] различни жилищни сгради, както на богати, така и на бедни,[837] ателиета[838] и др.[839] Въпреки това, в по-голямата си част тези комплекси или проблеми са разглеждани изолирани в сравнение с останалите урбанизационни процеси, протичащи паралелно с тях във Филипопол. Именно откриването на мястото на разкритите структури, сгради и комплекси в урбанистичното развитие на града е и основната задача на тази глава.

Както беше посочено по-горе, през 21 г. Филипопол е бил сполетян от катаклизъм, свързан с въстанието на траките, които обсадили Реметалк II и римския претор в града. Това довело до незабавната реакция от страна на римляните и на помощ на обсадените дошъл легион от провинция Мизия, ръководен от провинциалния управител на тази провинция *Publius Velleius*. Този катаклизъм довел до унищожаването на селищните структури в равнината.

Това, което е последвало впоследствие във Филипопол е описано в изворите. Така, в „*Chronographia*“ на Йоан Малала се споменава за образуването на град в Тракия, който носел името Тиберия (Τιβερίας).[840] Въпреки дискусията кой точно е този

---

[828] Вж. Цончев 1938; Ботушарова 1962; Botoucharova 1962; Ботушарова, Танкова 1982; Botušarova, Kesjakova 1983; Bospatchieva 2005.

[829] Ботушарова 1960b, 79–91; Матеев, 1968; Кесякова 1977; Кесякова 1993; Кесякова 1994.

[830] Вж. Боспачиева 2003; Кесякова 2004a; Топалилов 2008; Динчев 2009; Иванов, Владкова, Мартинова, Коларова 2004.

[831] Цончев 1940; Цончев 1950; Bospatchieva 2002.

[832] Tsontchev 1947; Матеев 1971; Ботушарова 1977a; Вагалински 2000a; Топалилов 2008.

[833] Bouley 1996; Vagalinski 2002; Вагалински 2009.

[834] Кесякова 1989a; Попова 2006.

[835] Ботушарова 1959; Ботушарова 1963; Ботушарова 1963a; Ботушарова 1965; Botušarova 1960; Мартинова-Кютова 2009.

[836] Кесякова 1983; Кесякова 1985.

[837] Вж. Ботушарова 1956; Kesyakova 1998; Ботушарова 1977; Каров, Боспачиева 1989; Кесякова 2007; Кесякова 2008; Кесякова 2009.

[838] Боспачиева 1991; Tsontchev 1941; Топалилов, Станев 2009; Мартинова – Кютова 2011.

[839] За храмовете – вж. Герасимов 1940; Герасимов 1949; Колев 1975; Колев 1976; Колев 1977; Kolev 1998.

[840] Ioannis Malalae Chronographia, 236, 1.

град в Тракия, напоследък все по-често се приема, че става въпрос именно за Филипопол.

Освен този извор, би трябвало да обърнем внимание и на Тацит, който ни описва второто въстание на траките от 26 г. Според неговите Анали, при това второ въстание траките се насочили към планините.[841] Това може да се тълкува поне по два начина, които обаче не се взаимоизключват. От една страна, траките се насочили на север за да могат повдигнат на въстание племената, разположени в днешна Северна България. От друга страна, това показва, че контролът върху Филипопол и региона е бил изключително затегнат. Това може да стане чрез настаняването на войскова част, което допуска и Й. Юрукова.[842]

И двата извора показват едно нещо: изграждането на нов град на мястото на пострадалия Филипопол, град, построен по римски образец. Несъмнено, за това е изиграла роля и наличието на римската войскова единица, проводник на романизацията и навлизането на римските градоустройствени практики. Неслучайно, той е бил признат като такъв от римските автори. Всъщност, анализ на текста в Йоан Малала, позволява в неговото известие да се търси именно „основаване“ на нов град, отколкото на получаване на градска уредба, последвано от преименуване на селището.[843]

Археологическите разкопки доказват тези известия. Те обаче не доказват възстановяване на градоустройствения план на Филипопол с агората и ортогоналната му улична мрежова система, както е допуснато в литературата.[844] Действително са открити улици, разположени около пазарния площад, превърнал се впоследствие на агора, но те се откриват в площта на останалата част на по-късния римски град. Нещо повече. Археологическите разкопки до този момент изключително ясно показват, че по-ранното селище не е било организирано по подобен образец, а по-скоро се създава впечатлението за наличието на рядка и непланомерна застроеност на терена в равнината, т. е. селището е било с неплътно и непланомерно застрояване. Поради тази причина едва ли известието на Йоан Малала предава възстановяването на подобен град. Според мен, то по-скоро показва изграждането на нов град, съобразен с римските градоустройствени практики и по този начин разпознат от римляните като такъв. Нека не забравяме, че все пак за този период Филипопол е оприличен на *oppidum*.

За това, че чрез известието на Йоан Малала се има предвид по-скоро основаването на нов град по римските стандарти и образец, проличава ясно от самата улична мрежова система. Известно е, че през средата на II в. уличните настилки на римския Филипопол са били подменени, но тогава, а впоследствие и при повдигането на нивото на застрояване, новите улици в повечето случаи следвали трасето на по-ранните. По този начин те следват градоустройствените практики, заложени през първата половина на I в.

Съществува и друг основен момент, когато се говори за залагането на градоустройствения план на Филипопол в равнината през първата половина на I в. Известно е от римската практика, че най-често, особено там, където не се откриват по-ранни градоустройствени традиции, т. е. при изграждането на „идеалния“ римски град, оразмеряването на площта на бъдещия град и впоследствие застрояването ѝ започва от мястото, където ще бъде разположен централният площаден комплекс.[845] Разбира се, това не трябва да се

[841] Tac. Ann., IV, 46–47, 51.
[842] Вж. Юрукова 1992, 201.
[843] Вж. за това Лозанов 2002, 233.
[844] Вж. за това Лозанов 2002, 233.
[845] Вж. Grimal 1961, 49.

приема като аксиома, но изглежда, че във Филипопол случаят е бил точно такъв. Както ясно можем да отбележим, ориентацията на ортогоналната улична мрежа на града е била заложена като се е имало предвид ориентацията на агората още от самото ѝ начало, т. е. тя изглежда е била съобразена с ъгъла на отклонение на агората от основните посоки на света и е следвала това отклонение. Разбира се, в един от източните сектори, се открива отклонение, но то ще бъде дискутирано по-долу.

Съществува и още една причина да смятам, че основният градоустройствен план на Филипопол е бил заложен през първата половина на I в. и по-скоро неговата втора четвърт. За това свидетелства могилния гроб при Каменица, чиято дата първоначално се отнасяше към времето на Флавиите, но напоследък се приема една по-ранна, през първата половина на I в. (Тиберий – Нерон).[846] Запазването на този гроб и могилата върху него показва, че във времето на неговото изграждане е била вече заложена градоустройствената схема в равнината и били очертани границите на некрополите на града.

Намеренията на Реметалк II обаче, изглежда не били осъществени. Краткото управление на тракийския цар, икономическата и политическата криза, в която изпаднало Тракийското царство, не позволили осъществяването на замислите му. Липсата на стабилност не позволила осъществяването на подобни мащабни проекти, както например това ще стане в рамките на Римската империя със строителството на градове в провинциите Тракия и Долна Мизия по времето на Траян-Хадриан.

Едва след включването на Тракийското царство в Римската империя и създаването на провинция Тракия, се създали необходимите предпоставки за осъществяването на намеренията на Реметалк II.

При изследването на проблема за залагането на градоустройствения план в равнината към средата на I в., изследователят се сблъсква с няколко проблема. От една страна, това е формата на „новия град", изграден с ортогоналната практика, от друга страна, е третирането на заварените градежи и др.

Резултатите от археологическите разкопки показват, че планираната ортогонална улична мрежа в равнината, разположена южно и югоизточно от Трихълмието, е имала правоъгълна форма, ориентирана с отклонение от 16°, т. е. в посока североизток-югозапад (обр. 174).[847] Това може да се разглежда или като сезонно отклонение,[848] или като следствие от опитите да се избегнат северните ветрове, а пък самият град да бъде „обърнат" към слънцето, преминаващо от юг. В синхрон с тези данни са и откритите улици до този момент – 15 кардинес[849] и 14 декумануса, като в източна посока градът е продължавал в източна посока от обект „бул. Кн. Мария Луиза, бл. 23", в западна посока – до ул. Драган Манчов, но е възможно да продължава и в западна посока,[850] в южна посока до х-л Тримонциум, а в северна – до южното подножие на Джамбазтепе. Тук е бил изграден друг декуманус, т. нар. *decumanus Nord*, който не е бил част от ортогоналната улична мрежа на града. С изключение на последния, всички

---

[846] Вж. Дякович 1906/1907; Филов 1923; Гетов 1970, 6; вж. да отделните мнения – Лозанов 2002, 233, 241, бел. 15. Маската, открита в гроба има много близки паралели с тази, открита при разкопките на некропола на вила Чаталка.

[847] Вж. Кесякова 1993, 91; Кесякова 1994, 192. В някои изследвания отклонението е 15° – вж. Матеев 1968, 168.

[848] Вж. например подобно изследване за улиците в Никополис ад Иструм – Иванов, Иванов 1994, 27 сл.

[849] В Кесякова 1994, 192 са споменати 18 кардинеса, което е вероятно печатна грешка.

[850] Вж. Кесякова 1993, 81.

останали улици са били прави, ориентирани по посоките на света и се пресичали под прав ъгъл.

В самия център на тази площ е бил разположен централният площаден комплекс (агора), където се срещали двете главни улици на града – *cardo maximus* и *decumanus maximus*. По този начин, в тази площ са били оформени 221 правоъгълни инсули, с ориентация североизток-югозапад, като на изток от *cardo maximus* са били разположени общо девет редици инсули, на запад – осем, докато *decumanus maximus* разделя площта на седем обособени редици инсули, разположени в северна посока и на шест в южна посока.[851] Самата агора, както изглежда, заемала площта на осем инсули. По този начин градът в равнината е заемал площ с приблизителна дължина от 1000 м. и ширина около 600 м.[852]

Разбира се, площта на инсулите не е била еднаква. Те били с правоъгълна форма, издължени в посока изток – запад (размери: 65–72 м/24,50–42 м). С изключение на една редица от инсули с ширина от 24,50 и съответно 42 м, при останалите ширината варира между 32–36 м.[853] Според Е. Кесякова, вариацията в размерите е следствие именно от повтарянето на уличната мрежа от чакъл при прокарването на по-късните улични платна.

Изглежда по-различна е била топографската ситуация северно от петия декуманус. Предполага се, че северно от агората не съществува ортогонална улична мрежа.[854] Смята се още, че тук имало открито пространство, което водело до стадиона и термите.[855] Поради липсата на разкопки в тази част, това предположение си остава само хипотеза.

След като бил заложен този градоустройствен план в равината, започнало и неговото „изпълване". Обикновено, следвайки римските принципи, това е започвало от централния площаден комплекс, който се изграждал първи и започвало застрояването на инсулите. Изглежда, че случаят във Филипопол е бил същият. Началото на възстановяването на агората може да се отнесе по това време, като новият комплекс бил по-монументален. Същевременно с това била съществено изменена и архитектурната му планировка с обособяването на нов подкомплекс, т. нар. северен подкомплекс, където били разположени, както изглежда, административните сгради на Филипопол.

Идентична ситуация се открива и в инсулите, разположени в близост до агората. Разкопките в инсулите, разположени източно от нея, показват, че тяхното застрояване е най-ранно и началото им може да се отнесе към средата на I в. Така например, при обект „М–16" най-ранните градежи се отнасят по времето на Клавдий I (41–54),[856] докато началото на т. нар. Резиденция, разположена източно от агората, в близост до нея е датирано към времето на Нерон (54–68).[857]

Впоследствие, през втората половина на I в. и особено при управлението на Флавиите (69–96) е застроена голяма част от трасираната територия, както източно от агората, така и западно от нея. Така, инсулата, разположена южно от агората е отнесена към втората половина на I в.,[858] както и инсулите, източно от нея,[859] обектът „ х-л Тримонциум (сега

[851] Кесякова 1993, 89.
[852] Кесякова 1999, 11.
[853] Кесякова 1993, 90.
[854] Каров, Мартинова 1989а, 82.
[855] Мартинова, Боспачиева 2002, 185.
[856] Благодаря на Е. Кесякова за предоставената ми информация.
[857] За нея – вж. Kesyakova 1998, 159 сл.
[858] Кесясова 2005, 217–218.
[859] Кесякова 1988, 95.

Принцес)“, южно от агората,[860] ул. Раковски 16А,[861] ур. Раковски 20,[862], обект „М–16“,[863] по-късната сграда „Ейрене“,[864] обект „Музея“,[865] обектите, проучени по протежение на бул. „Кн. Мария-Луиза“,[866] ул. „Козлодуй“ № 2,[867] ул. „Козлодуй“ №3а и 3б,[868] ул. „Ген. Скобелев“ № 30–34,[869] ул. „Макгахан“ №1,[870] ул. „Душо Хаджидеков“ № 2[871] и др. Последните обекти обаче се ситуират не в първоначалната площ, застроена по ортогоналната улична мрежа, а северно от нея. Преди обаче, да се обърнем към този проблем, е необходимо да направя едно уточнение.

Предполага се, чрез новото строителство в равнината се очертават новите тенденции в развитието на града, при които се игнорира първостепенното значение на Трихълмието.[872] Това може и да е така, въпреки, че дори с изграждането на „новия“ правилен град в равнината, се запазва една от основните градоустройствени характеристики на градове в Източните провинции, а именно наличието на Акропол.[873] Впрочем, развитието на Трихълмието в рамките на римския Филипопол показва точно това, както можем да съдим от резултатите от археологическите разкопки и особено от нумизматичния материал. Като липсващ пласт на разкопките може да се посочи именно римския, което обаче не може да се обясни с неговото по-късно изгребване, тъй като пластовете преди него и след него са запазени. Освен това, според монетните емисии, сечени в града, можем да локализираме наличието на храмове и статуи, отколкото на различни сгради, дори и обществени. Филипопол обаче е бил разположен не само на изключително важен път, *via diagonalis*, но и пресечената точка на някои други важни пътища. По този начин, при планирането на „новия“ правилен град е трябвало да се вземат някои особености на терена.

Една такава особеност е трасето на самия път *via diagonalis*. Предполага се, че той идва от североизток към града и се насочва към агората, чиято първоначална функция е била именно тържище, което е обслужвало е обслужвало не само Филипопол, но и селищата около него.[874] Е. Кесякова посочва, че то е било разположено именно на този път.[875] Но, разположениието на площад на пътя по-скоро може да попречи на свободното движение. Това се забелязва особено при изграждането на града с ортогонална улична мрежа, когато движението би „заседнало“ в правите, но пресичащи се под прав ъгъл улици и не позволяващи безпрепятственото достигане до агората. Това показва нефункционалността на едно такова решение, поради което аз не мога да се съглася, че тържището е било разположено на този главен път. Трябва да имаме предвид, че улица-

---

[860] Ботушарова 1956, 130; Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 279–280.

[861] Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 280–281.

[862] Вж. по-горе в гл. 2.2.

[863] Вж. Кесякова 2009, 118.

[864] Каров, Боспачиева 1989, 129–164.

[865] В Танкова 2009, 389 и Танкова 2010, 389 – датировката е най-общо II – III в.; Танкова 2011, 339.

[866] Вж. за датировките и проблемите, свързани с тях – по-горе в гл. 2.2.

[867] Божинова, Христева 2012, 333–335.

[868] Божинова 2012, 335–337.

[869] Мартинова-Кютова 2008b, 398.

[870] Топалилов 2007a, 387–390.

[871] Божинова 2011, 346–348; Топалилов, Станев 2010, 386–388.

[872] Лозанов 2002, 233.

[873] Вж. за това Кесякова 1993, 94; Кесякова 1994, 197.

[874] Кесякова 2004a, 34–37.

[875] Кесякова 2004a, 35.

та, която е интерпретирана като *decumanus maxiumus* прекъсва до агората и продължава след нея.[876]

Впрочем, откъде точно е минавал този път можем много ясно да проследим при последвалото разрастване на града в началото – първата половина на II в. Вече отбелязах по-горе, че ориентацията на арката от времето на Хадриан (117–138), разположена на Източната порта, подсказва посоката на пътя по-скоро в югозападна посока, към южните склонове на Трихълмието.[877] Случайно или не, тук се намирал т. нар. *decumanus Nord*, чието отклонение е било повече от 20° в посока северозапад-югоизток и който бил трасиран според конфигурацията на терена, без да се съобразява с посоката на останалите декумани.[878] Разкопките не са установили по-ранна настилка от II в.,[879] което показва, че не е съществувала по-ранна улица, тъй като настилката е била положена върху естествен терен.[880] Така ние можем, от една страна, да допуснем съществуването на по-ранен път, впоследствие „павиран", а от друга страна – разширяването на „новия" правилен град в северна посока, което довело до „инкорпорирането" на заварени пътища като улици в мрежовата система. Впрочем, логично е пътят да е минавал именно по това трасе, тъй като там, където се е намирала по-късно агората мястото е било блатисто и не толкова удобно за целта. Минавайки обаче покрай Трихълмието, жителите на селището са можели да упражняват и своя контрол върху трафика на пътя.

Както посочих по-горе, във Филипопол се срещат няколко важни пътя. Изглежда, че един от тях, т. е. различен от *via diagonalis*, идващ от изток/югоизток, също е достигал до южното подножие на Трихълмието и е използвал трасето на т. нар. *decumanus Nord*. При разкопките в източната част на града, на обект „бул. Кн. Мария Луиза, бл. 23" се попада на трасе на улица и сграда, разположена южно от нея, ориентирани в посока северозапад-югоизток. Според проучвателя, настилката на улицата е била направена от тръмбован слой от пясък, много малки камъчета, фрагменти керамика и глина. Предполага се, че ширината на улицата е достигала до 10 м.[881]

Южно от нея е разположена сграда, отделена от улицата чрез портик, от който са запазени плинтите на пет колони, украсени с дорийски капители.[882] Проблемите с тези разкопки са датировката на капителите, които не са публикувани, стратиграфското съотношение на съществуващ тук горял пласт, датиран с монети на Август и Реметалк I към събитията от 21 г., т. е. дали тези археологически структури се отнасят преди или след тези събития.

Както можем да проследим, ориентацията на улицата и сградата, разположена южно от нея, е коренно противоположна на ориентацията на улиците в заложения „нов" правилен град в равнината. Възможно е, тяхната ориентация да е следствие от сезонно различие,[883] като в този случай проблемът остава, защото, както отбелязва и М. Боспачиева, в западна посока ориентацията на градежите е различна.[884]

---

[876] Кесякова 1994, 194.

[877] Вж. по-горе в гл. 3. 1. Централен площаден комплекс (агора).

[878] Кесякова 1994, 192.

[879] Ботушарова 1977, 87 сл.

[880] Кесякова 1994, 192.

[881] Bospatchieva 2005, 319,327, обр. 4.

[882] Bospatchieva 2005, 319.

[883] Със същата ориентация е изградената през втората половина на V в. тук раннохристиянска базилика – вж. плана в Bospatchieva 2005, 327, обр. 4.

[884] Bospatchieva 2005, 320.

Решаването на този проблем ми се струва лесно, ако продължим мислено линията на трасето на улицата, при положение, че това е улица, в северозападна посока. Разбира се, то преминава северно от правилния град и попада точно на т. нар. *decumanus Nord*, който всъщност се явява и негово продължение в западна посока. По този начин, с доза сигурност можем да твърдим, че този декуман е разположен върху един от по-ранните пътища, които минавали в близост до Трихълмието и който бил павиран и „инкорпориран" в града при разширението на последния в северна посока. Освен това, изглежда, че в югоизточната точка на Джамбазтепе (Трихълмието) се срещали два пътя – този и другия, идващ от пътната станция *Parembole*, т. е. *via diagonalis*. Логично е градът да е бил разположен до тези пътища, които не влизали в него, а минавали покрай него. Впрочем, настилката на улицата, разкрита на обект „бул. Кн. Мария Луиза, бл. 23", показва и първоначалната настилка на пътя, минаващ южно от Трихълмието, впоследствие вероятно преизползвана като основа на каменната настилка, поставена през II в.

При така предложената интерпретация остава проблемът с това, как точно този път, впоследствие декуман, е бил интегриран в уличната мрежова система на Филипопол, както в югоизападна посока, така и в североизточна? Настилката се използва поне до V в., което означава, че улицата е била използвана поне до това време.

След това уточнение, нека отново се върнем към „новия" град в равнината. При неговото изграждане без съмнение са били унищожени некрополите на елинистическия Филипопол. Погребения от това време, разкрити източно от площта на града,[885] са избегнали участта на останалите погребения поради факта, че били разположени извън рамките на по-късния град. Не така е било обаче, положението с останалите погребения, които най-вероятно са били гробове-урни от една страна, и гробове-клади и ями под могилен насип. Както показват археологическите разкопки, могилните насипи не били високи – до 1,10 м, което предопределило и съдбата им. По този начин можем да обясним, както отсъствието на масовост на гробовете от късноелинистическата епоха при археологическите разкопки, така и откриването инцидентно на монети от тази епоха на обектите, разположени в тази част на града.

Както посочва Е. Кесякова, обществените комплекси, като например, агората били изградени през този период в *opus incertum*, направен от ломени камъни, споени с бял хоросан.[886] Инсулите са били застроявани в т. нар. блоков тип сгради или в така характерната планировка, състояща се от верижно разположени помещения с правоъгълна или квадратна форма. В основата и долната част на суперструкцията градежите са били направени от речни и ломени камъни, споени на калова спойка илина суха зидария, а във височина градежът преминавал в кирпичен градеж, често обмазан с глинена или хоросанова мазилка. Дебелината на зидовете обикновено е варирала между 0,55–0,60 м.[887] Подовото ниво е било глинобитно, покривите са били двускатни, покрити с тегули и имбрици. Предполага се, че сградите са имали втори етаж, като вторият етаж е бил изграден от кирпич и дърво.[888]

При по-представителните сгради външните градежи са били изцяло направени в *opus incertum* от ломени камъни, споени с бял хоросан, докато само вътрешните са били

[885] Вж. Боспачиева 1995, 43- 60; Боспачиева 1997, 19–30.

[886] Кесякова 1993; Кесякова 1994; Кесякова 1999; Кесякова 2004а.

[887] Вж. Кесякова 1999, 83.

[888] Вж. напр. Кесякова 2005, 217–218.

кирпичени, измазани със стенна бяла хоросанова мазилка.[889] Подовото ниво било или глинобитно, или обмазано с бял хоросан.[890]

На места градежите са надстроявали по-ранни, които били преизползвани като субструкцията на по-късните. На този етап на археологически проучвания, не са проучени по-пищно украсени сгради или части от жилищни сгради, като например представителни части, които да са били богато украсени, както със стенописи, така и с подови мозайки и др. Остава неясна и използването на архитектурна декорация, с изключение на сградата, проучена на обект „бул. Кн. Мария Луиза, бл. 23“, където е разкрит портик към улицата с римо-дорийска колонада. Въпреки проблемите с датировките тук, аз съм склонен да отнеса тази декорация именно към това време. За момента, този обект е по-скоро изключение, отколкото правило.

Фасадите и на някои от сградите също били украсени, но този път с архитектурна украса чрез дорийски или йонийски капители.[891]

Настилката на улиците от този период е била направена от тръмбована строителна керамика, едър пясък и речен камък.[892] Предполага се, че *cardo maximus* тангира от изток централния площаден комплекс, като осъществявала връзката между северната и южна порта на града, докато *decumanus maximus* достигал до източните пропилеи на агората тук се среща с *cardo maximus* под формата на буквата Т, спира до агората и продължавал след нея. Нужно е да подчертаем, че тези улици не са били изявени в сравнение с останалите, нито по размер, нито по архитектурна декорация от двете им страни. Последното се отнася по-скоро за т. нар. *decumanus maximus*, чиято ширина от 6,20 м. се различава от декуманусa, тангиращ от юг агората, широк 8 м. и украсен с колонади от двете страни. По този начин, аз съм по-склонен да интерпретирам тази улица като *decumanus maxumus*.

Обикновено се смята, че улиците с настилки от речни камъни и чакъл не са имали канализация.[893] Напоследък се допуска възможността при някои от тях все пак да е съществувала канализация,[894] което косвено се доказва и от съществуващия тръбен водопровод.[895]

Преди да продължим с проблемите на урбанистичното развитие на Филипопол е необходимо да обърнем внимание на проблема, свързан с т. нар. квартал, разположен източно от Трихълмието. Предполага се, разкритите тук градежи от I в.,[896] не са позволили римският град да бъде планиран по начина, както е бил планиран на територия, свободна от заварено строителство. Така, улиците тук, били извън системата *cardines-decumani* и са били даденост, с която е трябвало да се съобразяват при провеждането на градоустройствените мероприятия. Поради тази причина, улиците тук ограничавали инсули с неправилна овална форма, разположени по източните склонове на Трихълмието.[897] Така, в римския Филипопол са съществували две основни части в равнината – едната, застроена

---

[889] Мартинова 2005b, 220–221;

[890] Вж. сграда „Ейрене“ – вж. по-горе, гл. 2.2.

[891] Вж. архитектурните елементи, открити при обект „Тримонциум“- Ботушарова 1956, 120.

[892] Кесякова 1994, 196; Кесякова 2004a, 34; Боспачиева 2003, 42–43.

[893] Вж. Кесякова 1993, 91; Кесякова 1994, 196.

[894] Вж. Боспачиева 2003, 43.

[895] За него и датировката му – вж. по-горе гл. 3.8.

[896] В случая се имат предвид разкопките на обект „ул. Митрополит Панарет“ (бивша „Никола Господинов, бл. 3“), които са непубликувани.

[897] Вж. напр. Кесякова 1999, 11; Мартинова 2002, 297–298; Мартинова, Боспачиева 2002, 184.

по правилата на римското градоустройство, а другата – не, основно поради заварените по-ранни градежи.

Така представена, тезата е изключително дискусионна. Поне три са основните възражения по нея.

На първо място, както беше посочено по-горе, селищната структура, разположена тук от късноелинистическата епоха, т. е. края на I в. пр. н. е.- началото на I в., е била разрушена по време на събитията от 21 г.[898] Дори нещо повече. Археологическите разкопки не само, че не доказват съществуването на масивни градежи и структури от това време, а по-скоро показват наличието на ясно изявен хиатус между елинистическото селище и римския град в този сектор.[899] Застрояването в този сектор на града е станало основно през първата половина на II в., като разбира се, се откриват и единични обекти от втората половина/края на I в.[900] Нещо повече. Разкритите археологически структури от това време, които са публикувани, ако не изцяло поне частично с приложени към тях планове на архитектурните останки,[901] ясно показват, че сградите тук са били ориентирани по същия начин, по-който са били ориентирани и инсулите в „новия" правилен град. Представените улични настилки, които се разминават с ортогоналната улична мрежа, и са в основата на изказаното предположение, се отнасят по-скоро към епохата на Късната античност.

На второ място, бих посочил отново, че според римските градоустройствени практики, градовете са били с правоъгълна или квадратна форма. Наистина, там, където е съществувала изключително силна местна урбанистична традиция и структура, тези практики не се прилагат изцяло, но случаят с Филипопол, изглежда, че не е такъв. До този момент, съществуването на селищна структура с улици и квартали от края на I в. пр. н. е.- първата четвърт на I в. от н. е., разположена източно от Трихълмието, не намира подкрепа в археологическите разкопки. Както посочих по-горе, структурите са били по-скоро единични и разпръстнати, т. е. не организирани в едно „урбанизирано пространство". В този смисъл, при изграждането на новия град в равнината, не е имало смисъл да се инкорпорира в него дори и ако нещо е оцеляло или съществувало като единична структура в тази част. „Новият" град е бил поставен южно от Трихълмието поради няколко основни причини, сред които можем да открои наличието на *via diagonalis*, отдалечеността от реката, която се е характеризирала с големите си разливи, някои от които достигнали до бул. кн. Мария Луиза, местната традиция със съществуването на тържището, но също така и използването на Трихълмието като Акропол.

Съществува и трета причина да не се съглася с изказаното в литературата мнение по въпроса за т. нар. източен квартал и неговата неправилна улична мрежа. Трудно бих се съгласил, че обикновени жилищни сгради, дори и направени в основите си с големи каменни блокове, но развити в суперструкция с кирпичен градеж, ще бъдат пречка за реализирането на градоустройствената концепция и мащабния градоустройствен план на римляните. Всъщност, подобен проблем в Пауталия е разрешен именно в тази посока.[902]

---

[898] Вж. за това разкопките в комплекса „Източна порта".

[899] Вж. резултатите от разкопките на ул. „Макгахан" № 1, ул. „Душо Хаджидеков" № 2 – ул. „Митрополит Панарет" № 27, ул. „Козлозуй" № 2 и ул. „Козлодуй" № 3а и 3б. Селище от този период не е открито и при разкопките на ул. „Макгахан" № 10.

[900] Вж. по-горе гл. 2.2.

[901] Т. е. с изключение на обектите, проучени от М. Мартинова-Кютова, за които не са поместени дори никакви архитектурни или археологически заснемания.

[902] Кацарова 2005, 99–100.

И така. Особен тласък в развитието на Филипопол, включително и в неговото градоустройство, изиграло управлението на Домициан (81–96). Вече беше посочено, че именно при неговото управление Филипопол е обявен за метрополия в Тракия, което е несъмнен катализатор за развитието му както в политически, така и в икономически аспект. Новата реалност и нуждите на пазара изисквали промяна в съществуващите икономически отношения, особено след въвличането на Тракия в монетния циркулационен поток на империята при Веспасиан и настаняването на ветерани на неговата територия, поради което, а и поради други причини, започнало монетосеченето в града именно по това време. Значението, което имало управлението на Домициан за града, може да се проследи в поставянето на бронзова статуя на императора на агората. Тези промени оказали влияние върху градоустройството и архитектурата на града – агората получила своята архитектурна украса, започнало строителството на театъра, където се събирал койнонът на траките, изградила се сградата на градския съвет като част от новия комплекс на агората. Това строителство не показва създаването на тази институция, за която разполагаме с епиграфски сведения, че е съществувала още през III–II в. пр. н. е. във Филипопол, а по-скоро показва изместването на акцента в градоустройствената схема на града на агората, където вече не бил разположен единствено търговският площад, а и административният център.[903] По този начин площадът започнал да придобива облика на агорите от римската епоха, за сметка на една обикновено тържище, в което било в началото на I в.[904]

С разгрома на даките и преместването на лимеса далеч на север, провинция Тракия получила нов шанс за бързо икономическо развитие. Разбира се, това е следствие основно от реформите, които се предприели в нея по времето на Флавиите, които били мощен двигател за развитието на градския живот и общество. Това позволило на римските власти да предадат управлението в ръцете на местния вече романизиран елит, след което се появили нови градове в Тракия, а самата провинция се превърнала в привлекателна за имигранти от други провинции, основно от Малоазиийските и най-вече – от Витиния. Новите жители на градовете били търговци, занаятчии, майстори-каменоделци, кожари, шивачи, интелектуалци, философи, псевдо-философи и др. които бързо се включили в градския живот в Тракия и допринесли за бурния му разцет в последвалите години на управлението на Антонините (117–192). Неслучайно, в некрополите на Филипопол се е появил бум не само на нови гробни съоръжения – зиданите гробове, но и на нова погребална практика – трупополагането, която за изключително кратко време се превърнала в преобладаваща.[905] Появили се саркофазите,[906] т. нар. „епиграфски навик," пропагандата и пропагандните „войни" между градовете и др.

Разбира се, тези промени се отразили и върху урбанистичното развитие на Филипопол. Те могат да бъдат проследени в няколко посоки.

Преди това е необходимо да отбележим, че управлението на Хадриан (117–138) като цяло се характеризира с извършването на значителни инженерни проекти, строителство на нови сгради и комплекси, реконструкция на съществуващи, довършване на вече започнати, промяна на архитектурната декорация на по-старите светилища и сгради. Особено внимание е обърнато на строителството на акведукти, както и на пло-

[903] Вж. също Кесякова 1999, 14.

[904] Паралелите на агората би трябвало да се търсят именно за това време, когато той получил основните си характеристики, а не за по-ранен период, когато е бил главно пазарен площад.

[905] За некрополите вж. Дякович 1906/ 1907; Дякович 1921/1922; Дякович 1930; Ботушарова 1960; Цончев 1938; Цончев 1960; Топалилов 2008а.

[906] За саркофазите – вж. Tsontchev 1960, 340–349.

щади, улици, бани, библиотеки.[907] Не прави изключение и провинция Тракия и особено Филипопол. Археологическите проучвания и епиграфските паметници показват, че през управлението на този император и неговия наследник са били изградени някои от емблематичните за града комплекси, но били основани и нови институции. Вероятно изграждането на почетната арка, която по-късно била интегрирана в крепостните стени на града, показва не само личното присъствие на Хадриан във Филипопол, но и признателността на гражданите на града именно за строителните работи, извършени най-вероятно под неговия патронаж, както е това и в останалите части на империята. Градът при Хадриан и Антонин Пий със своите нови сгради и институции получил окончателно облика на римския град.

За промяната на този облик спомогнали и могъщи фамилии. Така например, архитектурната декорация на агората (или на театъра) е била изцяло подменена в началото на управлението на Хадриан (117–138) с помощта на плебейската фамилия на Мунациите. Тя се изразила в заместването на римо-дорийския стил с римо-коринтски, а на театъра – с украсата му както в римо-йонийски, така и в римо-коринтски композитен стил. По този начин украсата на града станала по-пищна и импозантна. Както пише Здр. Димитров, образците на филипополската архитектонична украса са сравними по качество с най-добрите образци в Мала Азия, Гърция, Северна Африка, Сирия, Палестина и Рим. Голяма част от паметниците във Филипопол са синхронни или малко по-късни от оригиналите си в Ефес, Пергам, Ародизия, Атина и Коринт. Близостта на града до малоазийските ателиета, но и бързо развиващия се град са причините за това.[908]

При подмяната на архитектурната декорация се извършила и още една подмяна – на използвания до този момент пясъчник с така характерния за римляните мрамор. „Мраморизирането“ на града, което било завършено при Хадриан (117–138) причислил Филипопол към останалите градове от източните провинции на Римската империя. Той показва икономическите възможности на града, показва и наличието на квалифицирани за тази дейност майстори, показва и съществуването на подобен вкус и желание сред новия елит на града.

В съответствие с новата реалност започнала и подмяната на уличната настилка на града. Новата настилка била направена от големи сиенитни плочести камъни с неправилна геометрична форма, ограничена много често от двете страни чрез бордюрни камъни и/ или тротоари. Тази нова настилка била поставена върху подложка от чакъл и пясък.[909] По средата на улицата или леко изместен, се е намирал каналът за отпадъчни води, чийто страници са били изградени от ломени камъни бял хоросан, дъното от гнайсови плочи, като е бил покрит с плочестите камъни от настилката. Често, под дъното се открива дренаж от дребен ломен камък, споен на бял хоросан. Дълбочината и сечението на каналите варират, най-често достигат до 1 м. Каналите са ориентирани в южна посока като използват наклона на терена в тази посока.

Освен това, под уличната настилка или бордюрите, обикновено са били положени водопроводи, направени от глинени тръби. До този момент не са разкрити във Филипопол тръби, направени от олово.

---

[907] Вж. Boatwright 2000, 108 сл.

[908] Димитров 2009, 85–104.

[909] Ж. Танкова при разкопките на обект „Тримонциум – Лятна градина“ предполага, че подложката на улицата от II в. е направена от речен камък върху подложка от тръмбована пръст с чакъл и фрагменти строителна керамика – вж. Кесякова, Танкова, Топалилов 279.

Най-широкото кардо, разкрито до този момент, идентифицирано като *cardo maximus* е това, което тангира от изток агората. Неговата ширина достига до 7,40 м.[910] От друга страна, най-широкият декуманус, както посочих по-горе, е този, който тангира от юг агората. Неговата ширина достига до 8 м,[911] като по този начин тази улица, е била по-широка от самия *decumanus maximus*,[912] чиято ширина е 6,20 м. Главните улици на града,[913] а и някои други, са били украсени с портици и колонади от двете си страни. Сред тези улици е кардо максимус, украсено откъм страната на агората с портик и колонада, широк 4,50 м, докато този на декумануса, разположен южно от агората е бил 2 м.

Размерите на улиците варират между 4,70–7 м, най-често използваната ширина е 5,80 м като е възможно ширината на една и съща улица да варира до 0,70 м.[914]

Обикновено се смята, че подмяната на настилката на улиците е била извършена през управлението на Марк Аврелий (161–180). Можем да допуснем, че началото на самия процес най-вероятно е започнал при управлението на Хадриан (117–138) или Антонин Пий (138–161), за да бъде завършена цялостната подмяна в рамките на целия град през управлението на Марк Аврелий.[915]

Нарастването на населението на града, следствие от развитието на градския живот, довело до продължаването на „изпълването" на трасираните през предишния век инсули. Археологическите разкопки ни дават една достатъчно ясна картина за това, като показват застрояването на инсулите именно през II в. Такива ситуация е открита на обектите „ул. Леонардо да Винчи № 17",[916] „ул. Т. Каблешков № 14", „ул. Леонардо да Винчи № 21",[917] обект „х-л Тримонциум-Лятна градина",[918] „ул. Иван Вазов № 3",[919] „ул. Гладстон (стара Сашо Димитров),[920] сграда Нарцис,[921] т. нар. Аристократичен дом,[922] „ул. Мали Богдан № 3",[923] „ул. Хан Аспарух № 21"[924] и др. Археологическите разкопки показват, че не може да се говори за планомерно изпълване на инсулите, но се набляга на тези инсули, които се ситуират около агората, главните улици и трасето на т. нар. *decumanus Nord*.

Същевременно с това обаче, археологическите разкопки показват и още нещо, а именно – разширяване на града в северна посока, извън рамките на „новия" правилен град. Такива са обектите на „ул. Митрополит Панарет № 27",[925] комплекс „Източна порта",[926] „ул.

---

[910] Това е т. нар. *cardo* 7 – вж. Кесякова 1977, 54.

[911] Кесякова 1977, 54–55.

[912] Кесякова 1977, 54–55.

[913] За *decumanus maximus* приемам улицата, тангираща от юг комллекса на агората.

[914] За улиците във Филипопол – вж. Кесякова 1977.

[915] При археологическите разкопки е открита монета на Хадриан, която се отнася към по-ранните улици и се явява *terminus post quem* за улиците с настилката от плочести камъни – вж. Кесякова 1977, 59.

[916] Танкова 2007, 383–385.

[917] Мартинова-Кютова 2008b, 397–399.

[918] Ботушарова 1956, 130.

[919] Танкова 1995, 94–95.

[920] Танкова 1986, 72.

[921] Кесякова 2009, 119.

[922] Кесякова 2008, 235–252.

[923] Кесякова 2007, 262–267; Кесякова 1981, 55–56.

[924] Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 282–283.

[925] Вж. по-горе гл. 2. 2.

[926] Вж. по-горе гл. 2. 2.

Макгахан № 10“,[927] „ул. Скобелев № 30–34“,[928] „ул. Козлодуй № 2“[929] и „ул. Козлодуй № 3а и 3б“[930] и др.[931]

Първоначално предположих, че ситуирането на площите по протежение на главния път, идващ от Византион за Сердика, което подсказва търговския характер на района, както и близостта до реката и изискването работилниците да се разполагат извън рамките на града, са също така основания да допуснем съществуването на търговско-занаятчийски квартал в този сектор на града. Кварталът е нарастнал стихийно.[932] Археологическите разкопки показват, че това разширение (анекс) също е било изградено по ортогоналната улична мрежа, следваща ориентацията на основната.

Както можем да проследим, още преди да бъде изпълнена изцяло площта на първоначално заложения град в равнината, Филипопол се разрастнал в северна посока. Причина за това може да бъде разположения тук *via diagonalis*, но на мен ми се струва, че за катализатор може да посочим по-скоро изграждането на почетната арка през управлението на Хадриан (117–138). Както посочих по-горе, тя е била построена на около 200 м. северно от правилния град. Именно тази площ е застроена до 172 г. за да бъде включена в рамките на укрепената площ на града. Нещо повече. Археологическите разкопки разкриха сгради с паянтов градеж, намиращи се в северна и североизточна посока, отново покрай трасето на *via diagonalis*,[933] И така, тези два фактора са били достатъчни за разширяването на площта на Филипопол в тази посока.

Разширяването на Филипопол не е било единствено в тази посока по времето на Хадриан. Проучванията показват, че по негово време е бил завършен стадионът на града, разположен северно от „правилния град“, т. е. този, изграден по ортогоналната улична мрежа, като както изглежда, южно от стадиона, но в непосредствена близост до неговата фасада е преминавал *decumanus Nord*.[934] Дори, мисленото продължение на трасето на тази улица извежда точно до фасадата на стадиона, което едва ли е случайно.

В същия момент, южно от този декуман, пак в този сектор са били изградени в периода на късен Хадриан-ранен Антонин Пий една от емблематичните сгради за всеки един римски град- термите. Разбира се, това станало възможно едва след като бил завършен акведуктът, който докарвал вода от Родопите. Върху монети на Антонин Пий (137–161) е представена част от аркадния мост, което показва, че той по това време е бил завършен.[935]

Нужно е да отбележим, че градът не познава втора подобна мащабна строителна кампания, като тази от времето на Хадриан и неговия непосредствен наследник Антонин Пий, дори и в епохата на Северите. В много от секторите, изградените улични платна се оказват единствените, в противовес на четирите, разположени едно върху друго в центъра на града. Освен това, въпреки повторният разцвет, който изживял Филипопол в първата половина на IV в., значителни сектори от застроената по времето на Хадриан и неговите наследници площ в равнината никога не били възстановени.

---

[927] Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 283–284.

[928] Мартинова-Кютова 2008b, 397–399.

[929] Божинова, Христева 2012, 333–335.

[930] Божинова 2012, 335–337.

[931] Вероятно и на обект „ул. Митрополит Панарет № 26“.

[932] Вж. Топалилов 2008, 191.

[933] Вж. обект „ул. Ал. Пушкин № 4“ и обект „Мартириум“.

[934] Най-близко в този сектор е проучен на обект „ул. Архимандрит Дамаскин № 1“ – вж. Мартинова-Кютова, Райчева 2012, 341–342.

[935] За монетата – вж. Герасимов 1940.

В жилищното строителство също се забелязват промени. В строителната техника масово навлиза използването на белия хоросан, който не е така ронлив, като по-стария, но продължават да се използват и кирпичените зидове, но само като вътрешни. Започва да се появяват страниците на входовете или сградите, изпълнени в *opus testaceum*. Подовите нива са освен глинобитни, тухлени или украсени с мозайки. През този период се появяват жилища, организирани около вътрешен перистилен двор и имплувиум, заобиколен от портици, с ясно изявени жилищни, стопански и представителни части, от които последните вече са добре украсени със стенна мазилка и подова мозайка. В други украсата се е състояла от гипсова щукатура с йонийска кима и палмети. В някои от помещенията е използван и хипокауст – подов или стенен. Появата на тези жилища показва благосъстоянието на част от елита на града. Сграда „Нарцис" е изключително характерен пример, но могат да се посочат и т. нар. Аристократичен дом, Резиденция, „Ейрене" (ранния период) и др. Някои от тези жилища дори разполагат със свои собствени термални сектори. В жилищата са открити ларариуми.[936]

Стопанските сектори, освен от складове, в които се е държало зърното, основно в питоси, открити *in situ*, или зърнохранилище с кръгла форма,[937] са проучени и железарска[938] или други работилници,[939] както и пещи,[940] магазини, разположени покрай улиците, с вход в повечето случаи единствено от улицата и др.

Това благосъстояние, което изживявал Филипопол по това време, както и романизацията на неговия елит, без съмнение довело и до засиленото почитане на култа към императора. Както видяхме по-горе, била изградена почетна арка при управлението на Хадриан, но освен това бил изграден и мраморен храм, свързан с императорския култ на агората, императорската пропаганда чрез малката скулптурна пластика и орела навлезнал във всеки един дом. Както посочих по-горе, във Филипопол са открити двата единствено известни от Тракия до този момент глави на Сабина, жената на Хадриан.[941]

Икономическият просперитет, следствие от развитието на занаятите и търговията, позволил и появата на ателие за скулптура.[942] Икономическият растеж се отразил и при гробните дарове, които вече били значително по-богати в сравнение с предходния период, дори при сравнение с гробен ивентар, поставен в гроб на магистрат от края на I в., и детски или женски гробове; навлизат нови и по-скъпи гробни съоръжения.[943] Впрочем, най-големият период на разцвет на Филипопол в периода I – началото на IV в. е именно периода на управление на Антонините (117–192).

С управлението на Марк Аврелий (161–180) се свързват две основни събития, регистрирани археологически – строителството на крепостната стена на града и промени в некрополите.

Известно е, въз основа на открит надпис, че значителна част от града в равнината е бил укрепен с крепостна стена, построена в 172 г. със средствата на императорската каса. При изграждането на крепостната стена част от трасирания с улици град е останал извън рамките на укрепения площ. Това, което прави впечатление е, че следствие от тези стро-

---

[936] Вж. обект „ул. ген. Скобелев № 30–34", обект «Аристократичен дом" и др.

[937] Вж. обект „ул. ген. Скобелев № 30–34".

[938] Вж. обект „ул. ген. Скобелев № 30–34".

[939] Вж. напр. инсула С, „Подлез Археологически".

[940] Вж. напр. обект „ул. Леонардо да Винчи № 21".

[941] Вж. Колева 2005.

[942] Вж. за това – Tsontchev 1959, 11 сл.

[943] Вж. за саркофазите- Tsontchev 1960, 340 сл.; Танкова 1978, 103.

ителни дейности централният площад (агората) вече не бил в геометричния център на града, а по-скоро в неговия югозападен ъгъл (обр. 169). Въпреки попадането на част от кварталите на града извън укрепената площ, археологическите разкопки показват продължаването на живота там.[944] Изграждането на крепостните стени обаче, ни дава един изключително ясен ориентир за това, каква площ най-малко е била е била застроена до 172 г. Предвид факта, че укрепената площ достига до 70 ха, то градът по времето на Марк Аврелий, а и след това при Северите до средата на III в., изглежда, че е бил с площ от над 70 ха.

По времето на Марк Аврелий и неговия наследник Комод градът изглежда е пострадал сериозно от чумната епидемия. Косвени податки за това откриваме в некрополите, които разширили неимоверно своята площ. Освен това, в парцелите, предназначени за отделните фамилии, били изграждани нови и значително по-бедни гробове, често без да се спазват правила при тяхното изграждане както в строителната техника, така и в положението им в парцела. От друга страна, особено масово навлезнали по това време най-бедните огребения, които се характеризират с трупополагане и покритие единствено с керемиди. Тяхното разположение в непосредствена близост до крепостните стени показва социалния статус на погребаните, т. е. принадлежащи към бедните жители на града. Масовата им поява, наред с тези гробове с керемиди, в които откриваме една кост само, според мен, също са следствие от чумната епидемия. Подобно явление не се открива повече в некрополите на римския и късноантичния Филипопол. Неслучайно, по това време бил построен и нов асклепион в града, чийто фриз-архитрав е запазен.[945]

Пораженията, които нанесла чумата във Филипопол, изглежда били големи, въпреки усилията на градската управа за привличането на ново население чрез облекчаване на условията за Филипополско гражданство.

Строителството на крепостната стена измества също така акцента върху т. нар. Източна порта. Изглежда, че разположението ѝ върху трасето на *via diagonalis* и особено съществуването на почетната арка на Хадриан тук, оказват влияние върху решението за изграждането на порта, която не е в пряко съответствие със заложения ортогонален план в равнината.

През управлението на последния от Антонините – Комод (180–191) възходящото развитие на града продължава и Филипопол е превърнат в център на фискалната система на провинцията. За нуждите е било необходимо да се построи и специална сграда „*Aedes The<n>sauroru[m]*", която трябвало да бъде поставена на най-важното място в града – неговият център- агората. Разбира се, допълнителното построяване на отделни сгради или сектори към вече съществуващи комплекси не е нова практика и следователно не изисква цялостно преустройство на съществуващия комплекс. Изглежда, че във Филипопол случаят е бил същият с изграждането на тази специална сграда в северния подкомплекс на агората.

В чест на това императорско решение, а вероятно и на други, които не са останали до нас, императорът е бил почетен със специални игри, проведени на стадиона, а пък императрицата е била изобразена върху монетите на града като градската богиня. Това,

---

[944] В литературата е допуснато, че площта, която е останала извън крепостните стени е била заета постепенно от некрополите на града – вж. Мартинова-Кютова 2009, 119, което е неаргументирано и остава като хипотеза. Разрастването на некрополите за сметка на застроената площ на града се извършва едва през втората половина на III в.

[945] Вж. Дякович 1921, 127–178; Цончев 1956, 152–154; Стоянов 1987, 25–29; Tatchéva 2002, 293–296.

безспорно, довело до засилването на императорския култ в града, и изграждането на Асклепиона, за който стана въпрос по–горе, свързан и с императорския култ. Възможно е, допуснатият в литературата *Augusteum*,[946] разположен до Източната порта, да е бил построен не по времето на Северите, а по-скоро по времето на Комод.

Значението на управлението на Комод (180–192) за града е било толкова голямо, че впоследствие, когато Сенатът на Рим го подлага на *damnatio memoriae* и неговите статуи са били съборени, а името му изтрито от надписите,[947] Филипопол бил един от малкото градове в Римската империя, който не се съобразил с това решение. Разбира се, градовете не са били длъжни да се съобразяват с решенията на Сената в Рим и да ги следват безпрекословно, което е било и тяхната изява на автономност, но в случая с Комод, градският съвет не само, че не следва решението на Сената, но впоследствие при възстановяването на агората, мраморният постамент, който е принадлежал на статуята на Комод, вероятно поставена в храма на императорския култ на агората, е бил включен в южната фасада на една от сградите, разположени в северния подкомплекс. Пастаментът (сполия) е бил включен по такъв начин, щото посветителният надпис да бъде открит,[948] като искам да подчертая, че *damnatio memoriae* е било премахнато едва през 195 г., с прокламирането на Септимий Север като син на Марк Аврелий.[949] Това показва, че в годините на Гражданската война (193–195 г.), част от която се е водела и в Тракия, Филипопол е отдал значимото на Комод, въпреки, че първоначално последният не е бил признат от Септимий Север, бъдещият победител.

Обикновено се смята, че най-голям разцвет Филипопол изживял по времето на Антонините и Северите.[950] Въпреки това обаче, археологическите разкопки в Пловдив не разкриват интензивна строителна дейност в града, особено при Северите. Изключение правят няколко акцента, на които ще обърна внимание в следващите редове.

Археологическите разкопки в Пловдив разкриват подмяна на архитектурната декорация на обществени сгради и комплекси във Филипопол по времето на Северите. Такава дейност е била извършена на стадиона,[951] агората,[952] архитектурните елементи, впоследствие преизползвани (?) през IV в. при изграждането на късноантичния комплекс „Източна порта“[953] и др. Те показват не толкова ново строителство, колкото това, че при Северите архитектурната декорация на Филипопол и неговите сгради са били „освежени“, чрез подмяната на някои детайли, прибавянето на нови[954] и в редки случаи – основна промяна. Последното може да се открие на стадиона, при който са били подменени старите седалки с нови, мраморни, украсени със стилизирана лъвска лапа, а самият стадион е бил декориран изключително богато.[955] Впрочем, подобна е била и строителната програма на Северите в самия Рим.

---

[946] Шаранков 2004а, 200.

[947] За това – вж. SHA, Vita Comm., 17; AE 1951, 75; за тази практика и императорите – вж. Verner 1993.

[948] Той е публикуван в Герасимова 2006, 159–161. Виж за неговото значение – по-горе гл. 3.1.

[949] Вж. Kienast 2011, 156.

[950] Мартинова, Боспачиева 2002, 184.

[951] За нея – вж. Tsontchev 1947, 40 сл.

[952] Вж. Димитров 2009, 100. Авторът отнася някои от архитектураните детайли към управлението на император Комод.

[953] За дискусията – вж. по-горе гл. 2.6.

[954] Димитров 2009, 103, 104.

[955] Вж. дискусията в гл. 3.2.

Нумизматичният материал позволява да допуснем, че това „освежаване“ е обхванало и храмовете, разположени по хълмовете на Филипопол, както в рамките на града, така и извън него (*extra muros*). Сред тях откриваме храмът на Асклепий, храмът на Аполон Кендрисийски, храмът на Гения, храмът на Дионис, постаяне на статуя на Аполон Кендрисийски, на сградата, съдържаща статуите на божества и победители от състезания и др.

Освен обновяването на архитектурната декорация на основните обществени сгради, изглежда, че по времето на Северите били подменени и част от настилката на уличните нива. Косвени данни за това ни предоставя надпис, в който се споменава за присъствието на отговорния за това в провинцията лице във Филипопол по това време.[956] Вероятно са били подменени част от уличните настилки в центъра на града. Филипопол получил нов водопровод с необходимите за това резервоари, някои разположени извън рамките на града, но вероятно и нов резервоар вътре в него, отново показан върху монетите на града. Последното може много точно да опише политиката на Септимий Север, където „водата така бликала от ръката му, както от извор“.[957]

Но, това с което придобило особено голяма популярност по това време и което изглежда е продължило поне до IV в., са игрите, организирани първоначално от градската община, а впоследствие от провинциалното събрание на траките, посветени на Септимий Север, Каракала, а впоследствие и на Елагабал. Били организирани по подобие на прочутите в Античността Питийски игри и поради тази причина получили и тяхното име – Питийски Александрийски и Питийски Кендрисийски. Те са били провеждани на стадиона, като придобили изключителна голяма популярност сред античните атлети, които идвали и се състезавали във Филипопол.

Не по-малка популярност придобили обаче и *ludi gladiatorii et venations*, заради които театърът е бил специално адаптиран с изграждането на специални приспособления. Най-много данни за това разполагаме с периода на посещение на Каракала (212–218) в града през 214 г., когато са били организирани наред с *munera* и Пития Александрея поради факта, че той се изживявал като Александър Македонски.[958] *Munera* също придобили изключителна популярност, като Филипопол се превърнал в притегателен пункт за най-добрите гладиатори от Източните провинции. Запазеният фрагмент от мраморен афиш, както и тесера,[959] което може да се разглежда и като входен билет, показва как един от най-популярните аспекти на романизацията, е бил приет във Филипопол. Нарастналата популярност са може би в основата за възможно разширение на театъра при управлението на Северите, но това за момента остава хипотетично.

Новият облик, който придобил градът вследствие от извършената програма, спомегнал наред с организирането на специални игри за получаването на статут на неокория при посещение на Елагабал (218–222). Култът към императора бил почетен в храма на покровителя на града – Аполон Кендрисийски, който изглежда за целта, бил разкрасен и монументализиран. Монетите от Филипопол недвусмислено показват тази промяна, свързана поне със заместването на старите четири колони с нови осем на фасадата на храма.

Бурното развитие и рацвет, който изживявал Филипопол го превърнали в притегателна точка и за евреите. Както показват археологическите разкопки, през първата половина на III в. във Филипопол била построена синагога, което е доказателство за съществу-

[956] Надписът е непубликуван.

[957] Dio. 75, 3, 2.

[958] Вж. Вагалински 2009.

[959] Герасимова, Мартинова 1993а, 57–64.

ването на еврейска община в рамките на града.[960] Възможно е тази община да е в основата на разпространението на християнството тук, като според най-ранните писмени извори във Филипопол е съществувала християнска община именно през III в.[961]

До средата на III в., т. е. до превземането на града от готите в 251 г. и неговото почти пълно разрушаване, ние не разполагаме с данни за извършването на голямо строителство, както е това при Северите и по-рано.

През 251 г. градът чувствително пострадал при превземането му от готите. Археологическите проучвания разкриват съществуването на катаклизъм в средата на III в. при почти всички жилищни сгради, ясно констатиран чрез мощен горял пласт.[962] В средата на III в. обаче, пострадали и почти всички обществени комплекси и сгради, като например агората, която при реконструкцията впоследствие била повдигана на около 1 м деструкции, вероятно стадионът, синагогата, западните терми били изцяло разрушени, театърът, значителна част от крепостните стени на града. Последните, заедно с театъра и стадиона се констатират чрез извършените впоследствие преправки с розов хоросан. Това, което прави впечатление е изключително голямата степен на разрушения, дори и на масивни комплекси като например агората, стадиона и крепостните стени. А това повдига проблема доколко само превземането на града от готите през 251 г. е отговорно за тези поражения?

Писмените извори споменават за това, че Филипопол е удържал на обсадата на готите и единствено предателството на Приск им позволява да влезнат в града.[963] Логично е да се допусне, че крепостните стени тогава, а и след като готите са превзели града, са сред най-силно пострадалите обекти в града. Извършените впоследствие преправки на стената показват пострадали сектори от нея чак до субструкция Неслучайно, малко по-късно, първото, което прави Галиен (253–268) е да израти именно майсторите Клеодам и Атеней, които да поправят крепостните стени на града.

За мен остава обаче неясно защо и как готите са разрушили такива импозантни комплекси като агората, стадиона и театъра? Дали те са били разрушени по-такъв начин от готите през 251 г. или по-скоро са достигнали до това ниво следствие от лошото им състояние, свързано и с невъзможността за тяхното поддържане от страна на градската управа между 50-те и 70-те години на III в., когато готите върлували на Балканския полуостров и обстановката била неспокойна? Все пак, както пише Амиан Марцелин, над 100 000 жители на града били отведени в робство от варварите.[964]

Аз не бих се изненадал, ако разрушенията на основните архитектурни комплекси във Филипопол, са били следствие както от превземането на града от готите, но и като следствие от друг катаклизъм, като например земетресение,[965] което съчетано с невъзможността на градската община в течение на две десетилетия да поправи и поддържа комплексите води до тяхното значително разрушаване. Разполагаме с данни, че през 251 г., 253 г., 255 г. и 267 г. земите на северната част на Балканския полуостров са пострадали от

---

[960] Вж. Данов 1987, 169 сл.; Кесякова 1989, 20 сл.; Кесякова 1999, 76 сл.

[961] Вж. Димитров 1934, 116 сл.

[962] Вж. напр. обект „Музея“, „ген. Скобелев № 30–34“, инсулата, разположена южно от агората, „Инсула С“, сграда „Ейрене“, „хотел Тримонциум-Лятна градина“, „ул. Раковски № 20“ и др.

[963] Iord. Get. XVIII, 101–103; Dexipp. fr. 20; Zossimi I, 23; Amm. Marc. XXXI, 5, 15; Апостолидис 1927, 187–194.

[964] Amm. Marc. XXXI, 5, 17. Дори и цифрата да е преувеличена, тя несъмнено показва големия брой на жители на Филипопол, отвлечени в робство.

[965] Земетресения от от 253 г. е констатирано на Балканския полуостров.

няколко подред земетресения, довели до щети.[966] Логично е да се очаква, че поредицата от трусове, съчетано с невъзможността за поддържане на сградите, да доведе до такава висока степен на разрушение.[967]

След розгрома на готите от Клавий II Готски при Ниш през 268 г. се създали необходимите политически предпоставки за възстановяването на градския живот в провинциите на Балканския полуостров, а оттук и в Тракия и Филипопол.

Във Филипопол, наред с крепостните стени, били поправени стадионът и театърът, но били изградени отново комплексът на агората, следващ плана на старата агора и западните терми. Новите комплекси били построени върху заравнителни пластове от деструкции на по-ранните, което довело и до повдигането на тяхното ниво. Така се създала необходимостта на повдигането на уличната мрежа в центъра на града при нейното възстановяване. Археологическите разкопки позволяват да се допусне, че този сектор се е простирал на запад от по-късната Епископска базилика на Филипопол.

Новите промени обаче, не се отразили нито на разпределението на инсулите, нито на заварената улична мрежа, извън централните части на града, която продължила да съществува, макар и преправени, до V в.[968] Единствените улични платна, които престават да функционират, са тези извън укрепената площ, но в тези случаи градът се „отдръпнал" в рамките на укрепената площ и тези квартали се превърнали в част от южния, западния и вероятно източния некропол на града.

Освен възстановяването на сградите, а вероятно и на акведуктите, най-вероятно през втората половина на III в. Филипопол получил и нови терми, източните терми.

Демографският колапс, в който отново изпаднал Филипопол след превземането му от готите, оказал значително влияние върху развитието на града в годините на възстановяването му. Не само, че били изоставени кварталите извън укрепените стени, но в рамките на самия град разрушените квартали не били възстановени навсякъде. Така например, според археологическите разкопки възстановяването на източните квартали на града се отнася най-общо до втората половина на III–IV в. Тази несигурност при датирането показва, че не можем ясно да разграничим двата периода от втората половина на III и началото на IV в., така, както може да се направи това в централната част на града. Това, според мен, показва, че възстановяването на тази площ от града не е започнало във втората половина на III в., а едва през първата половина на IV в. Впрочем, изглежда, че през втората половина на III в. била възстановена една малка част от града, където били повдигнати и уличните нива. В останалите сектори на града кварталите не били възстановени и уличните нива останали тези от II в.

Без да се абсолютизира, можем да констатираме и промяна в използваната техника на градеж, където хоросанът е с тухлен пълнеж. Този хоросан се използва както при строителството на обществени, така и на частни сгради, а също така и в подложката на новата арея на агората, което показва неговия универсален характер.

Демографският срив, а вероятно и други причини, довели до промяната на интериора на постройките в инсулите. Действително, последните запазили своите предишни размери, като новите сгради следвали в общи линии планировката на по-старите сгради.

---

[966] Florescu 2000/2001, 454.

[967] За отделните земетресения в района на Средиземноморието, тяхната сила и възможни поражения – вж. Guidoboni, Comastri, Traiana 1994.

[968] Кесякова 1994, 196–197.

В някои от случаите обаче, при новото преустройство се забелязва опит за окрупняване на помещенията.[969]

За разлика от втората половина на III в., особено отчетлива мащабна строителна кампания във Филипопол можем да констатираме в първата половина на IV в. Градът вече е провинциална столица, намираща се в хинтерланда на новата столица на империята – Константинопол, многократно посещавана от императора, превърнал се в изключително притегателен център за нови заселници от другите провинции на империята.

Разбира се, тези промени оказали съществено влияние и върху градоустройството и архитектурата на Филипопол. Особено ясно проличава това при трасирането на нова, архитектурно декорирана, главна улица, на пътя, който идва от Константинопол. В случая става въпрос за улицата, разкрита при т. нар. Източна порта, която е и най-широката в града – 13,20 м.[970]

По това време агората претърпяла своето последно преустройство, чийто останки са най-добре запазени до днес. Възстановени са синагогата, разрушените квартали и дори нещо повече – самият град отново се разширява извън рамките на укрепената площ, но в западна посока. Наблюденията на ул. Гладстон показаха съществуването на сграда с мозайка от IV в.[971] Вероятно пак по това време градът получил и своята първа базилика.[972]

Археологическите разкопки показаха и съществуването на градски гарнизон, който бил разположен както в непосредствена близост до главната порта на града, т. е. Източната, така и на укрепения пръстен на Трихълмието.

Тези нововъведения в урбанистичното развитие на Филипопол, свързани с изграждането на християнска базилика, както и началото на застрояването на Акропола (Трихълмието), първоначално с казармени помещения, изставянето впоследствие на термите и др., са елементи от една нова градоустройствена концепция по която ще се развива града. Разбира се, тези промени не става изведнъж, но началото може да се свържи с мащабната строителна кампания във Филипопол по времето на Константин Велики (323–337), която заедно с голямото количество преселници и нарастналото значение на града като столица на провинция Тракия са в основаната на втория голям разцвет на Филипопол, който се проследява през IV–V в. Но този град е вече различен от римския, той се развива по други принципи, акцентите в него са върху други места, различни от тези на римския град. До такава степен е променена градоустройствената концепция, че дори агората е била постепенно изоставена. Това е християнският Филипопол, чийто християнски епископ бил митрополит.

[969] Вж. обект „Музея“, сграда „Ейрене“ и др.

[970] Кесякова 1994, 193.

[971] Кесякова 1993, 81; вж. също Kesjakova 2001.

[972] За нея- вж. Цончев 1946, 219.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Латиница

Archaia agora Thessalonikis 2001 = Praktika diimeridas gia tis ergasies tôn etôn 1989–1999, 7 kai 8 Iouliou 1999, Krupti Stoa. 1 / Epopteia-Epimeleia ekdosis Polyxeni Adam-Véléni. – Thessaloniki : University Studio Press, 2001.

Atanasova 1980 = J. Atanasova. La conduite d'eau de la ville de Ratiaria, Ratiarensia, 1980, 83–92.

Baumann 2003 = V. Baumann. Mărturii ale persecuțiilor religioase din zona Dunării de Jos in primele secole ale erei creștine.-In: Izvoarele creștianismului românesc. Constanța, 2003.

Beševliev 1964 = V. Beševliev. Spätgriechisches und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin, 1964.

Biernacka – Lubańska 1969 = M. Biernacka- Lubańska. Rzymskie wodociagowe ujęcia wodu z obszaru Mezij Dolnej i pólnocnej Tracji, Kwartalnik historii kultury materialnej, Warszawa, XVII, 4, 1969, 679–694.

Biernacka – Lubańska, 1973 = M. Biernacka-Lubańska. Iconographic sources for the history of Roman aqueducts in Northern Thrace, Archaeologia Polona, XIV, 1973, 315–329.

Blake 1936 = M. E. Blake. Roman Mosaics of the Second century in Italy, MAAR 13, 1936, 67-214.

Boatwright 2000 = M. Boatwright. Hadrian and the cities of the Roman Empire, Princeton, 2000.

Borrell 2004 = B. Borrell. Neokoroi Greek cities and Roman emperors, Cicinnati Classical Studies, New series, IX. Brill, Leiden, Boston.

Bospachieva 2002 = M. Bospachieva. A small Early Christian Basilica with mosaics at Philippopolis (Plovdiv), Archaeologia Bulgarica 6, 2 (2002), 55–76.

Bospachieva 2003 = M. Bospachieva. The Late Antiquity building EIPHNH with mosaics from Philippopolis (Plovdiv, Southern Bulgaria), Archaeologia Bulgarica 7,2 (2003), 83–105.

Bospačieva 2001 = M. Bospačieva. Die 'äußere' Festungsmauer von Philippopolis im Licht der jüngsten archäologischen Untersuchungen – In: Karasura I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. Weissbach. 2001, 173–183.

Bospačieva 2005 = M. Bospačieva. Spätantike (frühchristliche) Denkmäler in Philippopolis (Plovdiv, Bulgarien), Mitteilungen zur Christlichen Archäologie 11, 2005, 24–55.

Bospatchieva 1998 = M. Bospatchieva. The Eastern necropolis of Philippopolis in the light of the latest archaeological investigations.- Thracia 12. Studia in honorem Christo Danov, Serdicae, 1998, 147–157.

Bospatchieva 2001 = M. Bospatchieva. An early Christian Martyrium from Philippopolis, Archaeologia Bulgarica, 2001, 2, 59–69.

Bospatchieva 2002 = M. Bospatchieva. New facts about the eastern thermae of Philippopolis- In: In: (Slokoska,L. eds.), The Roman and Late Roman city, Sofia, 2002, 301–305.

Bospatchieva 2004 = M. Bospatchieva. A Late antiquity pottery workshop in Philippopolis (Plovdiv, Southern Bulgaria), Archaeologia Bulgarica 2, 8 (2004), 89–104.

Bospatchieva 2005 = M. Bospatchieva. New Data about Philippopolis until the establishment of the Roman rule in Thrace- In: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova, B. Търново, 2005, 316–330.

Botoucharova 1962 = L. Botoucharova. Les necropolis de la ville de Philippopolis à l'époque romaine, Hommages à A. Sunier, Coll. Latomus, LVIII, 1962, 317–328.

Botoucharova, Kesjakova 1980 = L. Botoucharova, E. Kesjakova. Sur la topographie de la ville de Philippopolis dans la provincial Thracia, Pulpudeva, 3, 1980, 122–148.

Botušarova 1960 = L. Botušarova. Sur la question de la muraille de l'acropole de Philippopolis, Coll. Latomus, XLIV, 1960, 183–193.

Botušarova, Kesjakova 1983 = L. Botušarova, E. Kesjakova. Sur la topographie de la ville de Philippopolis à l'epoque de la basse antiquité-In: Pulpudeva, 3, Sofia, 1983, 264–273.

Boyadjiev 2001 = St. Boyadjiev. L'aspect architectural du martyrium dans la necropole orientale de Philippopolis, Archaeologia Bulgarica 2001, 2, 71–75.

Bouley 1996 = E. Bouley. Le theater romain de Philippopolis en Thrace, Ktena, 2, 1996, Strasbourg, 109–116.

Chergarov 1999 = N. Chergarov. Conservation and restoration of brass application of Roman emperor's chariot from Philippopolis, Archaeologia Bulgarica III, 1999, 1, 71–77.

Cod. Theod.= Cod. Theod. (ed. Th. Mommsen) Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes 1 / 2. Berlin [2] 1954.

Collart 1937 = P. Collart. Philippes, ville de Macédoine, Paris, 1937.

Cunliffe, Rowley 1976 = B. Cunliffe, T. Rowley, (eds.) (1976) Oppida, the Beginnings of Urbanisation in Barbarian Europe: Papers Presented to a Conference at Oxford, October 1975. British Archaeological Reports. Oxford, 1976.

Danov 1935 = Hr. Danov. Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde Thrakiens, AB XXX, 1935, 153–162.

Danov 1979 = Chr. Danov. Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründund Konstantinopels, ANRW II. Principat, 7, 1, 1979, 21–185.

Delehaye 1912 = H. Delehaye. Saints de Thrace et de Mésie, Analecta Bollandiana 31, 1912, 161- 300.

DG = C. Balmelle, M. Blanchard, Lemée, J. Christophe. Le décor géometrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes. Paris 1985.

Djambov, Matheev 1974 = Ch. Djambov, M. Mateev. Observation archeologique sur l'ensemble du forum de Philippopolis-In: Pulpudeva. 1. Sofia. 1974, 135–153.

Djambov, Matheev 1978 = Ch. Djambov, M. Matheev. Donnees nouvelles sur la muraille exterieure de Philippopolis, Pulpudeva, 2, Sofia, 1978, 245–250.

Djambov, Matheev 1980 = Ch. Djambov, M. Matheev. Donnes nouvelles sur l'ensemble du forum de Philippopolis-In: Pulpudeva. 3. Sofia. 1980, 106–121.

Dimitrov (in print) = Z. Dimitrov. The monumental arches in Gerasa (Jerash, Jordan) and Philippopolis (Plovdiv, Bulgaria) – a case study in parallel examples from the Hadrian era – In: Studies of History and Archaeology of Jordan (SHAJ), Vol. XI, in print. (proceedings of the XI-th International Conference of History and Archaeology of Jordan, held in Paris, 06–12.06.2010).

Dmitriev 2005 = S. Dmitriev. City government in Hellenistic and Roman Asia Minor, Oxford 2005.

Džambov, Mateev 1983 = Hr. Džambov, M. Mateev. Eléments de la décoration architecturale de l'agora et du forum de Philippopolis-In: Pulpudeva, 4, Sofia. 1983, 284–290.

Filov 1906 = B. Filov. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletian, Leipzig, 1906.

Florescu 2000/2001= R. Florescu. Des tremblements de terre et des invasions en Scythie Mineure pendant l'antiquite et l'antique tardive- Pontica XXXIII-XXXIV, 2000–2001, 451–457.

Gaggero 1980 = G. Gaggero. Nouvelles considerations sur les dynastes du Ier siecle de n. ere, Pulpudeva 3, 1980, 305–317.

Gerassimova 2002 = W. Gerassimova. Zwei frühchrsitliche Stifterinschriften aus der kleinen Basilika in Plovdiv, Archaeologia Bulgarica 2002, 2, 77–82.

Gerov 1977 = B. Gerov. Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde I. Das II. und III. Jahrhundert (101–284). In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. 6. 110–181.

Grimal 1961 = P. Grimal. Les villes romaines, Paris, 1961.

Gros 1996 = P.Gros. L' architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. Part 1. Les monuments publics. Paris, 1996.

Gruen 1984: 1 = E. S. Gruen. The Hellenistic world and the coming of Rome, vol. 1. University of California Press, 1984.

Guidoboni, Comastri, Traiana 1994 = E. Guidoboni, A. Comastri, G. Traiana. Catalogue of ancient earthquakes in the Mediterranean area up to the 10th century, Rome, 1994.

Hekster 2002 = O. Hekster. Commodus. An Emperor at the Crossroads. Dutch monographs on Ancient history and archaeology, XXIII, Amsterdam, 2002.

Hølte 2005 = J. M. Hølte. Roman imperial statue bases from Augustus to Commodus, Aarhus University Press, 2005 (Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity), VII.

Jones 1937 = A. H. M. Jones. The Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford, 1937.

Jones 1971 = A. H. M. Jones. The Greek city from Alexander to Justinian, Oxfrod, 1971.

Ivanov, Ivanov 1983 = T. Ivanov, R. Ivanov. Aedes thensaurorum von Philippopolis-In: Pulpudeva, 4, Sofia. 1983, 190–196.

Kesyakova 1998 = E. Kesyakova. A Residential complex from Philippopolis, Thracia 12, Studia in honorem Christo Danov, Serdicae, 1998, 159–171.

Kienast 2011 = D. Kienast. Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie, Darmstadt[5].

Kolev 1991 = K. Kolev. Kopien griechischer Skulpturen auf Münzen von Philippopolis, Klio 73, 2, 1991, 510–525, Abb. 1–12.

Kolev 1998 = K. Kolev. Das Trimontium-Motiv auf den antiken Münzen von Philippopolis-In: (U. Peter herausg.), Stephanos nomismatikos. Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag, Berlin, 1998, 351–398.

Koleva, Martinova, Bospatchieva 2000 = B. Koleva, M. Martinova, M. Bospatchieva. Des données nouvelles sur l'histoire de Plovdiv- In: Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la peninsula Balkanique aux VIIe-IIe siècle avant J.-C., (textes réunis par M. Domaradzki), Opole 2000, 103–121.

Koranda 1988/1989 = Ch. Koranda. Menora-Darstellungen aus Spätantiken Mosaikpavimenten: Untersuchungen zur neugefundenen Synagoge in Plovdiv, Kairos: Zeitschrift für Judaistic und Religionswissenschaft, Neue folge, XXX-XXXI, 1988/1989, 218–238.

Leschhorn 1998 = W. Leschhorn. Griechische Agone in Makedonien und Thrakien. Ihre Verbreitung und politisch-religiöse Bedeutung in der römischen Kaiserzeit- In: (U. Peter herausg.), Stephanos nomismatikos. Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag, Berlin, 1998, 398–415.

Lockyear 2012 = K. Lockyear. Dating coins, Dating with coins, Oxford Journal of Archaeology 31 (2), 2012, 191–211.

Magie 1950 = **D. Magie.** Roman rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ. Princeton, 1950, I – II vols.

Mihailov 1963 = G. Mihailov. Septimius Severus in Moesia Inferior and Thrace- In: Acta Antiqua Philippopolitana. Studia historica et Philologica, Serdicae, 1963, 113–126.

Mommsen 1917 = Th. Mommsen. Römische Geschichte. Vol. 5: Provinzien von Caesar bis Diocletian. Berlin, 1917.

Nielsen 1993 = I. Nielsen. Thermae et Balnea. Aarhus, 1993.

Paunov 2005 = E. Paunov. A Hadrianic Diploma for a Thracian Sailor from the Misene fleet: 29 December 119 AD, Arcaheologia Bulgarica 3, 2005, 39–51.

Perowne 1976 = S. Perowne. Hadrian, Westpoint, Connecticut, 1976.

Peter 2005 = U. Peter. Religious-cultural identity in Thracia and Moesia Inferior, in: Coinage and Identity in the Roman provinces, (eds. A. Burnett / Chr. Howgego, / V. Heuchert), Oxford, 2005, 107–114.

PIR2 – *Prosopographia imperii romani saec. I. II. III. Editio altera* (eds. E. Groag, A. Stein, L. Petersen, K. Wachtel, M. Heil). Pars I–VI, Berlin, 1933–2006.

Popova-Moroz 1987 = V. Popova-Moroz. Christian and Pagan Art of the 4th Century in Bulgaria, Miscellanea Bulgarica 5, 1987, 261–280.

Poulter 1995 = A. Poulter. Nicopolis ad Istrum. A Roman, Late Roman and Early Byzantine city. Excavations 1985–1992, JRSM №8, London.

Price 2002 = S. R. F. Price. Rituals and power. The Roman imperial cult in Asia Minor, Cambridge University Press, 2002.

Puech 2004 = B. Puech. Des cités-mères aus métropoles- In: L'Hellénisme d'époque romaine: Nouveaux documents, nouvelles approaches (Ier s. a. C- III e s. p. C.), Actes du Colloque international à la mémoire de Louis Robert, Paris, 7–8 juillet 2000, Paris, 2004, 357–404.

RPC II = A. Burnett – M. Amandry – I. Carradice, The Roman Provincial Coinage. Vol. II From Vespasian to Domitian (AD 69–96), London–Paris 1999.

Ruzicka 1933 = L= Ruzicka. Die münzen von Pautalia, Sofia. 1933.

Salzman 2007 = M. R. Salzman. Religious Koine and Religious Dissent in the Fourt Century – In: A Companion to Roman Religion (ed. by J. Rüpke), Blackwell, London, 2007, 109–126.

Seve 1996 = M. Seve, l'oeuvre de l'Ecole française d'Athènes à Philippes pendant la décennie 1987–1996, in Archeologiko ergo tis Makedonias kai Thrakias 10B, 1996, 705–715.

Sharankov 2005 = N. Sharankov. Unknown Governors of Provincia Thracia Late I-early II century AD, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 2005, 151, 235–242.

Sharankov 2005a = N. Sharankov. Statue-bases with honorific inscriptions from Philippopolis, Archaeologia Bulgarica, 2005, 2, 55–71.

Sharankov 2007 = N. Sharankov. The Thracian κοινόν: New Peigraphic Evidence – In: Η Θρακη στον Ελληνο – Ρωμαϊκο κοςμο (Proceedings of the 10th International congress of Thracology), Athens, 2007, 518–538.

Sharankov 2007a = N. Sharankov. Stratura praesidis Thraciae. In: The Lower Danube in Antiquity (VI c. BC- VI c. AD), 2007, 181–186.

Sharankov, Cherneva-Tilkiyan 2002 = N. Sharankov, Sl. Cherneva-Tilkiyan. The life of ancient Philippopolis in Lucian's dialogue „Runaways", Archaeologia Bulgarica 2002, 3, 45–61.

Tatchéva 2002 = M. Tatchéva. Données inédites sur le séjour de l'empereur Marc Aurèle à Philippopolis en 176. – In: (Slokoska,L. eds.), The Roman and Late Roman city, Sofia, 2002, 293–296.

Topalilov 2000 = I. Topalilov. A Roman veteran's tombstone from Philipopolis, Archaeologia Bulgarica, 2002, 1, 59–65.

Topalilov 2007 = I. Topalilov. 'Neue archäologische Forschungen in Philippopolis (Plovdiv, Bulgarien): Ein spätantikes (frühchristliches) Gebäude in der Alexander Puschkin-Straße)'- Mitteilungen zur Christlichen Archäologie 13, 2007, 37–62.

Topalilov 2011 = I. Topalilov. 'Hadrian and Philippopolis, Thrace' – The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical Research on the Romans and Native Cultures in central Europe (ed. De Sena, Dobrzanska), BAR International Series 2236, 2011, 23–33.

Topalilov, Ljubenova 2010 = I. Topalilov, A. Ljubenova. Neue Überlegungen zum hexakonchalen Martyrium von Philippopolis (Plovdiv, Bulgarien)' – Mitteilungen zur Christlichen Archäologie 16, 2010, 59–70.

Topalilov, Stanev (in press) = I. Topalilov, K. Stanev. Two Bulgar pagan burials from Plovdiv.

Tsontchev 1941 = D. Tsontchev. Neue Denkmäler der Trakischen Religion, AB, 1941.

Tsontchev 1947 = D. Tsontchev. Contributions à l'histoire du stade antique de Philippopolis. Sofia. 1947.

Tsontchev 1958 = D. Tsontchev. Inscriptions latines nouvellement découvertes en Bulgarie du Sud, Latomus 526–530.

Tsontchev 1960 = D. Tsontchev. Les sarcophages romains en pierre à Philippopolis et aux environs.- Latomus, XIX, 1960, 340–349.

Vagalinski 2002 = L. Vagalinski. L.Vagalinski. Arenas of Roman Thrace- In: (Slokoska,L. eds.), The Roman and Late Roman city, Sofia, 2002, 279–289.

Valeva 1995 = J. Valeva. Geometric mosaics from Bulgaria-In: Fifth international colloquium on ancient mosaics, JRA Suppl. series 9, Ann Arbor, 1995, 251–264.

Varbanov 2007 = V. Varbanov. Barbarian invasions in the provinces of Moesia Inferior and Thracia between A.D. 138–192 (according to the numismatic data). In: The Lower Danube in Antiquity (VI c. BC- VI c. AD), 2007, 153–170.

Varbanov 2007a = Iv. Varbanov. Greek Imperial Coins And Their Values, volume III: Thrace (from Perinthus to Trajanopolis). Burgas, 2007.

Velkov 1965 = V. Velkov. Zur Geschichte der Provinz Thrakien im 2. Jahrh. V. Z., Acta Antiqua Hungaricae, XIII, 1965.

Verner 1993 = E. Verner. Damnatio memoriae and the Roman imperial portraiture. Vol. I, Yale University, 1993. A Dissertation presented to the Faculty of the Graduate School of Yale University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy.

von Domaschewski 1914 = A. von Domaschewski. Geschichte der RömischenKaiser, II, Leipzig, 1914.

Weber 1924 = W. Weber. Studien zur Chronik des Malalas- In: Festgabe für A. Deissmann, Tübingen, 1924.

Wycherley 1962 = R. E. Wycherley. How the Greek built cities?, London, 1962.

Кирилица

Апостолидис 1927 = М. Апостолидис. Обсадата и завладяването на град Пловдив от готите- Сб. Б. Дякович, Пловдив, 1927, 187–194.

Атанасов 2007 = Г. Атанасов. Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV-XIV в., В. Търново. 2007.

Биернацка-Любанска 1971 = М. Биернацка-Любанска. Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия, Археология, 1971, 2, 1–20.

Божинова 2011 = Е. Божинова. Спасително археологическо проучване на ул. „Митрополит Панарет" № 27, гр. Пловдив, АОР през 2010 г., София, 2011, 346–348.

Божинова 2012 = Е. Божинова. Спасителни археологически разкопки на ул. „Козлодуй" № 3а и 3б, гр. Пловдив, АОР през 2011 година, София, 2012, 335–337.

Божинова, Христева 2012 = Е. Божинова, С. Христева. Спасителни археологически разкопки на ул. „Козлодуй" № 2, гр. Пловдив, АОР през 2011 година, София, 2012, 333–335.

Боспачиева 1991 = М. Боспачиева. Антична пещ за битова керамика от Пловдив, ИМЮБ 17, 87–109.

Боспачиева 1992 = М. Боспачиева. Археологически проучвания в пространството между бл. 22 и бл. 23 на бул. „Независимост“ (бивш „Л. Димитрова“) в Пловдив, АОР през 1991 година, София, 1992, 89–90.

Боспачиева 1994 = М. Боспачиева. Спасителни проучвания на обект „Независимост“, бл. 23 в Пловдив, АОР през 1992–1993 година, В. Търново, 1994, 63.

Боспачиева 1995 = М. Боспачиева. Могилно погребение от елинистическия некропол на Филипопол, ИМЮБ, 21, 43–61.

Боспачиева 1995а = М. Боспачиева. Спасителни проучвания на обект „Филипопол–2“, АОР през 1994 година, Смолян, 1995, 93–94.

Боспачиева 1996 = М. Боспачиева. Спасителни проучвания на обект „Независимост“ бл. 23 в Пловдив, АОР през 1995 година, Сандански, 1996, 56–57.

Боспачиева 1997 = М. Боспачиева. Елинистически некропол на Филипопол, ГАМП 8, 1997, 19–31.

Боспачиева 2001 = М. Боспачиева. Спасителни проучвания на обект „Княз Церетелев № 10/10а“ в Пловдив през 1999 г., АОР през 1999–2000 г., София, 2001, 102–103.

Боспачиева 2001а = М. Боспачиева. Спасителни проучвания на обект „Рилски метох № 6“ в Пловдив през 1999, АОР през 1999–2000 година, София, 2001, 103.

Боспачиева 2003 = М. Боспачиева. Стратиграфски наблюдения при северозападния ъгъл на форумния комплекс на Филипопол (обект „Форум-запад“) – В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов, София. 2003. 41–48.

Боспачиева, Колева 1994 = М. Боспачиева,Б. Колева. Спасителни археологически разкопки на обект „Четвърти януари“ – Пловдив, АОР през 1992–1993 година, В. Търново, 64.

Ботева 1997 = Д. Ботева. Д. Ботева. Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193–217/218 г. сл. Хр.), С., 1997.

Ботушарова 1948 = Л. Ботушарова. Антични паметници от България, ГНАМП I, 1948, 49–56.

Ботушарова 1950 = Л. Ботушарова. Археологически вести, ГНАМП II, 1950,254–260.

Ботушарова 1956 = Л. Ботушарова. Нови данни за Филипопол през римската епоха, ГМПО, II, 1956, 111–140.

Ботушарова 1957 = Л. Ботушарова. Новооткрит надпис в Пловдив, ИАИ, 21, 1957, 308–311.

Ботушарова 1959 = Л. Ботушарова. Нови данни за крепостта на Филипопол, Археология, 1959, 1–2, 55–58.

Ботушарова 1960 = Л. Ботушарова. Археологически вести, ГНАМП IV, 1960, 165–171.

Ботушарова 1960а = Л. Ботушарова. Гробни находки от Пловдив, ГНАМП IV, 1960, 179–180.

Ботушарова 1960b = Л. Ботушарова. Улици на Филипопол от римската епоха, ГНАМП 4, 1960, 79–91.

Ботушарова 1962 = Л. Ботушарова. Данни за топографията на Филипопол през римската епоха според гробните находки, ИАИ, 25, 1962, 187–196.

Ботушарова 1963 = Л. Ботушарова. Стратиграфски проучвания на Небеттепе, ГНАМП V, 1963, 61–76.

Ботушарова 1963а = Л. Ботушарова. Крепостната стена на Филипопол по северните склонове на Небеттепе, ГНАМП V, 1963, 77–115.

Ботушарова 1965 = Л. Ботушарова. Разкопките във Филипопол и проблемите, свързани с тях, Археология, 1965, 3, 1–11.

Ботушарова 1966 = Л. Ботушарова. Античният Филипопол в светлината на новите археологически разкопки-В: Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край, Пловдив, 1966, 40–56.

Ботушарова 1968 = Л. Ботушарова. Три документа за историята на римския Филипопол, Археология, 2, 1968, 53–53.

Ботушарова 1971 = Л. Ботушарова. Бележки за развитието на Филипопол през втората половина на I в. от н. е., ГНАМП VII, 63–74.

Ботушарова 1972 = Л. Ботушарова. ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ ΔΙΟΠΛΩΝ във Филипопол, ИАИ 33, 1972, 159–164.

Ботушарова 1977 = Л. Ботушарова. Археологически разкрития в Пловдив при югоизточното подножие на Трихълмието през 1976 година, ИМЮБ 3, 1977, 87–101.

Ботушарова 1977а = Л. Ботушарова. Амфитеатърът на Филипопол. Пловдив. 1977.

Ботушарова 1980 =Л. Ботушарова. Разкопките на театъра на Филипопол, МПК, 1, 1980, 13–18.

Ботушарова 1984 = Л. Ботушарова. Археологически разкопки на главния вход на театъра на Филипопол, АОР през 1983 година, Смолян, 1984, 76.

Ботушарова 1994 = Л. Ботушарова. Археологически разкопки на главния вход на театъра на Филипопол, АОР през 1983 година, Смолян, 1994, 76.

Ботушарова, Коларова 1971 = Л. Ботушарова, В. Коларова. Археологически проучвания на Джамбазтепе в Пловдив през 1968 г., ГНАМП VII, 1971, 75–89.

Бояджиев 2002 = Ст. Бояджиев. Сердика- в: (ред. Р. Иванов). Римски и ранновизантийски градове в България, том 1, София, 2002, 125–180.

Боянов 2008 = И. Боянов. Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I-III в.), София. 2008.

Бътъруърт, Лорънс 2006 = А. Бътъруърт, Р. Лорънс. Помпей. Живият град, В. Търново 2006.

Вагалински 1994 = Нумизматични данни за спортни състезания в Римска Тракия, Археология, 3–4, 1994, 6–13.

Вагалински 1997 = Л. Вагалински. Къде във Филипопол са провеждани гладиаторски и ловни зрелища?, Минало, 1997, 1, 26–35.

Вагалински 2000 = Л. Вагалински. За хронологията на Питийските игри във Филипопол, Годишник на НБУ 4–5, 2000, 264 – 268.

Вагалински 2000а = Л. Вагалински. Още веднъж за стадиона на Филипопол. – Известия на НИМ 11, 135 – 141.

Вагалински 2009 = Л. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия, София, 2009.

Вачева 1992 = Кр. Вачева. По въпроса за булевтериона на Nicopolis ad Istrum, Археология, 1992, 2, 32–38.

Велков 1959 = В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали, София, 1959.

Велкова 1975 = Ж. Велкова. Имената на Пловдив през вековете, Векове, 1975, 1, 79–83.

Вълева 2011 = Ю. Вълева. Елитна жилищна архитектура и декор в диозеца Тракия (IV – VII в.) – в: Изследвания в чест на Стефан Бояджиев (съст. и ред. Ст. Станев, В. Григоров, В. Димитров), София, 2011, 17–56.

Генчева 2002 = Е. Генчева. Първият военен лагер в Novae, провинция Мизия (Северна България), София-Варшава, 2002.

Герасимов 1940 = Т. Герасимов. Монета на град Филипопол с изображение на един от хълмовете му, ГПНБМ за 1937–1939, София, 1940, 161–175.

Герасимов 1949 = Т. Герасимов. Храм на Дионис върху една монета от Филипопол, РП, IV, 1949, 189–193.

Герасимов 1950 = Т. Герасимов. Монета на Филипопол с персонификациите на града и две реки, ИАИ XVII, 1950, 312–313.

Герасимов 1958 = Т. Герасимов. Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри във Филипопол-в: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80-годишнината му, София, 1958, 289–304.

Герасимов 1972 = Т. Герасимов. Образи на тракийския певец Евмолп по монети на Филипопол, Археология, 2, 1971, 42–45.

Герасимова 2003 = В. Герасимова. Прокураторът Тиберий Клавдий Сацердос Юлианус-В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов, София, 2003, 68–70.

Герасимова 2003а = В. Герасимова. Към проучването на тракийския койнон- Нумизматика и Епиграфика I, 2003, 197- 208.

Герасимова 2006 = В. Герасимова. Тракархът Фулвий Астик. – Известия на археологическия институт, XXXIX, 2006, 159–162.

Герасимова, Мартинова 1993 = В. Герасимова, М. Мартинова. Филипопол и настаняването на римляните в Тракия. ИМЮБ, 19, 1993, 65–71.

Герасимова, Мартинова 1993а = В. Герасимова, М. Мартинова. Нови данни за гладиаторските борби във Филипопол, ИМЮБ, 19, 1993, 57–64.

Герасимова, Мартинова 1994 = В. Герасимова, М. Мартинова. Нови данни за източния некропол на Филипопол, ИМЮБ, XX, 1994, 27–41.

Герджиков 2007 = А. Герджиков. Качествата на римските императори според корпуса на латинските панагерици, София, 2007.

Геров 1952 = Б. Геров. Романизмът между Дунав и Балкана от Хадриан до Константин Велики. ГСУ ИФФ, 1950/52.

Геров 1965 = Б. Геров. Един нов документ за готските нашествия при Галиен и за историята на Пловдив, ГМПО, IV, 1965, 23–39.

Геров 1980 = Б. Геров. Земевладението в Римска Тракия и Мизия (I-III в.), ГСУ ФКНФ, LXXII, 2, 1977, София, 1980.

Гетов 1970 = Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I- IV в.), Археология, 1, 1–11.

Гочева 1985 = Зл. Гочева. Религиозният живот във Филипопол през римската епоха-в: В: Юбилеен сборник 100 години Народен археологически музей-Пловдив, 2, Пловдив, 1985, 102–113.

Данов 1987 = Хр. Данов. Нови страници на Филипопол и древна Тракия през късната античност-В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Българските земи в древността, VI, София, 1987, 169–177.

Данов 1998 = Хр. Данов. Тракийско изворознание. Велико Търново, 1998.

Детев 1963 = П. Детев. Разкопки на Небеттепе в Пловдив, ГНАМП V, 1963, 27–40.

Димитров 1934 = Д. П. Димитров. Пътуването на св. Александър Римски през Тракия, ИБАИ, VIII, 1934, 116–163.

Димитров 2009 = Здр. Димитров. Развитие на коринтския ордер във Филипопол през римската епоха**,** ГАМП XI, 85–114.

Динчев 2002 = В. Динчев. Рациария-в: Римски и ранновизантийски градове в България. София, 2002, 13–28.

Динчев 2009 = В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност. Част 1. Philippopolis и Nicopolis ad Istrum (В: Б. Петрунова и др. (ред.) LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Кн. I. София, 2009, 63–81.

Джамбов 1968 = Хр. Джамбов. Нови данни за водоснабдяването на Пловдив през Античността и Средновековието, ГНАМП, VI, 1968, 65–82.

Джамбов, Матеев 1979 = Хр. Джамбов, М. Матеев. Форумният комплекс на Филипопол, Археология, 1979, 3, 47–56.

Добруски 1890 = В. Добруски. Археологически издирвания в Западна България.- СбНУ 2, 1890, 1–46.

Дочев, Топалилов 2004 = К. Дочев, И. Топалилов. Колективна находка от електронови номизми на Алексий I Комнин (1081–1118) от Пловдив, ГАМП IX, 253–263.

Дякович 1906/1907 = Б. Дякович. Тракийска гробница при Пловдив и некрополът на древния град.- Сб НУ, 4, 22, 1906/1907, 1–55.

Дякович 1921 = Б. Дякович. Фриза на здравеносните божества на Тракия и пр., ГПНБМ 1921, 127–178.

Дякович 1921/1922 = Б. Дякович. Находки из некропола на античния Пловдив.- ИБАИ, I, 1, 1922, 41–60.

Дякович 1930 = Б. Дякович. Могилни находки при Пловдив, ГНБМП 1930, 195–209.

Иванов 1955= Т. Иванов. Два надписа от античния град при Разград, ИАИ IX, 1955, 167–186.

Иванов 1980 = Т. Иванов. Абритус. том. 1. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия, София, 1980.

Иванов 1981 = Т. Иванов. Урбанизация и укрепителна система в Тракия и Долна Мизия (I-IV век)- в: България 1300. Институции и държавна традиция. София, 91 – 106.

Иванов 2002 = Р. Иванов. Августа Траяна- в: (ред. Р. Иванов). Римски и ранновизантийски градове в България, том 1, София, 2002, 218–230.

Иванов, Владкова, Мартинова, Коларова 2004 = Р. Иванов, П. Владкова, М. Мартинова, В. Коларова. Градските площади в Мизия и Тракия-в: Археология на българските земи, т. 1. (съст. и ред. проф. Р. Иванов), София, 2004, 277–305.

Иванов, Ковачева 2002= Р. Иванов, Т. Ковачева-Улпия Ескус- в: Римски и ранновизантийски градове в България. София, 2002, 31–58.

Иванов, Иванов 1981 = Т. Иванов, Р. Иванов. Aedes thensaurorum на Филипопол. – Археология, XXIII, 1981, № 1–2, 20–28.

Иванов, Иванов 1994 = Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм, том 1, София, 1994.

Каров 1985 = З. Каров. Спасителни разкопки при реконструкцията на бул. „Г. Димитров“ подлез „Археологически“ – Пловдив, АОР през 1984 година, Сливен, 1985, 115–116.

Каров 1986 = З. Каров. Спасителни разкопки на западната част на форума, АОР през 1985 година, В. Търново, 1986, 71.

Каров, Боспачиева 1989 = З. Каров, М. Боспачиева. Спасителни археологически разкопки на подлез „Археологически“ в Пловдив (предварителни резултати), ИМЮБ 15, 1989, 129–164.

Каров, Боспачиева 1989а = З. Каров, М. Боспачиева. Спасителни проучвания на бул. „Лиляна Димитрова“ в Пловдив, АОР през 1988 година, Кюрджали, 1989, 79–80.

Каров, Мартинова 1989 = З. Каров, М. Мартинова. Спасителни разкопки на ул. „Никола Господинов“, бл. 3 в Пловдив, АОР през 1988 година, Кърджали, 1989, 80–81.

Каров, Мартинова 1989а = З. Каров, М. Мартинова. Спасителни разкопки на северната част на форума на Филипопол, АОР през 1988 година, Кърджали, 81–82.

Каров, Мартинова 1992 = З. Каров, М. Мартинова. Спасителни разкопки в северната част на форума на Филипопол, АОР през 1991 година, София, 1992, 90.

Каров, Мартинова 1994 = З. Каров, М. Мартинова. Спасителни разкопки на северната част на форума на Филипопол, АОР през 1992–1993 година, В. Търново, 1994, 64.

Кацаров 1920 = Г. Кацаров. Приноси към старата история. Първа редица, София, 1920.

Кацарова 2005 = В. Кацарова. Пауталия и нейната територия през I – VI век, Велико Търново 2005.

Кесякова 1977 = Е. Кесякова. За градоустройството на Филипопол през римската епоха, Археология, 1977, 2, 51–60.

Кесякова 1981 = Е. Кесякова. Разкопки на ул. „Мали Богдан“ в Пловдив, АОР през 1980 година, София, 1981, 55–56.

Кесякова 1983 = Е. Кесякова. Акведуктите на Филипопол, Археология, 1983, 1–2, 63–76.

Кесякова 1984 = Е. Кесякова. Спасителни разкопки на бул. „Л. Димитрова“, жилищни блокове 21 и 22 – Пловдив, АОР през 1983 година, Смолян, 1984, 79.

Кесякова 1985 = Е. Кесякова. Водоснабдяването на Филипопол през римската и късноантична епохи-В: Юбилеен сборник 100 години Народен археологически музей-Пловдив, 2, Пловдив, 1985, 114–127.

Кесякова 1985а = Е. Кесякова. Спасителни разкопки в Пловдив, АОР през 1984 година, Сливен, 112–114.

Кесякова 1986 = Е. Кесякова. Разкопки на акведукта на Филипопол, АОР през 1965 година, В. Търново, 1986, 73–74.

Кесякова 1987 = Е. Кесякова. Спасителни разкопки на източната част на форума, АОР през 1986 година, Разград, 1987, 131–133.

Кесякова 1988 = Е. Кесякова. Спасителни разкопки на източната част на Филипопол, АОР през 1987 година, Благоевград, 1988, 94–95.

Кесякова 1989 = Е. Кесякова. За археологическите разкопки на обект „Форум-изток“ във Филипопол през 1988 година, АОР през 1989 година, Кърджали, 1989, 79.

Кесякова 1989а = Е. Кесякова. Антична синагога във Филипопол, Археология, 1, 1989, 20–33.

Кесякова 1992 = Е. Кесякова. Археологически разкопки на „Форум-изток“ във Филипопол, АОР през 1991 г., София, 1992, 88–89.

Кесякова 1993 = Е. Кесякова. Нови данни за градоустройството на Филипопол, ИМЮБ, XVIII, 1993, 79–97.

Кесякова 1994 = Е. Кесякова. Градоустройственото развитие на Филипопол-В: Поселищен живот в древна Тракия, III, Ямбол. 1994, 192–204.

Кесякова 1999 = Е. Кесякова. Philippopolis Филипопол през римската епоха, София, 1999.

Кесякова 2001 = Е. Кесякова.За ранновизантийската укрепителна система на Филипопол, ГАМП X, 2001, 52–66.

Кесякова 2004 = Е. Кесякова. Мозайка Нарцис от Филипопол, Епохи, 2004, 59–68.

Кесякова 2004а = Е. Кесякова. Агората на Филипопол. ГАМП IX, 2, 2004, 9–74.

Кесякова 2005 = Е. Кесякова. Археологически проучвания на форума на Филипопол – югоизточен сектор, през 2004 г., АОР през 2004 година, София, 2005, 217–218.

Кесякова 2006 = Е. Кесякова. За раннохристиянската архитектура на Филипопол- в: Spartacus II. 2075 години от въстанието на Спартак, Трако-римско наследство, 2000 години християнство (съст. А. Димитрова-Милчева, В. Кацарова), В. Търново, 2006, 146–156.

Кесякова 2007 = Е. Кесякова. За жилищната архитектура на Филипопол, Древна и модерна Тракия (ред. М. Тачева), Юбилеен сборник с доклади и съобщения от научна конференция с международно участие, посветен на 70-годишнината на ст. н. с. д-р Хр. Буюклиев, ИСИМ II, 2007, 261–272.

Кесякова 2008 = Е. Кесякова. Аристократичният дом на Филипопол-в: (Ж. Генчева ред.), Югоизточна Европа през Античността (VI в. пр. Хр.- началото на VII в. сл. Хр.), Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva, София, 2008, 235–255.

Кесякова 2009 = Жилищна сграда „Нарцис“ от Филипопол, ГРАМП, XI, 2009, 115–129.

Кесякова, Каров, Мирчев 1994 = Е. Кесякова, З. Каров, В. Мирчев. Спасителни разкопки при реконструкцията на бул. „Г. Димитров“ в Пловдив, АОР през 1983 година, Смолян, 1994, 76–79.

Кесякова, Танкова, Топалилов 2004 = Е. Кесякова, Ж. Танкова, И. Топалилов. Спасителни разкопки в Пловдив (1997–2003), ГАМП, 9, 2, 277–318.

Кисьов 2004 = К. Кисьов. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр., София, 2004.

Ковалев 1986 = С. Ковалев. История Рима, Ленинград 1986.

Коларова 2005 = В. Коларова. Непубликувани късноантични градежи от Филипопол-в: Г. Китов, Д. Димитрова (ред.), Земите на България. Люлка на тракийската култура, том II, София, 2005, 194–197.

Колев 1966 = К. Колев. Монетите като извор за историята на Пловдив-В: Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край, Пловдив, 1966, 56–84.

Колев 1971 = К. Колев. Изграждането на Външната крепостна стена във Филипопол по времето на Марк Аврелий, ГНАМП, VII, 1971, 99–115.

Колев 1974 = К. Колев. Римска болница във Филипопол (от II в.). – в-к Отечествен глас, бр. 9090, 11 март 1974 г.

Колев 1975 = К. Колев. Джамбазтепе, изобразено върху антична монета от Филипопол, ИМЮБ, I, 1975, 115–124.

Колев 1976 = К. Колев. Хълмът Бунарджика, изобразен върху антична монета от Филипопол, Нумизматика, 1–2, 1976, 28–35.

Колев 1977 = К. Колев. Таксимтепе, изобразено върху антични монети от Филипопол, ИМЮБ, III, 1977, 103–122.

Колев 1992 = К. Колев. Тържествени игри и състезания във Филипопол (Пловдив) по времето на Комод, организирани през 182 година, ИМЮБ XVIII, 1992, 119–135.

Колева 1990 = Б. Колева. Нови данни за най-ранната история на Пловдив, ИМЮБ, XVII, 1990, 59–71.

Колева 1996 = Б. Колева. Спасителни разкопки на обект „Ресторант Филипопол- II“- Пловдив, АОР през 1995 година, Сандански, 1996, 83–84.

Колева 1997 = Б. Колева. Един новооткрит тракийски олтар от Пловдив, ГАМП, VIII, 1997, 7–18.

Колева 2001 = Б. Колева. Археологическо проучване на обект „Княз Церетелев“ № 10 в Старинната градска част на Пловдив през 1999 г., АОР през 1999–2000 година, София, 102.

Колева 2005 = М. Колева. Портретна пластика от Хадриановата епоха от днешните български земи. Официални портрети., Проблеми на изкуството, 4, 2005, 3–14.

Колева, Боспачиева 1994 = Б. Колева, М. Боспачиева. Спасителни археологически разкопки на обект „Четвърти януари“ – Пловдив, АОР през 1992–1993 година, В. Търново, 1994, 64.

Кочев, Герджикова 2003 = Н. Кочев, Зл. Герджикова. Към въпроса за отношението към християнството в Римската империя в началото на IV век // История, 2003, 5, 38–46.

Кудрявцев 1950 = О. Кудрявцев. Вторжение костобоков в Балканских провинциях Римской империи, Вестник древней истории, 3, 1950, 58–62.

Лозанов 2002 = И. Лозанов. Бележки върху развитието на Филипопол в ранната история на Римска Тракия (I в.- първата четвърт на II в.), ГСУ ИФ, спец. Археология, 3, 2002, 231–244.

Лозанов 2002а = И. Лозанов. Филипопол и стратегиите в Римска Тракия. – In: (Slokoska,L. eds.), The Roman and Late Roman city, Sofia, 2002, 290–292.

Мавродинов 1926 = Н. Мавродинов. Гробница от IV в. сл. Хр. В Пловдив.- ГНБМП, 1926, 21–50.

Маджаров 2009 = М. Маджаров. Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия, В. Търново, 2009.

Марков 1995 = К. Марков. Духовен живот в българските земи през Късната античност (IV- VI век), София, 1995.

Марков 2001 = К. Марков. Основни характеристики на изворознанието и историографията за християнизацията на Тракия и Дакия- в: „Византийското културно наследство и Балканите“ (сборник доклади), Пловдив, 2001, 56–63.

Мартинова 1995 = М. Мартинова. Спасителни археологически разкопки на обект „Н. Господинов, бл. 3“ в Пловдив, АОР през 1994 година, Смолян, 1995, 95.

Мартинова 1996 = М. Мартинова. Спасителни разкопки на ул. Никола Господинов бл. 3 в Пловдив, АОР през 1995 година, Сандански, 1996, 83.

Мартинова 2001 = М. Мартинова. Спасителни археологически разкопки на обект „Княз Александър № 22“ в Пловдив през 1999 г., АОР през 1999–2000 година, София, 2001, 102.

Мартинова 2002 = М. Мартинова. Нови данни за градоустройството на Филипопол в източното подножие на Трихълмието.- In: (Slokoska,L. eds.), The Roman and Late Roman city, Sofia, 2002, 297–300.

Мартинова 2004 = М. Мартинова.Археологически разкопки на обект „Форум-север“ в Пловдив през 2004 г., АОР през 2003 година, София, 2004, 135–136.

Мартинова 2005 = М. Мартинова. Спасителни археологически разкопки на обект „Княз Александър I“ № 24- Пловдив, АОР през 2004 година, С., 2005, 218–219.

Мартинова 2005а = М. Мартинова. Спасителни археологически разкопки на обект „Подлез Археологически“ в Пловдив, АОР през 2004 година, София, 2005, 220–221.

Мартинова 2006 = М. Мартинова. Спасителни археологически разкопки на ул. „Княз Александър I“ и ул. „Отец Паисий“- Търговски център в Пловдив, АОР през 2005 година, С., 2006, 235–237.

Мартинова 2007 = М. Мартинова. Спасителни археологически проучвания на обект на ул. „Княз Александър I“ и ул. „Отец Паисий“ (Търговски център Стар Галери) в гр. Пловдив, АОР през 2006 година, С., 2007, 336–338.

Мартинова 2003 = М. Мартинова. Разкопки на северната страна от форума на Филипопол – Пловдив през 2002 г. – В: АОР през 2002 г. София, 2003, 101–102.

Мартинова, Боспачиева 2002 = М. Мартинова, М. Боспачиева. Филипопол.- в: (ред. Р. Иванов). Римски и ранновизантийски градове в България, том 1, София, 2002, 181–198.

Мартинова-Кютова 2004 = М. Мартинова-Кютова. Нови данни за топографията на Филипопол в низината, ГАМП 9, 2, 2004, 137–145.

Мартинова – Кютова 2006 = М. Мартинова-Кютова. Библиотека при агората на Филипопол. – в: IV Международен симпозиум. Поселищен живот в Тракия, Ямбол, 2006, 275–284.

Мартинова – Кютова 2008 = М. Мартинова-Кютова. Спасителни археологически проучвания на ул. „Митрополит Панарет“ № 26, гр. Пловдив, АОР през 2007 година, София, 2008, 399–400.

Мартинова – Кютова 2008a = М. Мартинова-Кютова. Спасителни археологически проучвания на ул. Съборна № 20, гр. Пловдив, АОР през 207 година, София, 2008, 401.

Мартинова-Кютова 2008b = М. Мартинова-Кютова. Спасителни археологически проучвания на ул. „ген. Скобелев“ № 30–34, гр. Пловдив, АОР през 2007 година, София, 2008, 397–399.

Мартинова – Кютова 2008c = М. Мартинова – Кютова. Спасителни археологически проучвания на ул. „Гладстон“ № 6, гр. Пловдив, АОР през 2007 година, София, 2008, 400.

Мартинова – Кютова 2009 = М. Мартинова–Кютова. Римската и късноантична фортификационна система на Филипопол – в: Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-историческите проучвания, том 1. Археология и култура, Пловдив, 2009, 115–128.

Мартинова-Кютова 2009a = М. Мартинова-Кютова. Археологически проучвания на обект „Античен театър-северен вход“, АОР през 2008 година, София, 2009, 385–386.

Мартинова-Кютова 2010 = М. Мартинова-Кютова. Археологически проучвания на обект „Античен театър-северен вход“, АОР през 2009 година, София, 2010, 390–391.

Мартинова-Кютова 2010a = М. Мартинова-Кютова. Спасителни археологически разкопки на улица „Княз Церетелев“ 17, УПИ XVII–797, кв. 395, ЦГЧ на гр. Пловдив, АОР през 2009 година, София, 2010, 391–393.

Мартинова – Кютова 2011 = М. Мартинова-Кютова. Спасителни археологически проучвания на обект „Леонардо да Винчи“ № 21 в гр. Пловдив, АОР през 2010 г., София, 2011, 341–342.

Мартинова-Кютова, Райчева 2011 = М. Мартинова-Кютова, М. Райчева. Сондажни археологически проучвания на обект „Античен стадион на Филипопол“ – пл. Джумая, гр. Пловдив, АОР през 2010 година, София, 2011, 342–344.

Мартинова-Кютова, Райчева 2012 = М. Мартинова-Кютова, М. Райчева. Спасително археологическо проучване в УПИ IV–1978, кв. 73 по плана на ЦГЧ на гр. Пловдив, ул. „Архимандрит Дамаскин“ № 1, АОР през 2011 година, София, 2012, 341–342.

Мартинова-Кютова, Пировска 2011 = М. Мартинова-Кютова, Г. Пировска. Източната порта на Филипопол – в: Изследвания в чест на Стефан Бояджиев (съст. и ред. Ст. Станев, В. Григоров, В. Димитров), София, 2011, 211–234.

Матеев 1968 = М. Матеев. За уличната мрежова система на Филипопол, ГНАМП, IV, 1968, 167–171.

Матеев 1971 = М. Матеев. Стадионът на античния Филипопол, ГНАМП, VII, 1971, 135–151.

Матеев 1993 = М. Матеев. Древният Филипопол. Пловдив, 1993.

Матеев 1999 = М. Матеев. Изследователят-археолог и монументът „стадион“- ГАМП IX, 1, 1999, 24–55.

Морева 1987 = Р. Морева. Пещ за строителна керамика в Пловдив, ИМЮБ, 13, 1987, 99–112.

Морева 1988 = Р. Морева. Проучвания на средновековния пласт в Пловдив, АОР през 1987, Благоевград, 1988, 178–179.

Морева 2001 = Р. Морева. Данни за топографията на сердновековния Пловдив, ГАМП X, 2001, 100–113.

Мушмов 1912 = Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров, София, 1912.

Мушмов 1924 = Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив, ГНБМП за 1924, 181–289.

Мушмов 1926 = Н. Мушмов. Монетите и монетарниците на Сердика, София, 1926.

Николов 1979 = Д Николов. Водоснабдяването на Августа Траяна, ИМЮИБ, II, 1979, 37–49.

Николов 1994 = Д. Николов. Организация на градовете в Римска Тракия, Кабиле II, Ямбол, 1994, 90–100.

Пеев 1941 = А. Пеев. Пловдив- минало и настояще, Пловдив, 1941.

Петрова 1988 = С. Петрова. Капителът в римската епоха в Мизия и Тракия, Автореферат на дис., София, 1988.

Петрова 1990 = С. Петрова. Типология и особености на римско-дорийския капител в Мизия и Тракия, Археология, 3, 1990, 8–16.

Поплавский 2000 = В. С. Поплавский. Культура триумфа и триумфалные арки древнего Рима, Москва, 2000.

Попов 2002 = Хр. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI- I в. пр. Хр., София 2002.

Попова 2006 = В. Попова. Старинна синагога в Пловдив- в: Енциклопедия на изобразителните изкуства в България, том. 3, София, 2006, 47–48.

Слококоска 1989 = Л. Слококоска. Пауталия. Том 1. Топография, градоустройство и укрепителна система, София, 1989.

Стоянов 1987 = Т. Стоянов. За интерпретацията на така наречения „Фриз на здравеносните божества“ от Филипопол, Археология, 1987, 2, 25–29.

Танкова 1978 = В. Танкова. Погребение в саркофаг от Пловдив, ИМЮБ, IV, 1978, 103–109.

Танкова 1980 = В. Танкова. Късноантична мозайка от Филипопол, Археология, 1980, 2, 27–35.

Танкова 1986 = В. Танкова. Спасителни разкопки на обект „ул. „Сашо Димитров“- Пловдив, АОР през 1985 година, В. Търново, 1986, 72–73.

Танкова 1987 = В. Танкова. Спасителни разкопки на ул. Мали Богдан в Пловдив, АОР през 1986 година, Разград, 1987, 134–135.

Танкова 1988 = В. Танкова. Спасителни разкопки на ул. „Мали Богдан“ в Пловдив, АОР през 1987 година, Благоевград, 1988, 97.

Танкова 1994 = В. Танкова. Спасителни разкопки в югоизточния некропол на Филипопол, АОР през 1993 година, Смолян, 1994, 79–80.

Танкова 1995 = В. Танкова. Спасителни разкопки на ул. „Иван Вазов“ 3- гр. Пловдив, АОР през 1994 година, Смолян, 94–95.

Танкова 2001 = Ж. Танкова. Жилищен квартал по югоизточните склонове на Трихълмието в Пловдив (IX-XII в.), ГАМП X, 2001, 114–135.

Танкова 2004 = Ж. Танкова. Археологически проучвания на обект „Хотел Тримонциум-Лятна градина“ в Пловдив през 2003 г., АОР през 2003 година, София, 2004, 134–135.

Танкова 2007 = Ж. Танкова. Спасителни археологически разкопки на обект „Леонардо да Винчи“ № 17, гр. Пловдив, през 2006 г., АОР през 2007 година, София, 383–385.

Танкова 2008 = Ж. Танкова. Археологически проучвания на обект „Музея“ в гр. Пловдив, АОР през 2007 година, София, 2008, 395–397.

Танкова 2008а = Ж. Танкова. Сектор от античната крепостна стена на Филипопол, АОР през 2007 година, София, 2008, 394–395.

Танкова 2009 = Ж. Танкова. Археологически разкопки на обект „Музея“, гр. Пловдив, АОР през 2008 година, София, 2009, 387–391.

Танкова 2010 = Ж. Танкова. Археологически разкопки на обект „Музея“, гр. Пловдив, АОР през 2009 година, София, 2010, 388–390.

Танкова 2011 = Ж. Танкова. Археологически обект „Музея“, гр. Пловдив, АОР през 2010 година, София, 2011, 338–339.

Танкова 2011a = Ж. Танкова. Археологически обект на ул. „Гладстон“ № 43–45, гр. Пловдив, АОР през 2010 година, София, 2011, 340–341.

Танкова 2011b = Ж. Танкова. Археологически обект на ул. „Д. Дебелянов“ № 9, УПИ XI–564, кв. 341, гр. Пловдив, АОР през 2010 година, София, 2011, 337–338.

Танкова 2011c = Ж. Танкова. Археологически обект на ул. „Н. Геров“, гр. Пловдив, АОР през 2010 година, София, 2011, 339–340.

Танкова 2012 = Ж. Танкова. Антична крепостна стена на Филипопол, Пловдив, АОР през 2011 година, София, 2012, 338–339.

Танкова, Гърбов 2012 = Ж. Танкова, Др. Гърбов. Спасителни археологически проучвания на античен град Филипопол, гр. Пловдив; УПИ XI – 398; кв. 464; ул. Родопи № 10, АОР през 2011 година, София, 2012, 339–341.

Танкова, Топалилов 2006 = Ж. Танкова, И. Топалилов. Спасителни разкопки на ул. „Ал. Пушкин“ № 4 в Пловдив, АОР през 2005 година, София, 2006, 260–262.

Тачева 1983 = М. Тачева. Проблеми на тракийската политическа история (II в. пр. н. е.- 45 г. от н. е.), ГСУ ИФ, 1983, 76, 51–68.

Тачева 1997 = М. Тачева. История на българските земи в древността през елинистическата и римската епоха, София, 1997.

Тачева 2000 = М. Тачева. Власт и социум в Римска Тракия, София. 2000.

Тачева 2004 = М. Тачева. За провинциалното събрание (κοινόν τῶν Θρακῶν) във Филипопол по времето на Флавиите, ГАМП, IX, 2, 2004, 122–127.

Тодоров 2005 = И. Тодоров. Тракия- римска провинция- в: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи, кн. 1. Текстовете на историята, история на текстовете. Материали на Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д. и. н. Казимир Попконстантинов, В. Търново, 29–31 октомври 2003, София, 2005, 93–99.

Топалилов 2000 – 2005 = И. Топалилов. И. Топалилов. Οὐλπία Τοπιρος. Един пример за значението на императорския nomen gentilicium в титлите на перегриналните градове в Тракия, Старини 2000–2005, 47–51.

Топалилов 2001 = И. Топалилов. Приноси към историята на Филипопол през I- началото на II в., ГАМП, X, 2001, 67–85.

Топалилов 2004 = И. Топалилов. Развитие на форумите и агорите през римската епоха. Общи положения и особености – в: Археология на българските земи, т. 1 (ред. Р. Иванов), София, 2004, 257–277

Топалилов 2004a= И. Топалилов. Спасителни археологически проучвания на обект „Рилски метох № 3“ в Пловдив, АОР през 2003 година, София, 2004, 137.

Топалилов 2004b = И. Топалилов. Спасителни археологически проучвания на обект „ ул. Стръмна“ № 4 в Пловдив, АОР през 2003 година, София, 2004, 137–138.

Топалилов 2005 = И. Топалилов. Върху един аспект от политиката на Веспасиан в Тракия-в: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov, SAUS, Suppl. 4, София, 2005, 685–692

Топалилов 2005a = И. Топалилов. Спасителни разкопки на обект „Княз Александър“ № 13- Хеброс банк, сграда № 4 в Пловдив, АОР през 2004 година, София, 2005, 221–222.

Топалилов 2006 = И. Топалилов. По въпроса за образуването на κοινόν τῶν Θρακῶν.- в: ПУ „Паисий Хилендарски". Научни трудове, т. 1, кн. 1, История, 2006, 53–60.

Топалилов 2007 = И. Топалилов. 'Още веднъж за Tiberius Claudius Sacerdos Iulianus, procurator provinciae Thraciae', ИСИМ II, 256 – 260.

Топалилов 2007a = И. Топалилов. Археологически проучвания на ул. Макгахан № 1 в гр. Пловдив, АОР през 2006 година, София, 2007, 387–390.

Топалилов 2007b = И. Топалилов. Към въпроса за имената на Пловдив (IV в. пр. н. е.- I. в. от н. е.), Критика и хуманизъм, 24, 105–114.

Топалилов 2007c = И. Топалилов. Имената на някои от градовете в Тракия и преторианските надписи от Рим – Известия на Историческия музей – гр. Кюстендил, том XIII, Кюстендил, 2007, 207 – 218.

Топалилов 2008 = И. Топалилов. Проблеми на урбанистичното развитие на Филипопол през I – началото на IV в.' – Римски и ранновизантийски селища в България, т. 3 (под ред. на Р. Иванов), С., 162 – 203.

Топалилов 2008a = И. Топалилов. Гробните съоръжения в некрополите на римския и късноантичния Филипопол – В: Phosphorion. Studia in honorem M. Čičikova (съст. Д. Гергова), София, 2008, 556 – 673.

Топалилов 2009 = И. Топалилов. Спасителни разкопки в Пловдив през 2003–2004 г., ГРАМП XI, 2009, 237–291.

Топалилов 2011 = И. Топалилов. Върху една група преторианци от Филипопол-в: Историкии 4. Научни изследвания в чест на проф. дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина, Шумен, 257–268.

Топалилов (под печат) = И. Топалилов. Източната порта на Филипопол (под печат).

Топалилов, Станев 2008 = Спасителни археологически проучвания на ул. „Турист" № 2 в Пловдив, АОР през 2007 година, София, 2008, 401–404.

Топалилов, Станев 2009 = И. Топалилов, К. Станев. Спасителни разкопки на ул. „ Т. Каблешков" № 14, АОР през 2008 година, София, 2009, 391–394.

Топалилов, Станев 2010 = И. Топалилов, К. Станев. Спасителни археологически проучвания на обект „УПИ XXIX – 722, ул. Душо Хаджидеков № 2 и УПИ XXVIII- 723, ул. Митрополит Панарет№ 27" от кв. 392 по плана на СГЧ – гр. Пловдив, АОР през 2009 година, София, 2010, 386–388.

Топалилов, Станев (под печат) = И. Топалилов, К. Станев.Ранносредновековна керамика от Пловдив.

Филов 1915 = Б. Филов. Император Траяни днешните български земи. – ИБАД, 1915.

Филов 1923 = Б. Филов. Шлемът-маска в музея при Пловдивската народна библиотека, ГНБП, 1923, 139–150.

Цончев 1938 = Д. Цончев. Приноси към старата история на Пловдив, С., 1938

Цончев 1940 = Д. Цончев. Новооткрита римска баня в Пловдив, ГПНБМ за 1937–1939 г., 1940, 130–160.

Цончев 1946 = Д. Цончев. Новооткрити старини от Пловдивско, ИАИ 15, 1946, 209–219.

Цончев 1950 = Д. Цончев. Римска баня в източната част на Пловдив, ГАМП II, 1950, 137–149.

Цончев 1960 = Д. Цончев. Трако-римски некропол в югоизточния край на Филипопол, ГНАМП IV, 1960, 121–147.

Цончев, Ботушарова 1948 = Д. Цончев, Л. Ботушарова. Новооткрити старити, ГНАМП I, 1948, 182–202.

Църов 2002 = Ив. Църов. Ив. Църов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм-70 години по-късно- In: (Slokoska,L. eds.), The Roman and Late Roman city, Sofia, 2002, 35–44.

Чернева-Тилкиян 2002 = С. Чернева-Тилкиян. Реплики на атически лампи от III-IV в., открити във Филипопол- In: (Slokoska,L. eds.), The Roman and Late Roman city, Sofia, 2002, 429–432.

Чилингиров 2006 = А. Чилингиров. 2006. По някои въпроси от историята на ранното християнство по нашите земи. Филипи и Филипопол- в: Византия-Балканите-Европа. Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова-Заимова, Studia balcanica 25, С., 74–87.

Шаранков 2002 = Н. Шаранков. Паметник на култа към Антиной от Филипопол, ГДСИИ-НБУ, I, 2002, 164–168.

Шаранков 2002а = Н. Шаранков. Лукиан и феноменът лъжефилософия, Критика и хуманизъм, кн. 13, 1/ 2002, 233–244.

Шаранков 2004 = Н. Шаранков. Бележки и допълнения към няколко надписа от Филипопол. – ГАМП IX/2, 2004, 146–159.

Шаранков 2004а = Н. Шаранков. Свещената Герусия във Филипопол – в: Академични четения в чест на 110 години от рождението на професор Янко Тодоров, ГДСИИ – НБУ, 198 – 208.

Шаранков 2006 = Н. Шаранков. Пет филипополски надписа в чест на император Максимин Тракиец и сина му цезар Максим (235–238), ИАИ 39, 2006, 231–242.

Шаранков, Чернева-Тилкиян 2004 = Н. Шаранков, Сл. Чернева-Тилкиян. Животът на античния Филипопол, отразен в диалога на Лукиан „Роби-бегълци“, ГАМП, IX, 2, 2004, 75–99.

Юрукова 1987 = Й. Юрукова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия (II-III в.). Хадрианопол, София, 1987.

Юрукова 1992 = Й. Юрукова. Монетите на тракийските племена и владетели, т. 1, София, 1992.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

АОР – Археологически открития и разкопки;
ГАМП – Годишник на Археологическия музей – гр. Пловдив;
ГМПО – Годишник на музеите в Пловдивски окръг;
ГНАМП – Годишник н а Народния археологически музей в Пловдив;
ГНБП – Годишник на Народната библиотека в Пловдив;
ГПНБМ – Годишник на Народната библиотека и музей в Пловдив;
ГРАМП – Годишник на Регионалния археологически музей – Пловдив;
ГСУ ИФ- Годишник на Софийския универститет, Исторически факултет;
ГСУ ФКНФ – Годишник на Софийския универститет. Факултет по Класически и Нови филологии;
ИАИ – Известия на Археоложическия Институт;
ИБАИ – Известия на Българското археологическо дружество;
Известия на НИМ – Известия на Националния исторически музей;
ИМЮБ – Известия на музеите в Южна България;
ИМЮИБ – Известия на музеите в Югоизточна България;
ИСИМ – Известия на Старозагорския исторически музей;
МПК – Музеи и паметници на културата;
РП – Разкопки и проучвания;
СбНУ – Сборник Народни умотворения.

AE – L'Année Epigraphique, Paris 1888.
EE IX – Ephemeris Epigraphica: Corporis inscriptionum latinarum supplementum, IX, 1913.
IGBulg I² – Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, ed. Georgi Mihailov. 5 vols. Sofia 1958-1970, 1997. Vol. 1, 2nd edn. Inscriptiones orae Ponti Euxini ,1970.
IGBulg. III, 1 – Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, ed. Georgi Mihailov. 5 vols. Sofia 1958-1970, 1997. Vol. 3,1. Inscriptiones inter Haemum et Rhodopem repertae. Fasciculus prior: Territorium Philippopolis, 1961.
IGBulg. V – Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, ed. Georgi Mihailov. 5 vols. Sofia 1958-1970, 1997. Vol. 5. Inscriptiones novae, addenda et corrigenda, 1997.
MAAR = Memoirs of American academy in Rome.
SHA – Scriptores Historiae Augustae.

DAS RÖMISCHE PHILIPPOPOLIS. P. 1. TOPOGRAFIE, STÄDTEBAU UND ARCHITEKTUR

Kapitel 1. Probleme der historischen Entwicklung von Philippopolis vom I. bis Anfang des IV. Jahrhunderts

Die wesentlichen Ereignisse in der Geschichte der Stadt sind sowohl von den zahlreichen bis heute erhaltenen Inschriften, als auch durch die häufigen Erwähnungen der Stadt in schriflitchen Quellen verschiedener Natur, einige wovon im Philippopolis slbst (siehe z.B. „Entlaufenen → Sklaven" von Lukian), gut beleuchtet. Von nicht geringerer Bedeutung sind auch die Münzemissionen der örtlichen Münzprägung. In diesem Sinne reiht sich Philippopolis an diese Städte der Provinz Thrakien aneinander, deren Geschichte am besten bekannt und erforscht ist, soweit dies für die Städte dieser Epoche möglich ist.

Ende des 1. Jahrhunderts v. Chr. und genauer – im Jahre 11 v. Chr. (13?) brach ein vom Dionysos Prister Vologaeses angeführter Aufstand aus. Die Ermordung des odrysisch-asteischen Königs Rhescuporis des III. und die Flucht von Rhoemetalces dem I., dem Bruder des odrysischen Kotis und Vormund seiner Söhne, in den römischen Besitz – den Thrakischen Chersones –, erlaubten den Römern aktiver als bis zu diesem Zeitpunkt in die innerthrakischen Angelegenheiten einzugreifen. Nach Thrakien wurde der Statthalter Pamphyliens – Lucius Piso – gesandt, der die Bessen zerschlagen und die „bestehende Ordnung" wiederhergestellt hat. So schuffen die Römer sich ein eigenes Kundenkönigreich, das so genannte Thrakische Reich, an die Spitze welches sich der sapierische König Rhoemetalces der I. stellte. Nach seinem Tod teilte Augustus sein Königreich auf, es began allerdings ein interner Konflikt, der mit der Herrschaft Rhoemetalces des II. endetet. Während seiner Herrschaft erhoben sich Dier, Koilaleten und Odrysen im Jahre 21 und 26 zum Aufstand, wobei sie bei dem ersten den König und den römischen Prätor in Philippopolis belagerten. Zur Zerschlagung der Thraken verhalf die Armee der Provinz Mösien, Rhoemetalces bekam jedoch ab diesem Zeitpunkt den Titel βασιλεως, und Philippopolis wurde zum Zentrum des Königreiches. Die Quellen verbinden den damaligen Bau einer Stadt in Thrakien – Τιβερίας, auf dem Namen des Imperators, höchstwahrscheinlich Philippopolos.

Im Jahre 45/46 began Philippopolis zum Römischen Reich zu zählen, wobei als seine Blütezeit die Herrschaft der Flavier angenommen werden kann. Damals wurde die Provinzversammlung der Thraken gegründet (), deren Zentrum – Philippopolis – für Metropole erklärt wurde. Die Stadt wurde mittlerweile Trimontium genannt und began im Jahr 88 eigene Münzen zu prägen, allerdings unter der Kontrolle des Statthalters der Provinz. Diese Emissionen waren wahrscheinlich für die römischen Soldaten, die sich entlang des Donaulimes befanden, bestimmt. Philippopolis kam in die Kategorie der *civitas stipendiarae*.

Unter Trajan wurde eine Reform durchgeführt, durch welche die Macht den örtlichen Gemeinden die Selbstverwaltung innerhalb der Provinz aufgebürdet hat. Dies ist die so genannte „Trajanische Urbanisierung". Es wurde eine Vielzahl neuer Städte gegründet, alte Siedlungen wurden wie Städte errichtet, das Land der Provinz wurde unter ihnen aufgeteilt, allmählich wurde die Institution der Strategen abgeschafft.

Die Herrschaft Hadrians hinterließ ebenfalls ihren Abdruck in Philippopolis, als auch übrigens in ganz Thrakien. Die Stadt wurde 135–136 vom Imperator – unterwegs von Macedonien nach Niedermösien – besichtigt. Während des Besuches von Hadrian wurden zu Ehren von Antinoos spezielle Spiele durchgeführt, welche auch die örtliche Münzprägung gekennzeichnet haben. Wahrscheinlich wurde eben diesem Imperator einen Triumphbogen am so genannten Östlichen Tor – im Allgemeinen in der Literatur dem II. Jahrhundert zugeordnet – gewidmet.

Während der Markomannenkriege von Mark Aurel gerieten Philippopolis und auch die übrigen Städte in der Provinz Thrakien ungeschützt in Zerstöungsgefahr. Aus diesem Grund wurden sie mit Burgmauern befestigt, wobei diese von Philippopolis 172 mit Mitteln aus der Kasse des Imperators errichtet wurden (IGBulg. III, 1, № 878). Sieht aber so aus, als wurde die Stadt von der Pestseuche betroffen, worauf wir anhand einiger Beerdigungen in der Östlichen Nekrople, des Baus eines Asklepiostempels, einiger Münzemissionen u.a. schließen können.

Von besonderer Bedeutung für die Entwicklung der Stadt ist die Herrschaft des Imperators Commodus, welche bis jetzt in der Literatur unterschätzt wird. Während seiner Zeit wurde das Gebäude „*Aedes Thensauroru[m]*" errichtet, was als eine Niderlassung des zentralen Fiskalsystems des Imperiums ausgelegt werden kann. Es ist auch die wesentliche Entwicklung des kaiserlichen Kultus zu verzeichnen, was auch als Folge eines umfangreicheren Programms zur Ansiedlung von Veteranen in der Stadt – infolge des wahrscheinlichen demografischen Knicks in der Zeit von Mark Aurel – angesehen werden kann.

Außer dem Imperator, schien auch die Stadtverwaltung Schritte zur Beseitigung der Folgen des Knickes unternommen zu haben, indem die Bürgerschaft von Philippopolis nicht nur angesehenen und bekannten Ausländern, sondern auch gewöhnlichen Handwerkern gewährt wurde.

Es wurden spezielle Spiele – zu Ehren des Imperators – organisiert, die Imperatorin Crispina wurde als Stadtgöttin verehrt, was für Philippopolis nicht charakteristisch war. In seiner ganzen Geschichte wurde noch eine andere Imperatorin auf diese Weise verehrt – Julia Domna. Das Stattfinden der Spiele und die in der Zeit von Commodus in der Stadt eingetretenen Veränderungen lassen die Schlussfolgerung zu, dass der Imperator eventuell die Stadt Philippopolis besuchte, infolge wessen die Änderungen vorgenommen wurden.

Die Bedeutung der Herrschaft von Commodus für Philippopolis war so groß, dass die Stadt den Beschluss des Senats nicht befolgt und seinen Namen *damnatio memoriae* nicht unterzogen hat. Sein Name ist auf einigen der Fundamente für Statuen erhalten geblieben, wobei eine davon sogar später in ein Gebäude auf der Agora eingebaut wurde.

Es wird angenommen, dass Philippopolis die größte Blütezeit seiner Geschichte während der Epoche der Severer erlebt hat. Es wurden auch spezielle Spiele zu Ehren von dem sich für Alexander Caracalla haltenden Imperator organisiert. Die Spiele wurden übrigens sowohl von der städtischen Gemeinde, als auch von dem Koinon der Thraken in Philippopolis organisiert.

Bei den Besuchen von Elagabal im Jahr 221 wurde der Stadt zum ersten Mal eine Neokorie verliehen, die Ehrung des Imperators wurde im Tempel des Hauptgottes von Philippopolis – Apollon Kendrisos – untergebracht. Die Zeremonie selbst wurde von dem Veranstalten von Spielen zu Ehren von Elagabal begleitet.

Eine zweite Neokorie bekam die Stadt bei Severus Alexander (22–235). Die Bedeutung von Philippopolis sieht bis Mitte des III. Jahrhunderts so gewachsen aus, dass – als die Stadt 251 von den Goten belagert wurde – der Statthalter der Provinz Thrakien ebenfalls unter den Belagerten war.

Während dieser Belagerung, die mit dem Verrat des Statthalters der Provinz – Lucius Priscus – endete, kamen die Stadt und ihre Bevölkerung spürbar zu Schaden. Philippopolis wurde eingenommen und zerstört (Iord. Get. XVIII, 101–103; Dexipp. fr. 20; Zossimi I, 23; Amm. Marc.

XXXI, 5, 15). Laut schriftlichen Quellen – wenn auch übertrieben – wurden mehr als 100.000 Stadtbewohner als Sklaven in Gefangenschaft geführt (Amm. Marc. XXXI, 5, 17).

Nach dem Rückzug der Goten began auch der Wiederaufbau der Stadt, für ihre Burgmauern wurden eigens Kleodam und Athenaios zu Gallienus geschickt.

Die Zerschlahung der Goten durch Claudius den II. bei Naissos brachte im Ergebnis das Zurückhalten der Goten für das nächste Jahrhundert und die Möglichkeit zum Konsolidieren des Limes, der während der Herrschaft von Aurelian wieder entlang der Donau verlief. Dies führte zur Durchführung einer Verwaltungsreform, die unter Diokletian-Konstantin mit der Bildung einer Präfektur *per Orientem* und *dioceses Thraciae* und der Aufspaltung der alten Provinzen in flächenmäßig kleinere fortgesetzt wurde. Philippopolis wurde für die Provinzhauptstadt einer davon – nämlich von Thrakien – ausgewählt.

Kapitel 2. Topografie und Städtebau des römischen Philippopolis

2.1. Probleme der Kontinuität zwischen dem späthellenistischen und dem römischen Philippopolis

Das mit der Kontinuität verbundene Problem, d.h. die Ortskontinuität zwischen dem späthellenistischen unn dem römischen Philippopolis, ist Objekt lebhafter Diskussion in der Literatur, besonders in letzter Zeit.

Entgegen der sich durchgesetzten Auffassung, dass die hellenistische Stadt sich auf den drei Hügeln entwickelte und sich erst mit der Ankunft der Römer in der Ebene ausbreitete, wird in der Literatur in letzter Zeit die Existenz einer Stadt angenommen, die sich noch vor der Bildung der Provinz Thrakien entwickelt hatte. Die Argumente für diese These beruhen auf den Ergebnissen der archäologischen Ausgrabungen, die auf östlich und südlich von den drei Hügeln befindlichen Terrains vorgenommen worden sind. Bestimmte Konkretisierungen in Bezug auf die verwendete Terminologie wurden vor der Analyse der Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen gemacht. Diese Konkretisierungen werden sowohl mit der Bedeutung von „Stadt“ (civitas/πόλις), als auch damit in Zusammenhang gebracht wann der römische Zeitraum in Philippopolis angefangen und der späthellenistische geendet hat?

Für gewöhnlich wird als Grenze das Datum gegen Mitte des I. Jahrhunderts angenommen, als das Thrakische Reich in eine römische Provinz verwandelt wurde, das ist jedoch eine These, die meiner Meinung nach die Veränderungen, die in Thrakien eingetreten sind, nicht genau wiederspiegelt. Für mich erscheint es logischer, dass das Ende der hellenistischen Epoche und der Anfang der römischen Epoche der Zeit der Herrschaft von Rhoemetalces des II. zugeordnet wird, als die Stadt Tiberias (Τιβερίας) errichtet wurde, die gerade mit Philippopolis gleichgesetzt wird, und als das grundlegende Schema des Städtebaus, das in der sich bereits innerhalb des Römischen Reiches befindliche Stadt entwickeln wird, ausgelegt wurde. Damals lagen auch schon die zu diesem Zweck erfoderlichen Bedingungen vor. Im entgegengesetzten Fall müssen wir die Schlacht bei Actium, die in diesen Fällen üblicherweise genannt wird, als Ende der hellenistischen Epoche akzeptieren.

Nach dieser Präzisierung werden diese Objekte in Plovdiv betrachtet, in welchen Reste dieser Zeit gefunden wurden, d.h. die Zeit des thrakischen Herrschers Rhoemetalces des II., der während der Herrschaft Augustus und besonders Tiberius geherrscht hat.

Materialien und archäologische Strukturen aus dieser Zeit wurden auf der Agora und auf einigen Objekten, die sich östlich und südöstlich der drei Hügel befanden, gefunden. Es hinterlässt den Eindruck, dass bei der Agora und den Objekten, die sich östlich der drei Hügel be-

fanden, eine gebrannte Schicht mit Münzen des Rhoemetalces des I. und Augustus festgestellt wurde, was meiner Auffassung nach auf ihre Zerstörung während des Aufstandes von Diern, Koilaleren und Odrysen im Jahre 21 hinweist, als der thrakische König Rhoemetalces der II. in Phlippopolis belagert wurde. Dies zeigt, dass das Jahr 21 terminus ante quem der in der Ebene existierende Stadt ist.

Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen zeigen, dass die Theorie über die Existenz einer Stadt in der Ebene während der späthellenistischen Spoche nicht aufrechterhalten werden kann. Tatsächlich sind Überreste von Gebäuden, die dieser Zeit zugeordnet werden können, gefunden worden, doch diese lassen die sichere Annahme der Existenz eines Stadtzentrums – mit nach dem orthogonalen Straßennetzsystem bebauter Fläche – nicht zu. Die Analyse der vorhandenen Daten zeigt eine seltene und nicht planmäßige Bebauung des Terrains in der Ebene, wobei die archäologischen Ausgrabungen nicht auf das Vorhandensein all jener für den Städtebau während der späthellinistischen Epoche charakteristischen Bestandteile, wie zum Beispiel klar abgegrenztes Straßennetz, öffentliche Gebäude, Wohngebäude mit reich verziertem Interieur, unbestreitbare materielle Zeugnisse für die Entwicklung intensiven Stadtlebens u.a., hinweisen. Sie zeigen, dass es zu dieser Zeit in dieser Gegend Leben gab, aber von städtischer Urbanisierung kann keine Rede sein.

Die archäologischen Ausgrabungen in Plovdiv, die der zweiten Hälfte/dem Ende des I. Jahrhunderts v. Chr. – dem ersten Viertel des I. Jahrhunderts zugeordnet werden, lassen nicht zu, dass wir die These über die Existenz einer Stadt in der Ebene während dieser Zeit akzeptieren. Übrigens stellen die schriftlichen Quellen selber, die die Ereignisse dieser Zeit beschreiben, wie zum Beispiel Plinius der Ältere, Philippopolis als *oppidum* dar.

Es ist möglich, dass einige der aus dieser Zeit erforschten Büger, nicht so sehr mit dem späthellenistischen Philippopolis, sondern eher mit der Stadt Tiberius in Verbindung gebracht werden.

Es scheint jedoch als wären die Vorhaben von Rhoemetalces dem II. nicht verwirklicht worden. Die kurze Herrschaft des thrakischen Königs, die wirtschaftliche und politische Krise, in die das Thrakische Reich nach seinem Tod geriet, ließen die Verwirklichung seiner Absichten nicht zu. Der Mangel an Stabilität erlaubte die Verwirklichung solcher maßstäblicher Projekte, wie dies zum Beispiel innerhalb des Römischen Reiches mit dem Bau von Städten in den Provinzen Thrakien und Untermösien während der Herrschaft von Trajan-Hadrian erfolgen wird, nicht zu.

2.2. Probleme der topografischen Entwicklung des römischen Philippopolis

Der Grundgedanke dieses Kapitels ist die topografische Entwicklung des römischen Philippopolis anhand der bis 2012 erforschren archäologischen Objekte zu verfolgen. Die Information über jedes einzelne der Objekte ist formalisiert, sie schließt eine laufende Nummer ein, mit welcher das Objekt auf der Karte angezeigt werden wird, einen Namen, der die Identifikation der freigelegten Reste, Standort mit möglichst ausführlichster Information (soweit dies möglich ist), Jahr der Untersuchung, Typ der archäologischen Untersuchung und den Leiter der archäologischen Ausgrabungen, kurze Beschreibung der Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen einschließt, wobei man auf die wesentlichen Charakteristika während der einzelnen Bauperioden, die Änderungen in der Planung u.a., Bautechnik u.a., Datierung, wo die grundsätzlichen Probleme – verbunden mit der Datierung der einzelnen Bauperioden – erörtert werden und zum Schluss die wichtigsten Publikationen über das Objekt genannt werden, einen Akzent setzen wird. Dort, wo ich dies als für die Zwecke der vorliegenden Monografie erforderlich betrachtet habe, sind die einzelnen Perioden, Datierungen usw. kommentiert worden.

Aufgrund der Tatsache, dass ein Teil der wesentlichen öffentlichen Architekturkomplexe der römischen Stadt, wie zum Beispiel die Agora, die Thermen, das Stadion, das Theater, die Wasserversorgung u.a., Objekt spezieller Analyse im nächsten Kapitel sein werden, sind sie in diesem Kapitel im Allgemeinen vorgestellt worden, und werden ausführlicher mit allen Diskussionsmomenten im nachfolgenden Kapitel erörtert.

Die einzelnen archäologischen Objekte sind auf einer Karte der römischen Stadt mit ihren Nummern dargstellt, wobei zu betonen ist, dass nicht für alle Objekte ihr topografischer Standort bestimmt werden kann.

In diesem Kapitel sind die Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen von 116 archäologischen Objekten dargestellt worden. Diese enthüllen die Spezifiken der Entwicklung der römischen Stadt in fast jedem Aspekt des vorliegenden Themas. So sind die Ergebnisse der Ausgrabungen der wesentlichen öffentlichen Gebäude und Komplexe, Wohnkomplexe, Straßennetz, Festungen, Nekropolen und anderen archäologischen Strukturen betrachtet worden.

Kapitel 3. Öffentliche Gebäude. Wesentliche öffentliche Architekturkomplexe. Grundlegende Charakteristika

3.1. Zentraler Platzkomplex (agora)

Der zentrale Platzkomplex in Philippopolis wurde in den letzten vierzig Jahren untersucht, doch trotzdem steht die Feststellung seiner Charakteristika während seiner einzelnen Bauperioden zur Dsikussion und in einigen der Fälle besteht kein Konsens. Diese und auch andere Probleme sind im Verlauf der Ausführung der einzelnen Zeiträume, grundsätzlichen Charakteristika, Datierung erörtert worden.

Der Koplex hat eine ausgeprägte rechteckige Form, orientiert in Richtung Nord-Süd mit ungefähren Ausmaßen 190/136 m, was eine Gesamtfläche von etwa 25 dka ausmacht, was ihn zum größten Platzkomplex in Thrakien macht. Die Fläche kommt der Fläche von acht Insulae gleich, wobei der Komplex von allen Seiten mit Straßen tangiert wurde. In dieser seiner Fläche entwickelt sich der Komplex bereits vom Anfang selbst bis zum Ende, wobei die Veränderungen, die eintreten werden, in diesem Umfang erfolgen.

Von der *ersten Bauperiode* sind bis jetzt drei der wesentlichen Bestandteile des Komplexes – offener Raum (Platz)(area), Portiken, die die Area auf der östlichen, südlichen und wahrscheinlich westlichen Seite umgeben und die kettenförmig hinter ihnen angeordneten Räume, interpretiert als Geschäfte – erforscht worden. Die Area hatte rechteckige Form, aber zum Quadrat (120/106,60 m) neigend, orientiert in Richtung Nord-Süd. Der Säulengang der Portiken, die die Area von allen Seiten umgeben, wurde auf einem Stylobat aufgebaut. Die in einer Höhe von bis zu 1 Meter offen gelegten Ruinen erlauben es festzustellen, dass die Säulen der Portikus hölzern und gemauert errichtet wurden, und die Dachkontruktion bestand aus hölzernem Gebälk und Dachziegeln. Die Breite der Portikus reichte bis 6,20 m. Hinter der Portikus befanden sich die Geschäfte. Da die östliche Seite der Agora vollständig untersucht worden ist, steht fest, dass sie aus insgesamt 43 Geschäften mit fast quadratischer Form und Ausmaßen 5,56/5,92 m besteht.

Der Zugang zur Area erfolgte mittels einiger Eingänge, bei welchen die vorhandenen Geschäfte als Eingänge-Vestibülen gestaltet wurden. Die gänzlich erforschte östliche Seite liefert eine zufriedenstellende Vorstellung davon. Hier haben die Vestibüle kleinere Ausmaße als die der übrigen Geschäfte (5,92/4,80 m) und befinden sich in den beiden letzten Räume und im zentralen Raum. Es wird vermutet, dass drei Eingänge sich gespiegelt angeordnet auch auf der hinteren, noch nicht untersuchten Seite des Komplexes lokalisieren lassen, während die seitlichen Ein-

gänge an der südlichen Seite fehlen; hier ist ausschließlich das Äquivalent des Haupteinganges – gestaltet auf die Art und Weise, auf die der Haupteingang auf der östlichen Seite des Komplexes gestaltet war – untersucht worden.

Gegenwärtig fehlt vollständige Veröffentlichung der Ergebnisse der Ausgrabungen der nördlichen Seite des Komplexes.

Ich nehme an, dass der Brand im Jahre 21, als der Komplex zerstört wurde, *terminus ante quem* der ersten Bauperiode ist, während sein Beginn mit der Zeit des Rhoemetalces des I. in Verbindung gebracht wird, bei dem die strategische Lage der Stadt sie in einen wichtigen Ort bei den Versammlungen und der Bewegung der Armeen von Rhoemetalces dem I. zur Unterstützung der Römer verwandelte.

Bei dem Bau der neuen Agora – *zweite Bauperiode* – wurde die Disposition des Komplexes beibehalten, wobei das Niveau angehoben wurde. Die Fläche der Area wurde bei dem neuen Bau reduziert, aber man behielt sowohl ihre rechteckige Form – orientiert in Richtung Nord-Süd-, als auch die Differenz zwischen der Länge und der Breite im Verhältnis zur vorangegangenen Periode bei. Die Ausmaße der neuen Area betrugen 113,40/99,60 m. Die Reduzierung der Fläche der Area erfolgte auf Kosten der Erhöhung der Breite der Portiken, die sie von ellen Seiten umgaben. Die Breite der neuen Portikus reicht bis 11,30 m. Zu diesem Zweck wurde ein neuer Stylobat – solider und massiver im Vergleich zum vorherigen – errichtet. Es kamen die monumentalen Haupteingänge des Koplexes mit der Errichtung von Propyläen (3,55 / 11,80 m) – drei Stufen hoch und verziert mit vier Säulen und einem dreieckigen Fronton – zum Vorschein. Der Eingang selber weist eine Breite von 4,92 m auf.

Einer der wesentlichen Momente während dieser Zeit ist das Erscheinen des nördlichen Unterkomplexes der Agora, wo sich die Verwaltungsgebäude von Philippopolis befanden. Hier legen die Ausgrabungen die Errichtung zweier Hauptgebäude – entsprechend in der nordöstlichen Ecke des Komplexes und westlich davon – offen. Das erste Gebäude ist *der Buleuterion* (*bouleuterion*) von Philippopolis, während westlich von ihm sich das Stadtachiv (*tabularium*) mit dem charakteristischen umgehenden Podium mit Nischen in den Wänden befand.

Während dieser Periode ist jedoch das Vorhandensein *zweier Phasen* unbestritten. Während der *ersten Phase* wurde der zentrale Platzkomplex mit den beiden charakteristischen Unterkomplexen – dem nördlichen, wo sich die Verwaltungsgebäude befanden, und dem südlichen, der aus der Area, den Portiken und den Geschäften bestand – errichtet. Während dieser Phase war die architektonische Verzierung der Agora durch den Säulengang der Portiken in römisch-odrysischem Stil gehalten. Charakteristisch für diese Phase ist die Verwendung des Sandsteines.

Während der *zweiten Phase* tritt in die architektonische Dekoration des Komplexes der Marmor ein. Aus Marmor sind die neuen Anlagen, die auf der Area errichtet wurden. Unter ihnen tritt die Nr. 5 hervor, orientiert in Richtung Ost-West, mit einer Länge von 13,20 m und einer Breite von mehr als 6 m. Dies ist wahrscheinlich ein Tempel zur Ehrung des Imperators, angesichts des Vorhandenseins der Statue des Imperators auf dem Platz.

Während dieser zweiten Phase werden Änderungen auch im nördlichen Unterkomplex der Agora offen gelegt. Hier sind die Gebäude bereits nach römisch-korinthischer Ordnung verziert, wie für das Gebäude des Buleuterions bekannt. Auch zu dieser Zeit wurde ebenfalls das Gebäude des Archivs (Tabularium) errichtet, wobei ein kleiner Peristylplatz aus Marmor entstanden ist, um welchen herum die Gebäude selbst standen. So schloß der Buleuterion den Platz auf der östlichen Seite, und das Tabularium – auf der südlichen ab. Unter der Herrschaft von Commodus (180–192) wurde mit der Errichtung des Aedes Thensauroru(m) eine teilweise Rekonstruierung vorgenommen.

Mitte des III. Jahrhunderts bis in die 70-er Jahre des III. Jahrhunderts hinein ist der Komplex zu Schaden gekommen und wurde später wiederhergestellt. Damit beginnt seine *dritte Bauperiode.* Die Hauptgebäude und ihre Dispositionen bleiben erhalten.

Die Periode selbst dauert meiner Meinung nach bis zur ersten Hälfe des IV. Jahrhunderts, als der Platz zum letzten Mal rekonstruiert wurde, d. h. dies ist die vierte Bauperiode, die ich geneigt bin der Zeit der Alleinherrschaft des Imperators Konstantin des I. (der Große) (323–337) zuzuordnen, die bis Mitte des V. Jahrhunderts reicht, als wegen der Christianisierung der Stadt und auch anderer Veränderungen in der Organisation von Philippopolis, der Platz aufgegeben wurde und er seine Bedeutung für die Stadt verlor.

3.2. Stadion

Das Stadion (στάδιον) ist einer der massivsten Architekturkomplexe von Philippopolis, die lange nach dem Ende der antiken Stadt erhalten geblieben sind. Die Ausgrabungen zeigen, dass die Länge der Rennbahn genau 230 m beträgt, wobei sie bis zum Sphendon 195 m lang ist, währen die Breite nicht mehr als 55–60 m aufweist. Auf diese Weise nähert sich das Stadion in Philippopolis mit seinen Ausmaßen den Stadien in Olympia und Priene.

Bei der Errichtung des Stadions wurde die Landschaft des Terrains maximal genutzt. Es befindet sich zwischen Taksim Tepe – d.h. dem westlichen der drei Hügel – und dem Sachat Tepe, orientiert in Richtung Nord-Süd. Dort, wo es möglich war, wie zum Beispiel an den östlichen Hängen des Sachat Tepe, wurde der Felsmassiv nach Einebnen und Terrassieren genutzt. In den übrigen Fällen wurden künstliche Konstruktionen aufgebau, die die *caveae* untersützen sollten. Das Stadion selber hatte die charakteristische Form eines langgezogenen Rechtecks, das auf der nördlichen Seite mit einem Bogen (σφενδόνη) endete. Auf beiden Seiten der Rennbahn, d. h. auf der östlichen und auf der westlichen, waren *caveae*, d. h. die Sektionen mit den Marmorsitzen für die Zuschauer – aufgeteilt in Sektoren durch Treppen (*klimakes*) – angeordnet, welche bis an die Rennbahn selbst reichen. Die offen gelegten Sitze des Sphendons erlauben es die Zahl der caveae festzulegen, die vierzehn waren. Für den Moment bleibt unklar wieviele genau diese Sektoren waren.

Die erste Reihe der Zuschauerplätze ist von der Rennbahn mittels eines Podiums – verkleidet mit Marmororthostaten mit einer Höhe von bis zu 1,80 m, befestigt mittels Metallklammern – getrennt. Vor ihnen wurde auf der Rennbahn im Fels ein U-förmiges Kanal ausgegraben, für wessen Seite auch die Hauptreihe, auf der die Orthostaten aufgebaut wurden, genutzt wurde. Die Sitze selbst sind 0,40 m hoch und 0,75 m breit, wobei sie zur Treppe hin mit einer Reliefdarstellung einer stilisierten Löwentatze verziert waren. Die letzte Reihe endete mit Sitzen mit Rücklehne. Hinter dieser Reihe befand sich höchst wahrscheinlich eine Säulenhalle mit reicher architektonischer Verzierung, welche während der Durchführung verschiedener Ausgrabungstätigkeiten offen gelegt wurde.

Die Cavea wurde auf zweierlei Weise errichtet. Bei der ersten wurde das vorhandene Felsmassiv verwendet, während bei der zweiten zusätzliche Kontruktionen von einer Reihe gewölbter Fluren – senkrecht zur Rennbahhn, mit halbzylindrischem Gewölbe – aufgebaut wurden.

Vollständig erhalten ist der Sektor bei dem Bogen (σφενδόνη), wo außer den Sitzreihen auch ein gewölbter Flur, durch welchen der Zugang zur Arena erfolgte, offen gelegt wurde. Über ihm befand sich auch *das Tribunal*.

Das andere Ende der Rennbahn wurde von reich verzierter Fassade, bestehend aus fünf Marmorpilastern mit reicher Reliefdekoration, begrenzt. In der letzten finden wir die Keule von Herakles, das Fell des Nemëischen Löwen, Köcher mit Pfeilen und Bogen, Hermes mit Hut über ihm, Amphore mit einem Palmzweig u.a. Das Stadion wurde nicht für *ludi gladiatori et venationes* – d.h. für blutige Kampfspiele und Tierhetzen – genutzt. Es wurde in der Zeit Hadrians (117–138) erbaut, wobei dort Αντινύεια ἐν Φιλιππoπόλει stattfanden, und während der Herrschaft

von Caracalla (212–218) wurde eine Rekonstruktion und der Austausch der architektonischen Dekoration vorgenommen. Nach den 70-er Jahren des III. Jahrhunderts wurden Renovierungsarbeiten ausgeführt. Wird seit dem Ende des IV. Jahrhunderts nicht mehr genutzt.

3.3. Östliche Thermen

Das Gebäude befindet sich am südöstlichen Fuß der drei Hügel, innerhalb einer gerade bebauten Fläche eines Gebäudes in der Ebene. Sie nahm eine Fläche von über 2,5 dka – d.h. wenigstens zwei Insulae – ein. Davon sind ein paar Räume teilweise offen gelegt, einige verziert mit Bodenmozaiken, ein Raum stellt ein *apoditerum* (Apodyterion) dar. Die Thermen gehörten zu den so genanntern Imperatorthermen und es ist möglich, dass sie auch über eine Palästra verfügt haben.

Die Thermen wurden im III. Jahrhundert – wahrscheinlich während der Herrschaft Caracallas (212–218) – erbaut, im Nachhinein – nach den 70-er Jahren des III. Jahrhunderts – wurden einige der Räume mit Bodenmozaiken verziert.

Das Ende der Existenz des Komplexes wird dem IV. Jahrhundert zugeordnet, als das Gebäude zerstört und die Bauten als Wohngebüde oder Werkstätten umgenutzt wurden.

3.4. Westliche Thermen

Diese Thermen befinden sich unter dem heutigen Bingo Balkan, im Sektor nördlich der Agora und südlich des Stadions im westlichen Teil von Phlippopolis. Sie sind teilweise untersucht worden, wobei eine Fläche von etwa 700 m^2 frei gelegt wurde. Bei den Ausgrabungen wurden zwei Gebäude offen gelegt, die sich aufeinander befinden, wobei das zweite imposanter ist und der Planung der älteren nicht folgt. Trotzdem sind beide Gebäude entsprechend der Orientierung des orthogonalen Straßennetzsystem der Stadt in der Eebene mit der entsprechenden Abweichung orientiert gewesen. Dies weist zweifelsfrei nach, dass die nördlich der Agora und südlich vom Stadion befindliche Fläche auch nach dem orthogonalen Straßennetzsystem – aufgeteilt in Insulae – bebaut worden war.

Die Reste des früheren Gebäudes sind so fragmentarisch, dass es unmöglich ist den architektonischen Plan des Komplexes festzustellen. Es ist eine Bodenmozaik frei gelegt worden, die dem Ende der Herrschaft Hadrians (117–138) zugeordnet werden kann.

Es wird angenommen, dass die Thermen Mitte des III. Jahrhunderts stark zu Schaden gekommen – wonach sie wiederaufgebaut worden – sind. Die neuen Thermen waren imposanter, sie haben einen eindrucksvolleren Architekturplan. Vom neuen Gebäude wurde das Vestibül – das quadratische Form (11/11 m) hatte, übrerdacht mit einer Kuppel und Räumen, die sich nördlich und westlich von ihm befanden – vollständig untersucht. Datunter wurden ein *frigidarium*, das *apodyterium*, das mit ihm verbunden ist, ein zweites *apodyterium*, angeschlossen an einem nicht frei gelegtem *caldarium* und das *tepidarium*, ein Teil welcher mit Bodenmozaiken dekoriert sind, gefunden.

Westlich des Vestibüls wurden ihrer Größe nach verschiedene Räume offen gelegt, einer von welchen offen war, es ist möglich dass es sich hierbei um die Portikus der Palästra handelt.

Man vermutet, dass die Thermen im V. Jahrhundert aufgehört haben zu existieren.

3.5. Theater

Das Theater in Philippopolis stand am südlichen Fuße der drei felsigen Hügel die natürlichen Gegebenheiten und die Landschaft nutzend. Es ist nach Süden hin ausgerichtet, wo auch die

scene (das Bühnengebäude) einmal war. Es hat halbrunde Form, mit einem Durchnmesser von mehr als 85 m, es ist aufgeteilt in *summa cavea*, *media cavea* und *ima cavea*. Die untere und mittlere Cavea bestehen aus 14 Reihen Marmorsitzen und sind voneinander durch *praecinctio* (*diazoma*) getrennt. *Ima cavea* ist in sechs kleineren *cunei* (*kerkides*) aufgeteilt, gebildet von sieben radialen Treppen (*klimakes*), drei von welchen – die zentrale und die beiden seitlichen – durch das *podium* (Podium) verlaufen und direkt zur *orchestra* (Orchestra) führen. Die Reihen mit den Sitzen sind 0,40 m hoch und 0,70 m breit. Charakteristisch für die letzte Sitzreihe der *ima cavea* ist das Vorhandensein von Sitzplätzen mit Rücklehne, was man auch am Theater in Philippopolis entdeckt. Die massive Wand, die die *ima cavea* von der *orchestra* trennt, d.h. das *podium,* weist 1, 85 m auf.

Bei der *media cavea* wurde der Innenraum in kleineren *cunei* aufgeteilt. Die radial angeordneten Treppen bilden zwölf kleinere Sektoren. Die Höhe der Wand, die die *praecinctio* (*diazoma*) und *media cavea* trennt, d. h. *podium*, erreicht fast 2 m. Der Diazoma ist 2,30 m breit.

Etwas unklarer ist die Situation mit der *summa cavea*, die erst in letzter Zeit teilweise offen gelegt wurde. Wir können in Analogien annehmen, dass sie ebenfalls durch radial angeordnete Treppen in einigen *cunei* aufgeteilt und von der *media cavea* durch *praecinctio* (*diazoma*) getrennt war. Wieder in Analogien können wir annehmen, dass das *koilon* mit einer Portikus abgeschlossen wurde.

Die Verbindung zwischen dem Bühnengebäude (*scene*) und dem *koilon* erfolgte mittels zwei *parodoi*. Es ist bekannt, dass auf dem westlichen Parodos das *tribunal* war. Es ist möglich, dass der andere *parodos* eigentlich die Funktionen eines *aditus maximus* hatte.

Das Bühnengebäude besteht aus *proscaenium*, auf dem *logeion* (oder *pulpitum*) steht. Hinter ihm war die *sceane*, deren architektonische Verzierung die Fassade bildet, d.h. die *scaenae frons*. Sie besteht aus zwei Stockwerken, von welchen das untere in ionischer Ordnung verziert ist, und das obere – nach der so genannten kompositen Ordnung. Die Fassade des ersten Stockwerkes selbst (*thyromata*) ist „durchgebrochen" von fünf Eingängen, der zentrale von welchen *valva regia* ist, und die übrigen – an seinen beiden Seiten angeordneten – *porta hospitalium*. Gerade der Raum zwischen ihnen ist reich mit zweistöckigen Säulen – (s. g. *columnatio*) nach ionischer Ordnung – und Statuen verziert. Die Dekoration verläuft weiter in die Höhe mit der reichen Verzierung der Friese des letzten Stockwerkes der Skene mit endlosen Girlandenketten mit großen Lorbeerblättern und getragen von riesigen Stierköpfen. Die ganze architektonische Dekoration wurde aus Marmor mit rosa Adern gemacht. Die Fassade des *proscaenium* selbst ist mit 14 Halbsäulen in ionischem Stil und drei Eingängen geschmückt, und *pulpitum* erhebt sich in 3, 5 m über dem Niveau der Orchestra.

Von zwei Seiten wurde *pulpitum* von *paraskenion* (oder *versura*) begrenzt, verziert mit vier Säulen auf zwei Stockwerken, Fries haltend und mit einem dreieckigen Fronton endend. Im zweiten Stockwerk ist es möglich, dass Statuen von verdienstvollen Bürgern von Philippopolis oder von solchen, die mit der Provinzversammlung der Thraken (τὸ κοινόν τῶν Θρακῶν) verbunden waren, aufgestellt waren. Auf den Fries-Architraven sind Bauinschriften, von welchen besser diese erhalten ist, die sich auf dem östlichen Proskenion befindet. Darin wird der Bau von πύργος 116–117 erwähnt. Wahrscheinlich hat das westliche Proskenion eine identische Inschrift getragen.

Auf dem *pulpitum* selbst sind Postamente für Statuen, verbunden hauptsächlich mit der Provinzversammlung der Thraken, entdeckt worden. Die *scaenae frons* selbst weist eine Länge von 24 m und eine Breite von 8 m auf.

Die Orchestra hat halbrunde Form mit einem Durchmesser von 28 m. Zu ihr führte ein unterirdischer Korridor, der unter der Skene und dem Proskenion verlief und bei der Orchestra durch eine Schacht heraus kam. Der Korridor selbst ist gewölbt, wobei zu diesem Zweck Sand-

stein verwendet wurde, die Räume, die eventuell für eine hier vorhandene unterirdische Vorrichtung errichtet wurden, stellen Ziegelmauern – eingegraben im Felsmassiv – dar.

Allein die *ima cavea* des Theaters nahm zwischen 3.500 und 4.000 Zuschauer auf.

Wahrscheinlich wurde das Theater während der Herrschaft Trajans (98–117) errichtet. Auf den Sitzreihen der *ima cavea* lassen sich Inschriften finden, die auf den Platz hinweisen, den die Vertreter der verschiedenen Phili der Stadt eingenommen haben, wie zum Beispiel von der frühesten Periode der Phila Herakleida: Τόπος φυλῆς Ἡρ[α]κληίδ[ος---].

Während der zweiten Periode, die mit der Zeit Hadrians (117–138) in Verbindung gebracht wird, haben wir mehr Daten. Hier macht es Eindruck, dass die Raumeinteilung nicht vertikal, d. h. für jede Phila je ein *cuneus*, sondern horizontal erfolgte, wobei die *cunei* selbst in zwei Sektoren – unterer und oberer – aufgeteilt waren. So haben die Vertreter einer Phila die unteren oder die oberen Sektoren zweier benachbarter *cunei* eingenommen. Aus dieser Periode sind die folgenden Phili bekannt: (φυλὴ) Φιλιππ[η]εί[ς] (sic), (φυλῆς) Διονυσιάδος, φυλῆ(ς) Ἡρακληίδος, φυλῆς Ἀρτεμισιάδος, φυλὴ Ὀρφεείς (sic), φυ(λῆς) Εὐμολπηίδος. Angesichts des Standortes der Phili, als wichtigste im Stadtleben können φυλὴ Ὀρφείς (sic), (φυλὴ) Φιλιππ[η]εί[ς] und φυλῆ(ς) Ἡρακληίς genannt werden. Auf den Orthostaten des zweiten Sektors, östlich der Loge, wurde eine Inschrift gefunden, welche "φιλοκαισάρων" lautet, d. h. Sektor der „den Imperator Liebenden", wahrscheinlich mit niedrigem Status und Vertreter der „Heiligen Gerusia" in Philippopolis.

Auch während der dritten Periode, die der Zeit der Severer zugeordnet wird, sind die Phili bereits zehn an der Zahl, wobei für jede eine Reihe in den letzten *cunei* des Theaters bestimmt war. Bekannt sind φυ(λῆς) Εὐμολπηίδος, [φυλ(ῆς)] Ὀρφείδ[ο]ς, [φυ(λῆς)] Ῥοδοπηίδος, [φυλ(ῆς)] Φιλιππίδος, φυ[λ(ῆς)] Ἡρακληίδος, φυ[λ(ῆς)] Ἑβρηίδος, [φυλ(ῆς) Δι]ονυσιάδος, φ[υλ(ῆς) Ἀ]ρτεμισιάδος, φυ[λ(ῆς) Κεν]δρεισηίδος, φυλῆ(ς) Ασ[κ]λ[ηπιάδο]ς.

Wahrscheinlich wurde das Theater bei den Severer umgebaut, verbunden mit der Anpassung des Theaters als *munera et venations*. In Bezug auf eine weitere Rekonstruktion wird aufgrund eines unveröffentlichten Denkmals vermutet, dass sie 270–310 vorgenommen und im IV. Jahrhundert mit der Errichtung einer improvisierten Plattform verbunden wurde.

Das Theater selbst gehört zur Gruppe der römischen Theater, die mit dem so genannten 'micrasiatic'-Typ verbunden sind. Die Architektur dieser Theater hat hellenistische Wurzel, wobei die monumentale Fassade mit der reichen dekorativen Verzierung (scaenae frons), columnatio, den beiden Proskenia, der halbrunden Orchestra, der Aufteilung des Theatrons und den anderen römischen Neuerungen, sowie dem höheren als sonst pulpitum, zeigen, dass der Typ des Philippopolis-Theaters eher eine Hybride zwischen den römischen Traditionen und Praktiken, jedoch strark von der hellenistischen Tradition beeinflusst, darstellt. Es kann wahrscheinlich als ein Produkt der Einführung der hellenistischen Mode ins Römische Reich, besonders während der Epoche der Antoninen in Folge der stürmischen Entwicklung der kulturellen und wirtschaftlichen Beziehungen, gebrochen durch die römische Praxis und Wünsche, betrachtet werden.

3.6. Östliches Tor

In der Literatur wurde angenommen, dass der so genannte Komplex „Östliches Tor" zu einem der bedeutendsten Komplexen des antiken Phlippopolis gehört. Seine Bedeutung ist jedoch eher für das christliche Phlippopolis größer als für das römische. Im nordöstlichen Teil des Phlippopolis befindlich, hat es sich außerhalb der orthogonalen Stadt entwickelt. Der Grundstein wurde hier in der Errichtung eines Ehrenbogens aus der Zeit des späten Hadrians (129–136) gelegt, der dem Imperator, der Imperatorin, und möglicherweise auch Antinoos gewidmet war. Er ist vom Typ der „dreipässigen" Bögen (*tripylon*), reich geschmückt mit architektonischer Marmor-

verzierung. Es wurde auf der Trasse der wichtigen Straße *via diagonalis*, bis zu 300 m außerhalb des Stadtgebietes aufgebaut. Er zeigt die Grenzen des *pomerium* (Pomeriums), d. h. die heiligen Grenzen der Stadt, es ist möglich, dass er auch als „Zoll" genutzt wurde, wo die Handelsgebühren erhoben wurden.

Die Errichtung des Bogens scheint der Katalysator zur Erweiterung der Stadt in dieser Richtung gewesen zu sein, wobei in der Zeit von Mark Aurel die bebaute Fläche mittlerweile bis zum Bogen reichte.

Nach der Errichtung des Ehrenbogens während der Herrschaft Hadrians (117–138) wird in der Literatur vermutet, dass auch der imposante Komplex aufgebaut wurde, der aus einem Bogen und einer damit verbundenen Straße – verziert mit Portiken – besteht. Auf diese Weise hätte der Bogen eine genaue Parallele mit dem während Hadrians Herrschaft in Geraza, heute Syrien, diesem in Bosra, Arabien und Timgad, Algerien, die in einer Gruppe von Straßen mit Säulengängen eingeschlossen waren. Doch die Straße mit den Säulengängen wird erst dem IV. Jahrhundert zugeordnet und kann nicht zum Komplex vom II. Jahrhundert gehören.

172 wurde die Festungsmauer von Mark Aurel und eines der Tore im Sektor – 14 m südlich des Bogens – errichtet.

Um die Zeit der Späten Antoninen und eher während der Herrschaft Commodus (176–192) wurde die Errichtung eines *Augusteum* in der Nähe des Tores zugelassen, doch dies ist rein hypothetisch.

3.7. Kultarchitektur

Die Kultarchitektur von Philippopolis ist für uns auf achäologischem Wege fast unbekannt. Mit Ausnahme eines kleinen Tempels, befindlich auf der Area der Agora – und dem Imperatorkultus gewidmet -, bekommen wir Daten über andere in der Stadt befindlichen Tempel einzig anhand des Münzmaterials, und Überlieferungen in Bezug auf einige von ihnen – auch anhand der epygraphischen Denkmäler.

Die Münzemissionen, die im Münzamt von Philippopolis geprägt wurden, zeigen deutlich das Vorhandensein von wenigstens Tempeln. Einer davon ist dieser des Schutzpatrons der Stadt – Apollo Kendrisos, befindlich am Dschendem Tepe, extra muros, wo sich noch ein Gebäude – in dem Statuen von Wettkämpfern aufgestellt wurden -, ein Geniustempel – am Fuße des Hügels – und eine Apollo-Statue befanden. Alle Tempel sind vom gleichen Typ, mit vier Säulen, Peripteros, reich geschmückt in römisch-korinthischem Stil.

Das Münzmaterial erlaubt es auch die an der Akropolis angeordneten Tempel festzustellen. Die Analyse der Münzdarstellungen zeigt, dass auf dem Nebet Tepe sich ein Asklepios-Tempel (und wahrscheinlich Hygeia), auf dem Taksim Tepe – ein Dionysos-Tempel-, und auf dem Dschambas Tepe – eine Apollo-Statue befand.

Außer diesen Tempeln wurde eine Statue von Herakles auf dem Hügel Bunardschik aufgestellt, und an seinem Fuße – wahrscheinlich einen Tempel der Nymphen errichtet.

Während der Herrschaft von Elagabal wurde der Tempel von Apollo rekonstriert, weil Philippopolis das Statut eines Neocors bekam und man den Imperatorkultus in diesem Tempel zu verehren begann.

3.8. Wasserversorgung

Eine der wesentlichen Charakteristika der römischen Stadt ist seine Trikwasserversorgung, mittels eigens zu diesem Zweck errichteten Aquäduktes. Und dass es eine der ersten und grundsätzlichen Sorgen des Imperators war, wird anhand der Tatsache belegt, dass in vielen der Fälle

unmittelbar nach der Entstehung der Städte mit dem Bau gerade der Wasserleitung begonnen wird. Die Provinz Thracia ist ein charakteristisches Beispiel dafür.

Als eine der größten und bedeutesten Städte in Thracia bekam Phlippopolis sein Aquädukt bei Hadrian (117–138) – Antonius Pius (138–161), darsgestellt auf den Münzen des letzten. Es wurde teilweise bei achäologischen Grabungen erforscht und wird den gemauerten Ziegelwasserleitungen mit Bogendecke zugeordnet.

Als früheste – und folglich ursprünglich für das römische Philippopolis – gilt die Wasserleitung aus Tonrohren. Die Wasserleitung selbst befand sich in der Erde ohne jegliche Unterlage. Sie versorgte die Stadt südlich und südwestlich der drei Hügel, wobei ihre Errichtung der Zeit vor der Herrschaft Hadrians (117–138) oder im Allgemeinen der zweiten Hälfe des I. Jahrhunderts zugeordnet wird.

Wahrscheinlich bei den Severer – oder eher während der Herrschaft von Caracalla (212–218) – bekam die Stadt auch eine dritte Wasserleitung, die die zweite gemauerte war. Es wurde angenommen, dass die späteren Wasserleitungen der Trasse der frühreren folgten. Es wurden ein paar *castellum divisorum* oder *castellum transitorum* in und außerhalb der Stadt, als auch *castellum aquae* oder das Stadtreservoir, von dem – wie es scheint – das Wasser in der Stadt verteilt wurde (*castellum divisorum*), offen gelegt. Es bleibt allerdings immer noch die Frage über die Trasse der zweiten römischen Wsserleitung und über den Sektor, in dem sie in die Stadt reinkam, offen. Die Münzen von der Zeit Caracallas zeigen, dass das Castellum bei Dschendem Tepe der neuen Wasserleitung, die während dieser Zeit gebaut wurde, zugeordnet werden kann. Wahrscheinlich verlief diese Wasserleitung von Dschendem Tepe zur Stadt hin und ging in sie durch einen noch nicht bekannten Sektor der Festungsmauer rein.

Philippopolis nutzte hauptsächlich das Wasser zweier kaptierter Quellen – die eine befindet sich beim Dorf Makovo mit dem Wasserspeicher in der Gegend Marata, und die andere – beim Dorf Kuklen, Gegend Izvorite.

Kapitel 4. Wohnarchitektur.

Die Wohngebäude, die die Insulae der Stadt füllten, gehörten zweier Haupttypen zu. Die einen waren vom so genannten Blocktyp-Gebäude, bei welchen die Insula in 10 gleich großen Wohnungen – situiert um einen Flur herum – aufgeteilt war. Die Planung aller Wohnungen war gleich.

Die andere Art von Wohnungen, die sich in Philippopolis finden lassen, waren die Wohnungen vom Perystil-Typ. Diese war um einen Perystil-Innenhof herum organisiert, mit drei klar ausgeprägten Hauptteilen – Wirtschaftsbreich, Wohnbereich und Bewirtungsbereich. Am reichsten verziert war der Bewirtungsbereich, oft auch mit Wandmalereien und Mozaiken. Einige der Wohnungen hatten auch ihre eigenen Bäder. In den Wirtschaftsbereichen wurden Lager für Lebensmittel und Werkzeuge, aber auch gänzlich zur Straße hin gewandten Geschäfte, entdeckt.

Diese Wohnungen erlangen größere Popularität in der Stadt erst während der Epoche der Spätantike, als sie die Fläche von je einer Insula einnahmen.

Kapitel 5. Befestigungssystem von Philippopolis

Es sieht so aus, als wäre die Stadt bis 172 nicht befestigt gewesen. Es ist möglich, dass nur die drei Hügel ihre späthellenistischen Festungsmauern behalten haben, doch die schriftlichen Quellen erwähnen nichts über sie.

Im Jahre 172 – in Folge des Durchbruches des Limes seitens der Kostoboken – als auch die Städte in Thacia zu Schaden kamen, wurde Philippopolis mit einer Festungsmauer befestigt,

mit Mitteln, die von der Staatskasse des Imperators gewährt wurden. Die Mauer umfasste die Akropolis und einen Großteil der Stadt, die sich in der Ebene befand, allerdings nicht die gesamte Stadt. Sie wurde auf diese Weise errichtet, weil sie in der befestigten Fläche alle wesentlichen öffentlichen Gebäude und Komplexe anschließen sollte, und zwar auf eine Art, auf die jedoch die Möglichkeit zur effizienten Verteidigung nicht in Frage gestellt werden sollte. Die Gegebenheiten des Terrains und das Relief der Hügel wurden maximal genutzt, ungeachtet dessen, dass ein Großteil der bebauten Fläche außerhalb der befestigten Fläche blieb.

Das Befestigungssystem von Philippopolis bestand – im Einklang mit den Anforderungen der antiken Fortifikation – aus einer festen Steinmauer mit teilweise nach außen vorstehenden Türmen und einer Berme und einem Graben, die vor ihr lagen.

Die Substruktion der Festungsmauer wurde aus *opus caementicum* aufgebaut, errichtet mit zerbrochenen Steinen, zusammen gehalten von weißem Mörtel, sie reichte in einer Tiefe von bis zu 1.55 m und war zwei- oder dreistufig. Die Differenz zwischen ihr und der Substruktion war durch einen Absatz. Die Vorderseite der Substruktion wurde als *opus quadratum* aus zwei oder drei Reihen von Quadern, rustiziert oder nicht, die hauptsächlich die Form eines Parallelepipides hatten, als trockenes Mauerwerk aufgebaut. Diese wurden im Binder-Läufer-System angeordnet.

Die innere Seite der Mauer wurde hauptsächlich nach der *opus vittatum*-Technik im unteren Grundteil und nach der *opus vittatum mixtum*-Technik nach oben errichtet. Der erste wurde aus rechteckigen tuffigen quadratischen Blöckchen, angeordnet in Reihen, und der zweite – mit nivellierenden Ziegelreihen gebaut. Die Dicke der Substruktion variiert zwischen 2,10 – 2,40 m, und stellenweise sind sogar 3 m erhalten geblieben. Das Emplekton wurde aus *opus caementicum* aus Bruchsteinen, zusammengefügt mit weißem Mörtel, gebaut.

Teilweise erforscht sind auch vier Türme, die rechteckige Form haben und zur Häfte ihrer Länge außerhalb der Festungsmauer hervorragen. Sie befinden sich dort, wo die Tore einmal waren.

Vor der Festungsmauer gab es in der Ebene einen Graben, der in schriftlichen Quellen und bei archäologischen Ausgrabungen festgestellt wurde.

Mitte des III. Jahrhunderts, im Jahre 251, als die Stadt von den Goten belagert wurde, wurde die Festungsmauer sehr stark beeinträchtigt. Eigentlich hielt Philippopolis der Belagerung stand, doch der Verrat des Statthalters der Provinz ließ die Goten in die Stadt hinein, die einen Großteil der Festung und der Stadt zerstörten. Stellenweise wurde sogar die Substruktion der Mauer zerstört.

Nach ihrem Rückzug wurde die Festung nach den alten Techniken wieder aufgebaut, doch der Mörtel war rosa. Die Festungsmauer wurde zusätzlich mit neuen Türmen befestigt, einer von welchen – mit Poterne – in der Nähe der Agora erforscht wurde und wahrscheinlich das südliche Tor der Stadt tangierte.

Während der ersten Hälte des IV. Jahrhunderts wurde in den Festungsring der Stadt einen Ehrenbogen des Imperators Hadrian aufgenommen, der mit seinem trypilon-Plan die Rolle der für die spätantiken Städte so charakteristischen *porta triumphalis* übernommen hat. Die Festungsmauern in der Ebene wurden bis Mitte des V. Jahrhunderts genutzt, als sie verlassen wurden.

Kapitel 6. Probleme der urbanistischen Entwicklung von Philippopolis im I. bis Anfang des IV. Jahrhunderts

Infolge des Aufstandes im Jahr 21 wurde die Errichtung einer neuen Stadt nach den römischen städtebaulichen Praktiken, die den Namen Τιβερίας – auf dem Namen des Imperators Tiberius – führen, möglich. Der thrakische König Rhoemetalces der II., der diesen Bau begonnen

hat, könnte ihn jedoch aufgrund der unsichere politische Situation in Thracia nicht vollenden. Trotzdem wurde gerade während seiner Herrschaft der Grundstein der neuen „regelmäßigen" Stadt in der Ebene – mit dem orthogonalen Straßennetz – gelegt. Die Erfüllung der Absicht von Rhoemetalces dem II. war erst nach dem Anschluß der Stadt an das Römische Reich während der Herrschaft von Claudius dem I. im Jahre 45/46 möglich.

Die neue „regelmäßige" Stadt hatte rechteckige Form, war mit einer Abweichung von 16° orientiert, d. h. in Richtung Nordosten-Südwesten, wahrscheinlich nach der saisonalen Abweichung. Sie lag südlich und südwestlich der drei Hügel, die die Rolle einer Akropolis zu spielen begannen.

Bis jetzt sind von der Stadt 15 cardines und 14 decumani erforscht worden, wobei am Fuße der drei Hügel ein Decumanus, ein so genannter decumanus Nord, aufgebaut, der kein Teil des orthogonalen Straßennetzes darstellte. Mit Ausnahme des letzten waren alle übrigen Straßen gerade, nach den Weltrichtungen orientiert und schnitten sich im rechten Winkel.

Genau im Zentrum dieser Fläche war der zentrale Versammlungsplatz (Agora), wo sich die beiden Hauptstraßen der Stadt – *cardo maximus* und *decumanus maximus* – schnitten. Auf diese Weise wurden innerhalb dieser Fläche 221 rechteckige Insulae, mit Orientierung nach Nordosten-Südwesten, gebildet, wobei sich östlich von *cardo maximus* insgesamt neun Reihen von Insulae, und westlich davon acht befanden, während *decumanus maximus* die Fläche in sieben separaten Insulaereihen, befindlich in nördlicher Richtung und in sechs Reihen in südlicher Richtung, aufteilte. Die Agora selbst nahm – wie es aussieht – die Fläche von acht Insulae ein. Auf diese Weise nahm die Stadt in der Ebene eine Fläche mit einer ungefähren Länge von 1.000 m und einer Breite von etwa 600 m ein. Beim Aufbau der neuen Stadt wurden die vorhandenen Straßen berücksichtigt, eine von welchen die *via diagonalis* war, die später gepflasstert und in die Stadt aufgenommen wurde.

Die Fläche der Insulae war nicht gleich groß. Sie hatten rechteckie Form, in Richtung Ost-West lang gezogen (Ausmaße: 65–72 m/24,50–42 m). Mit Ausnahme einer Insulaereihe – mit einer Breite von 24,50 m und entsprechend 42 m – variiert die Breite bei den übrigen zwischen 32 m und 36 m.

Nachdem dieser städtebaulicher Plan in der Ebene aufgestellt wurde, begann man auch mit seiner „Ausführung" von der Agora nach außen hin, was noch Mitte des I. Jahrhunderts geschah. Bei den Flaviern begann sich die Stadt jedoch spürbarer zu füllen, die Agora und der charakteristische nördliche Unterkomplex zu ihr, der aus Verwaltungsgebäude bestand, die für die römischen Städte charakteristisch waren, wurden aufgebaut.

Ein besonderer Anstoß zur Entwicklung von Philippopolis, einschließlich zu ihrem Städtebau, spielte die Herrschaft von Domitian (81–96). Während seiner Herrschaft wurde Philippopolis für Metropole in Thracia ernannt, was unbestritten der Katalysator für seine Entwicklung sowohl in politischer, als auch in wirtschaftlicher Hinsicht war.

Mit der Zerschlagung der Daker während der Dakerkriege von Trajan und der Versetzung des Limes weit nach Norden, hat die Provinz Tracia eine neue Chance bekommen sich schnell wirtschaftlich zu entwickeln. Die römischen Behörden übergaben die Führung in die Hände der örtlichen – mittlerweile romanisierten – Elite, nachdem in Thracia neue Städte entstanden und die Provinz selbst für Immigranten von anderen Provinzen – heuptsächlich von den kleinasiatischen und meistens – Bithynien – attraktiver wurde. Die neuen Einwohner der Städte waren Händler, Handwerker, Steinhauermeister, Gerber, Schneider, Intellektuelle, Philosophen, Pseudo-Philosophen u.a., die sich schnell ins Stadtleben in Thracia integriert und zu seiner stürmischen Blütezeit in den darauffolgenden Jahren der Herrschaft der Antoninen (117–192) beitrugen. Gerade während der Jahre von Trajn (98–117), Hadrian (117–138) und Antoninus Puis

(138–161) erhielt Phlippopolis all diejenigen Institutionen, öffentliche Gebäude und architektonische Komplexe, die für die in den östlichen Provinzen des Römischen Reiches römischen Städte charakteristisch waren. Damals wurden das Theater, das Stadion, das Provinzarchiv, Ehrenbogen aufgebaut, die architektonische Verzierung der Komplexe „marmorisierte" sich in Folge der Tätigkeit von Meistern der Schulen in Pergamon und Aphrodisia, wobei Philippopolis die Muster dieser zweiter Schulen streng befolgte, der Straßenbelag wurde erneuert, es wurden Flachsteine verwendet, die Kanalisation wurde aufgebaut, Wsserleitungen gelegt, man errichtete das erste gemauerte Aquädukt der Stadt, welches Wasser von den Phodopen lieferte, wobei die Länge der Wasserleitungsbrücke bis zu 22 m reichte, es wurden Thermen errichtet, die Stadt wurde mit Festungsmauern befestigt.

Neben dem öffentlichen Bau wurden auch Wohnungsbau mit dem Erscheinen der Perystilwohnungen mit reich geschmückten Bewirtungsbereichen – hauptsächlich mit Wandmalereien und Bodenmozaiken – Änderungen entdeckt.

Die Handwerke und der Handel entwickleten sich stark, hauptsächlich durch die Einwanderer aus den Östlichen Provinzen, Skulpturatelies, Steinmetzwerkstätten u.a. wurden eröffnet.

Die Stadt verbreiterte sich sogar nach Norden außerhalb des orthogonalen Straßennetzes. Die Herrschaft der Antoninen war der Zeitraum der Blüte von Philippopolis. Besonderen Einfluss darauf hatte auch die Gründung von Aedes Thensauroru(m) in der Stadt während der Herrschaft von Commodus, wozu spezielle Spiele veranstaltet wurden, und Crispina wurde mit der Stadtgöttin verglichen.

Bei der Herrschaft der Severer wurde die architektonische Dekoration der öffentlichen Gebäude und Komlexe in Philippopolis – Stadion, Agora usw. – gewechselt, sie wurden „aufgefrischt". Das Münzmaterial erlaubt es uns anzunehmen, dass diese „Auffrischung" auch die Tempel, die sich auf den Hüheln von Philippopolis befanden, sowohl innerhalb als auch außerhalb der Stadt umfasste (*extra muros*).

Das, was allerdings während dieser Zeit große Popularität erlangt hat, sind die Spiele, die ursprünglich von der städtischen Gemeinde, und später von der Provinzversammlung der Thraken organisiert wurden und Septimius Severus, Caracalla, und im Nachhinein auch Elagabal gewidmet waren. Sie wurden ähnlich wie die in der Antike berühmten Pythischen Spiele organisiert und fanden im Stadion statt – Pythische Alexandrische und Pythische Kendrisos Spiele.

Nich weniger populär wurden aber auch die *ludi gladiatorii et venations*, für welche das Theater eigens durch die Errichtung von speziellen Anlagen umgebaut wurde.

Die neue Gestalt, die die Stadt infolge des durchgeführten Programms bekam, verhalf neben der Veranstaltung spezieller Spiele auch zum Erhalt des Statuts einer Neokorie bei einem Besuch von Elagabal (218–222). Die Ehrung des Imperators fand im Tempel des Schutzpatrons der Stadt – Apollon Kendrisos statt, das – wie es schein – eigens zu diesem Zweck verschönert und monumentalisiert wurde.

251 kam die Stadt bei ihrer Eroberung durch die Goten spürbar zu Schaden. Nach der Zerschlagung der Goten durch Claudius Gothicus bei Niš im Jahr 268 wurden die notwendigen politischen Voraussetzungen zur Wiederbelebung des Stadtlebens in den Provinzen auf der Balkanhalbinsel, und daher auch in Thracia und Philippopolis, geschaffen.

In Philippopolis wurden – zusammen mit den Festungsmauern – auch das Stadion und das Theater erneuert, aber auch der Komplex der Agora und die westlichen Thermen erneut aufgebaut, und auch die östlichen Thermen wurden wanhscheinlich zu diesem Zeitpunkt errichtet.

Der demografische Kollaps, in den Philippopolis erneut fiel, übte einen wesentlichen Einfluss auf die Entwicklung der Stadt aus. Die Viertel außerhalb der Festungsmauern wurden verlassen, innerhalb der Stadt selbst wurden jedoch nicht überall die zerstörten Stadtviertel wieder aufgebaut.

Im Unterschied zur zweiten Hälfte des III. Jahrhunderts, können wir eine besonders deutliche maßstäbliche Baukampagne während der ersten Hälfte des IV. Jahrhunderts feststellen. Die Stadt war mittlerweile die Provinzhauptstadt, die sich im Hinterland der neuen Hauptstadt des Reiches – Konstantinopel – befand und mehrmals vom Imperator besucht wurde und sich in ein ausgesprochen attraktives Zentrum für die neuen Einwanderer aus den anderen Provinzen des Imperiums verwandelt hatte.

Doch diese Stadt unterscheidet sich von der römischen, sie entwickelte sich nach anderen Grundsätzen, die Akzente in ihr sind auf andere Stellen gelegt, anders als die der römischen Stadt. Das städtebauliche Konzept ist soweit verändert, dass selbst die Agora allmählich verlassen wurde. Das ist die christliche Philippopolis, deren christlicher Bischof ein Metropolit war.

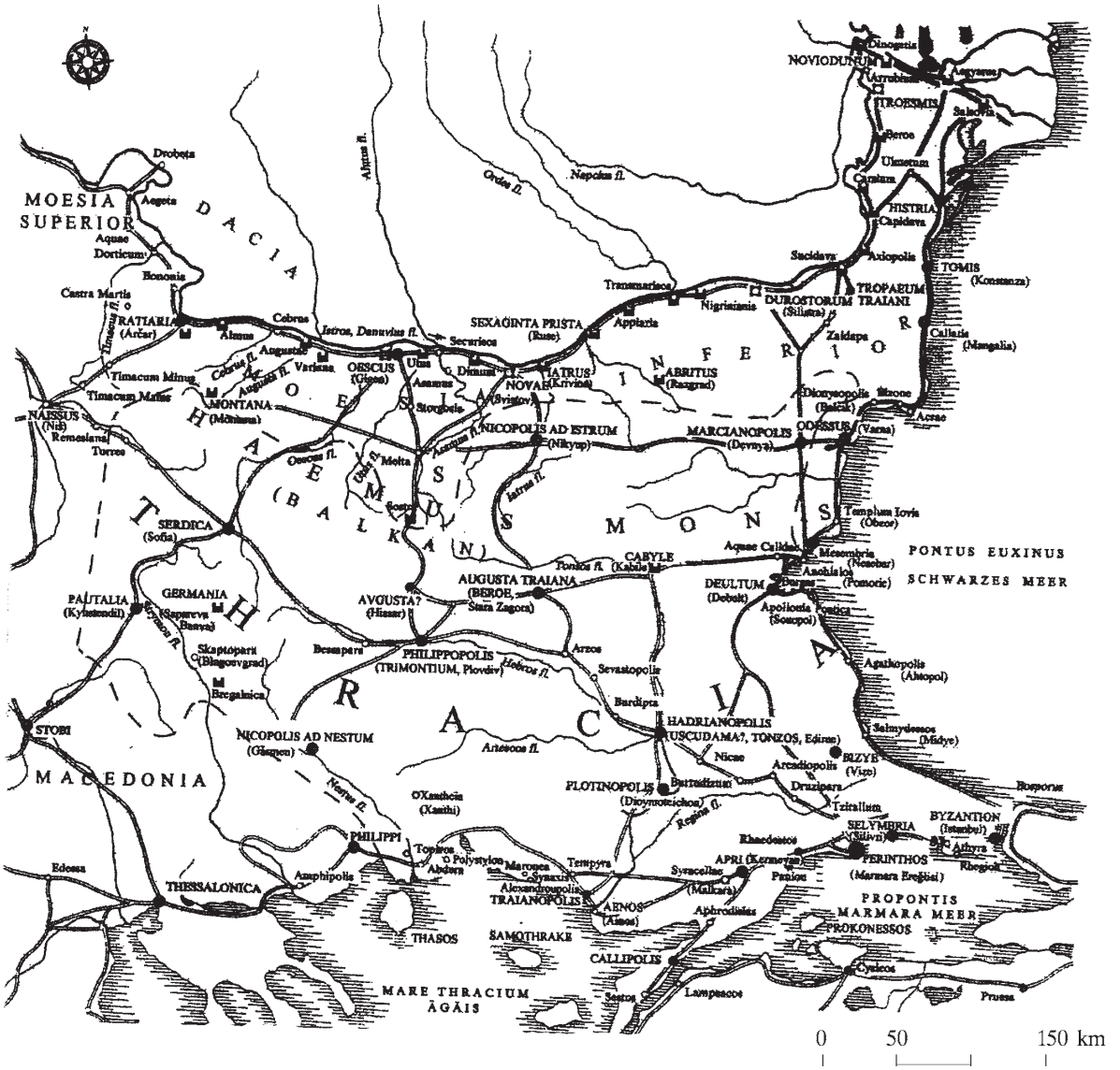

Обр. 1. План на провинция Тракия (по Р. Иванов)

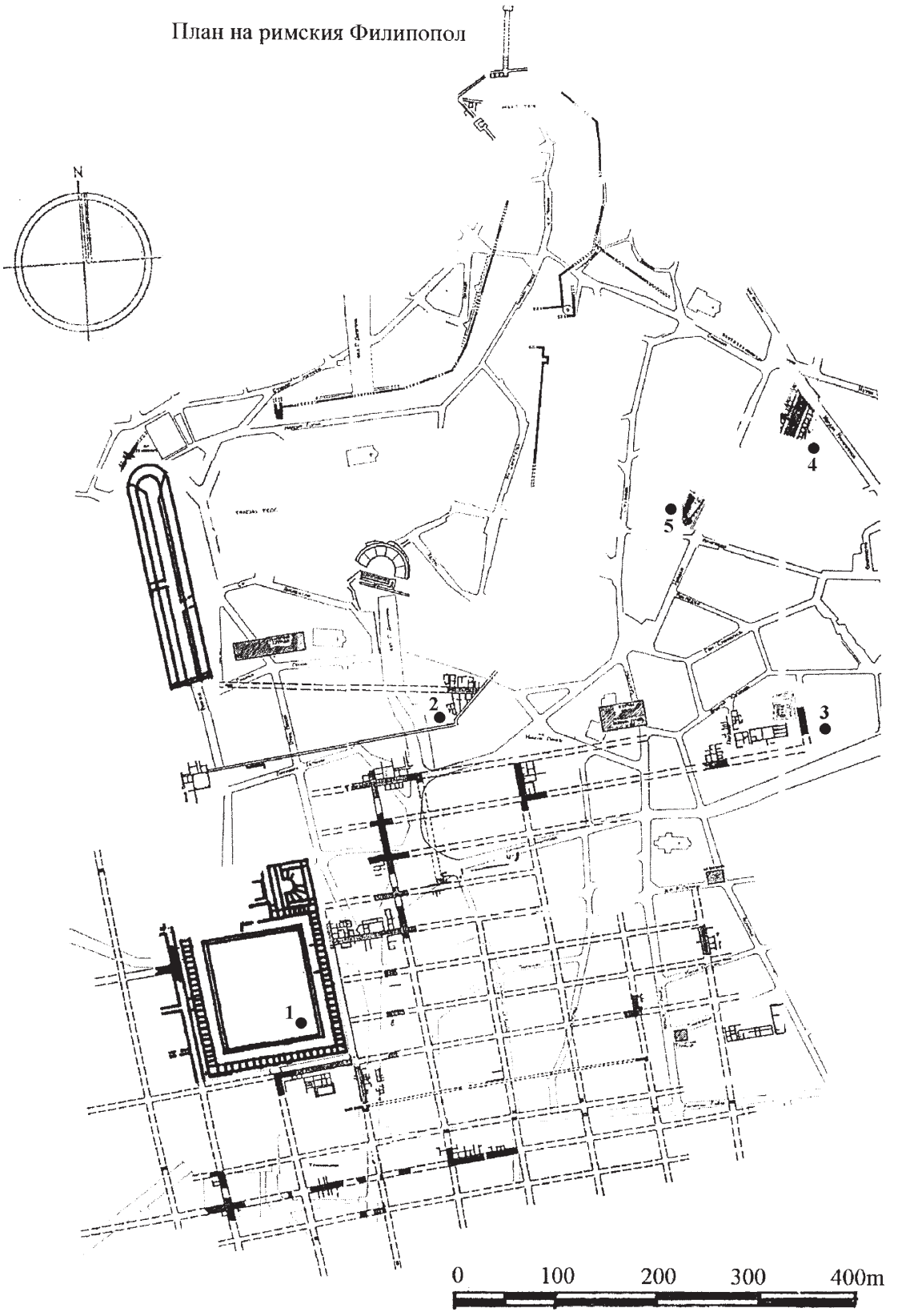

Обр. 2. Топография на археологическите обекти с констатиран пласт от края на I в. пр. н. е.- първата четвърт на I в.

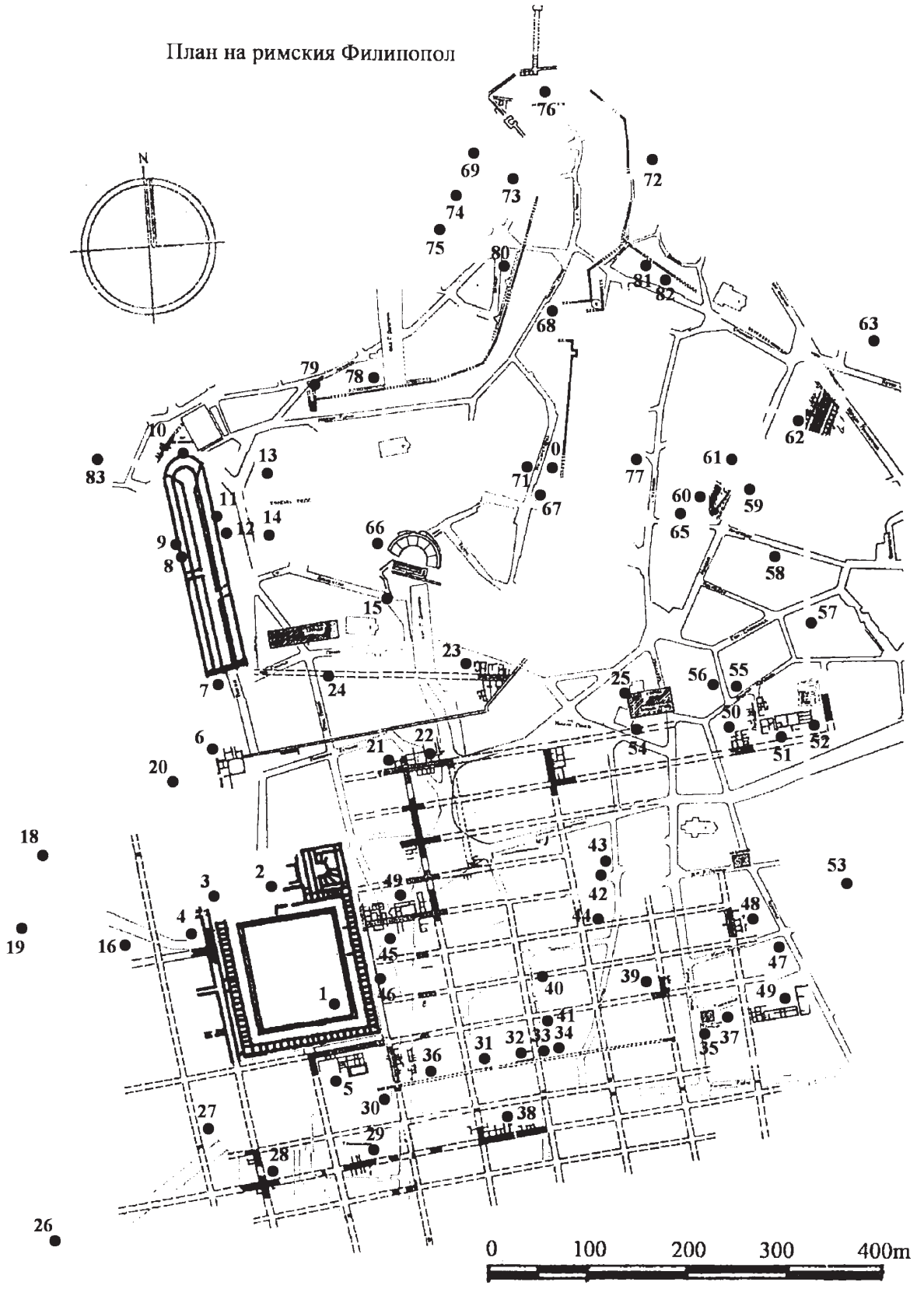

Обр. 3. Топография на археологическите обекти във Филипопол, включени в изследването

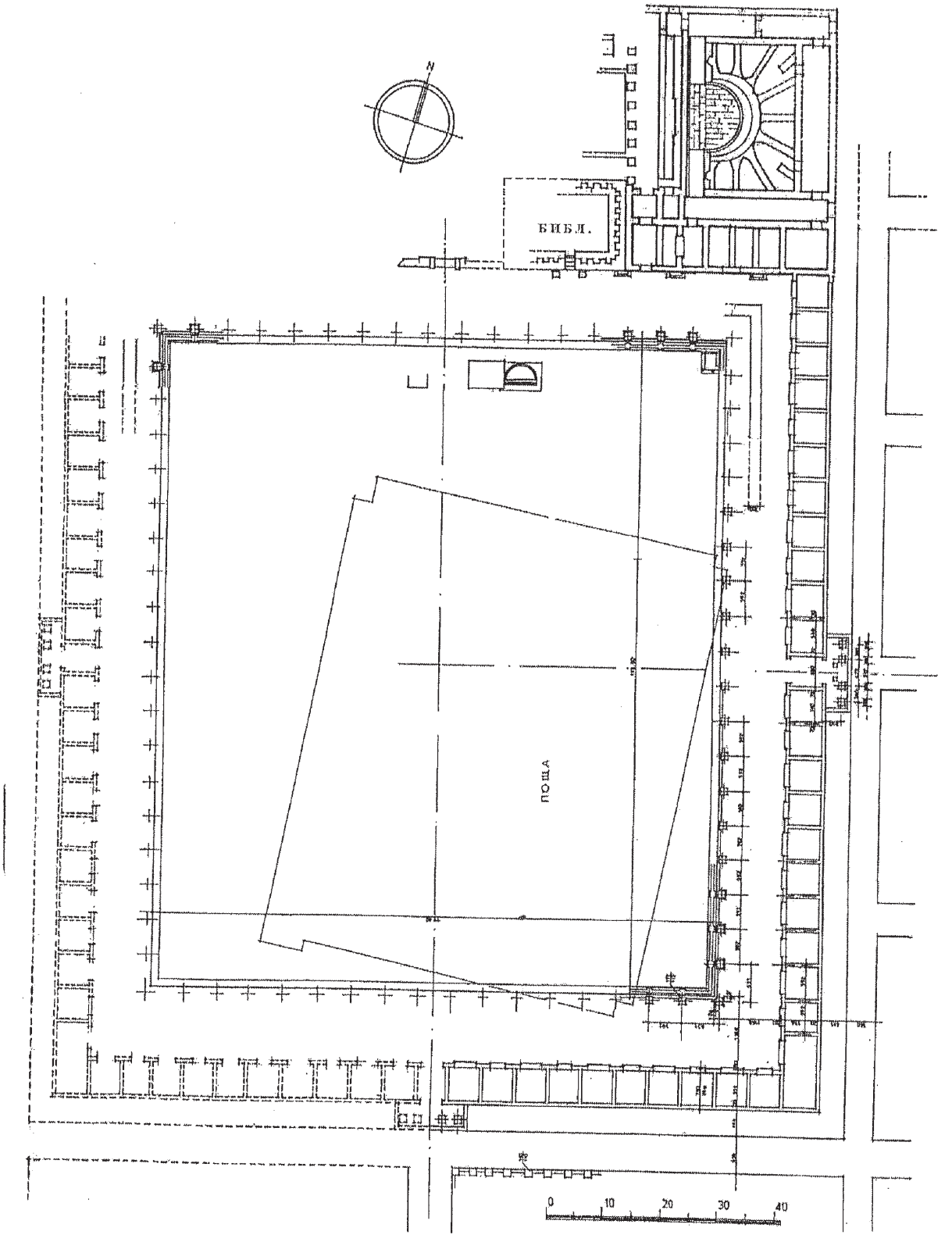

Обр. 4. План на разкритата част на агората на Филипопол (по Мартинова-Кютова 2006, 276, обр. 1)

Обр. 5. Орхестрата и pulpitum на булевтериона, изглед от изток

Обр. 6. Официалната фасада на булевтериона, изглед от север (снимка Д. Русев)

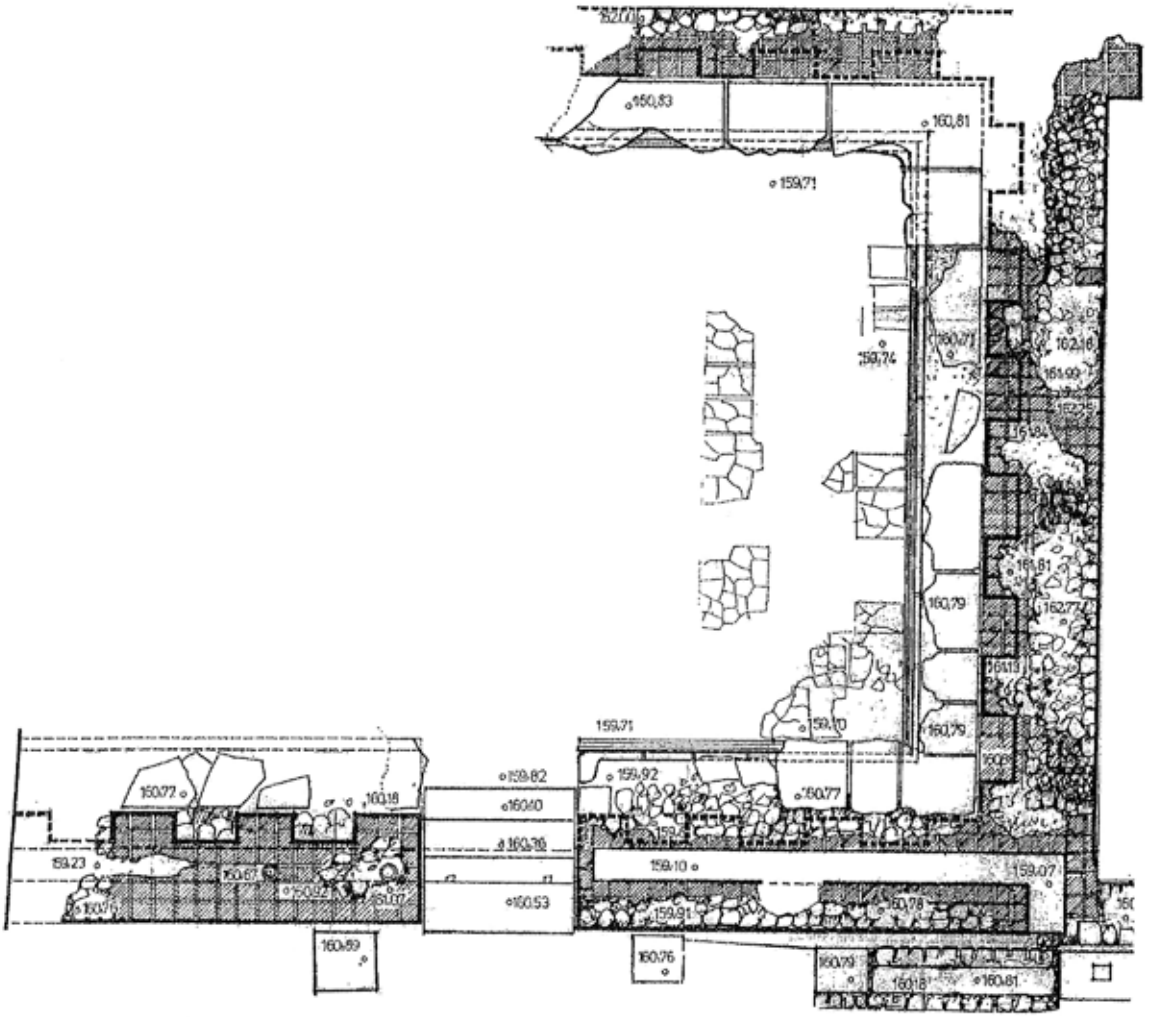

Обр. 7. Разкритията на сградата на архива (по Мартинова-Кютова 2006, 278, обр. 2)

Обр. 8. Интериора на сградата на архива изглед от север (снимка Д. Русев)

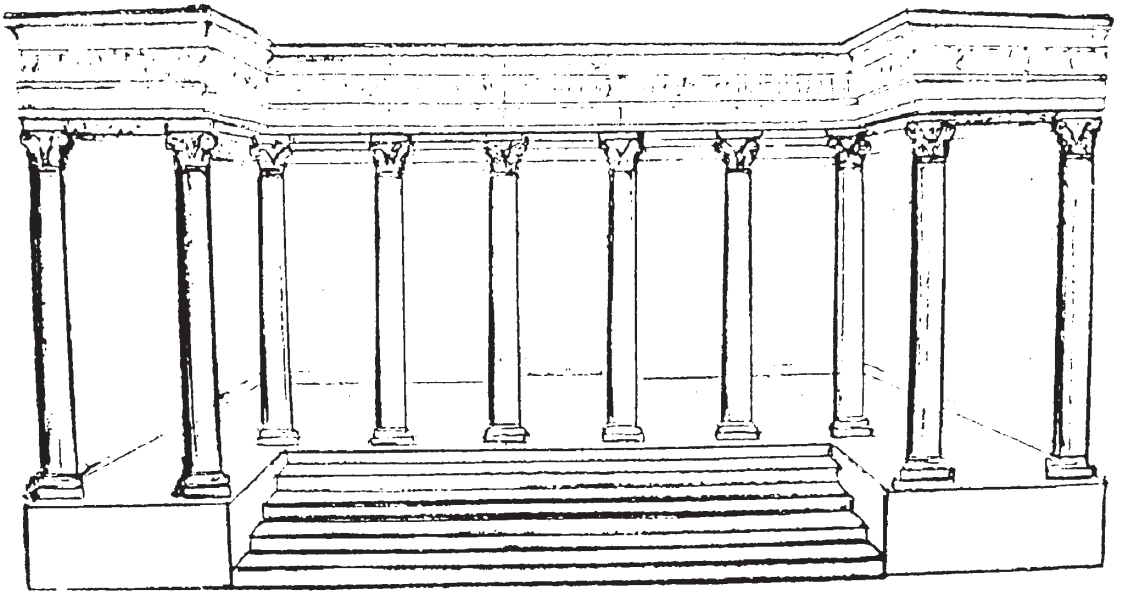

Обр. 9. Съкровищницата, реконструкция на фасадата (по Матеев 1993, 102)

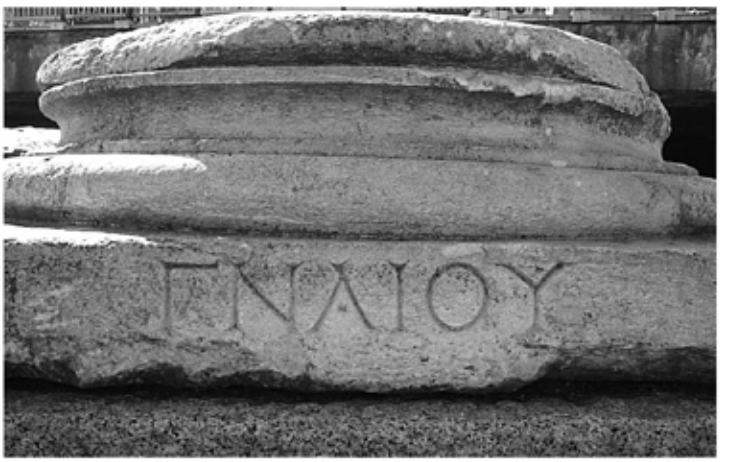

Обр. 10. Имената на плебейската фабилия на Мунациите, изчукани върху базите на колонадата на агората (снимка Д. Русев)

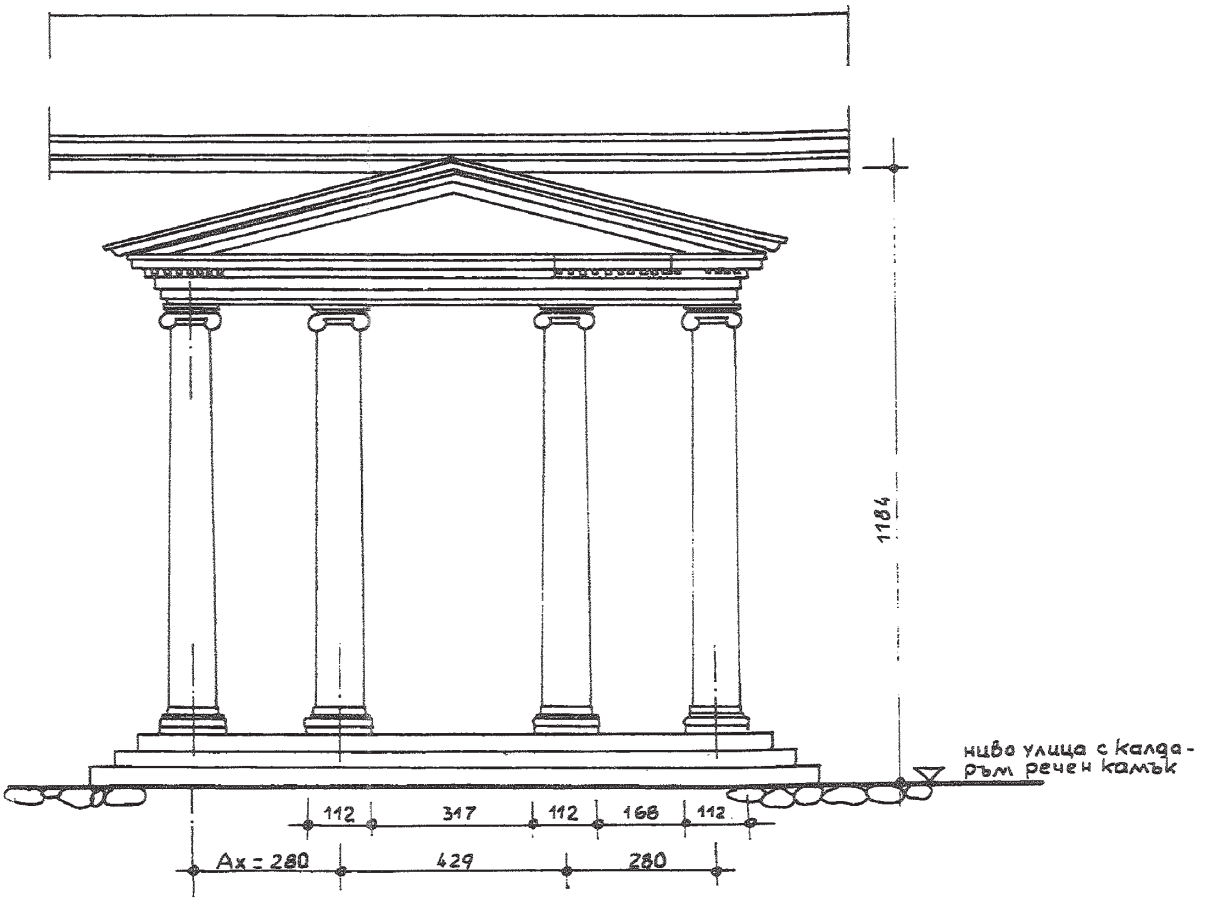

Обр. 11. Източни пропилеи, реконструкция (по Кесякова 2004а, 70, обр. 38)

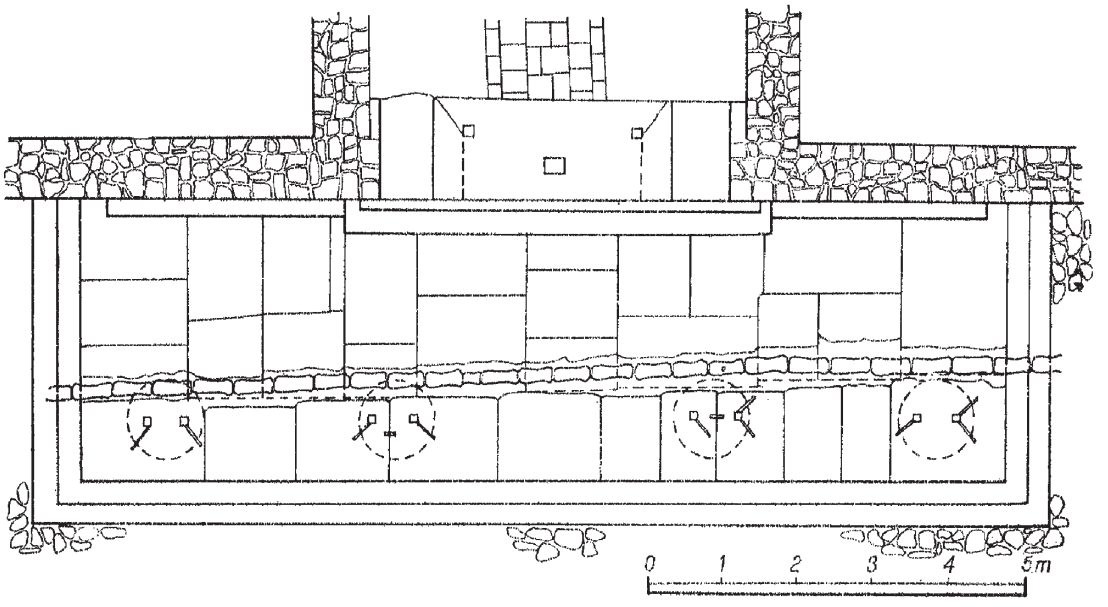

Обр. 12. План на източните пропилеи (по Djambov, Matheev 1980, 115, fig. 15)

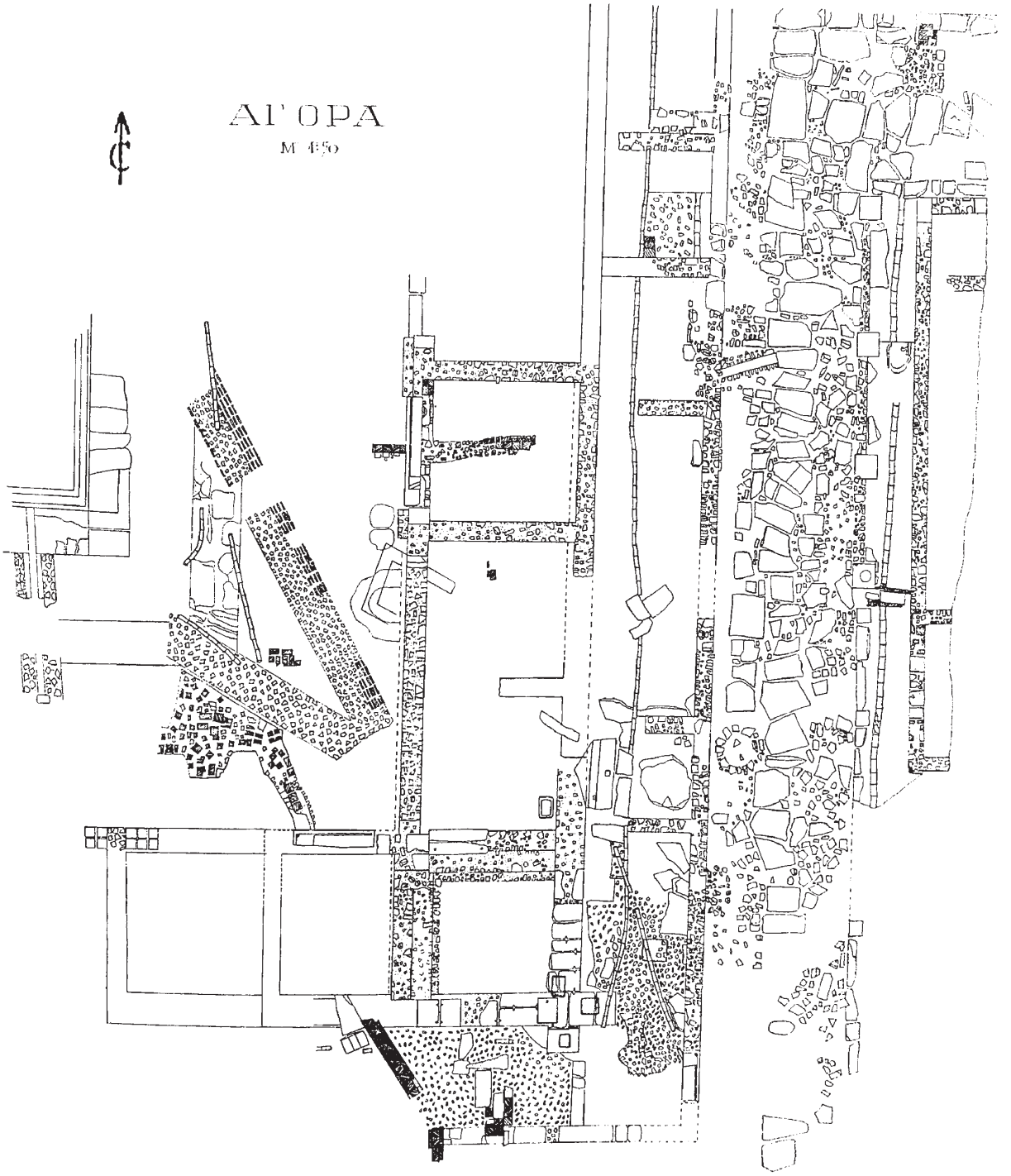

Обр. 13. Разкритията в югоизточния ъгъл на агората (по Кесякова 2004а, 67, обр. 33)

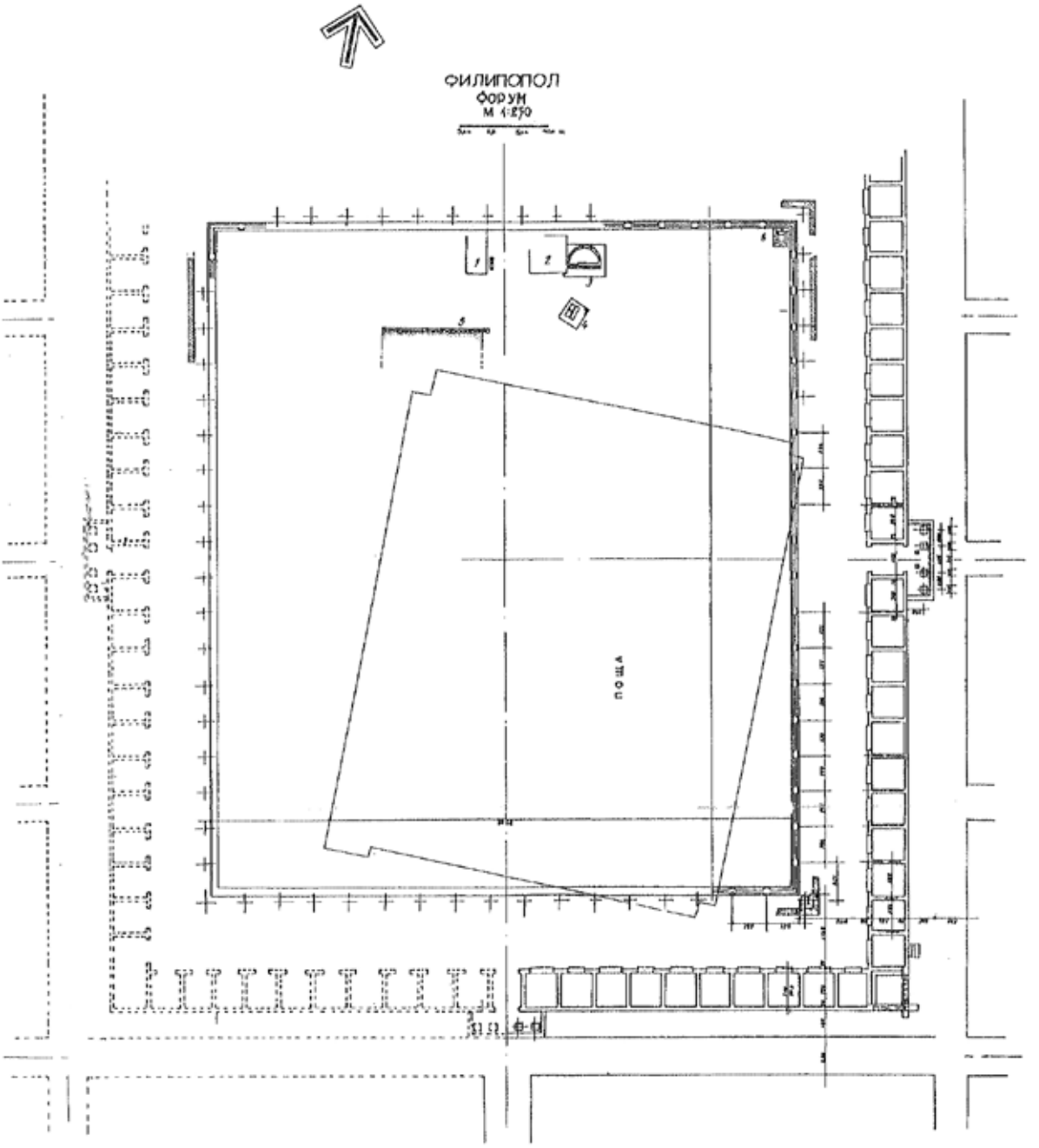

Обр. 14. Разкритията в югоизточния ъгъл на агората (по Кесякова 2004а, 67, обр. 33)

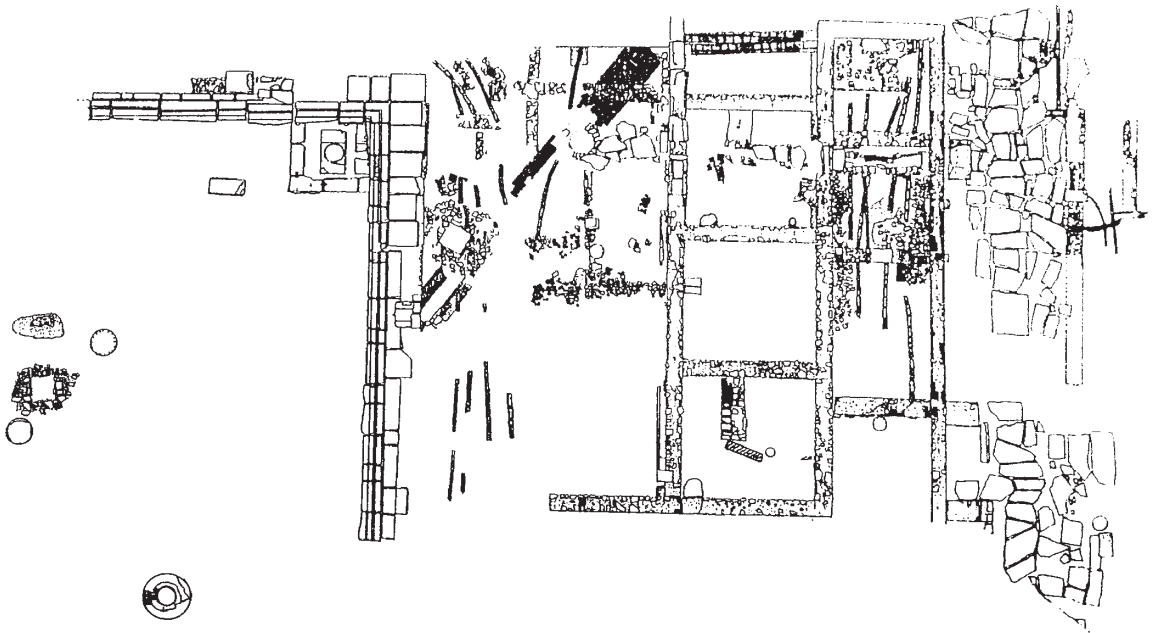

Обр. 15. Разкритията в североизточния ъгъл на агората (по Кесякова 2004а, 58, обр. 17)

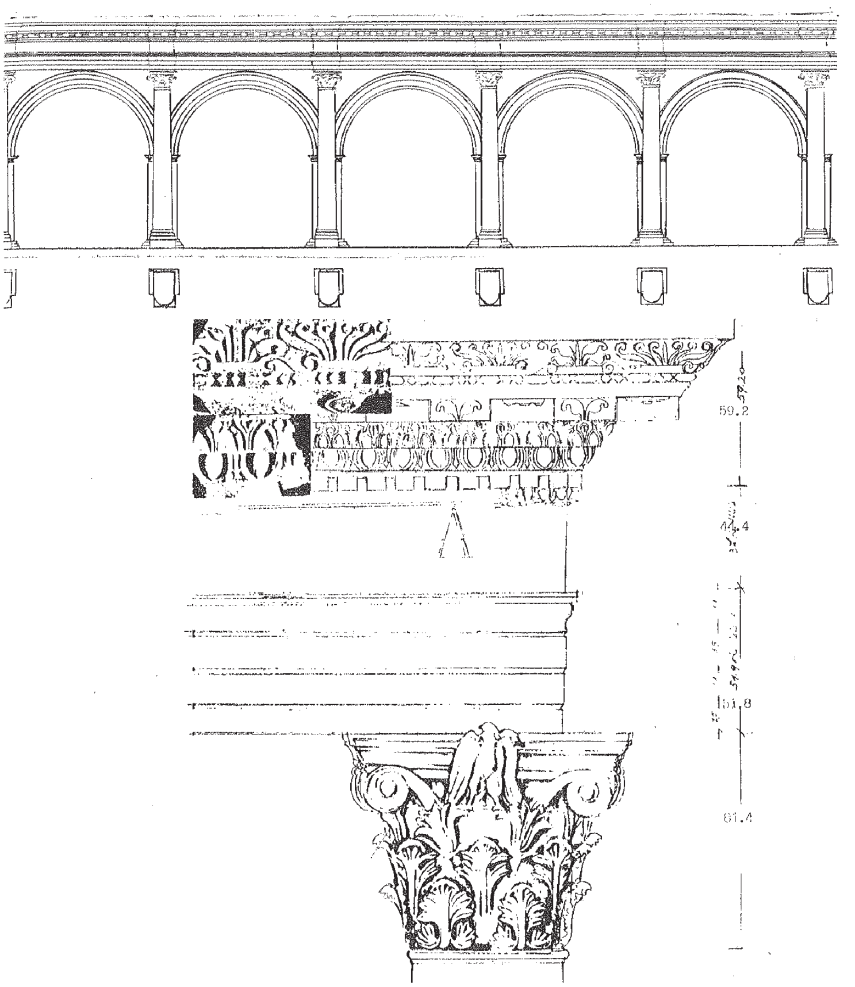

Обр. 16. Аркадата на агората (Матеев 1993, 77)

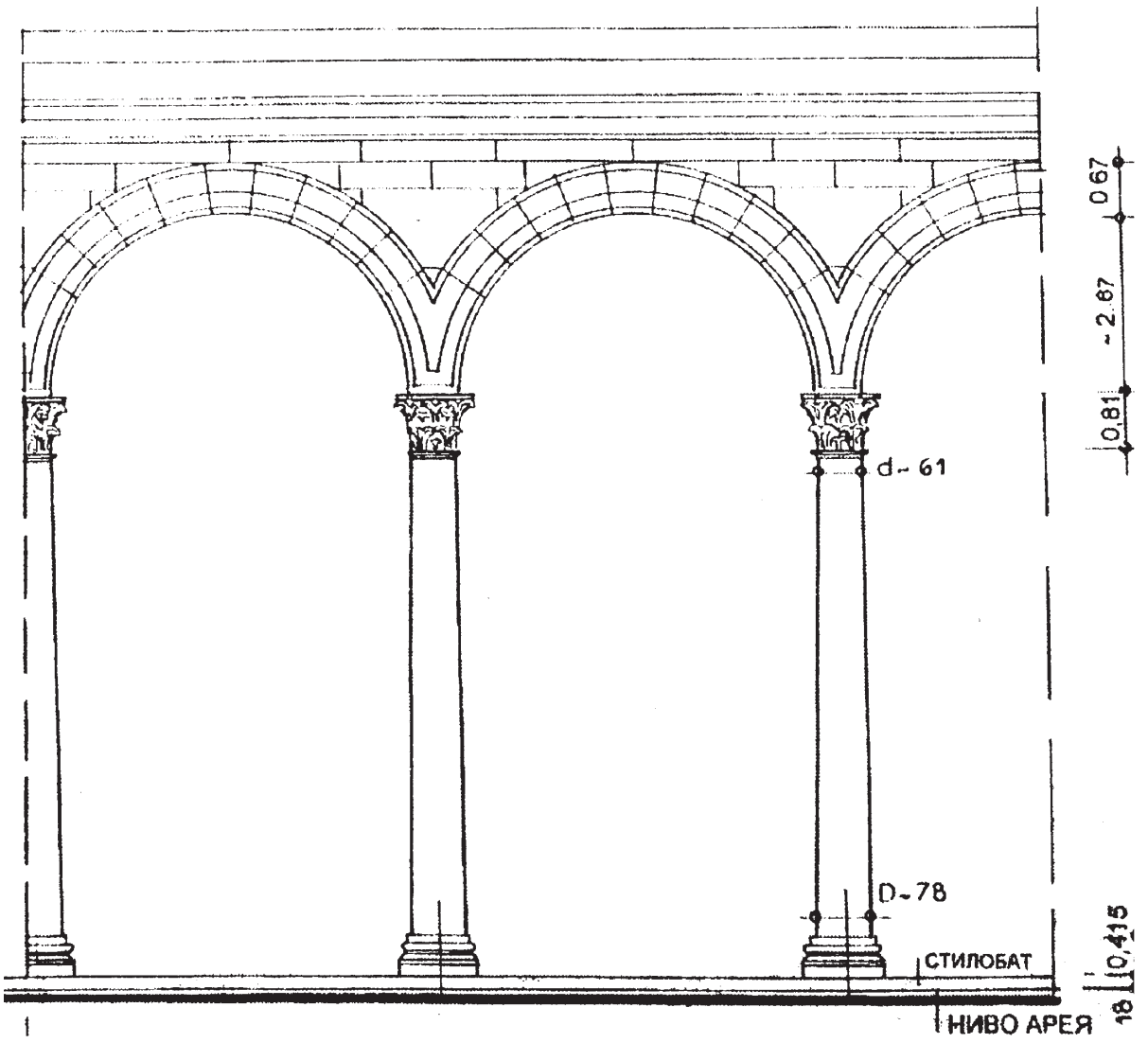

Обр. 17. Разкрития в североизточния ъгъл на ареята, агора, четвърти период (по Иванов, Владкова, Мартинова, Коларова 2004, 302, обр. 79)

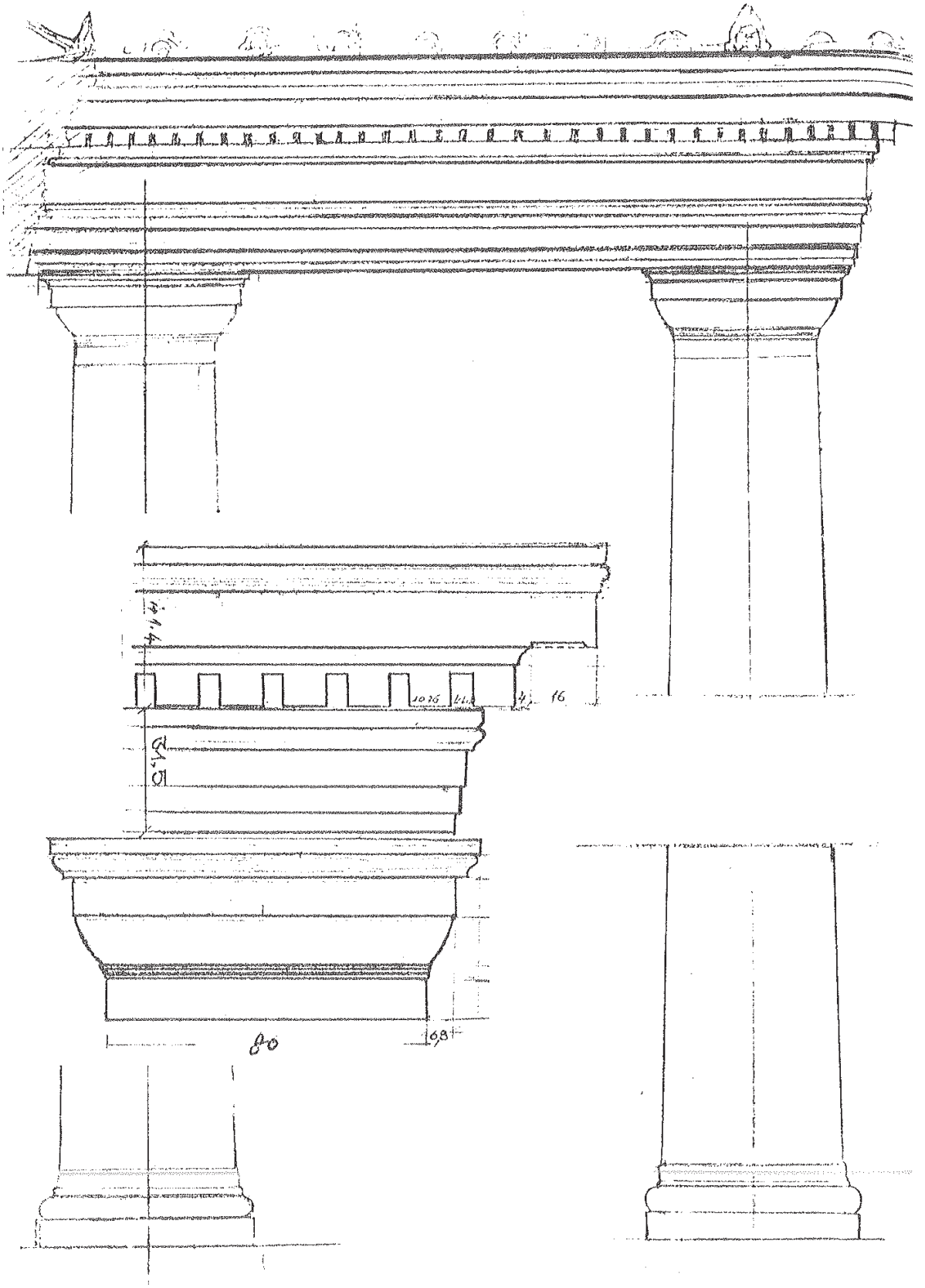

Обр. 18. Антаблемана на колонадата на агората (Матеев 1993, 72)

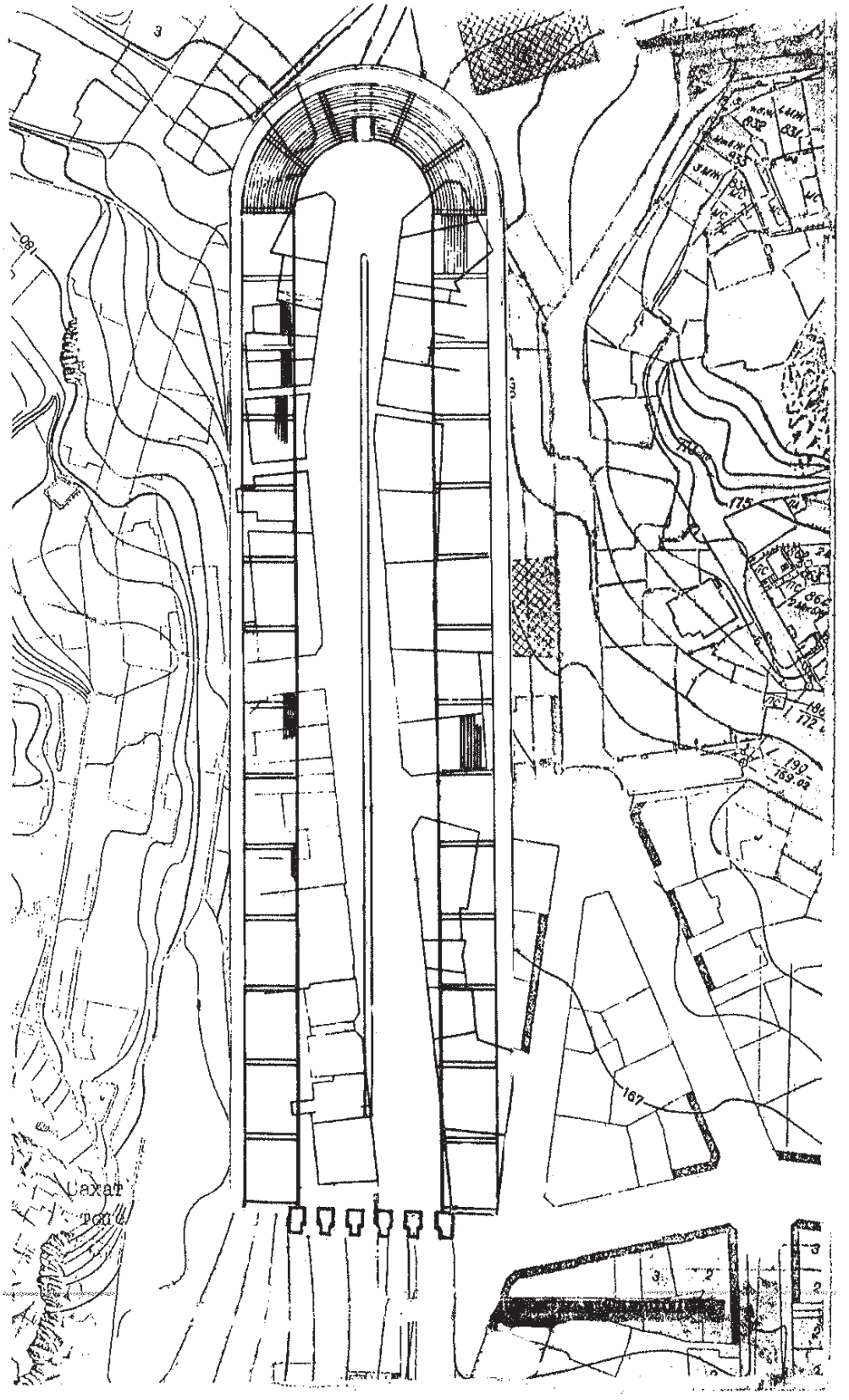

Обр. 19. Ситуиране на стадиона (Матеев 1993, 26)

Обр. 20. Сфендоната на стадиона, изглед от юг

Обр. 21. Ложата на стадиона, изглед от юг (снимка В. Воева)

Обр. 22. Ортостатите, отделящи кавеята от пистата (снимка Д. Русев)

Обр. 23. „Улицата", водеща към засводения коридор на сфендоната, изглед от север

Обр. 24. Сектор от западната кавея на стадиона, където седалките са поставени върху специална подложка (снимка Д. Русев)

Обр. 25. Сектор от сфендоната (изглед от юг)

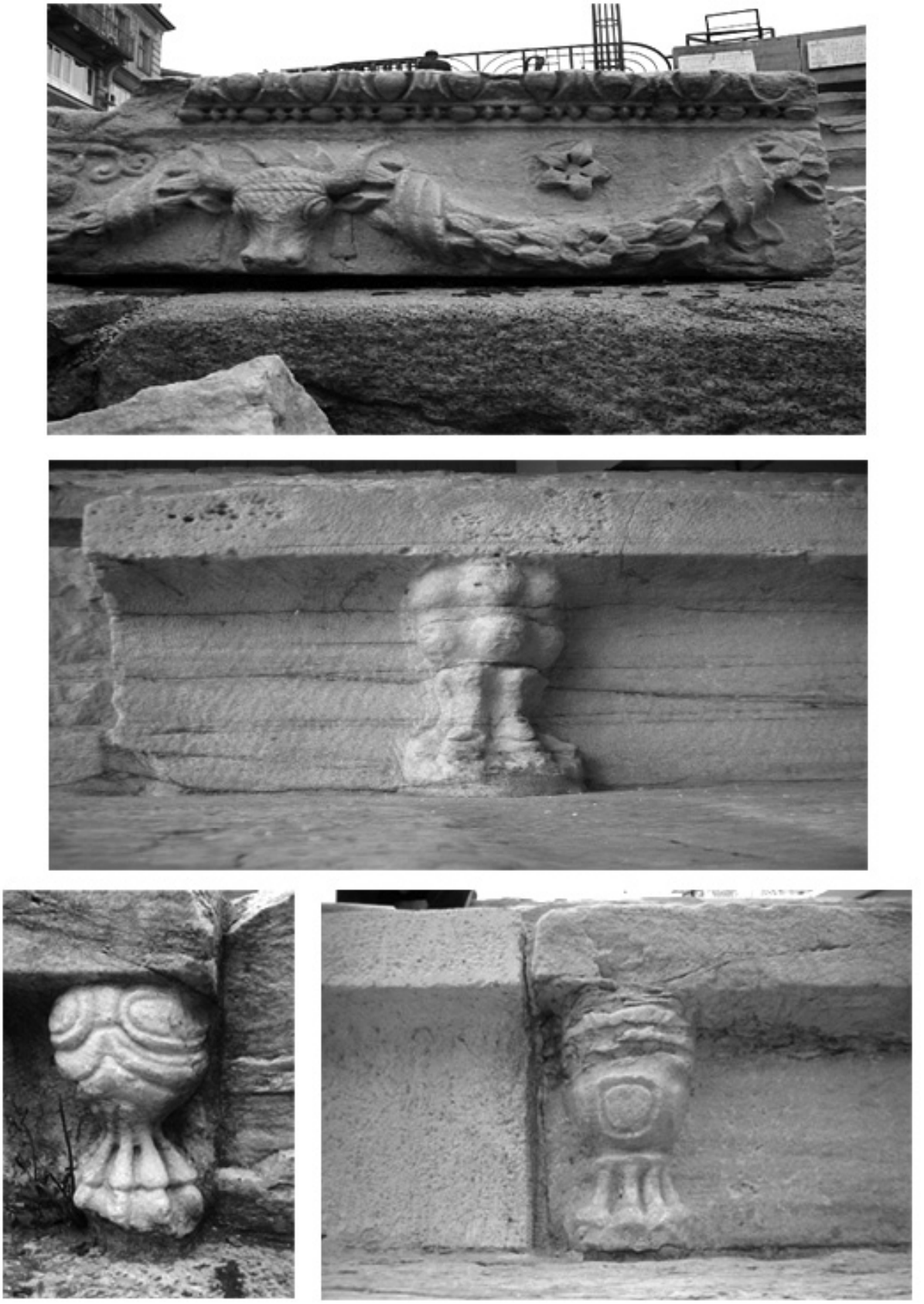

Обр. 26. Мраморна декорация на стадиона, фрагменти

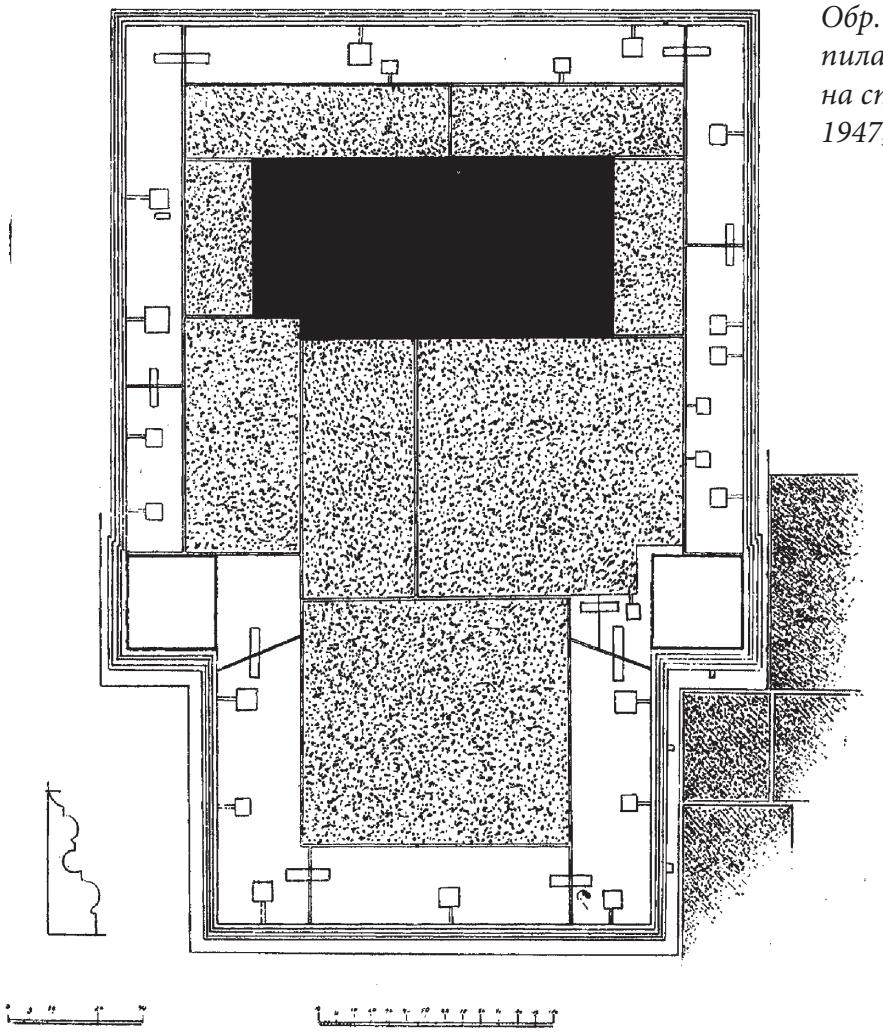

Обр. 27. Основата на пиластър от фасадата на стадиона (по Tsontchev 1947, taf. VIII)

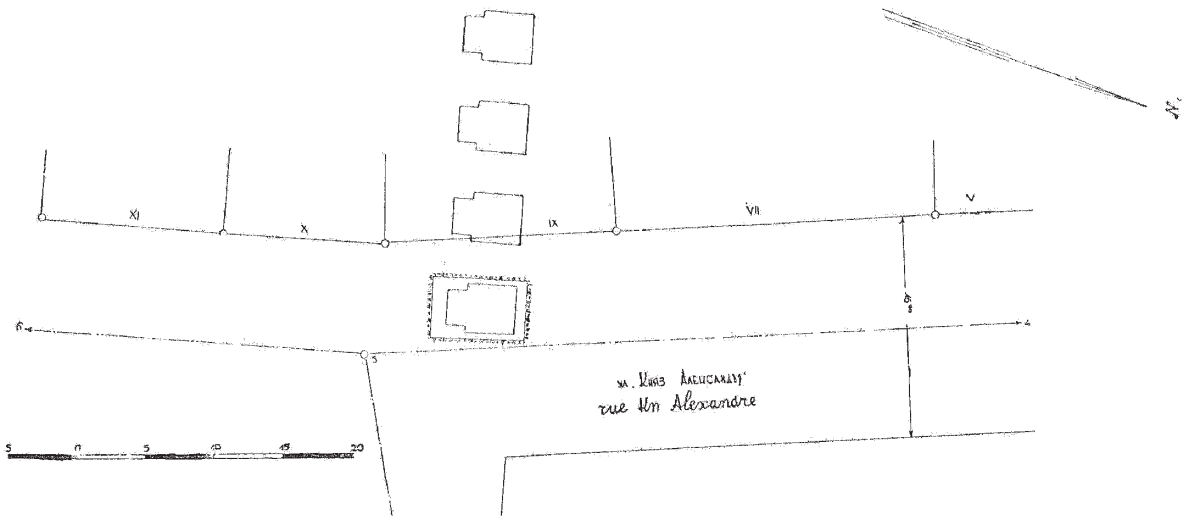

Обр. 28. Разкрития на монументалната фасада на стадиона (по Tsontchev 1947, taf. X)

Обр. 29. Мраморна декорация на пиластрите на фасадата на стадиона (по Tsontchev 1947, taf. XI, XII)

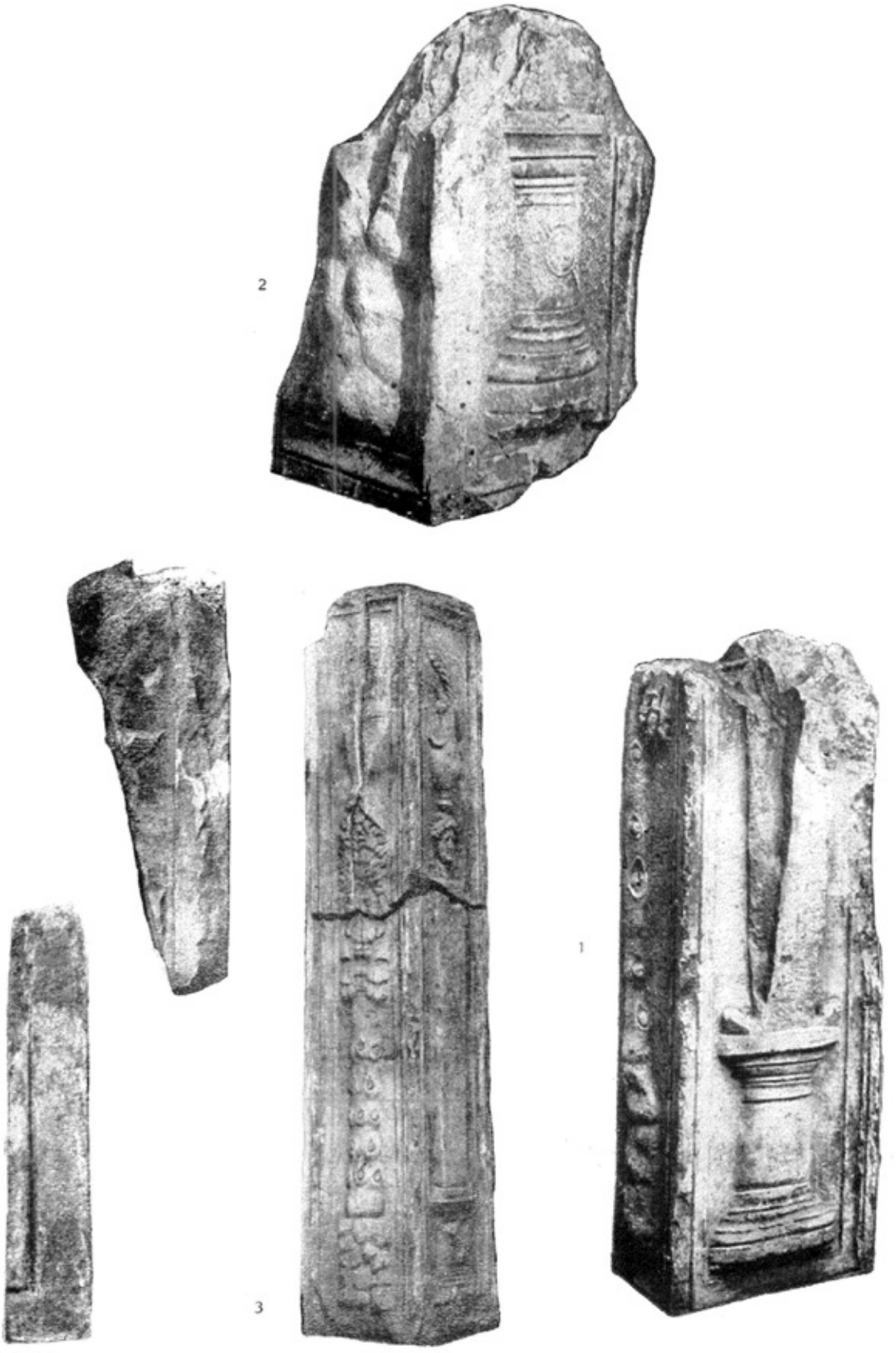

Обр. 30. Мраморна декорация на пиластрите на фасадата на стадиона (по Tsontchev 1947, taf. XIII, XIV)

Обр. 31. Релеф на Антиной, открит на стадиона

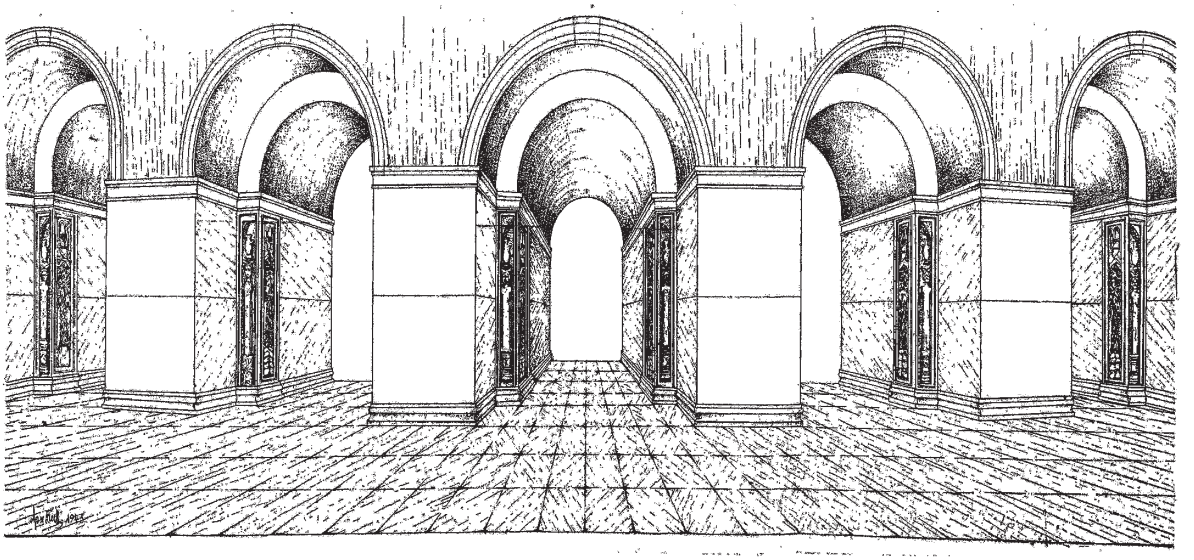

Обр. 32. Портал на стадиона, графична възстановка (Tsontchev 1947, taf. XVI)

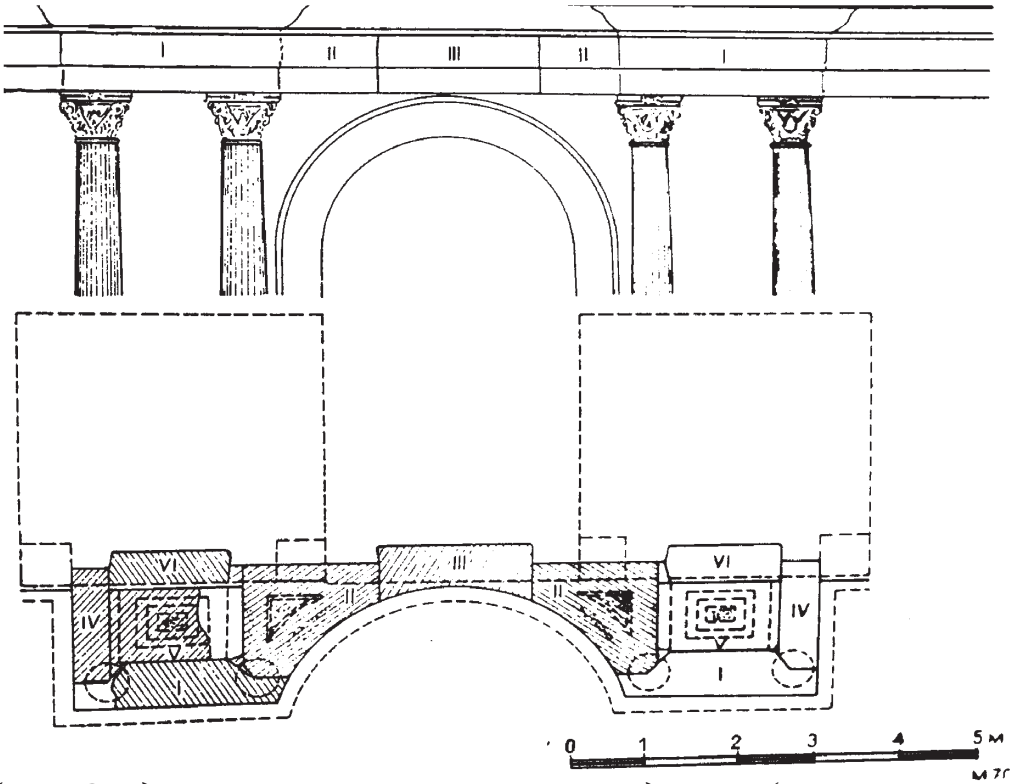

Обр. 33. Стадиона на Филипопол, архитектурни детайли (по Матеев 1993, 41)

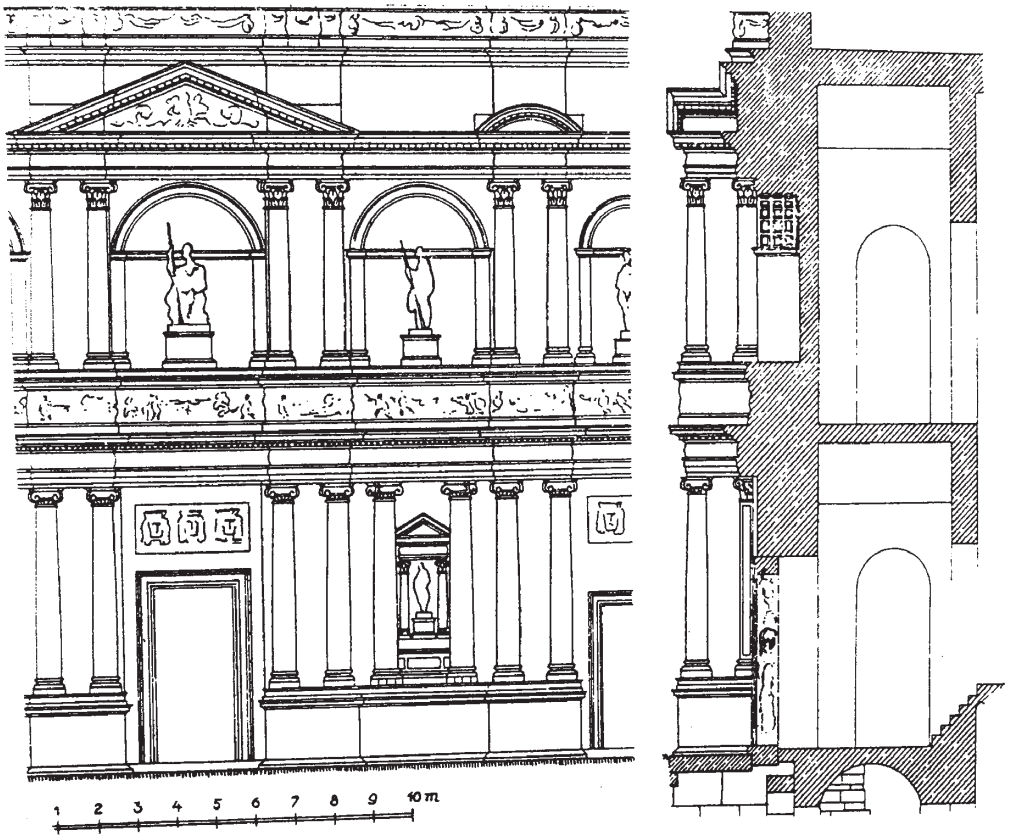

Обр. 34. Фасадата на стадиона, графична възстановка (по Матеев 1993, 41)

Обр. 35. Стадиона на Домициан в Рим (по Gros 1996, 359, fig. 414)

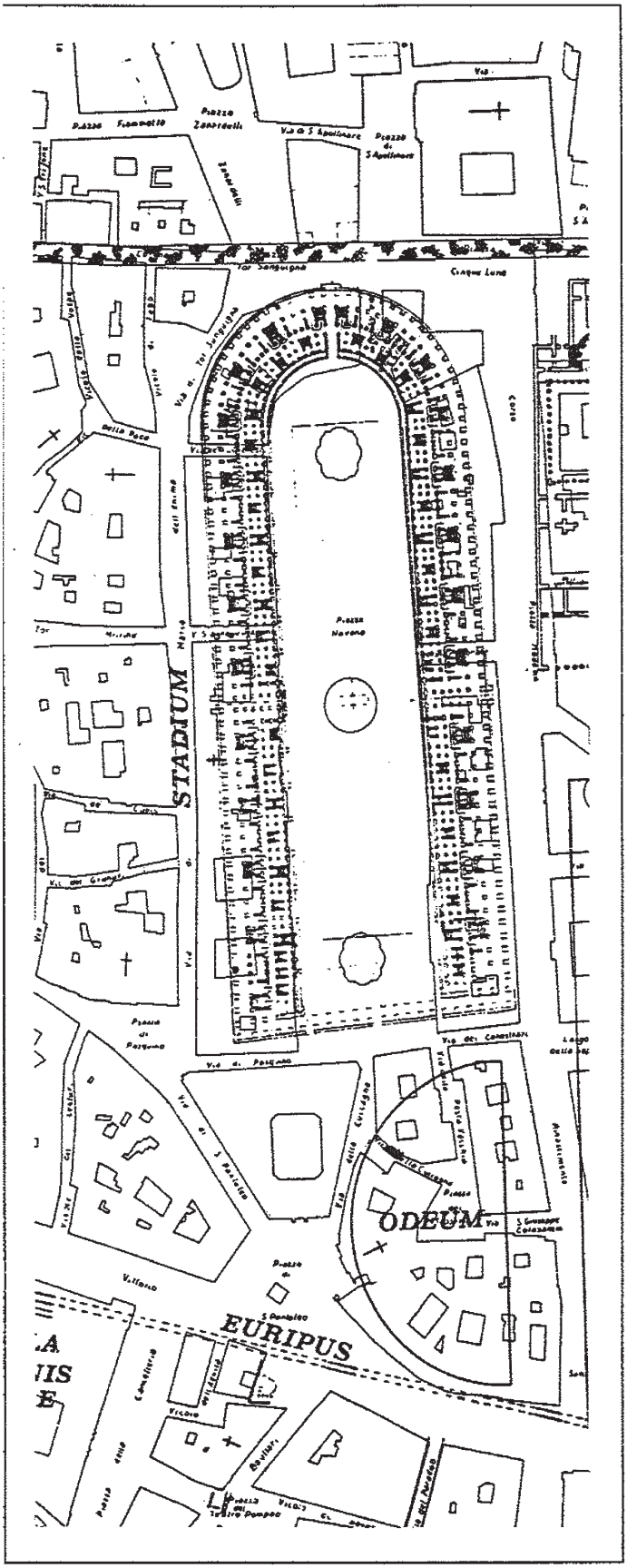

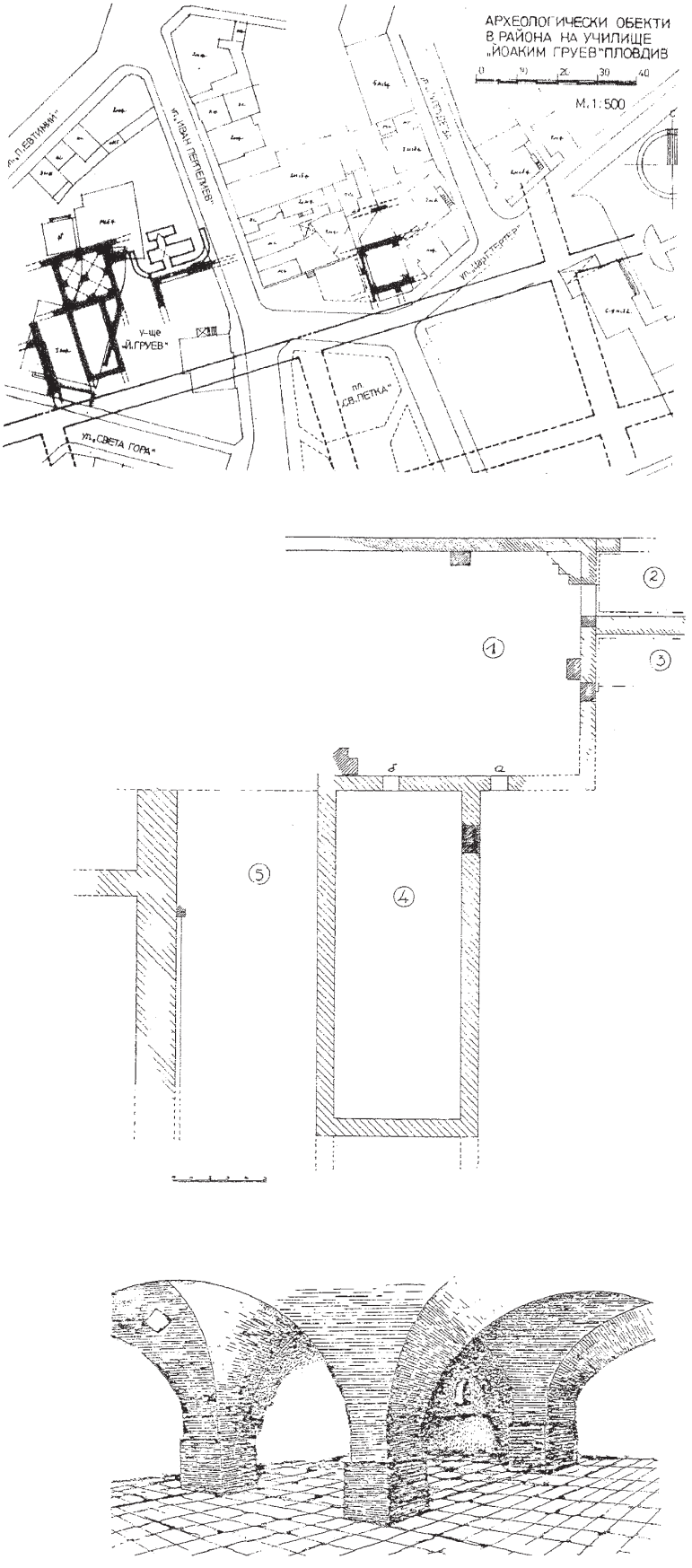

Обр. 36.
Източни терми:
а) план на Източните терми (по Bospatchieva 2002, 304, fig. 1);
б) план на източните терми (по Цончев 1950, 140, обр. 3); Помещение № 1 на източната баня (по Цончев 1950, 138, обр. 1)

Обр. 37. Запазената част от по-ранната мозайка в западните терми (по Цончев 1940, II)

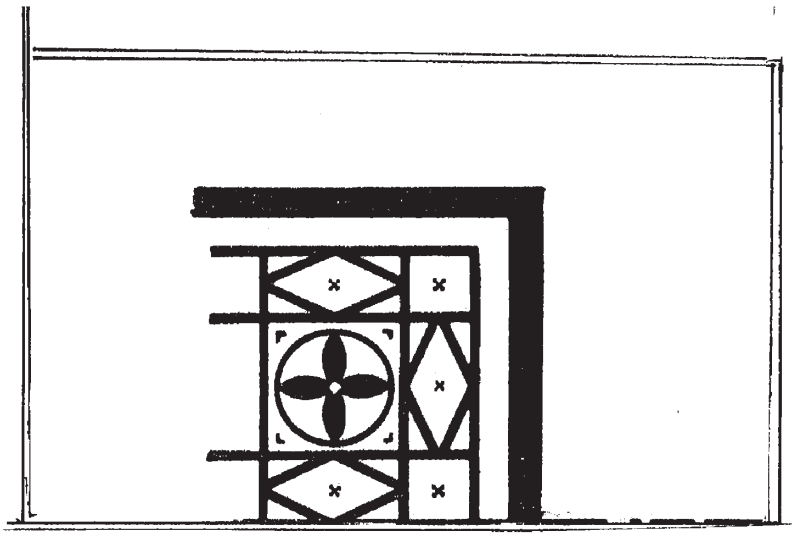

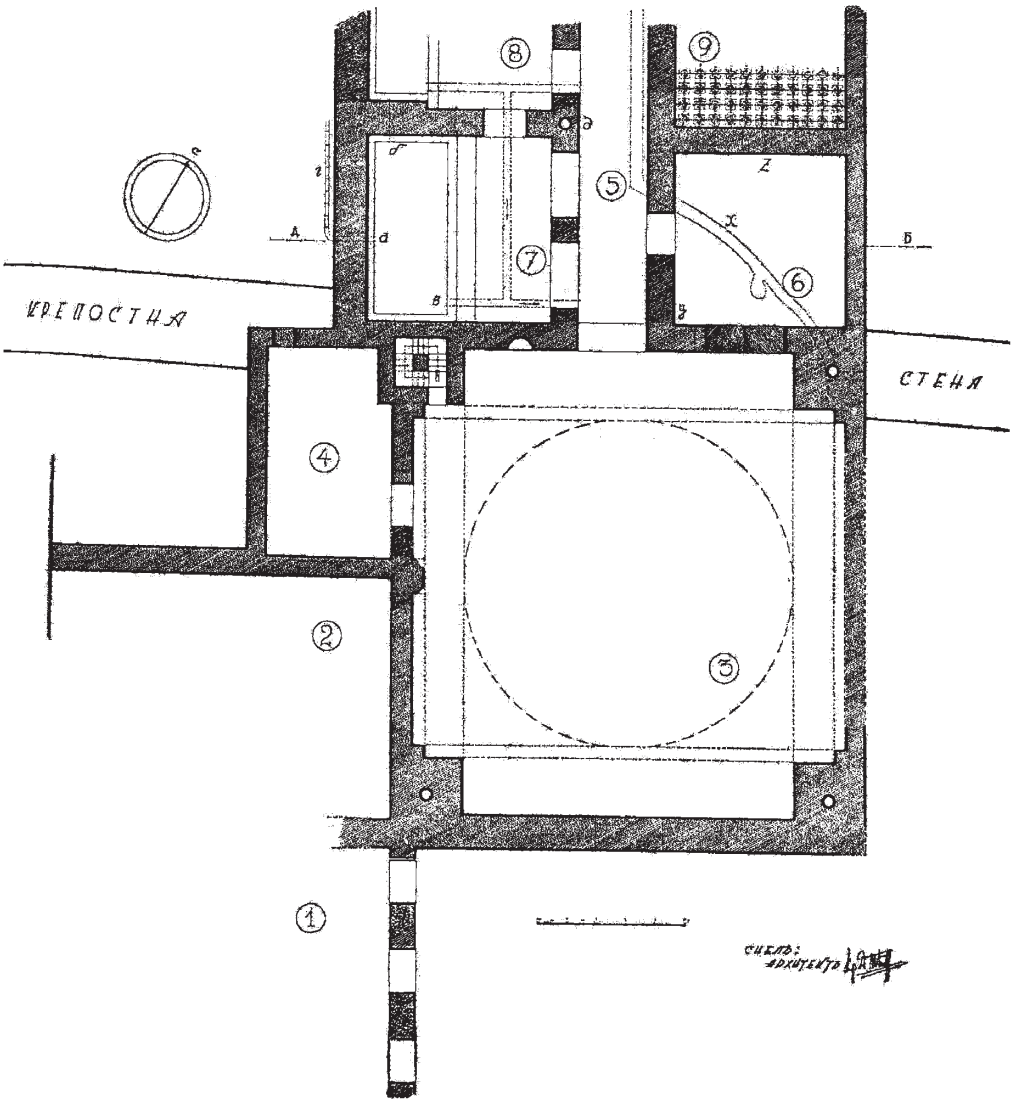

Обр. 38. План на разкритията на западните терми (по Цончев 1940, 133, обр. 1)

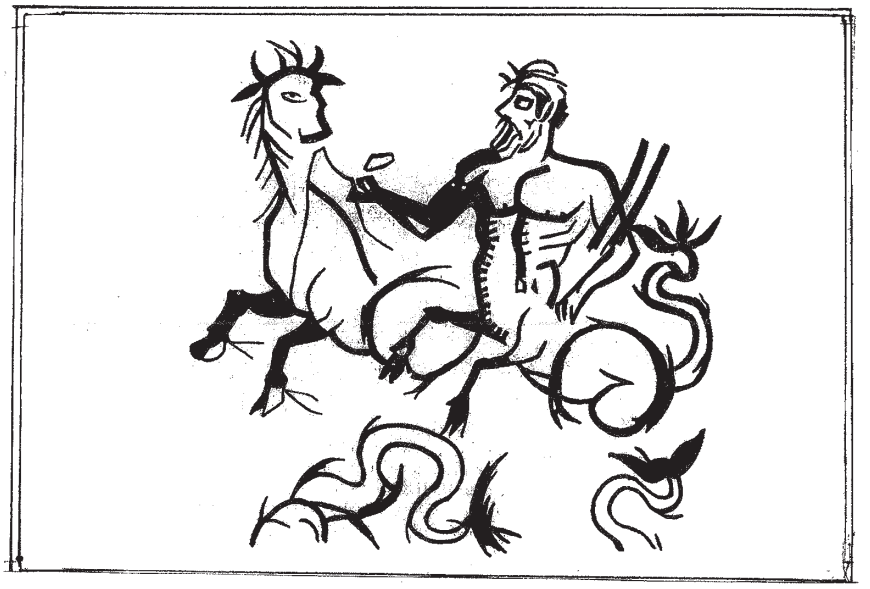

Обр. 39. Запазената част от по-ранната мозайка в западните терми (по Цончев 1940, 146, обр. 19)

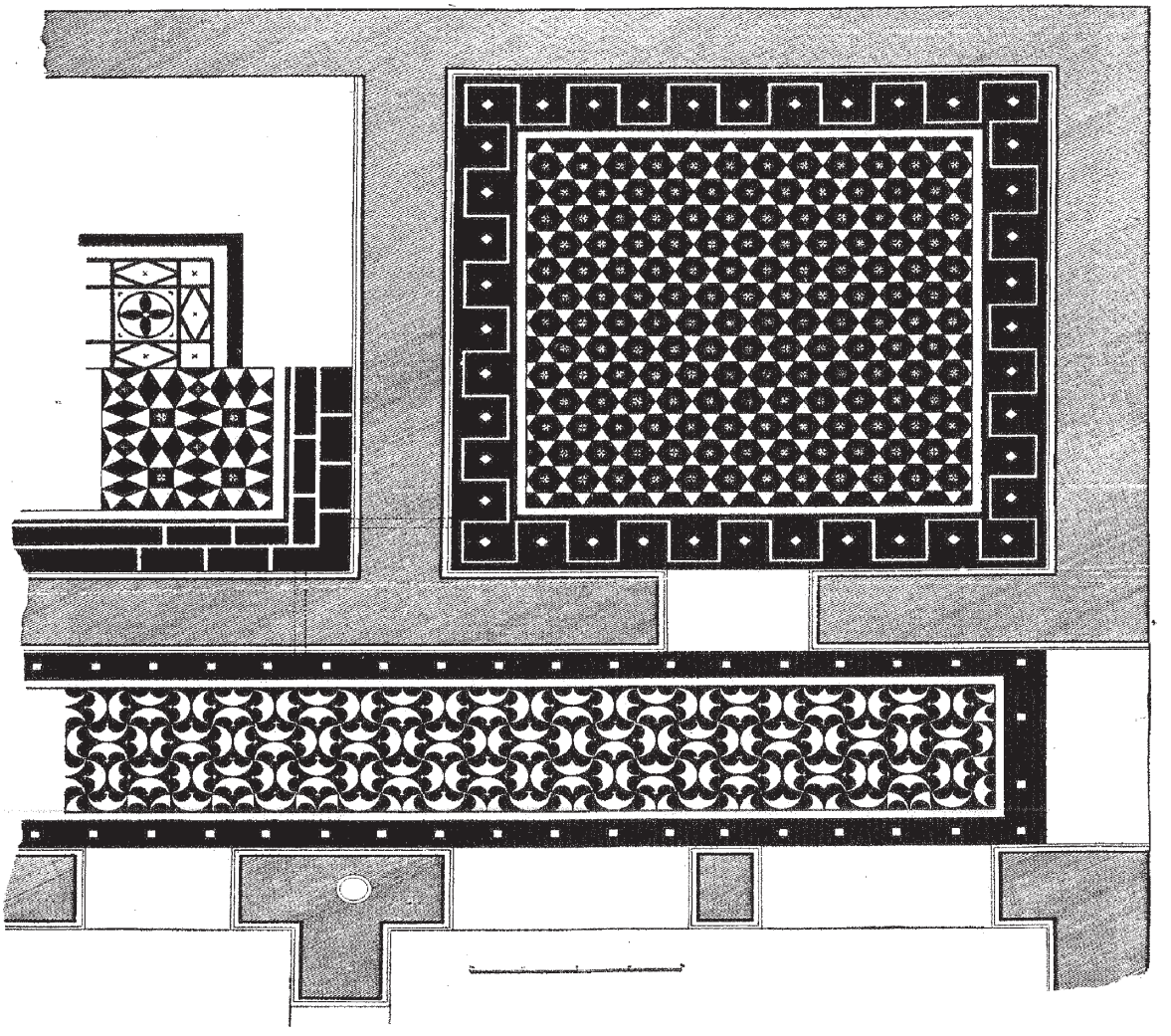

Обр. 40. План на помещенията с мозаичните подове от късната баня (по Цончев 1940, II)

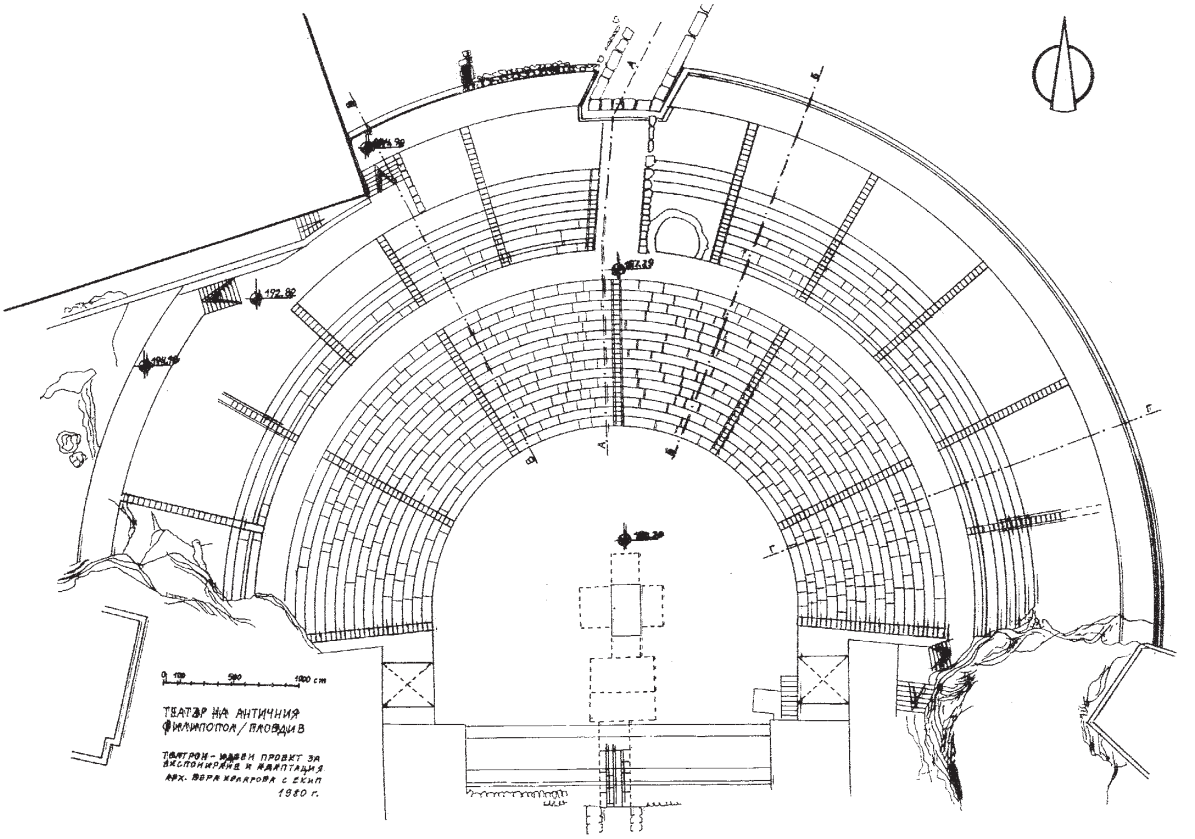

Обр. 41. План на античния театър (по Vagalinski 2002,287, fig. 4)

Обр. 42. Ima cavea на театъра, изглед от югоизток (снимка Д. Русев)

Обр. 43. Ita cavea на театъра, изглед от изток

Обр. 44. Седалките на ita cavea, изглед от югозапад

Обр. 45. Седалките на ima cavea с надписи, указващи филите на Филипопол

Обр. 46. Диазомата между ima cavea и media cavea (снимка К. Станев)

Обр. 47. Стълбище към диазомата (снимка К. Станев)

Обр. 48. Scaenae frons, изглед от север (снимка Здр. Димитров).

Обр. 49. Proscaenium-ът на театъра, изглед от югозапад

Обр. 50. Западен параскений (снимка В. Воева)

Обр. 51. Източен параскений, строителен надпис

Обр. 52. Източен параскений (снимка К. Станев)

Обр. 53. Западни пародоси (снимка К. Станев)

Обр. 54. Източни пародиси (снимка К. Станев)

Обр. 55. Вход към подземното помещение под орхестрата, изглед от юг

Обр. 56. Подиумът на диазомата

Обр. 57. Централен вход на театъра с реконструкциите, изглед от север, след реставрация

Обр. 58. Централен вход на театъра, изглед от юг, след реставрация

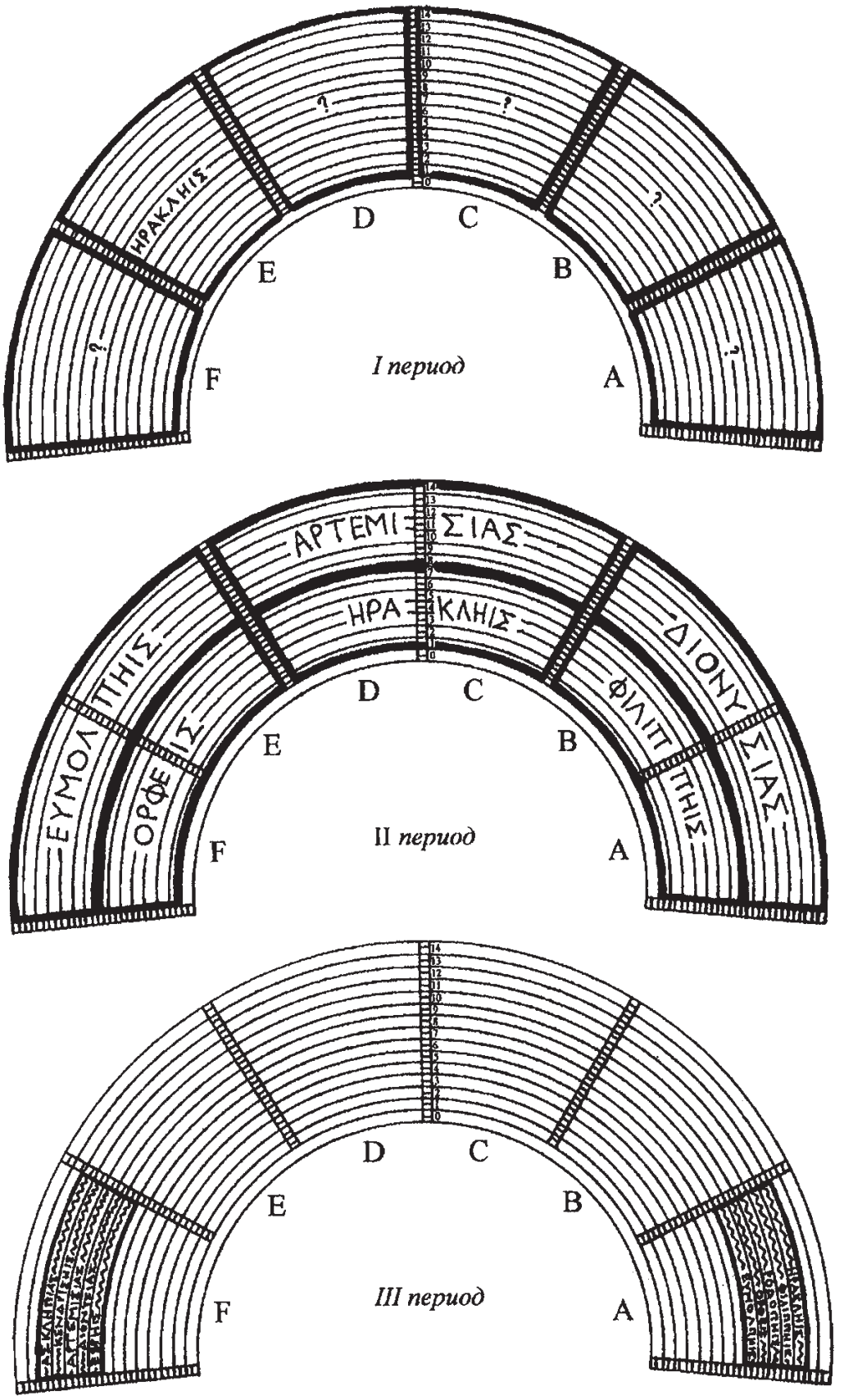

Обр. 59. Ita cavea на театъра с местата на филите (по Шаранков 2004а, 158, обр. 8)

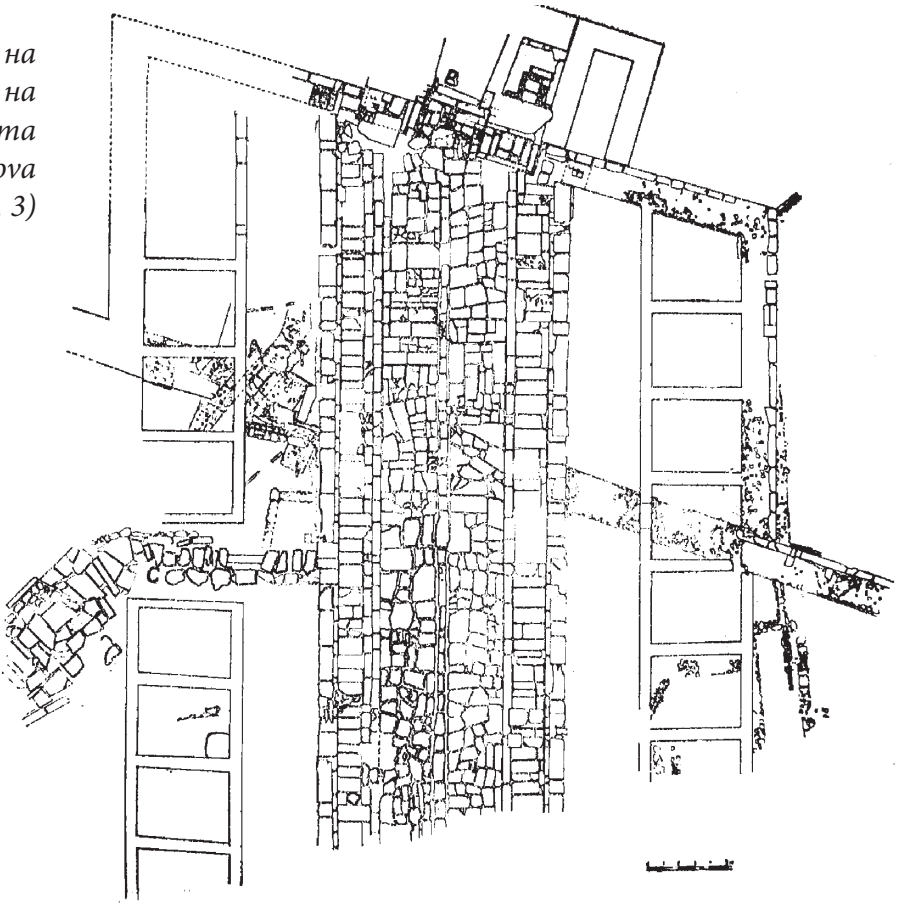

Обр. 60. План на разкритията на Източната порта (по Botušarova, Kesjakova 1983, 267, fig. 3)

Обр. 61. Облицовка на западния пиластър на арката

Обр. 62. Облицовка на източния пиластър на арката

Обр. 63. Изглед на външния южен пиластър на арката, изглед от север

Обр. 64. Късноантичната улица, тръгваща от арката в югозападна посока, изглед от север

Обр. 65. Почетната арка, изглед от юг

Обр. 66. Късноантичната улица с паднали върху нейното платно детайли от архитектурната декорация на комплекса, изглед от юг

Обр. 67. Фрагменти от архитектурната декорация на комплекса „Източна порта”

Обр. 68. Останки от трасето на римската улица, тръгваща от почетната арка, изглед от югозапад

Обр. 69. Останкит от трасето на по-ранната римска улица, изглед от запад

Обр. 70. Преустройство на римската крепоста стена при комплекса „Източна порта”, изглед от север

Обр. 71. Трасето на римската крепостна стена на комплекса „Източна порта”, изглед от запад

Обр. 72. Монета на Антонин Пий, сечена във Филипопол с изображението на Тримонциум

Обр. 73. Монета на Комод, сечена във Филипопол (по Varbanov 2007a, 1069)

Обр. 74. Монета на Каракала, сечена във Филипопол

Обр. 75. Монета на Криспина, представена като градска богиня на Филипопол

Обр. 76. Монета на Каракала, сечена във Филипопол (по Varbanov 2007a, 1617)

Обр. 77. Монета на Каракала, сечена във Филипопол (по Varbanov 2007a, 1567)

Обр. 78. Монета на Каракала, сечена във Филипопол (по Varbanov 2007a, 1520)

Обр. 79. Монета на Каракала, сечена във Филипопол (рисунка, К. Колев)

Обр. 80. Монета на Юлия Домна представена като градска богиня (по Varbanov 2007a, 1380)

Обр. 82. Монета на Септимий Север, сечена във Филипопо (по Мушмов 1912)

Обр. 84. Монета на Септимий Север, сечена във Филипопол (по Varbanov 2007a, 1378)

Обр. 86. Монета на Елагабал, сечена във Филипопол (по Varbanov 2007a, 1446)

Обр. 88. Монета на Елагабал, сечена във Филипопол (по Varbanov 2007a, 1659)

Обр. 81. Монета на Септимий Север, сечена във Филипопо (по Мушмов 1912, 5294)

Обр. 83. Монета на Септимий Север, сечена във Филипопол

Обр. 85. Монета на Елагабал, сечена във Филипопол (по Varbanov 2007a, 1662)

Обр. 87. Монета на Елагабал, сечена във Филипопол (по Varbanov 2007a, 1445)

Обр. 89. Монета на Елагабал, сечена във Филипопол

Обр. 90. Монета на Елагабал, сечена във Филипопол (по Мушмов 1912, 5396)

Обр. 91. Монета на Елагабал, сечена във Филипопол (по Мушмов 1912, 5436)

Обр. 92. Монета на Елагабал, сечена във Филипопол

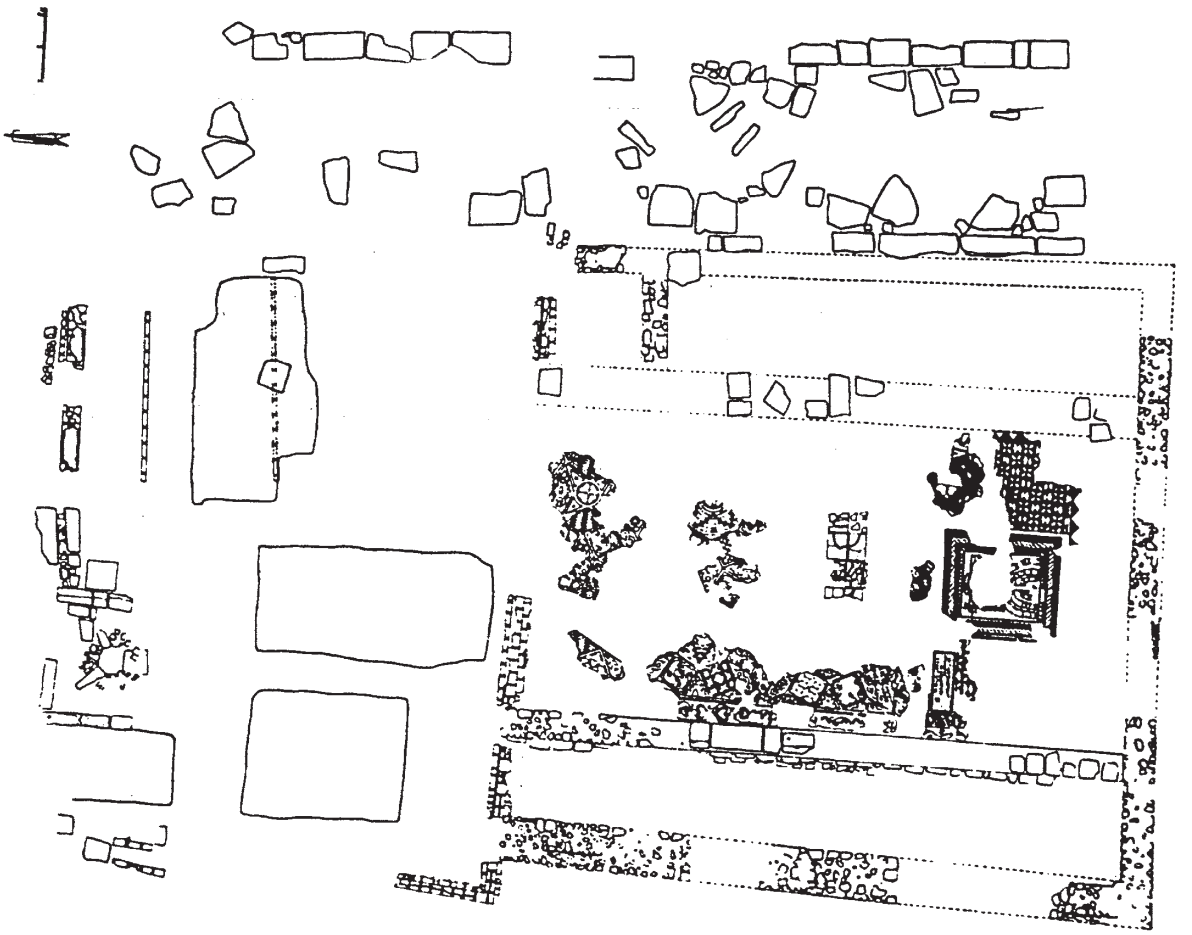

Обр. 93. План на синагогата (по Кесякова 1989, 22, обр. 2)

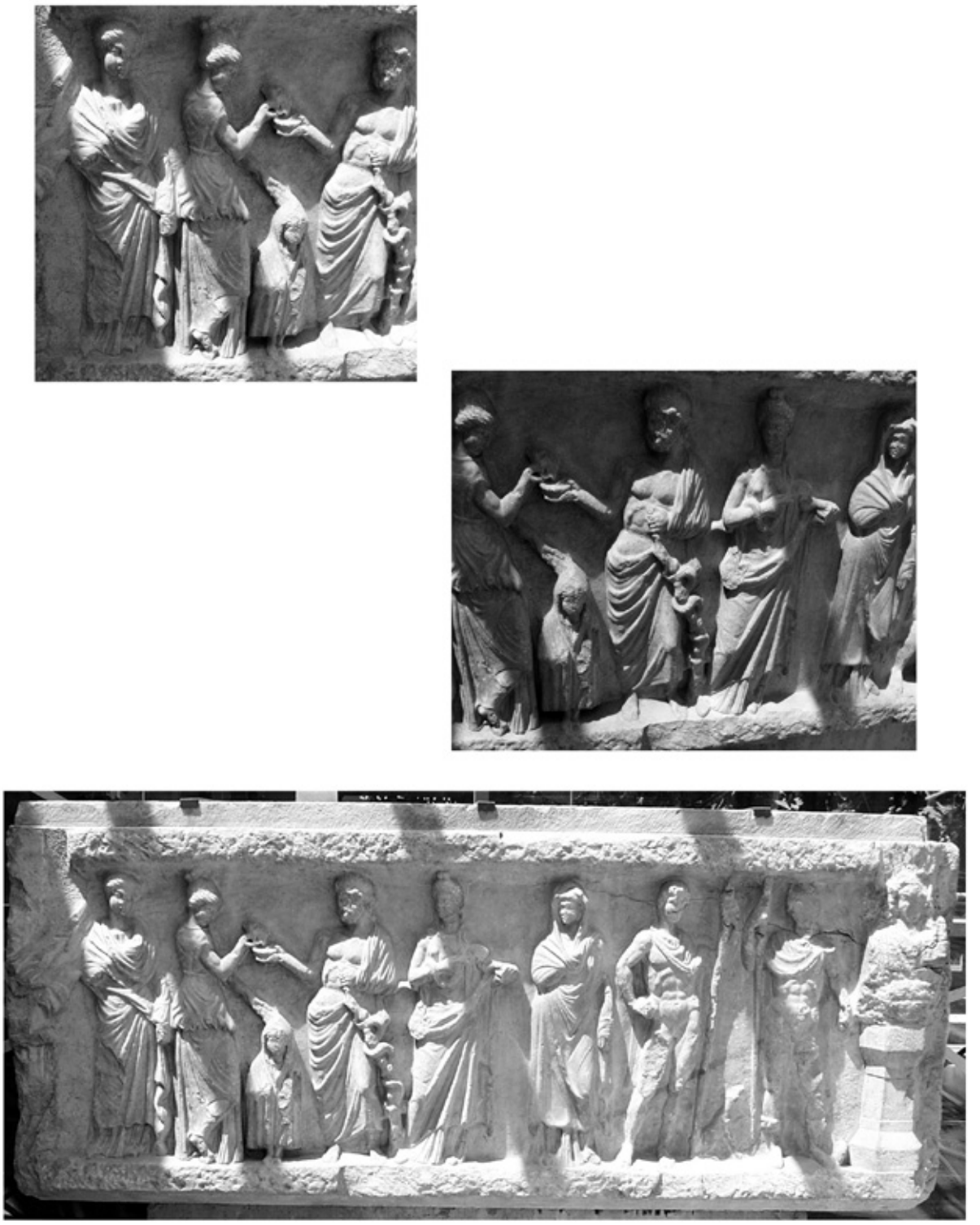

Обр. 94. „Фриз на здравеносните божества”

Обр. 95. Разкопки на ул. Капитан Райчо, застрояване блоков тип (по Кесякова 1999, 84, обр. 102)

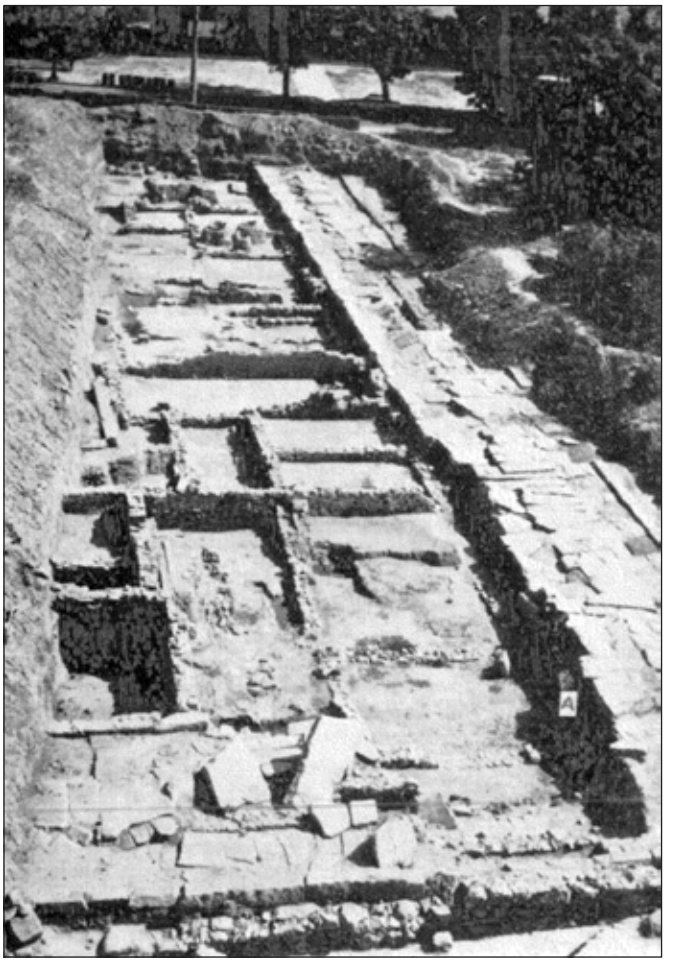

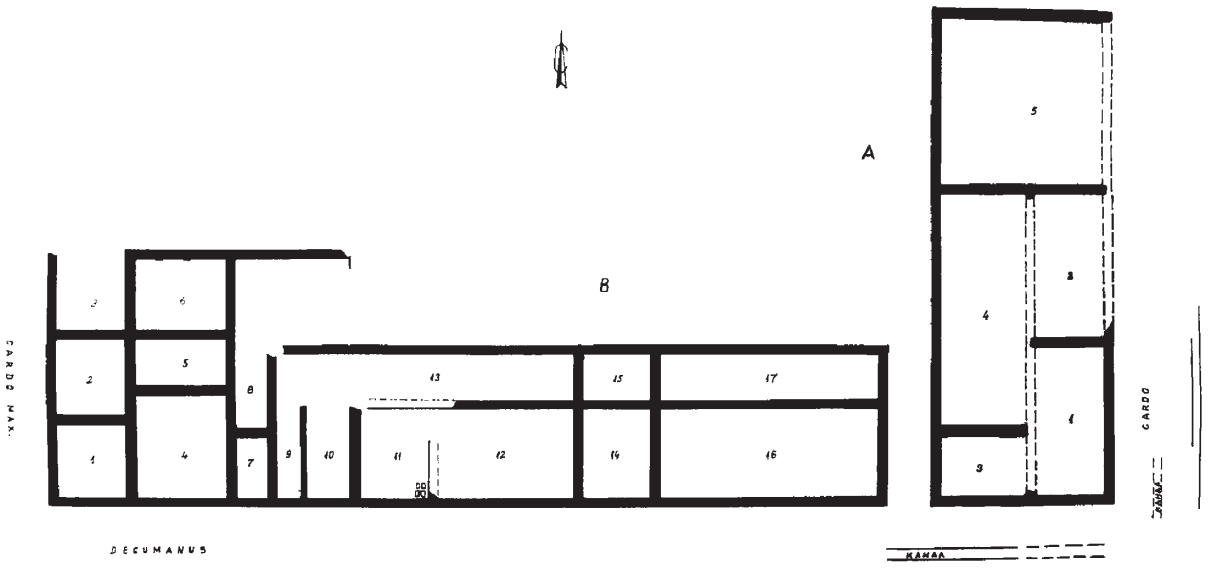

Обр. 96. Обект „Аристократичен дом", план на първи строителен период (по Кесякова 2008, 245, обр. 4)

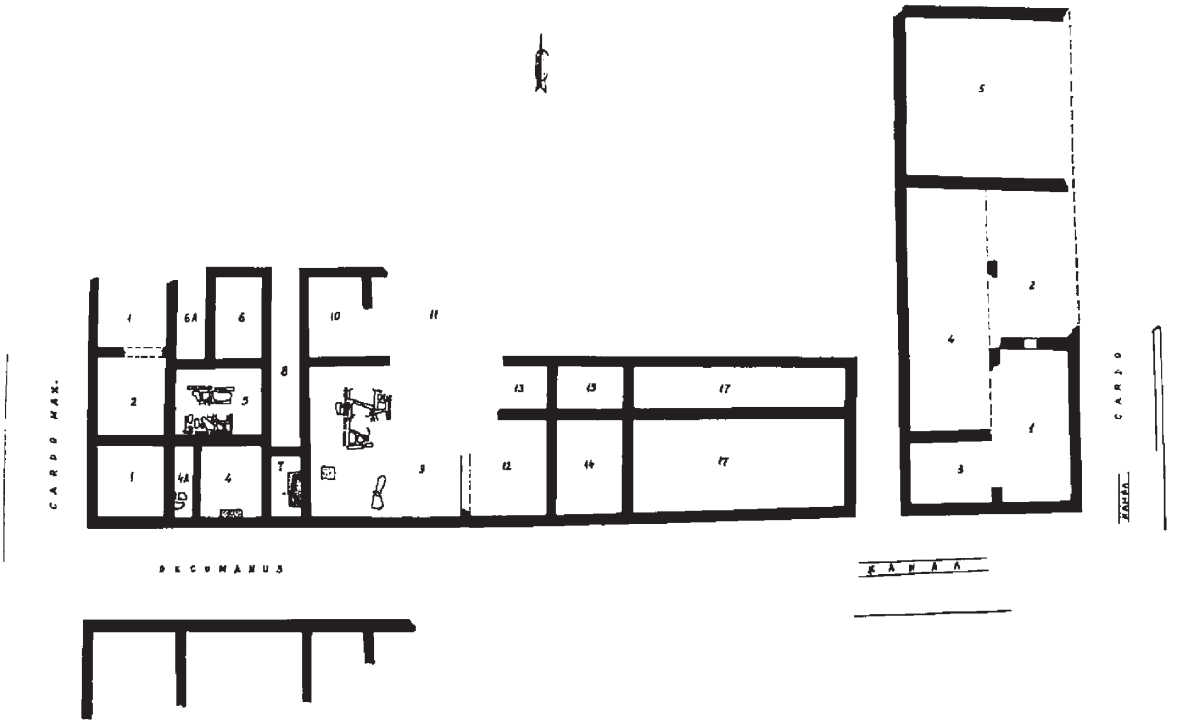

Обр. 97. Обект „Аристократичен дом", план на втори строителен период (по Кесякова 2008, 246, обр. 6)

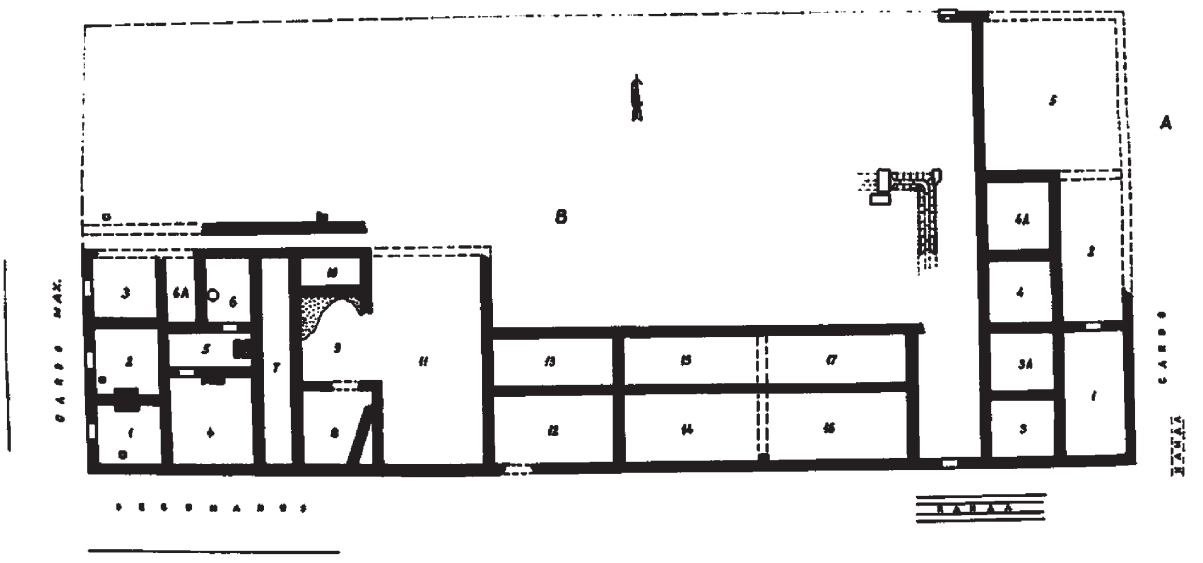

Обр. 98. Обект „Аристократичен дом", план на трети строителен период (по Кесякова 2008, 248, обр. 11)

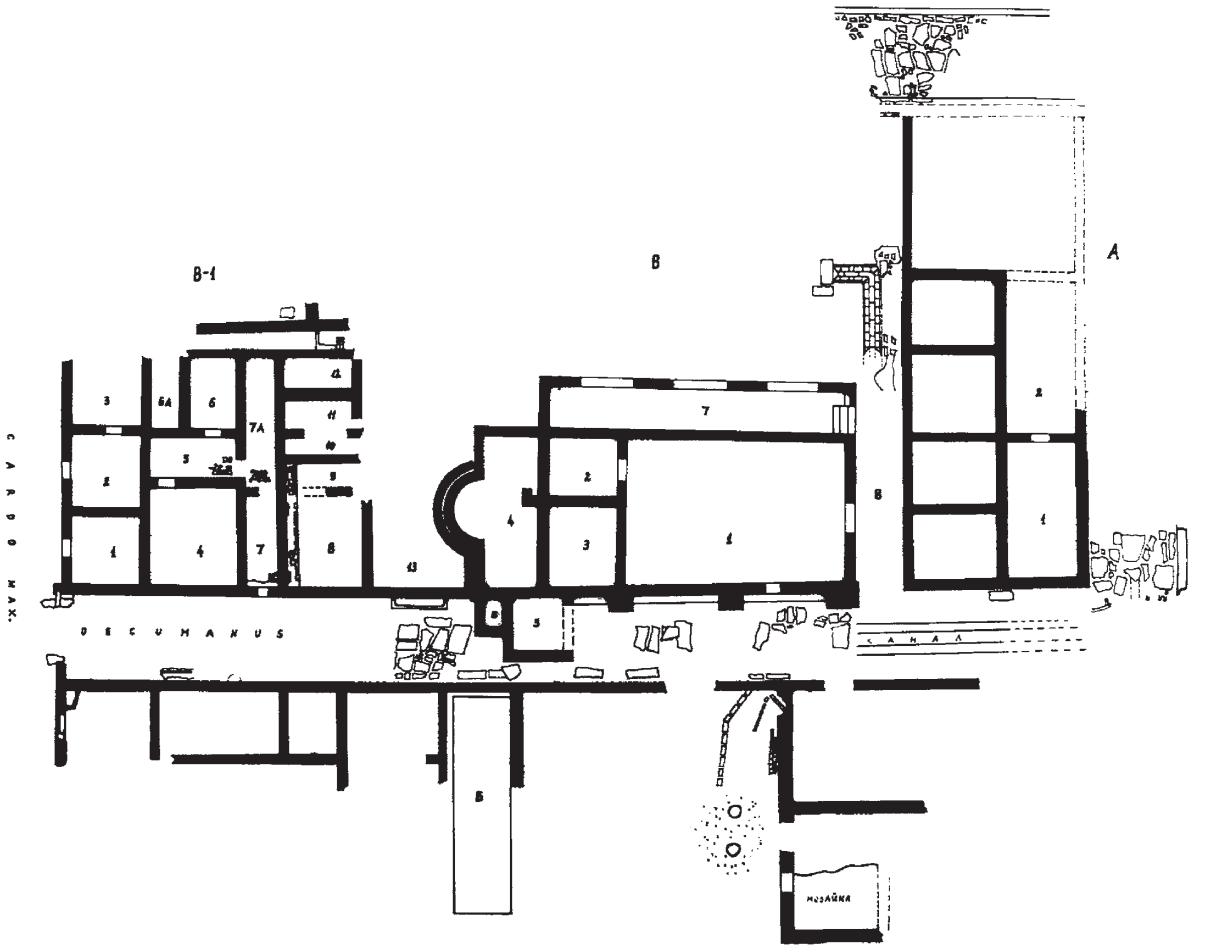

Обр. 99. Обект „Аристократичен дом", план на четвърти строителен период (по Кесякова 2008, 251, обр. 17)

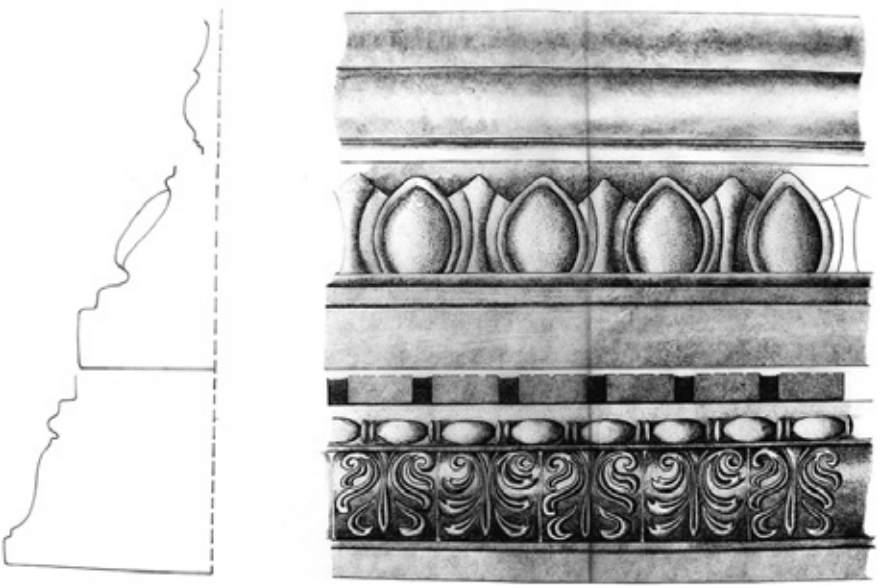

Обр. 100. Обект „Аристократичен дом", гипсова щукатура (по Кесякова 2008, 250, обр. 15)

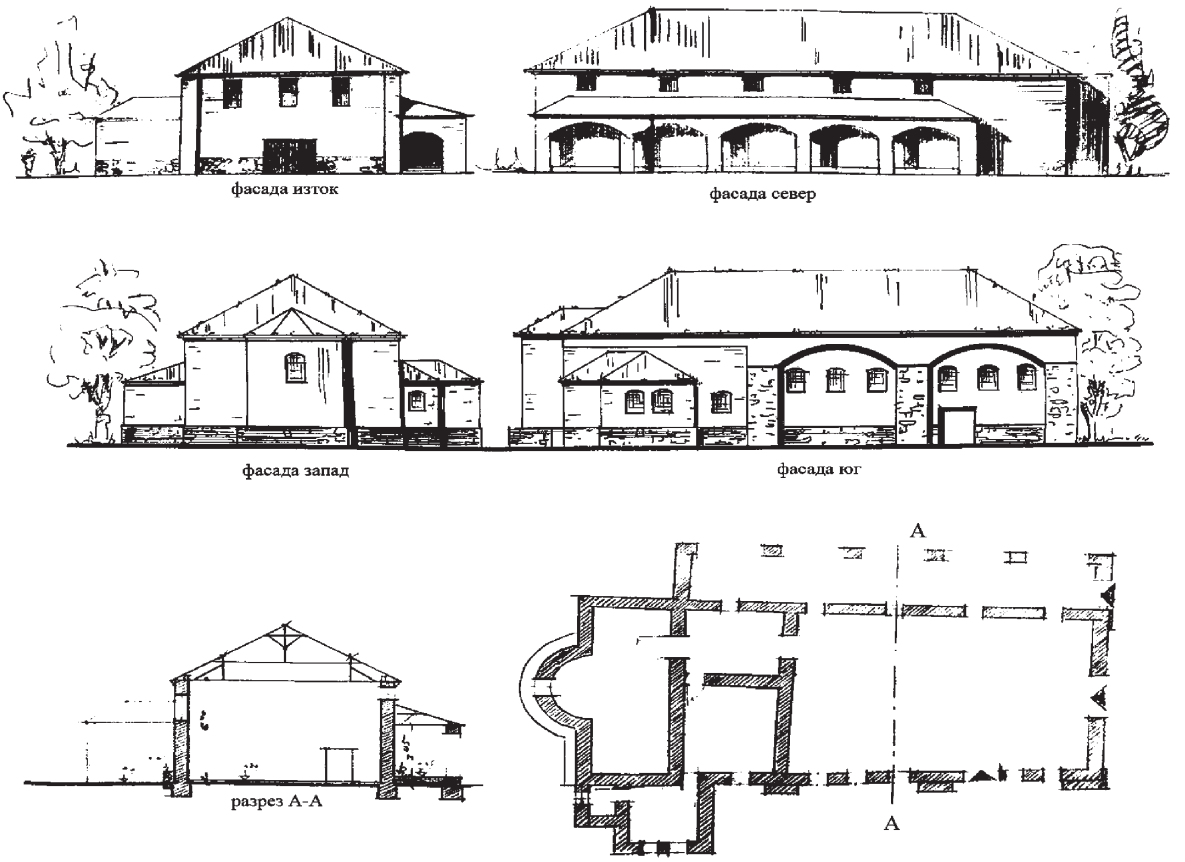

Обр. 101. Обект „Аристократичен дом", графична възстановка на сградата (по Кесякова 2008, 252, обр. 20)

Обр. 102. Мозайката с аленовите птици (по Кесякова 2009, 155, обр. 10; 156, обр. 11)

Обр. 103. Мозайка Нарцис (по Кесякова 2009, 157, обр. 12)

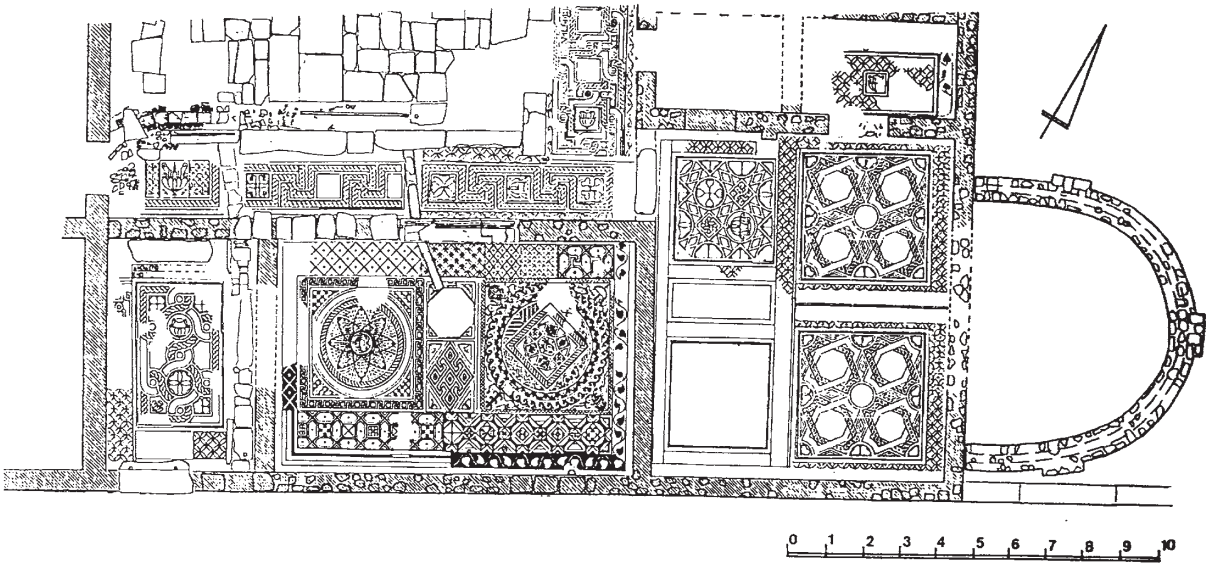

Обр. 104. План на представителната част на т. нар. сграда „Ейрене”, Епископска резиденция (по Bospachieva 2003, 87, fig. 3)

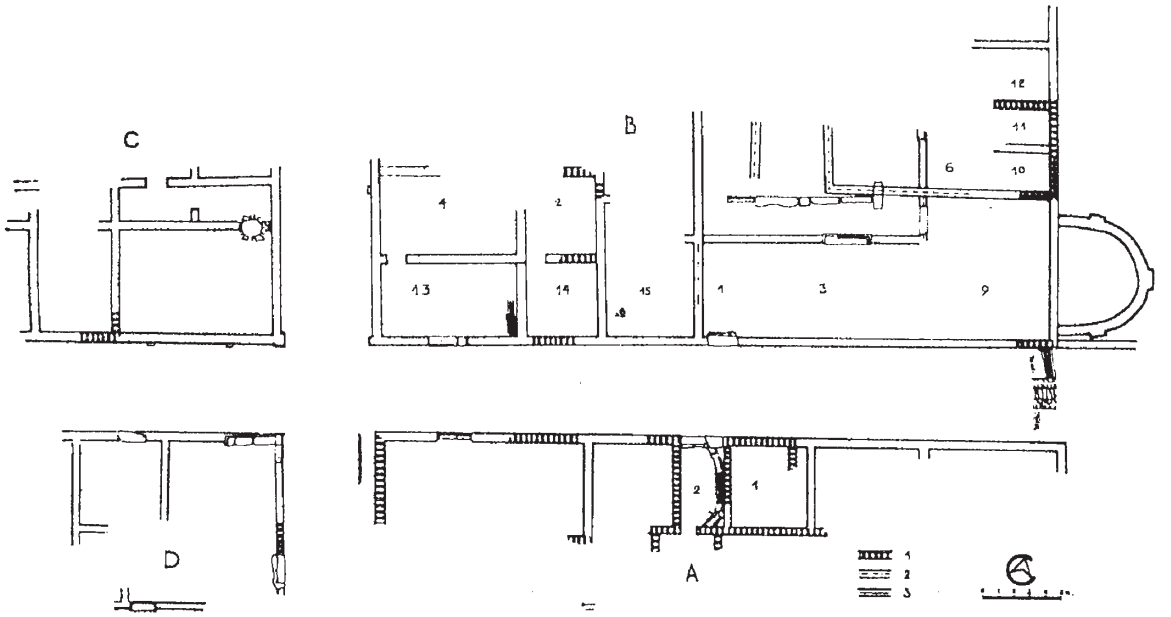

Обр. 105. План на първия строителен период на сграда „Ейрене”
(по Каров, Боспачиева 1989).

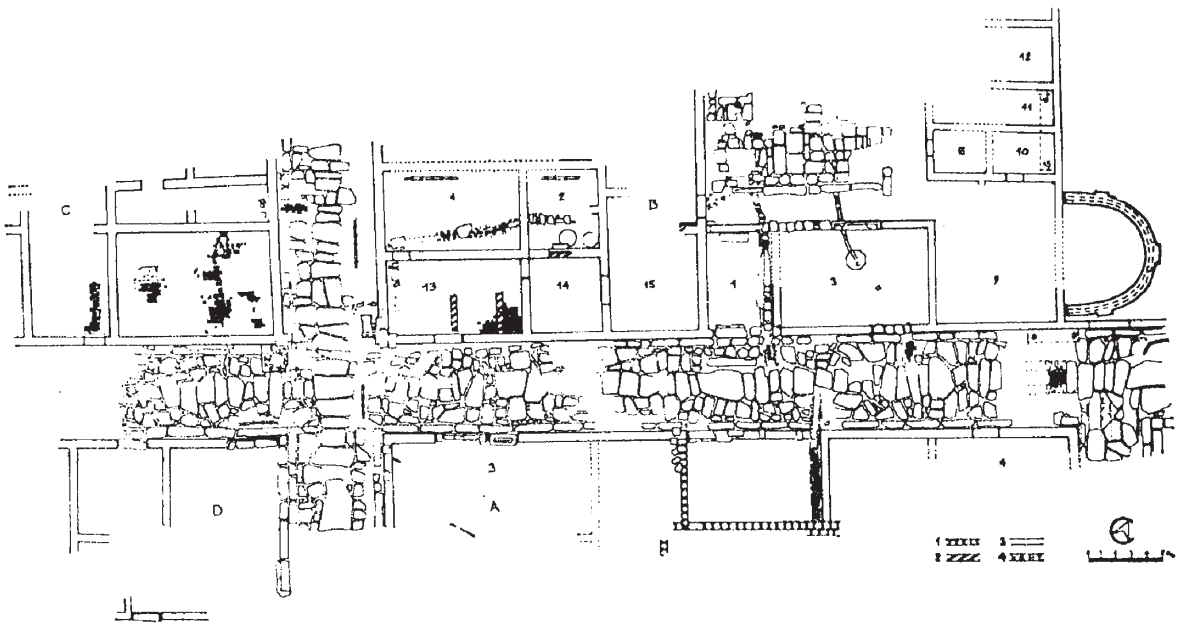

Обр. 106. План на втори и трети строителен период на сграда „Ейрене”
(по Каров, Боспачиева 1989).

Обр. 107. Крепостна стена на ул. Старинна № 11 (по Botoucharova, Kesjakova 1980, 136, fig. 12)

Обр. 108. Крепостната стена на пл. „19-ноември”, изглед от север

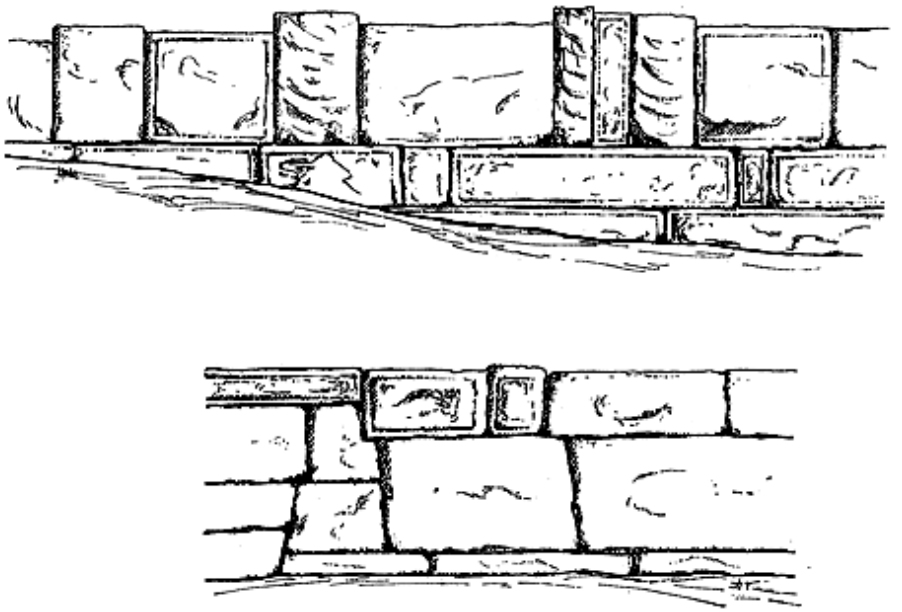

Обр. 109. Скица на римската стена на ул. Витоша (по Цончев 1938, 40, обр. 61, 62)

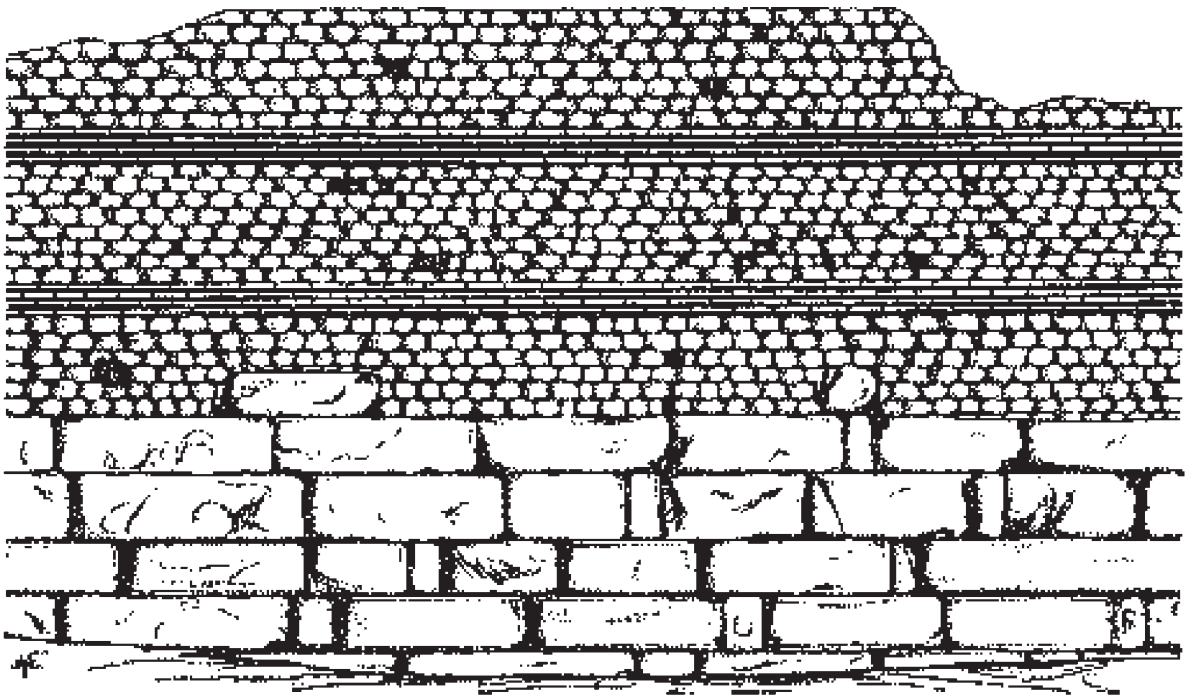

Обр. 110. Скица на римската стена на ул. Витоша (по Цончев 1938, 42, обр. 63)

Обр. 111. Римската крепостна стена на ул. Витоша, изглед от запад (снимка Д. Русев)

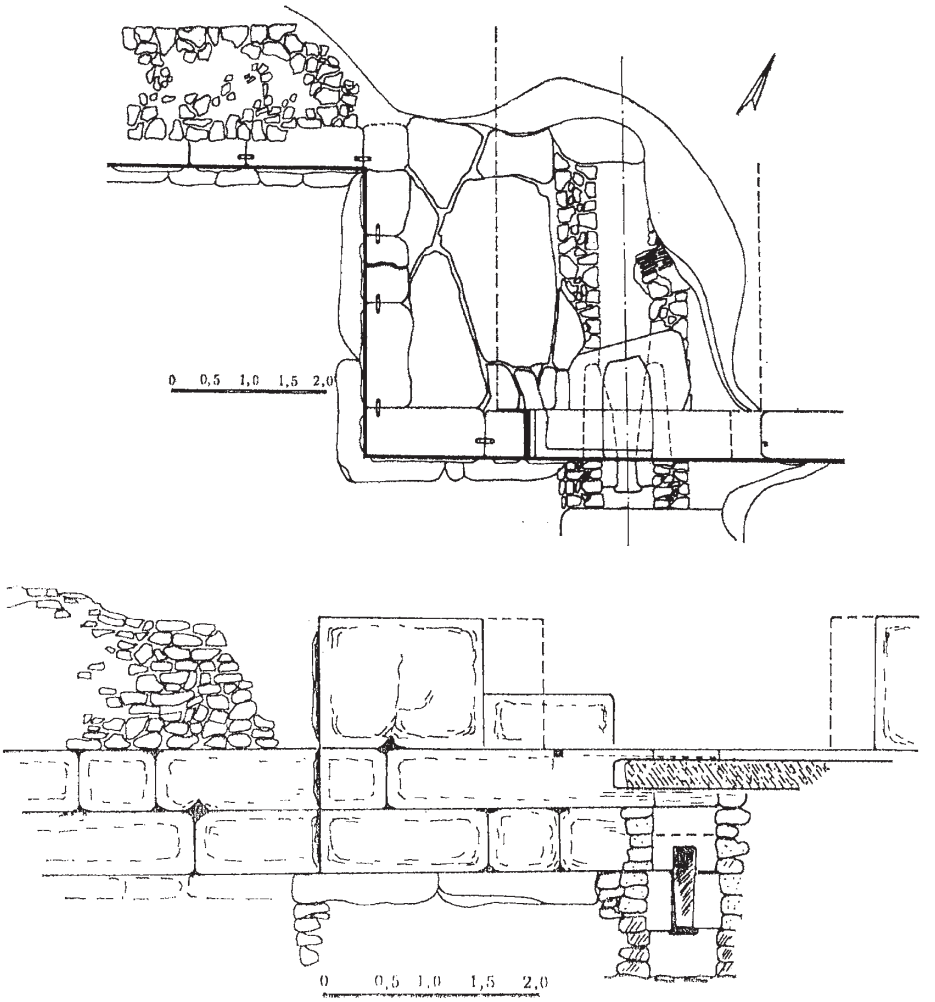

Обр. 112. Кулата с потерна на южната крепостна стена (по Djambov, Matheev 1978, 247, fig. 2, 3)

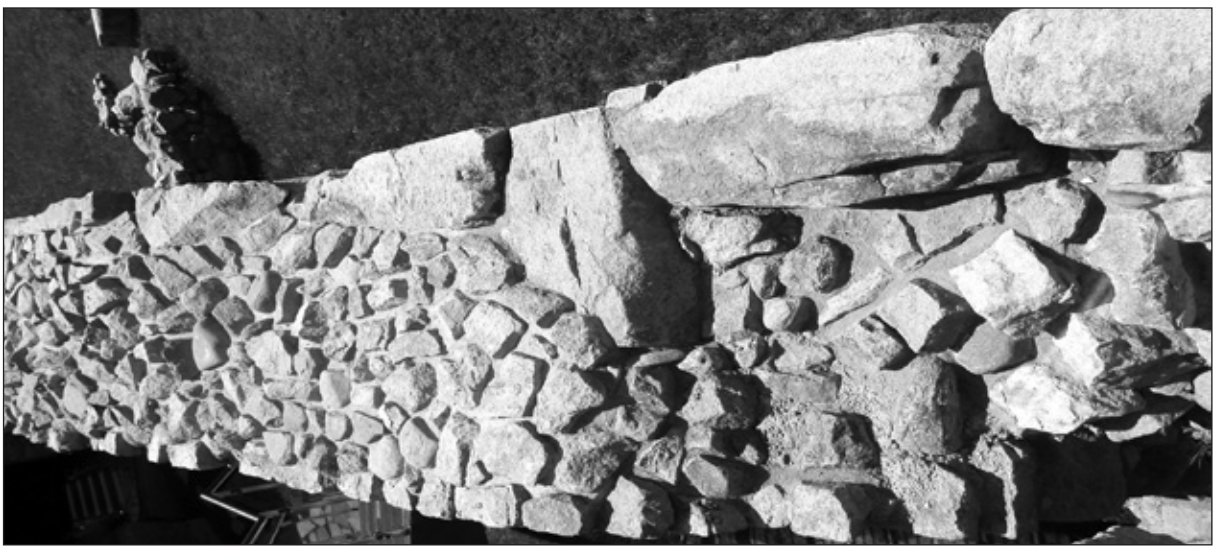

Обр. 113. Пълнежът на крепостната стена на пл. „19 ноември”, след консервация, изглед от изток

Обр. 114. Изглед на кулата с потерна до х-л Тримонциум, изглед от юг

Обр. 115. Изглед на кулата при ул. Ст. Матанов, изтлед от север

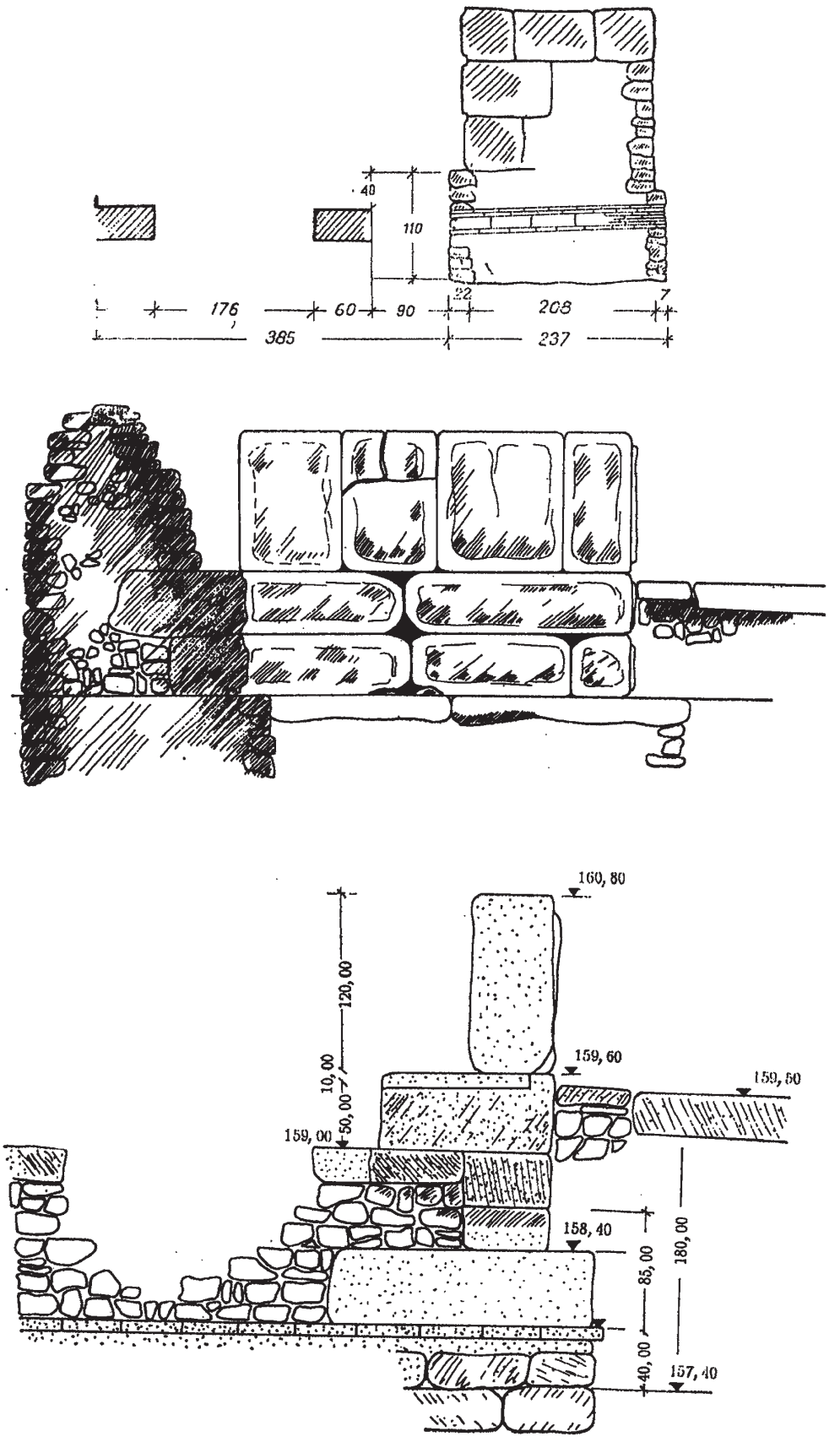

Обр. 116. Преминаването на канал през южната крепостна стена по (Djambov, Matheev 1978, 248, fig. 4, 5)

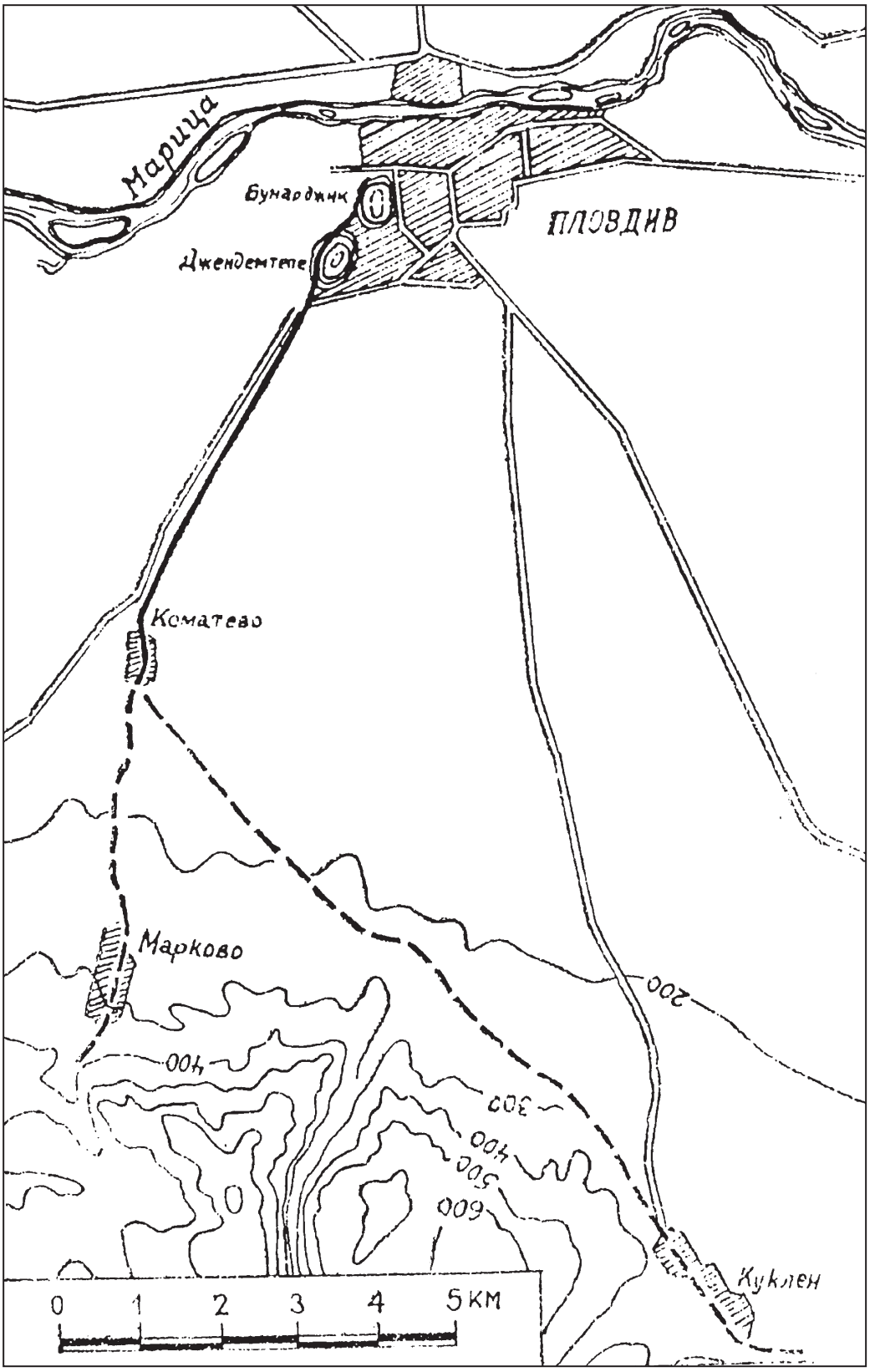

Обр. 117. Трасето на римския акведукт на Филипопол (скица- К. Колев, по Д. Цончев 1938)

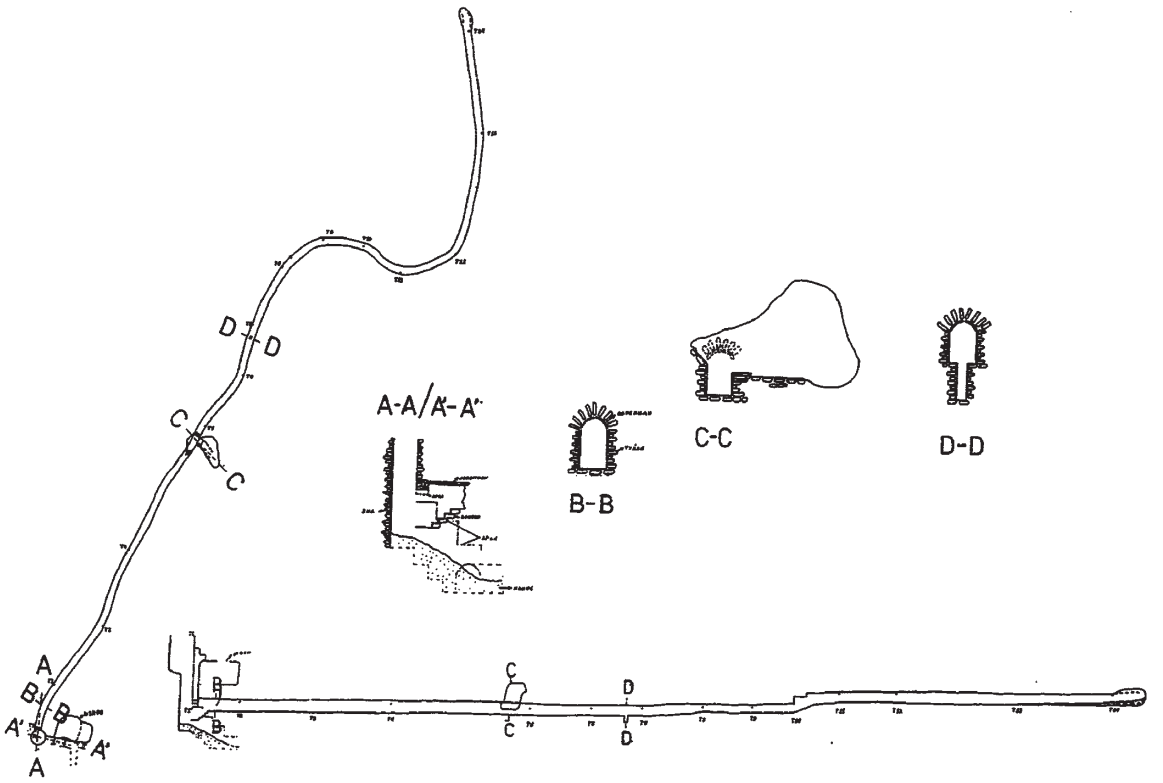

Обр. 118. План на каптажите (по Кесякова 1997, 39, фиг. 4)

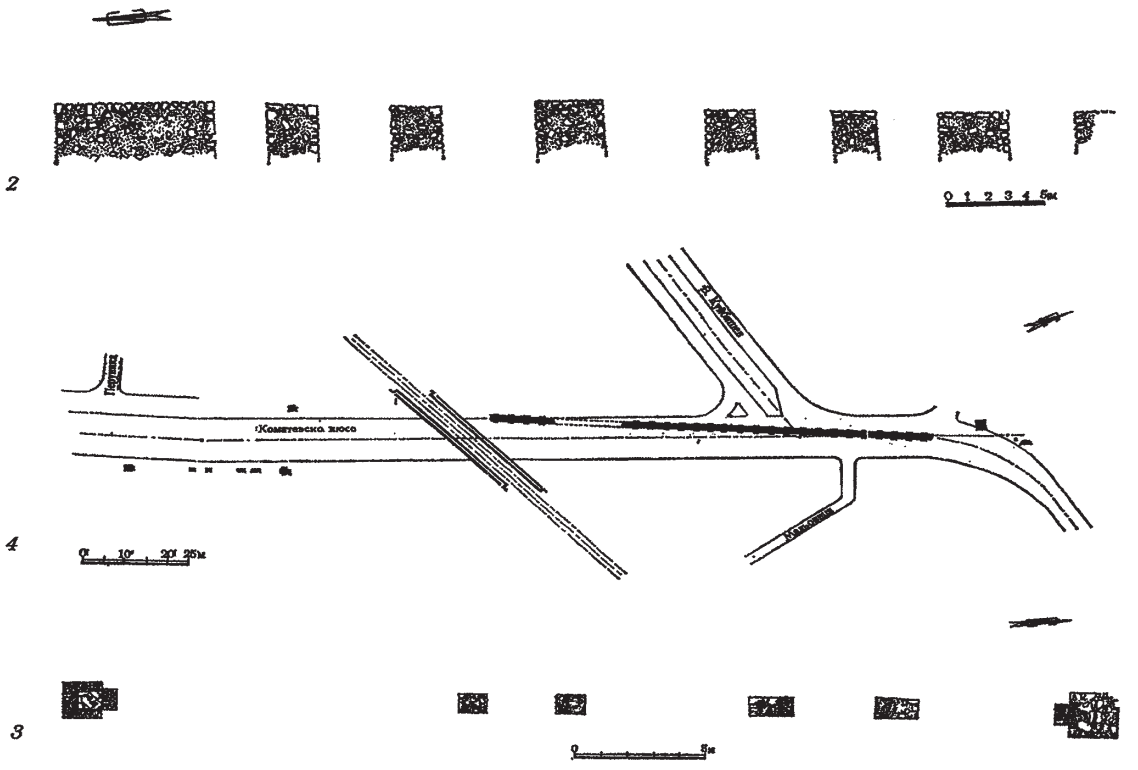

Обр. 119. Трасето на акведуктите на Филипопол в рамките на Пловдив (по Кесякова 1983)

Обр. 120. Възстановка на акведукта на Филипопол (снимка Д. Русев)

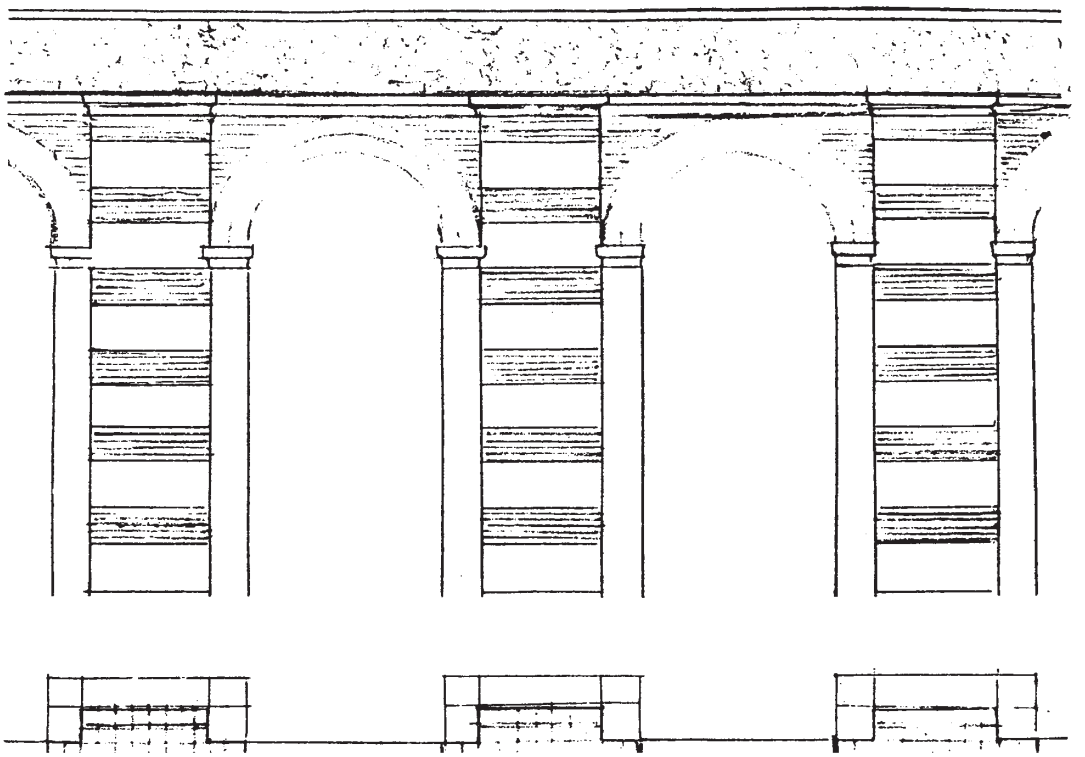

Обр. 121. Акведукта на Филипопол, графична възстановка (по Матеев 1993, 114)

Обр. 122. Непрекъсната основа на акведукта в рамките на Пловдив (снимка Д. Русев)

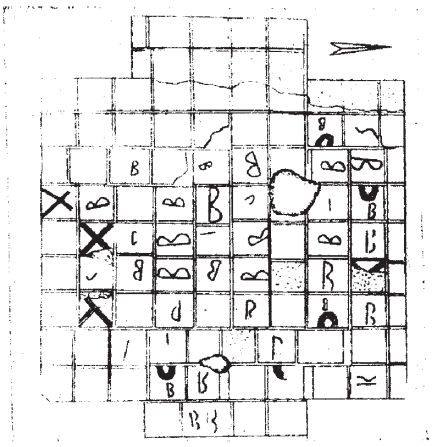

Обр. 123. Скица на пилоните на акведукта (по Кесякова 1983)

Обр. 124. Монета на Тексим тепе с кастелума (по Колев 1977, 105, обр. 2)

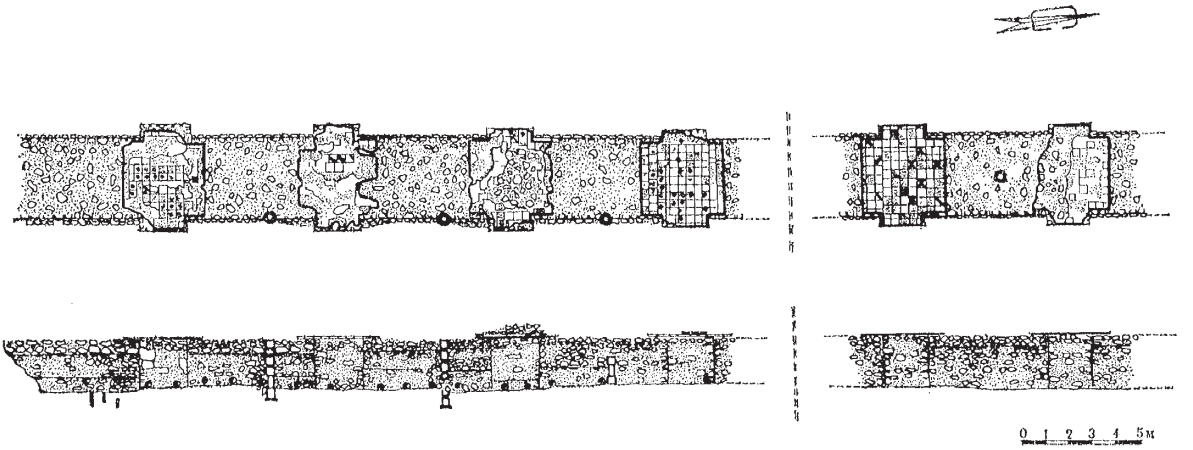

Обр. 125. Трасетата на два успоредни акведукта на Филипопол (по Кесякова 1983)

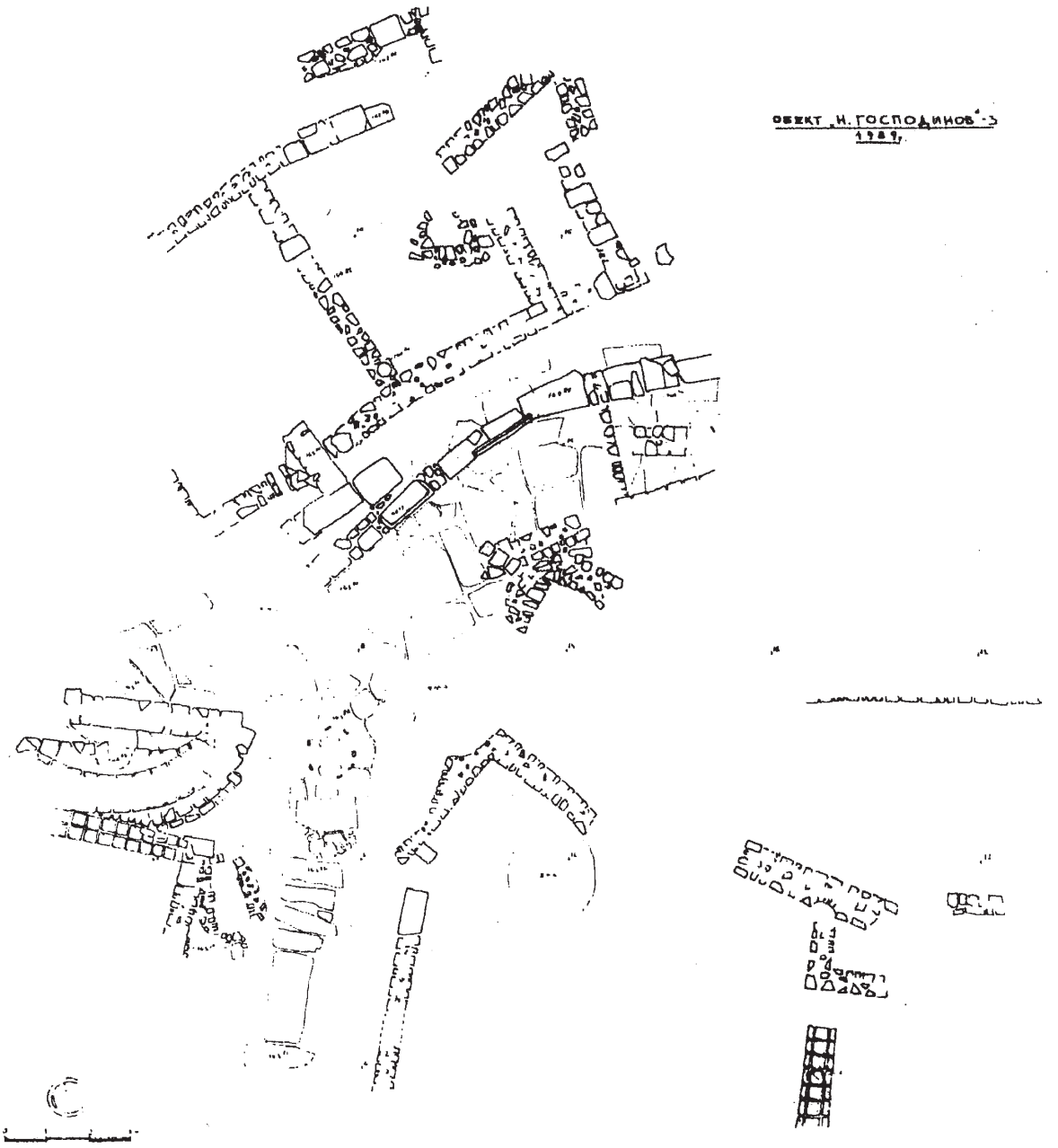

Обр. 126. План на разкритията на ул. Митрополит Панарет, бл. 3 (по Танкова 2001, 125, обр. 1)

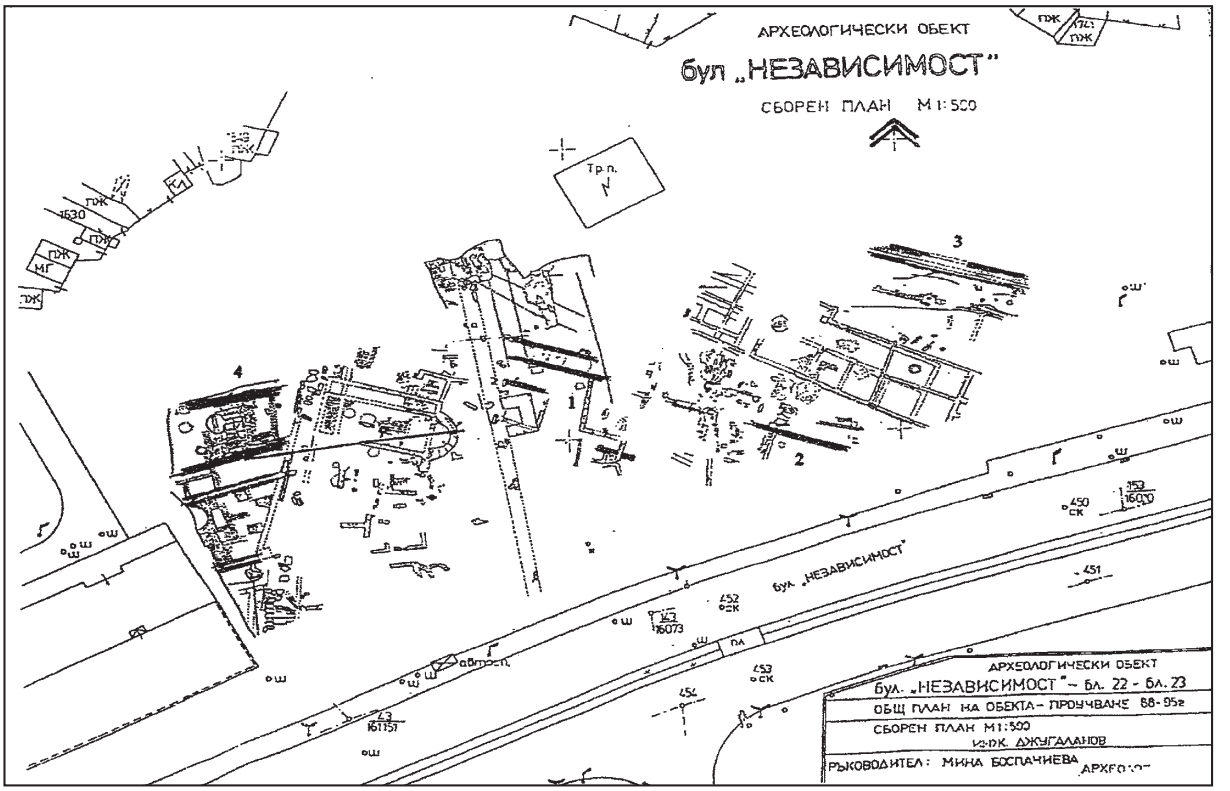

Обр. 127. Източните покрайнини на Филипопол (по Bospatchieva 2005, 327, fig. 4)

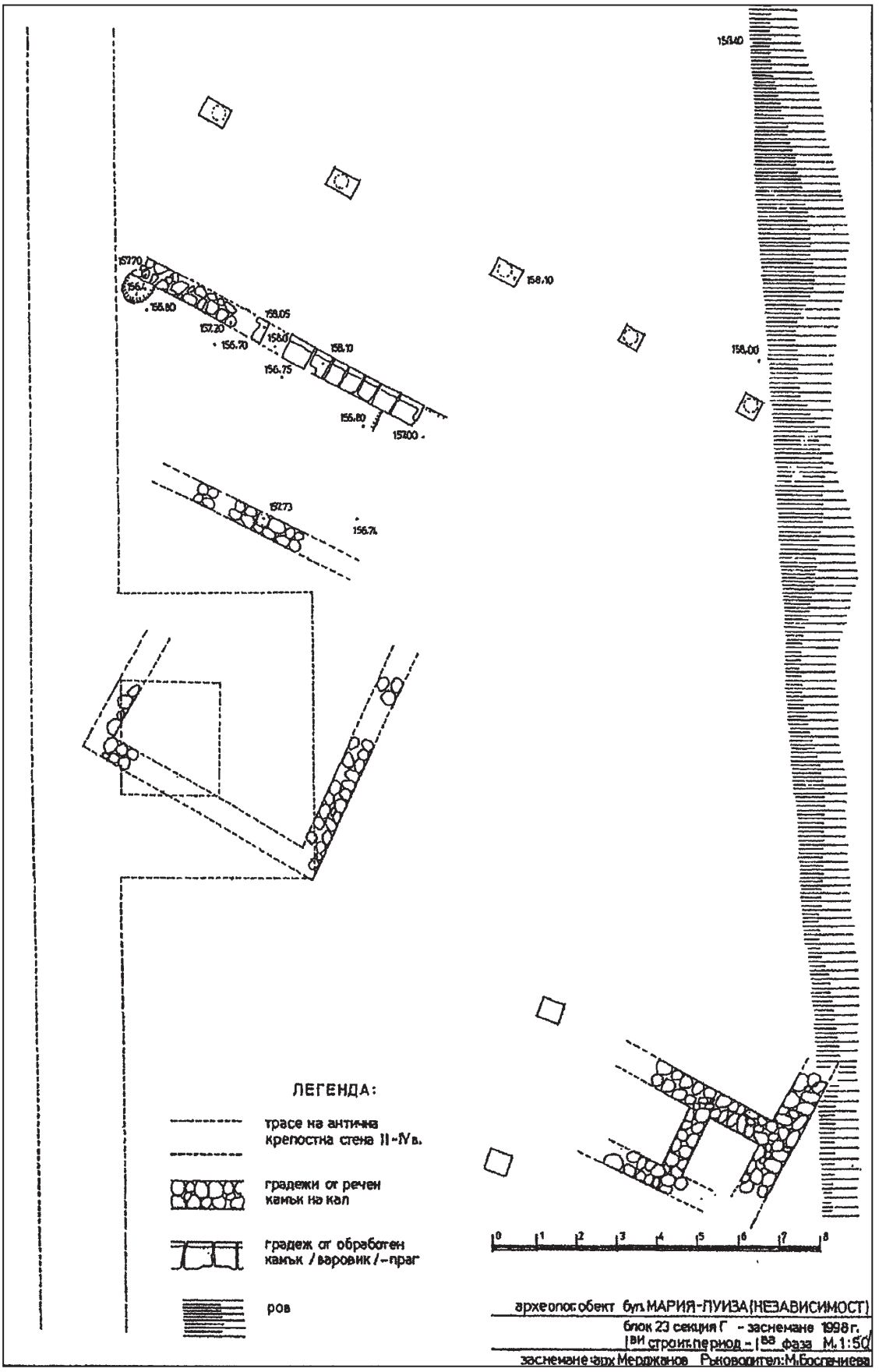
ЛЕГЕНДА:
трасе на антична крепостна стена II-IVв.
градежи от речен камък на кал
градеж от обработен камък / варовик / – праг
ров
археологически обект бул. МАРИЯ-ЛУИЗА (НЕЗАВИСИМОСТ)
блок 23 секция Г – заснемане 1998 г.
III строит. период – II фаза М. 1:50
заснемане: арх. Мерджанов Ръководител: М. Боспачиева

Обр. 128. Сграда № 1 с дорийската колонада (по Bospatchieva 2005, 328, fig. 5)

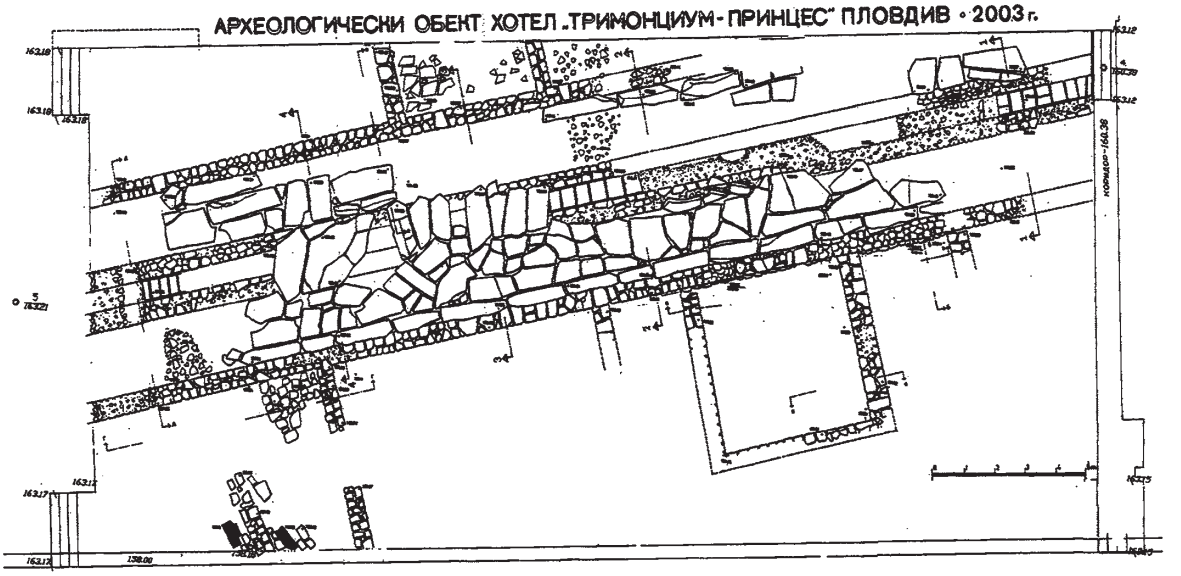

Обр. 129. План на разкритите структури на обект „Тримонциум-Лятна градина", (по Кесякова, Танкова, Топалилов 2004, 293, обр. 1)

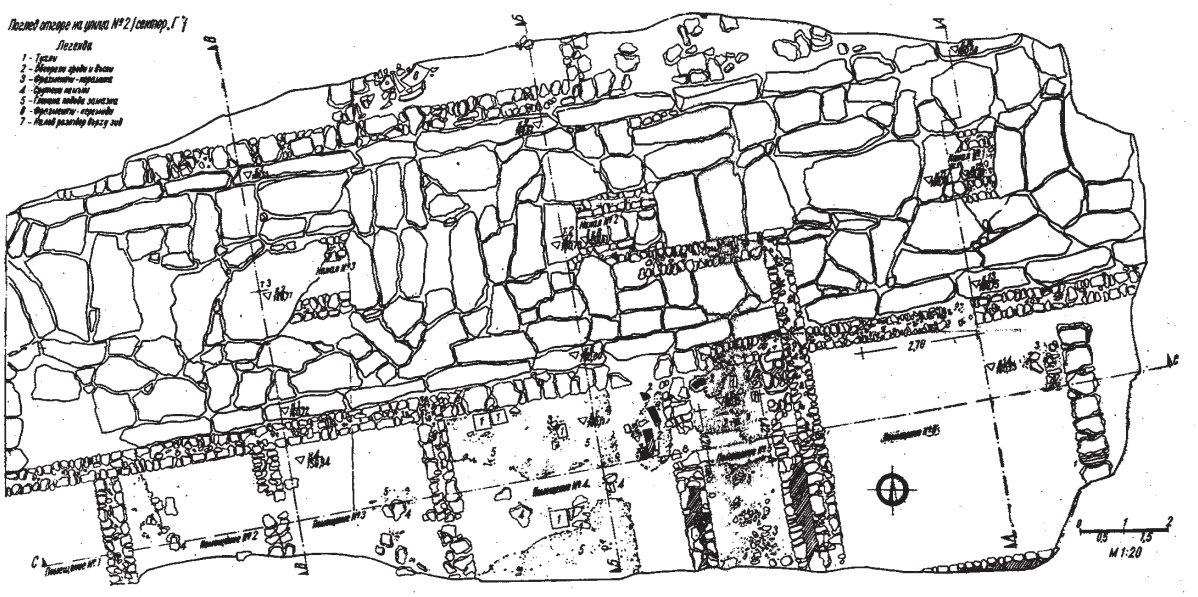

Обр. 130. План на разкритите структури на обект „Тримонциум-Лятна градина" (по Ботушарова 1956)

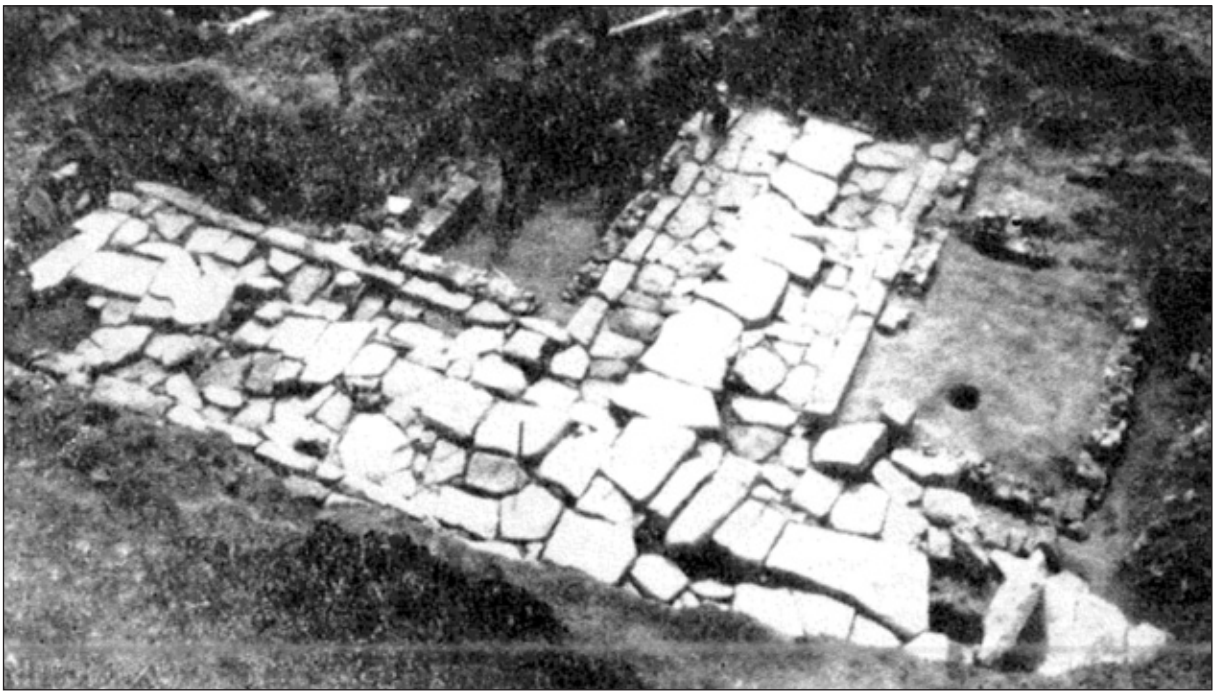

Обр. 131. Кръстовище на обект „ул. Иван Вазов“
(по Botoucharova, Kesjakova 1980, 125, fig. 3)

Обр. 132. Кардо максимус, изглед от север

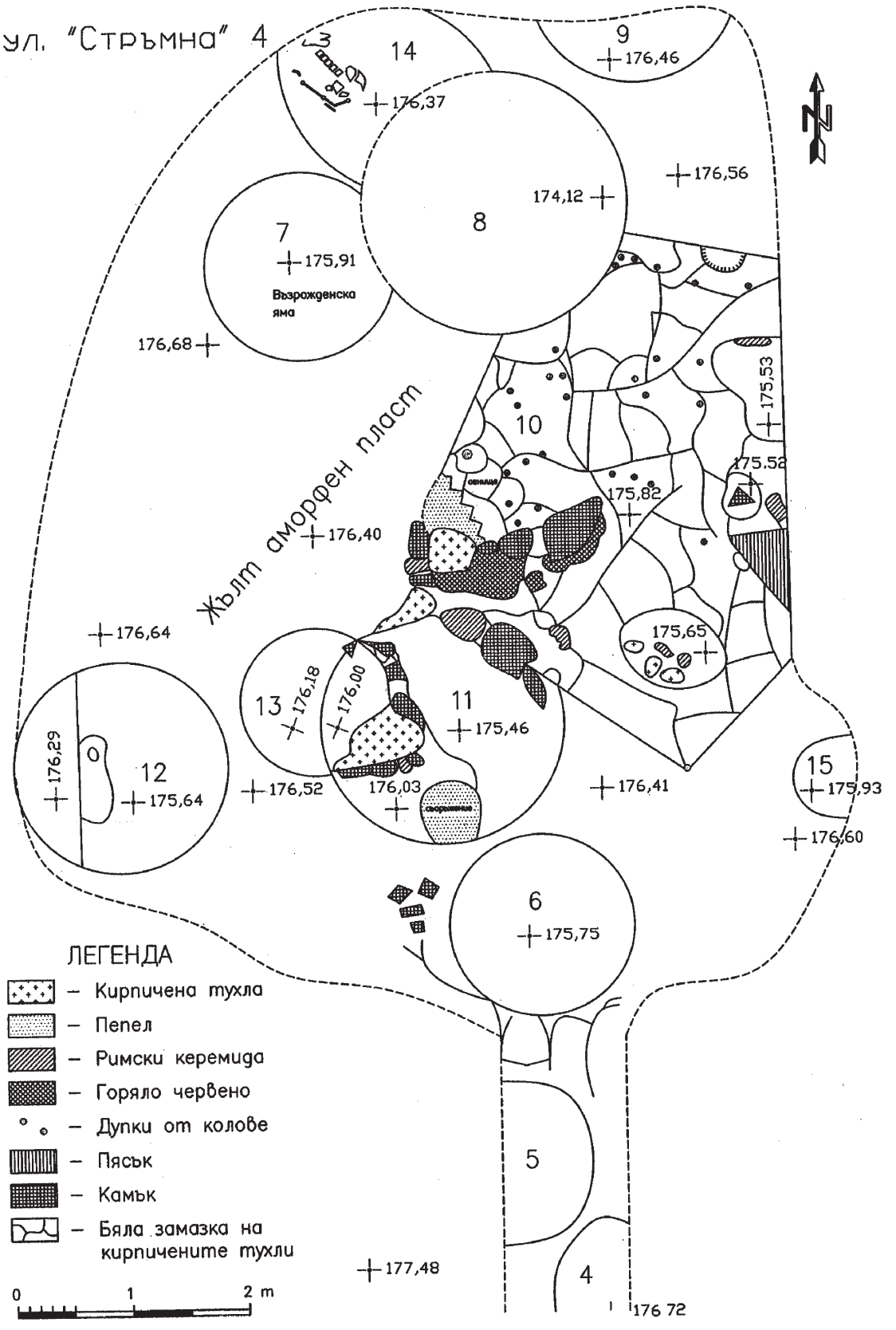

Обр. 133. Разкритията на обект „ул. Стръмна № 4“

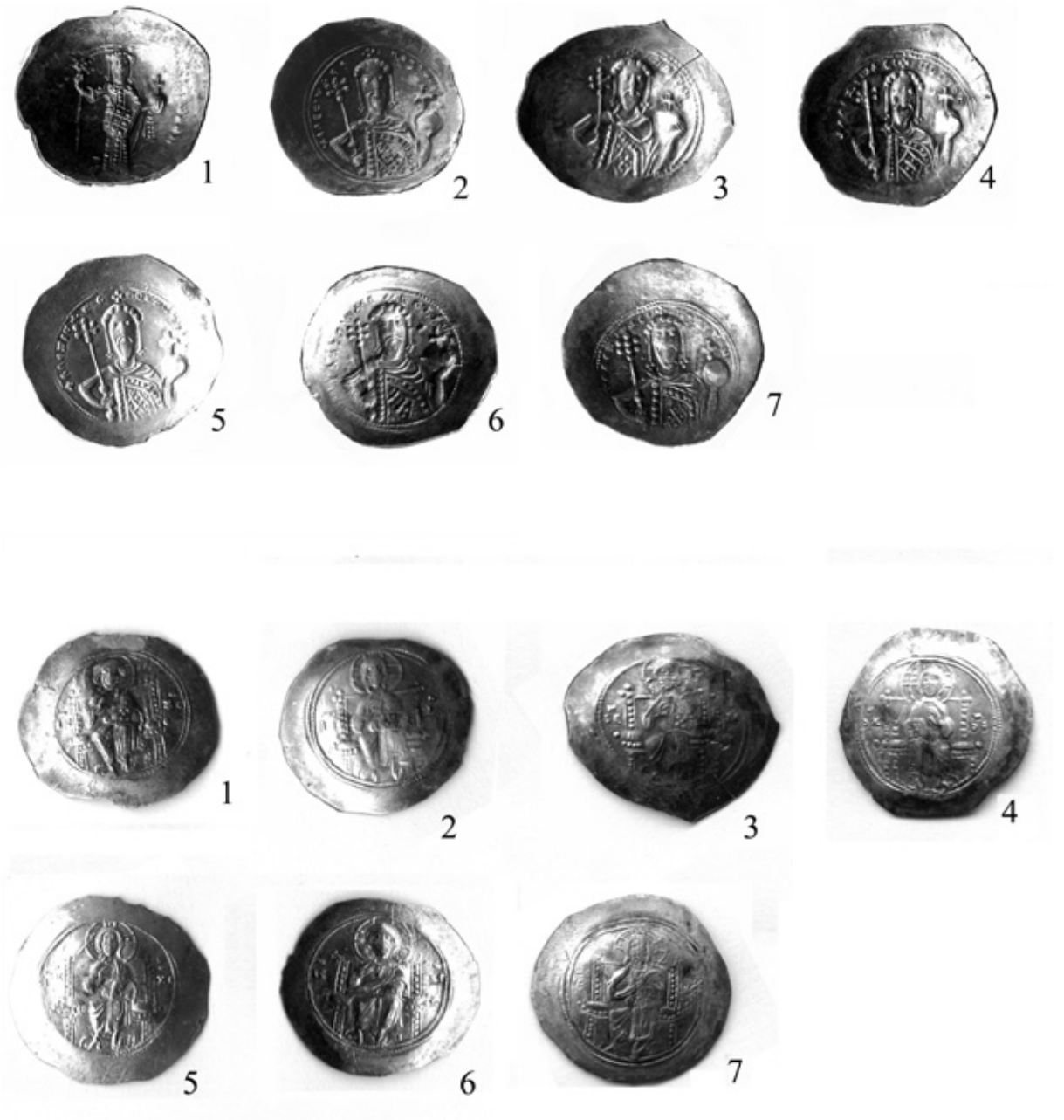

Обр. 134. Монетно съкровище, открито на обект „ул. Стръмна № 4“

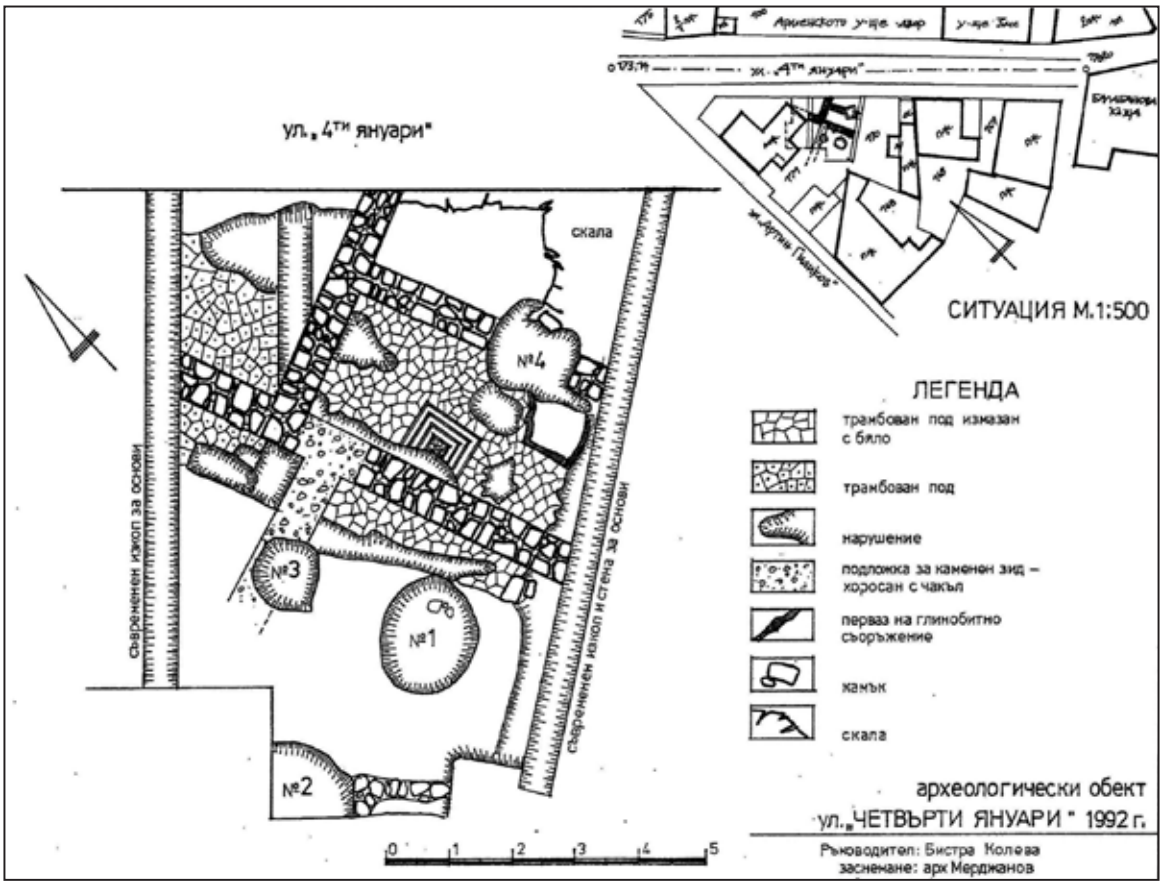

Обр. 135. Ситуация на археологическите открития на обект „ул. 4-ти януари“ (по Колева 1997, 13, обр. 5)

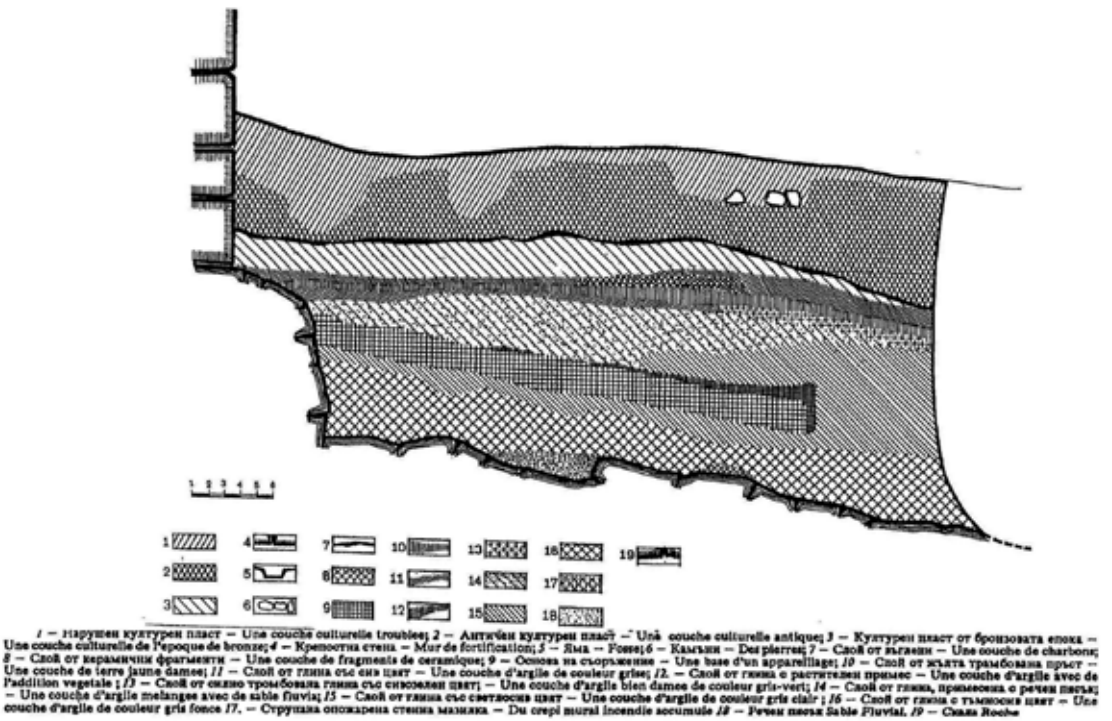

1 — Нарушен културен пласт — Une couche culturelle troublée; *2* — Античен културен пласт — Une couche culturelle antique; *3* — Културен пласт от бронзовата епоха — Une couche culturelle de l'époque de bronze; *4* — Крепостна стена — Mur de fortification; *5* — Яма — Fosse; *6* — Камъни — Des pierres; *7* — Слой от въглени — Une couche de charbons; *8* — Слой от керамични фрагменти — Une couche de fragments de céramique; *9* — Основа на съоръжение — Une base d'un appareillage; *10* — Слой от жълта трамбована пръст — Une couche de terre jaune damée; *11* — Слой от глина със сив цвят — Une couche d'argile de couleur grise; *12.* — Слой от глина с растителни примес — Une couche d'argile avec de l'addition végétale ; *13* — Слой от сиво трамбована глина със синкаво сивкав цвят; — Une couche d'argile bien damée de couleur gris-vert; *14* — Слой от глина, примесена с речен пясък; — Une couche d'argile mélangée avec de sable fluvial; *15* — Слой от глина със светлосив цвят — Une couche d'argile de couleur gris clair ; *16* — Слой от глина с тъмносив цвят — Une couche d'argile de couleur gris fonce *17.* — Струпана опожарена стенна мазилка — Du crepi mural incendié accumulé *18* — Речен пясък Sable Fluvial, *19* — Скала Roche

Обр. 136. Стратиграфски профил на обект „ул. Стамат Матанов № 56б” (по Колева 1990, 60, обр. 1)

Обр. 137. Антична пещ (по Боспачиева 1991)

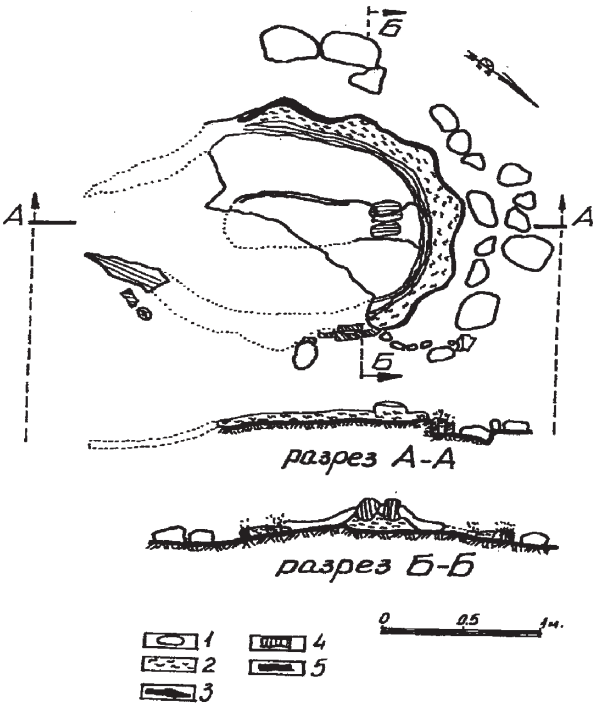

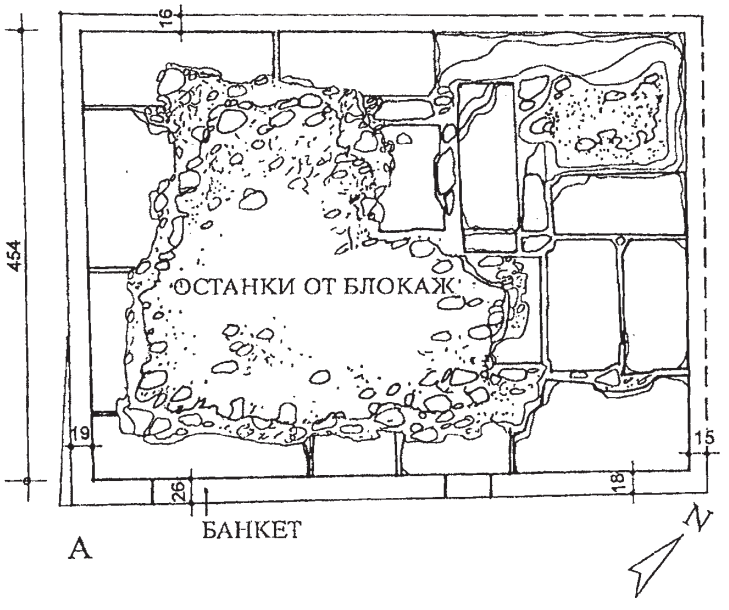

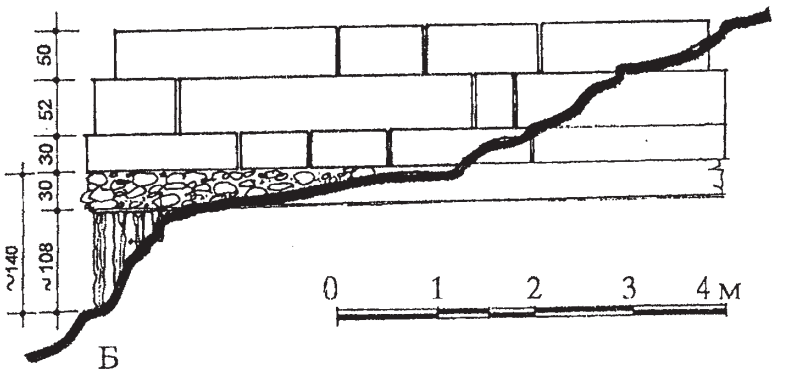

Обр. 138. Устоите на античен мост (по Коларова 2005, 195, обр. 3)

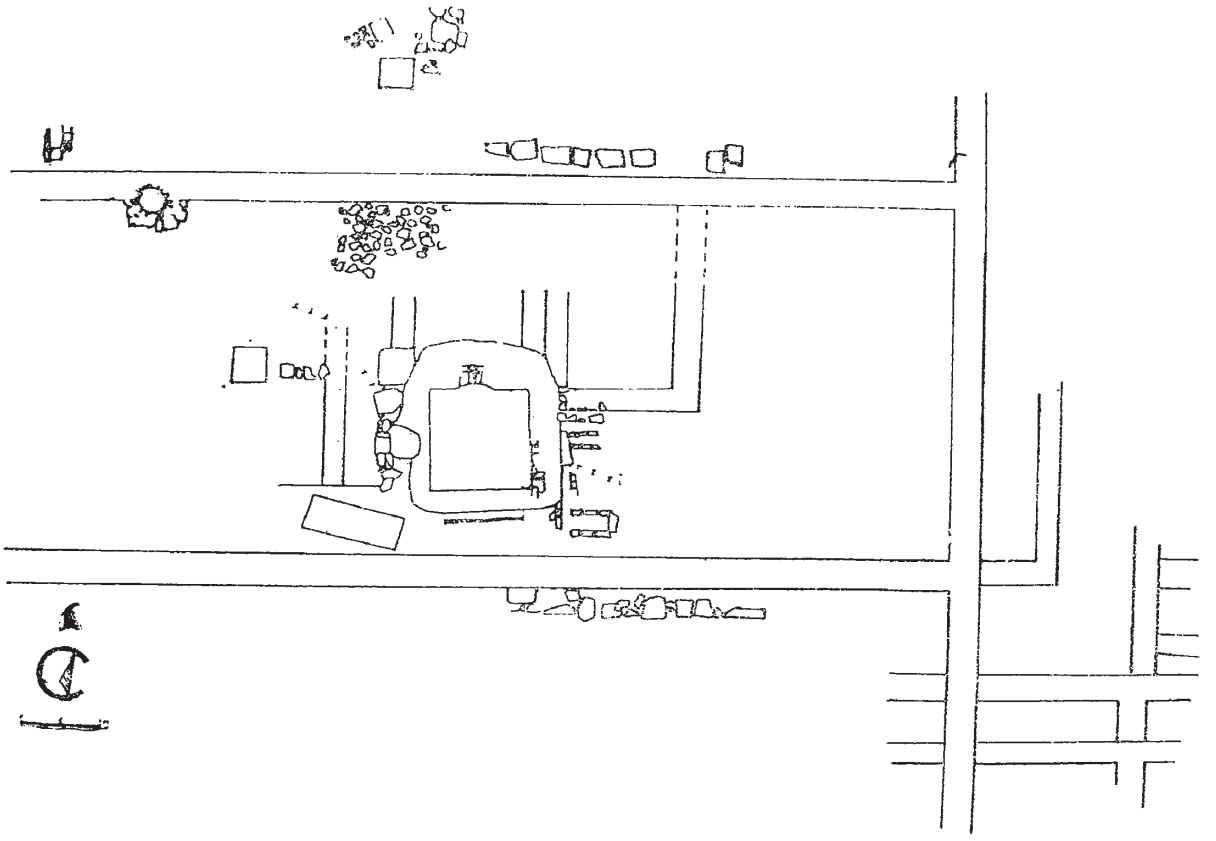

Обр. 139. План на антична сграда с пещ (по Морева 1987, 101, фиг. 2)

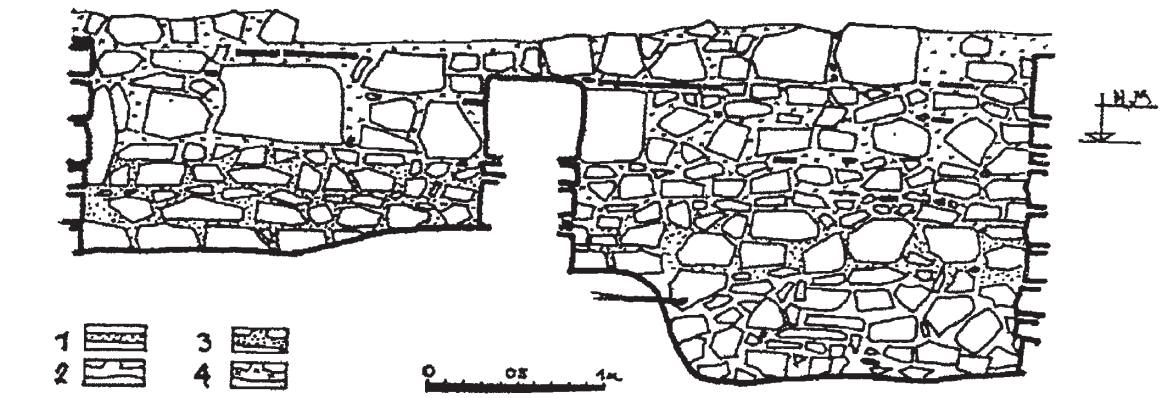

1. Под от бял хоросан *1.* Plancher en mortier blanc *2.* Суха зидария *2.* Une maconnerie en pierres de taille *3.* Градеж на бял хоросан *3.* Une construction en mortier blanc *4.* Градеж на розов хоросан с тухлени парчета *4.* Une construction en mortier rose avec des morceaux de tuile

Обр. 140. Градежи от античната и късноантичната епоха (по Каров, Боспачиева 1989)

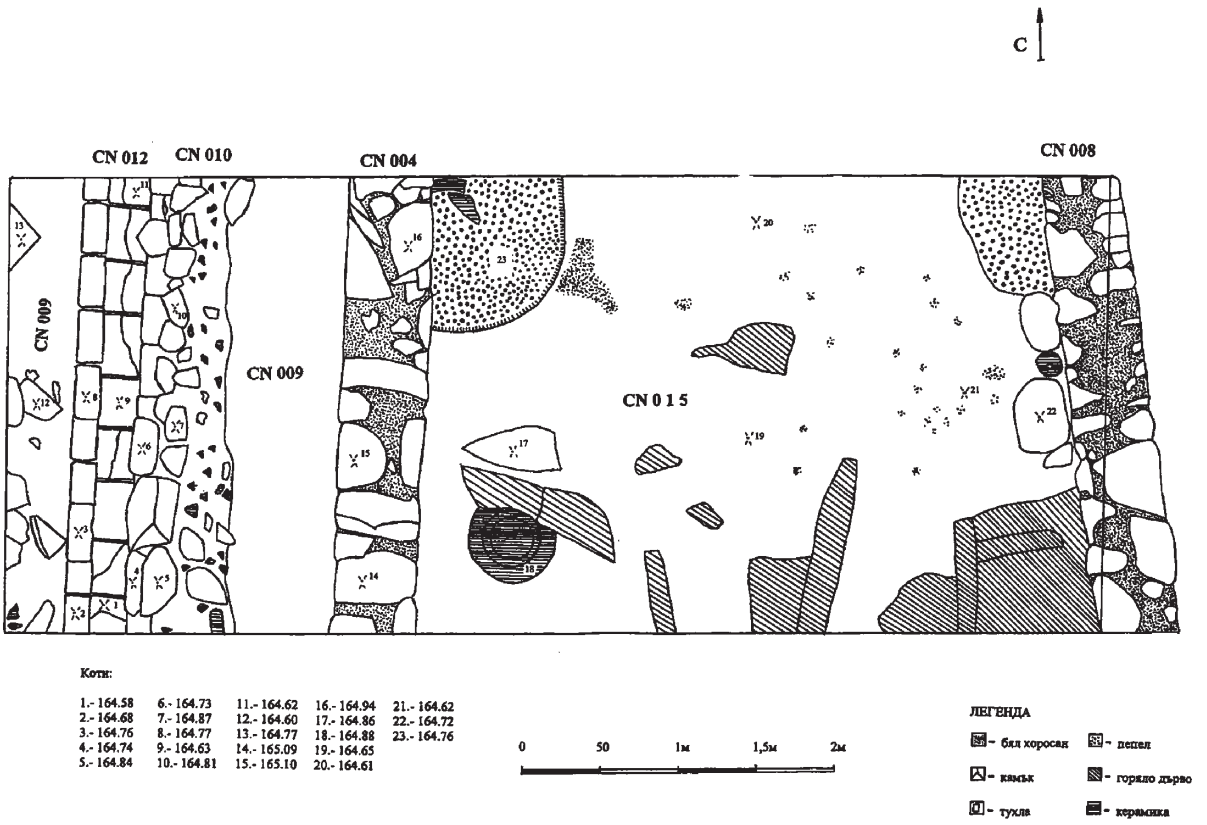

Обр. 141. Обект „ул. Макганах № 1“, римско ниво от втората половина на III в.

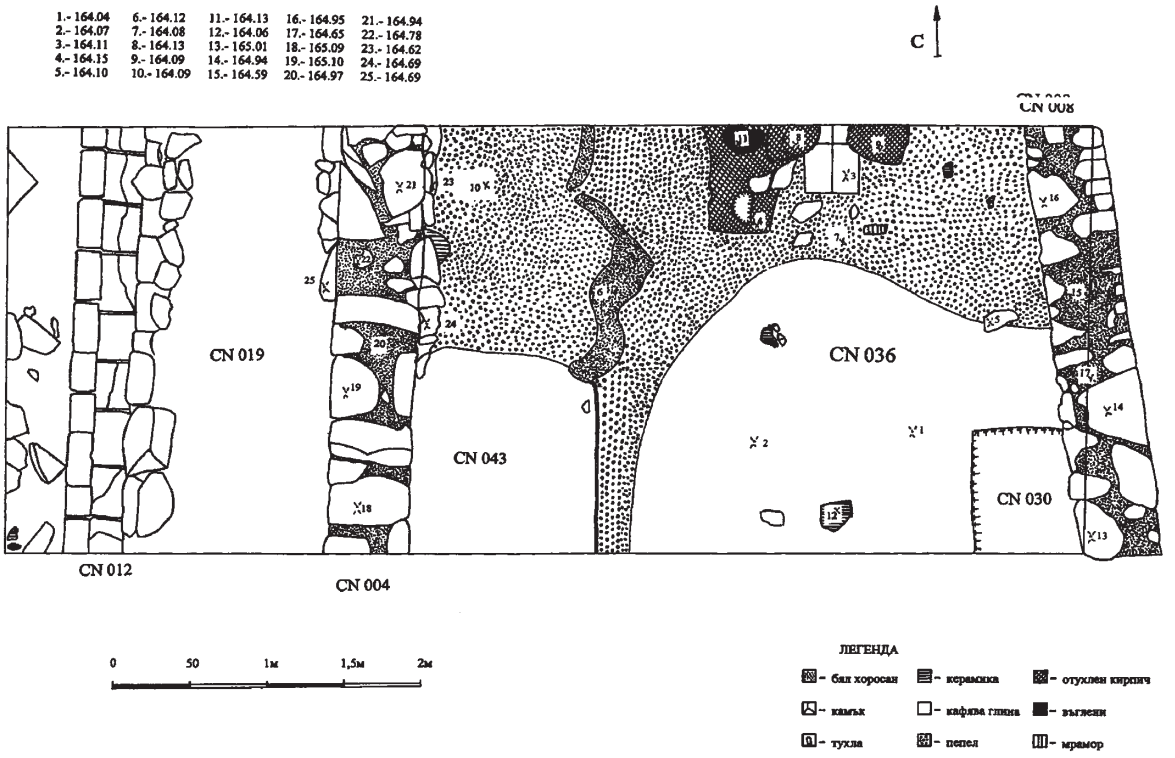

Обр. 142. Обект „ул. Макгахан № 1“, римско ниво от II в.

ИЗТОЧЕН ПРОФИЛ НА ПОМЕЩЕНИЕ № 2

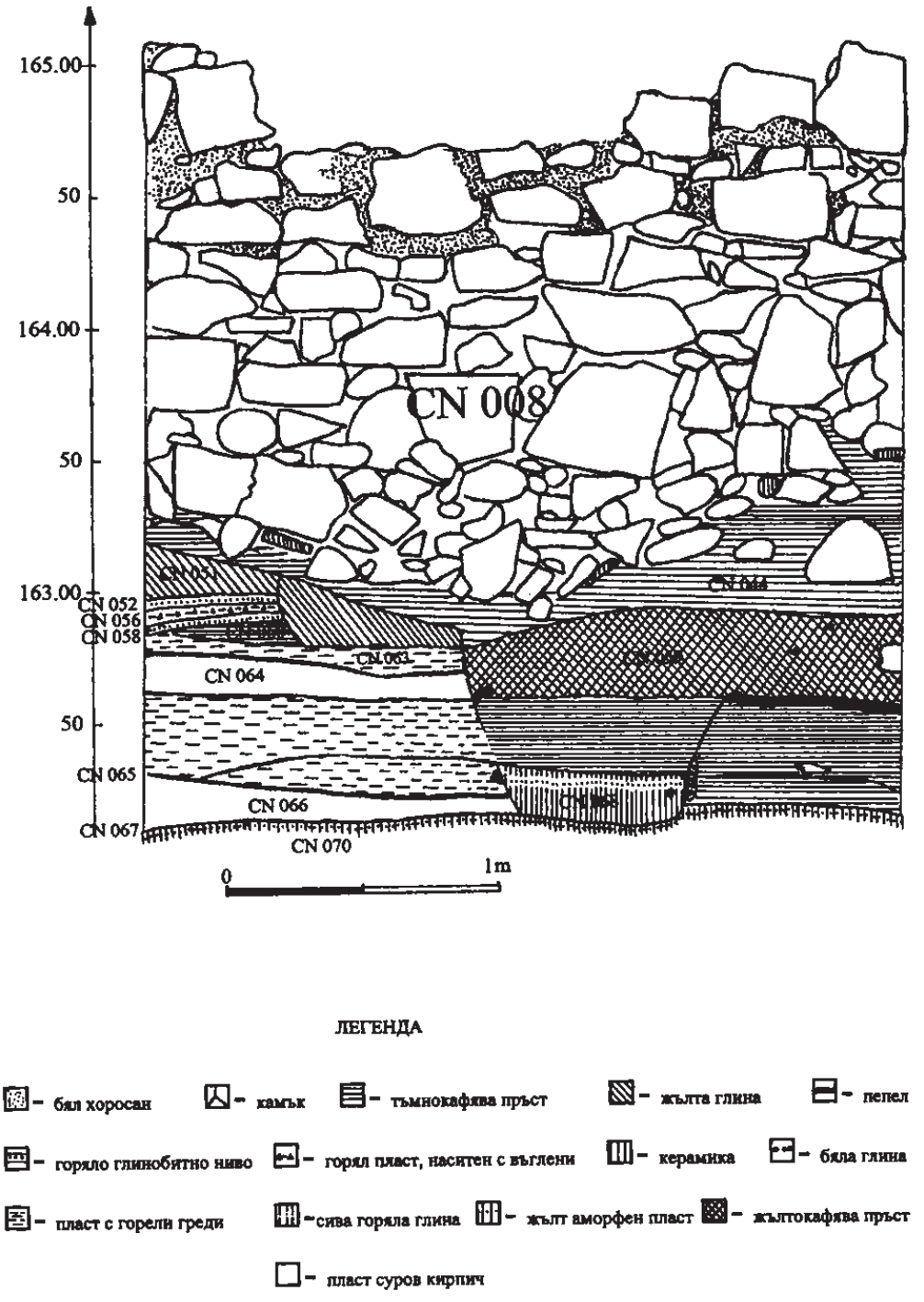

Обр. 143. Обект „ул. Макгахан № 1“, източен профил

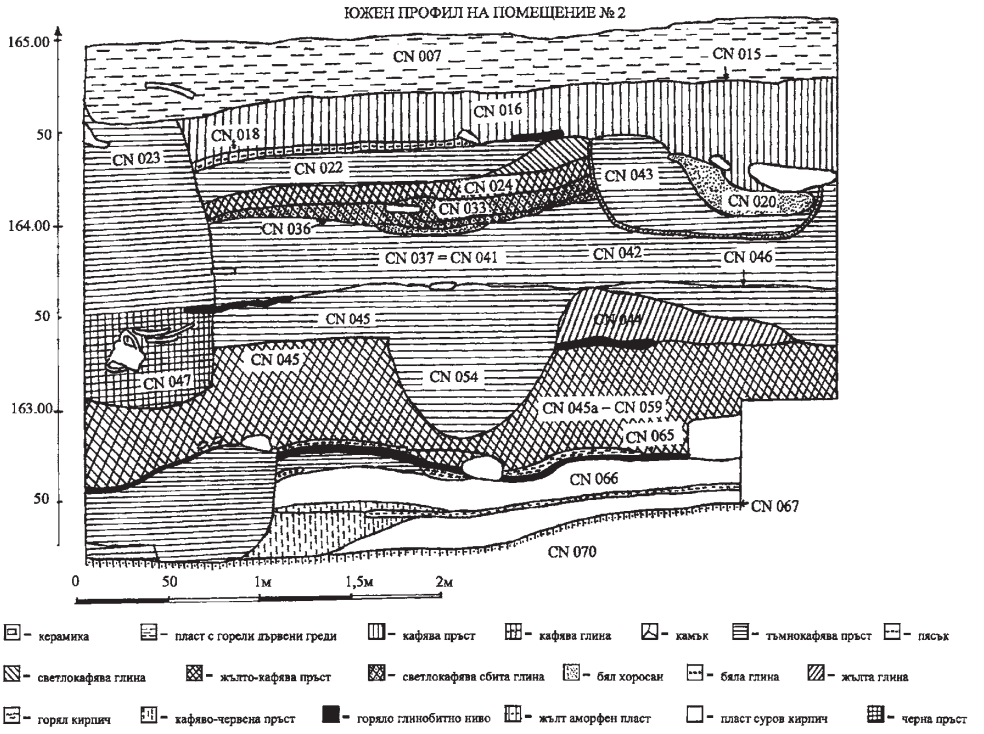

Обр. 144. Обект „ул. Макгахан № 1“, южен профил

Обр. 145. Обект „ул. Макгахан № 1“, глава на Атина

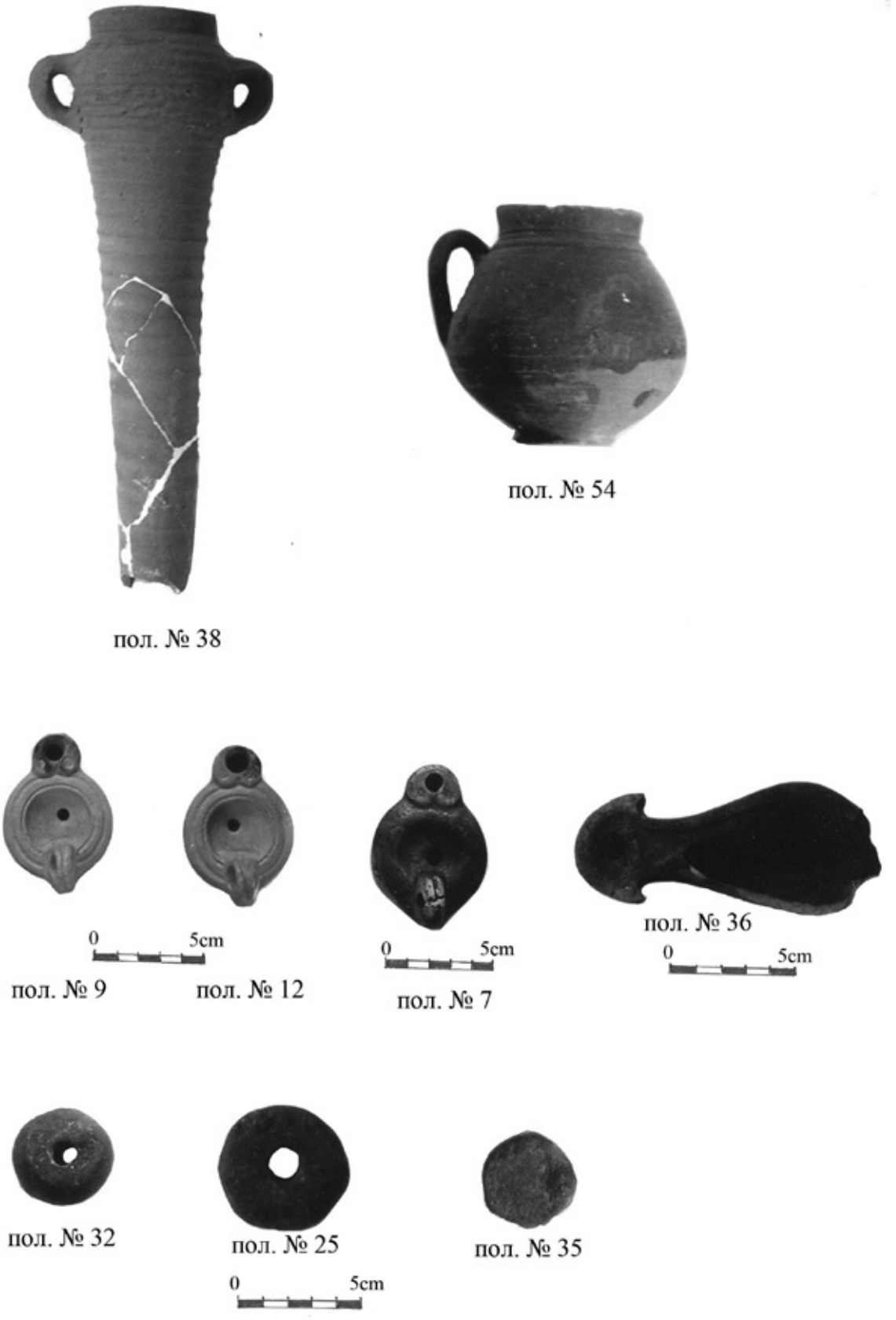

Обр. 146. Обект „ул. Макгахан № 1“, находки

Обр. 147. Обект „ул. Турист № 2“, римска кариера, изглед от юг

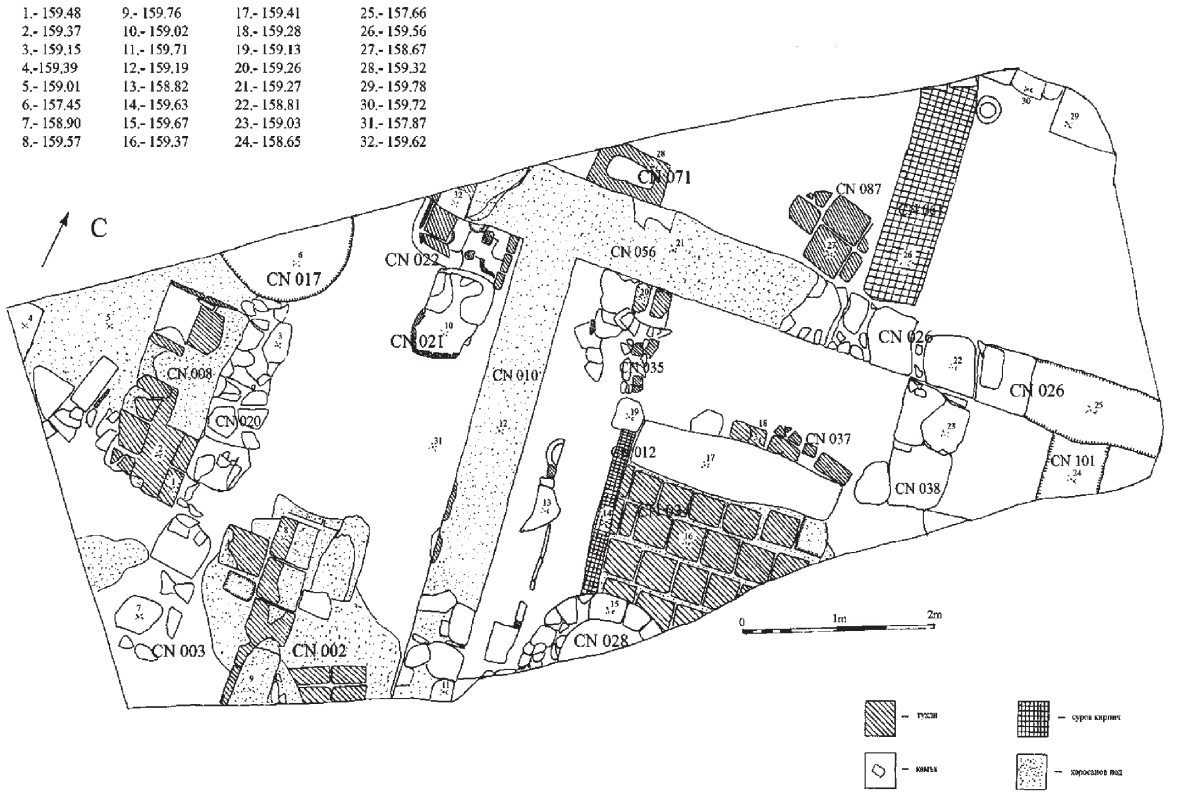

Обр. 148. Обект „ул. Т. Каблешков № 14“, обща ситуация

Обр. 149. Обект „ул. Т. Каблешков № 14“, обща ситуация, изглед от юг

Обр. 150. Обект „ул. Т. Каблешков № 14“, антична пещ, ситуация в помещение

Обр. 151. Обект „ул. Т. Каблешков № 14“, антична пещ, изглед от юг

Обр. 152. Обект „ул. Т. Каблешков № 14“, помещения от римската епоха с пещи в тях

Обр. 153. Обект „ул. Т. Каблешков № 14“, антична пещ

Обр. 154. Обект „ул. Т. Каблешков № 14“, две антични пещи, разположени една върху друга

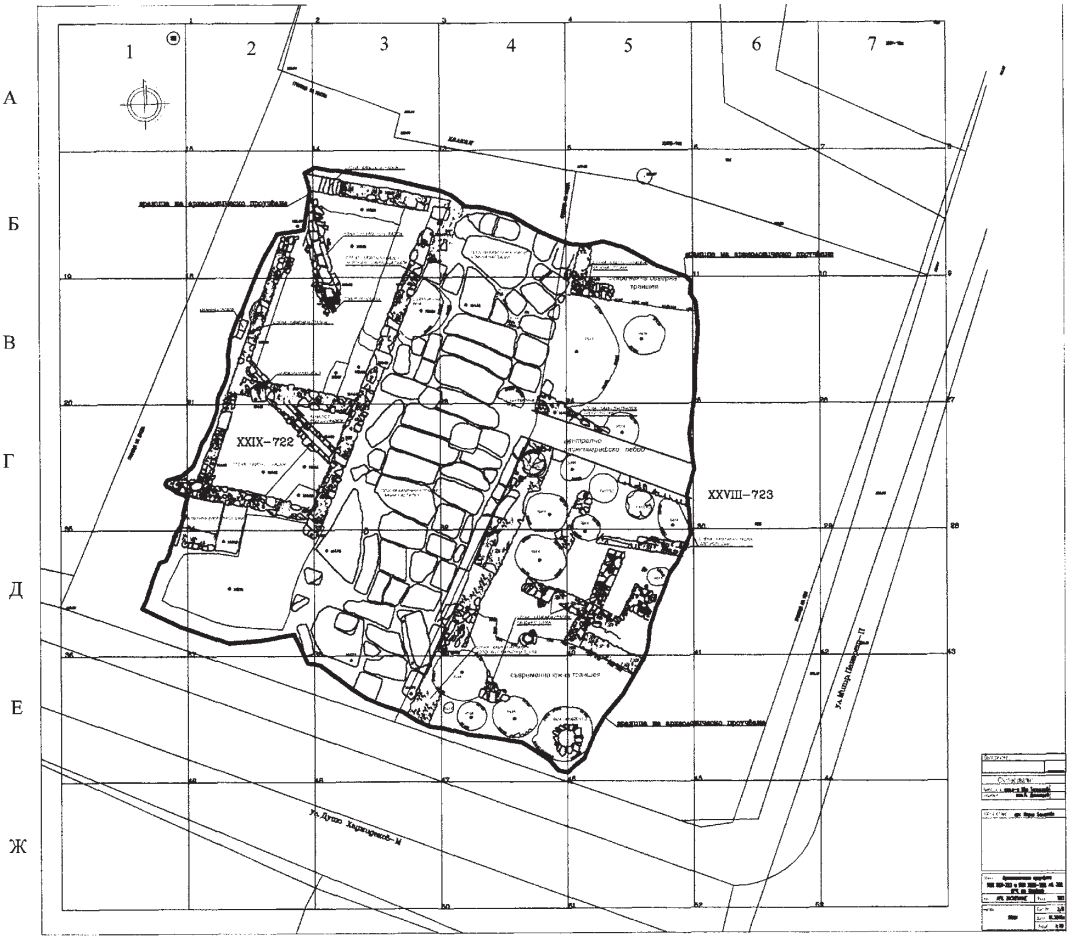

Обр. 155. Архитектурно заснемане на разкритията на обект „ул. Митрополит Панарет № 27“

Обр. 156. Обект „ул. Княз Александър“, кастелум, изглед от запад

Обр. 157. Обект „ул. Княз Александър“, връзката между кастелума и стадиона

Обр. 158. Обект „ул. Княз Александър“, нивата в кастелума

Обр. 159. Обект „ул. Княз Александър“, градеж на кастелума

Обр. 160. Обект „ул. Княз Александър“, пиластър във вътрешната страна на стената

Обр. 161. Обект „ул. Княз Александър“, пиластър

Обр. 162. Обект „ул. Рилски метох № 3“, трасето на римския водопровод

Обр. 163. Обект „ул. Рилски метох № 3“,трасето на римския водопровод, изполващ скалата, изглед от север

Обр. 164. Обект „ул. Рилски метох № 3“, арката в южна посока

Обр. 165. Обект „ул. Рилски метох № 3“, вътрешността на водопровода

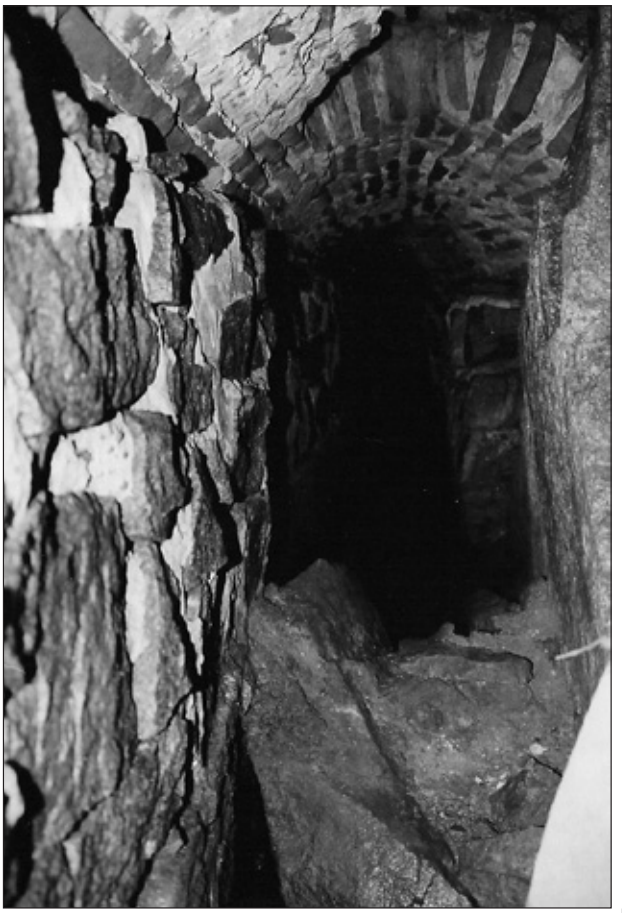

Обр. 166. Обект „ул. Рилски метох № 3“, водопровода

Обр. 167. Обект „ул. Рилски метох № 3“, spiramen на водопровода

Фрагмент от западната страница

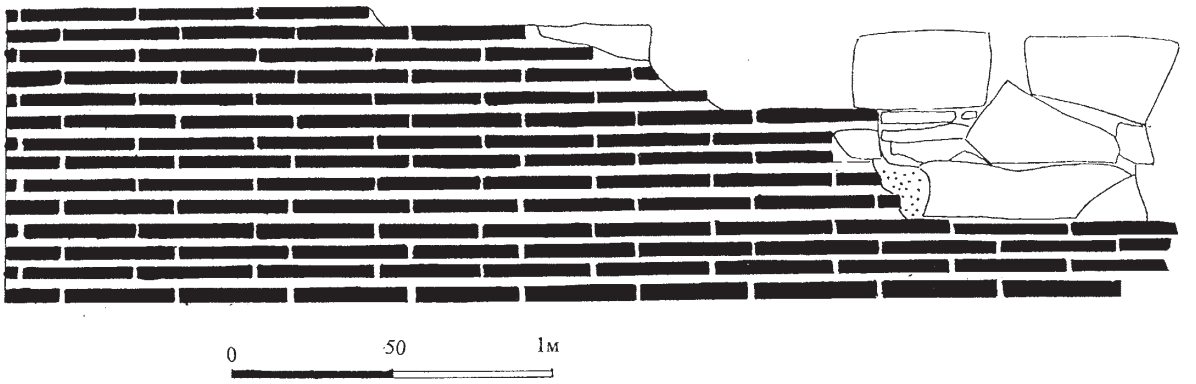

Обр. 168. Обект „ул. Рилски метох № 3“, фрагмент от запазната страница на воподпровода

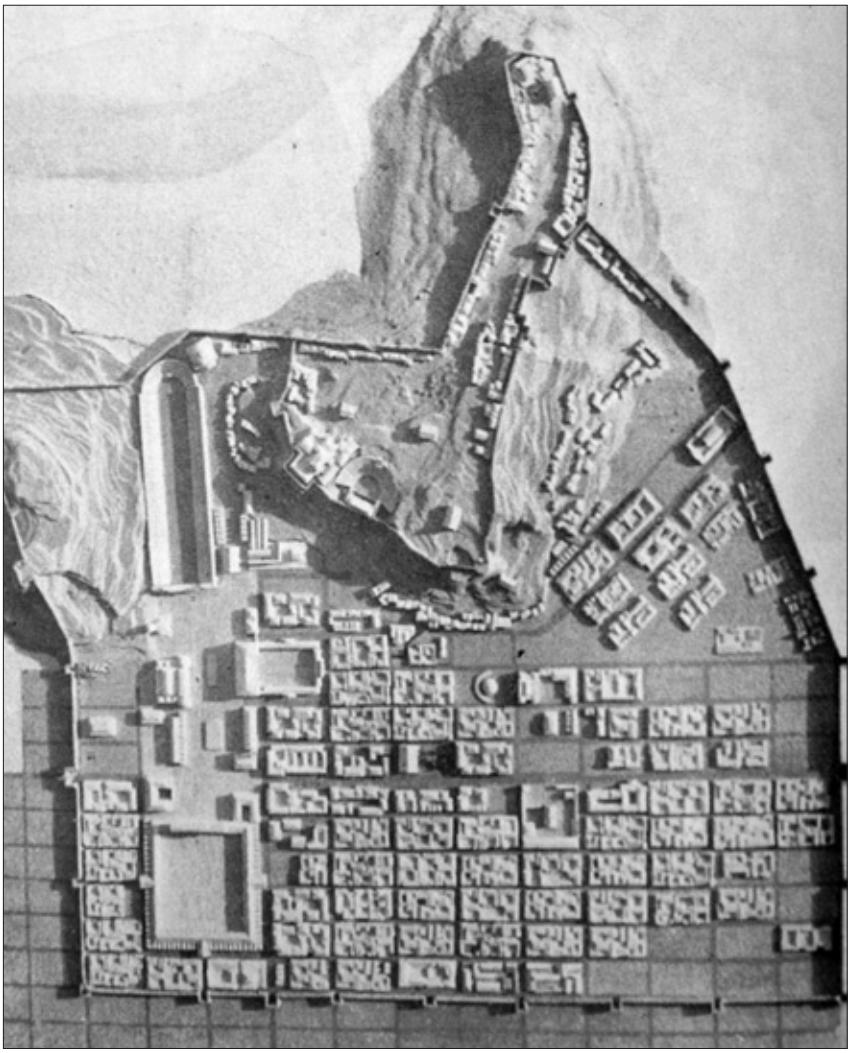

Обр. 169. Макет на римския Филипопол (по Матеев 1993)

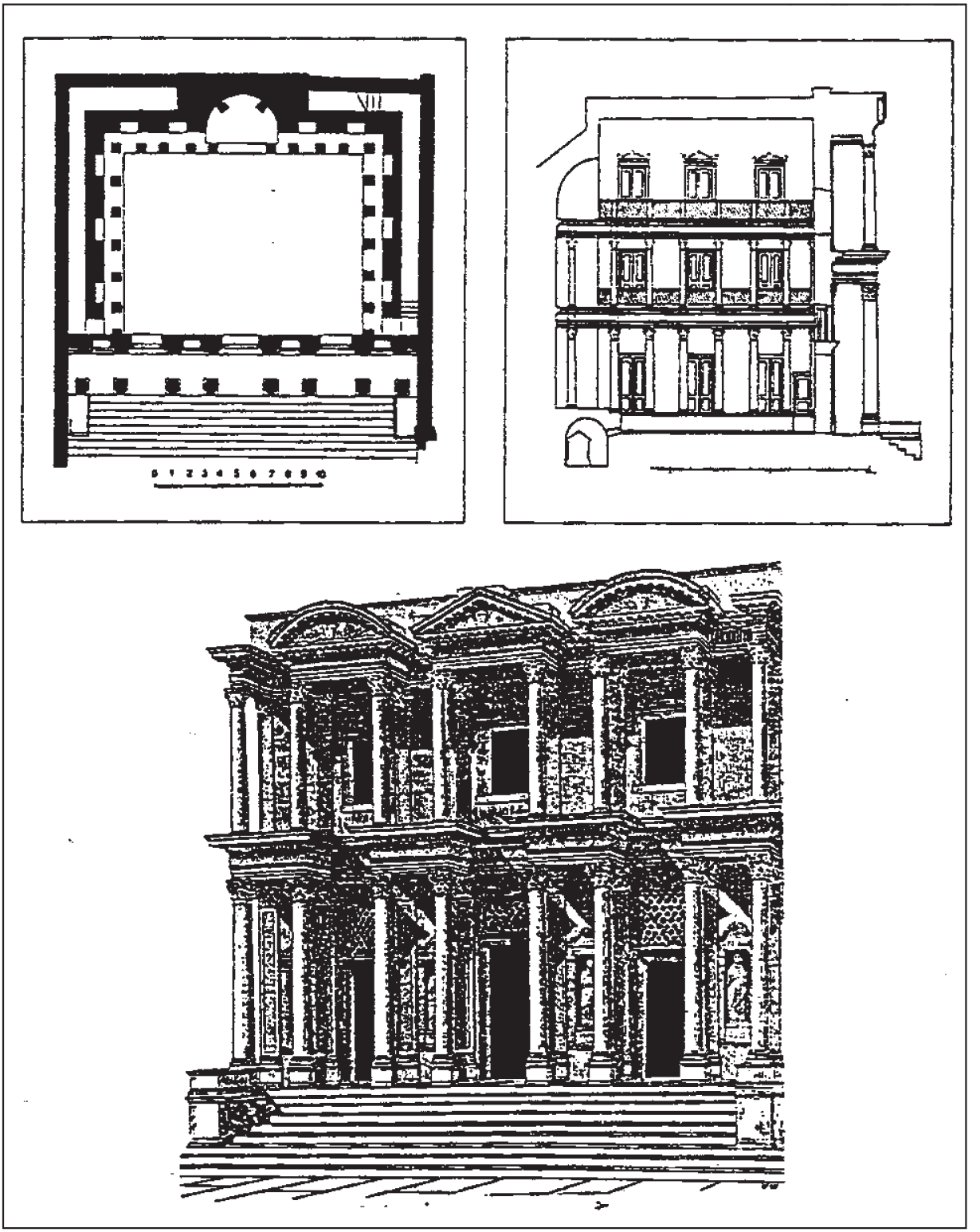

Обр. 170. План на библиотеката в Ефес (по Gros 1996,369, fig. 424)

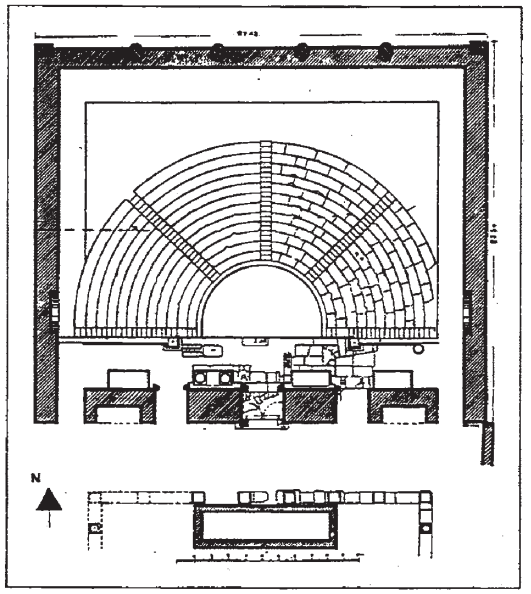

Обр. 171. План на булевтериона в Ниса (по Gros 1996, 315, fig. 374)

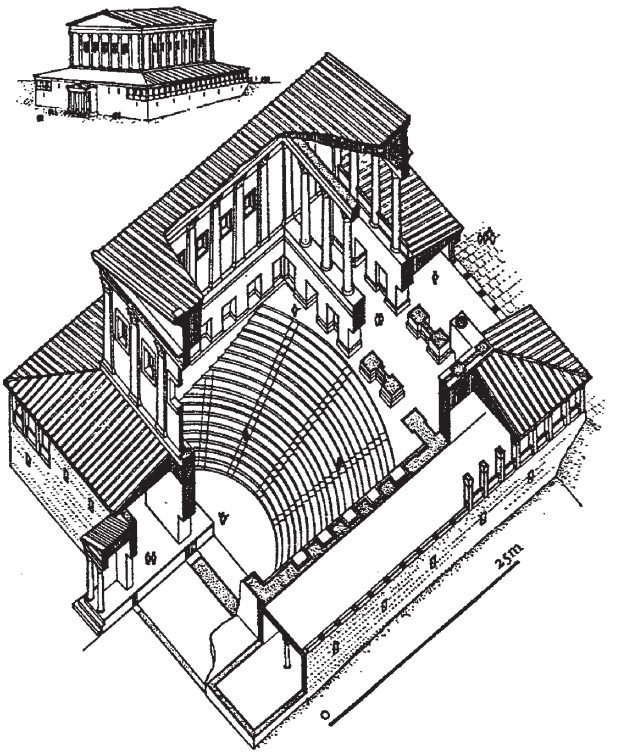

Обр. 172. План на одеона на Агрипа в Атина (по Gros 1996, 311, fig. 367)

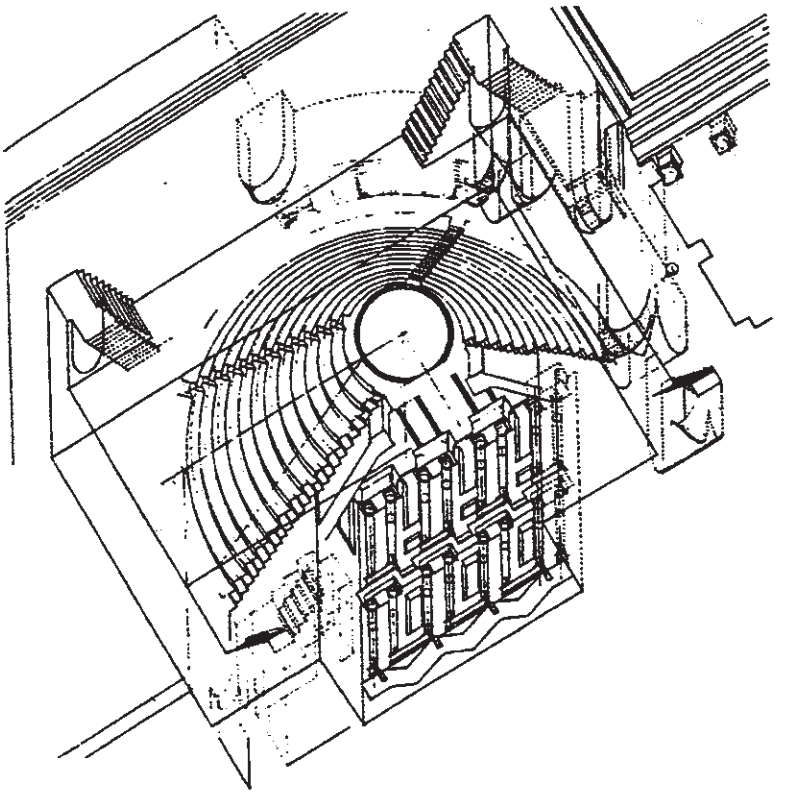

Обр. 173. Булевтериона в Iasos (по Gros 1996, 315, fig. 373)

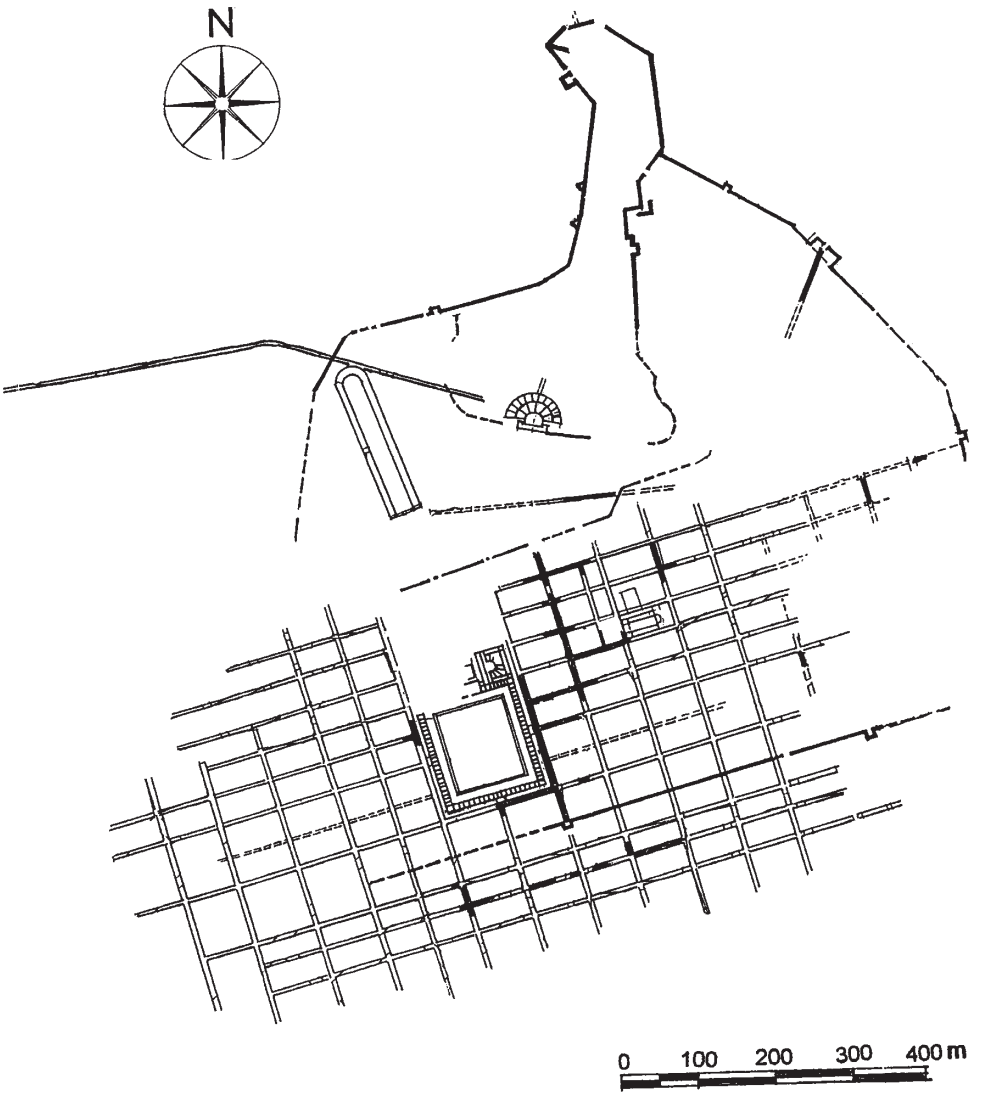

Обр. 174. План на ортогоналната улична мрежа на Филипопол.

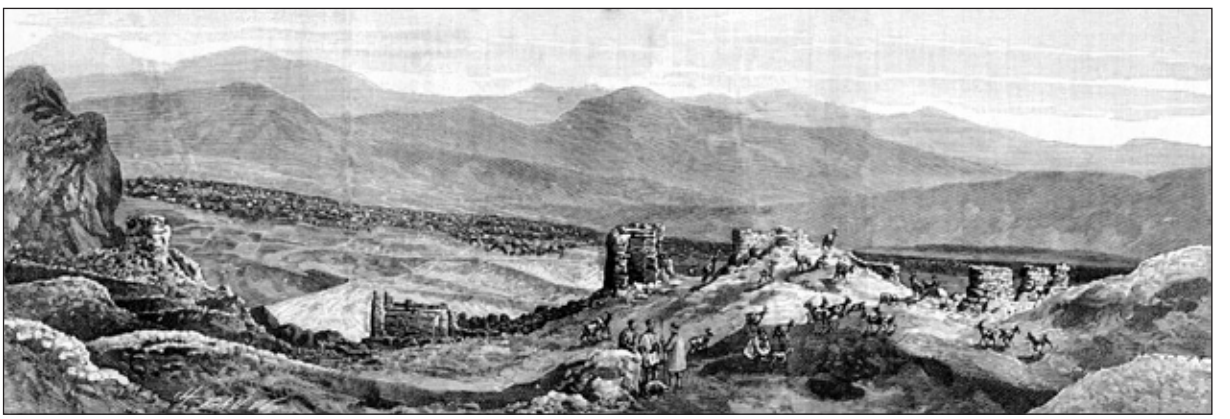

Обр. 175. Гравюра на Джендемтепе на de Drée (по Le monde ilustre, 1489, 10 oct. 1885, 244)

Иво Топалилов

РИМСКИЯТ ФИЛИПОПОЛ. ТОМ 1.

ТОПОГРАФИЯ, ГРАДОУСТРОЙСТВО И АРХИТЕКТУРА

Ivo Topalilov

DAS RÖMISCHE PHILIPPOPOLIS. P. 1.

TOPOGRAFIE, STÄDTEBAU UND ARCHITEKTUR

◆

Коректор: *Любомир Трифонов*,
Научен редактор: *проф. дин. Румен Иванов*

◆

Формат 60x84/8
Печатни коли 19,5

◆

FABER – (062) 600 650
Велико Търново, ул. „Ген. Сава Муткуров“ 8
www.faber-bg.com